

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: LXXXII

Sa. 294

Ağustos 2018

ANKARA - 2018

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

PINARCIK, PINAR: Geç Hitit Dönemi'nde Toroslardan Amanoslara Uzanan Bölgedeki Ekonomik Faaliyetler	383
GÖMEÇ, SADETTİN YAĞMUR: Çingiz-Nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han'ın Soyu ve Mogol Tarihinin İlk Devirleri.....	407
DEMİR YÜREK, MEHMET: Kıbrıs Hala Sultan Tekkesi Şeyhleri Üzerine Bir Araştırma (1570-1878)	483
MÜLAYİM, SELÇUK: Mimar Sinan'ın Mezarında Teşhis-i Meyyit.....	511
KUŞ, AYŞEGÜL: The Evaluation of Some Claims of Western Travelers and Researchers about the Crypto-Christians in Trabzon (Trebizond) and its Vicinity in the XIX. Century.....	531
SOOFİZADEH, ABDOLVAHİD - TÜRKER, ÖZGÜR: Rusya-İran (Kaçar) İlişkileri Adına Dehşet Verici Bir Hadise: Rusya'nın Tahran Başkonsolosluğu Baskını ve Büyükelçi Aleksandr Griboedov ve Maiyetinin Katledilmesi (11 Şubat 1829).....	569
SAMANİ, HASAN: Tanzimat Döneminde Kıbrıs'ta Modern Belediyeciliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi	587
TURAN, TUFAN: İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı.....	627
KARAKOÇ, ERKAN - YAVAŞ, MESUT: İkinci Meşrutiyet Döneminde Arnavutların Eğitim Çalışmalarında Önemli Bir Aşama: Elbasan Maarif Kongresi.....	675
DOĞAN, HASAN: Arşiv Belgelerine Göre İslam Hukuku'nun Geçerli Olduğu II. Meşrutiyet Döneminde Tatiller, İzinler ve Çalışma Süreleri	699
KÖSE, İSMAIL: The Lloyd George Government of the UK: Balfour Declaration the Promise for a National Home to Jews (1916-1920).....	727

Kitap Tanıtma:

KARASU, HAMİT: Yusuf Alperen Aydın, Müteşebbis ve Devlet: 18. Yüzyılda Peksimetçibaşı Nureddin Ağa'nın Yükselişi	755
BEDİR, AYŞE: Evren Küçük, Türkiye-İsviçre İlişkileri (1914-1938) / Turkey-Sweden Relations (1914-1938).....	759
Özetler	763
İngilizce Özetler.....	771
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	779
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	782

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. REFİK TURAN

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Refik TURAN
Prof. Dr. Güray KIRPIK
Prof. Dr. Erhan AFYONCU
Prof. Dr. Mahmut AK
Prof. Dr. Yunus KOÇ
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK
Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHIOĞLU
Doç. Dr. Erkan GÖKSU
Doç. Dr. Ekrem KALAN

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Hakkı ACUN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Yasemin AVCI (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahri ATA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Togay Seçkin BİRBUDAK (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Nuray BOZBORA (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Halit ÇAL (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Ş. Gülin KARABAĞ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülay METİN (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Efdal ÖZKUL (Yakın Doğu Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Özlem SİR GAVAZ (Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşim ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Ahmet TOKDEMİR (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet TÜRKAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdülkadir YUVALI (Emekli Öğretim Üyesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA
Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00
Fax: 310 16 98

http://www.ttk.gov.tr
basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.
Ağustos 2018 – ANKARA

Belleten’i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Artsand Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık • Baskı: Kuban Matbaacılık Yayıncılık 0312 395 20 70

BELLETEN

Cilt: LXXXII

AĞUSTOS 2018

Sayı: 294

GEÇ HİTİT DÖNEMİ'NDE TOROSLARDAN AMANOSLARA
UZANAN BÖLGEDEKİ EKONOMİK FAALİYETLER

PINAR PINARCIK*

Giriş

Geç Hitit Kent Devletleri, Demir Çağı'nın önemli güçleri arasında yer almaktadır. M.Ö. 1200'lerde tüm Ön Asya'yı etkileyen çeşitli kavimlerin göçleriyle oluşan yıkım ile tarih sahnesinden adı silinen Hitit Devleti'nin siyasi ve kültürel açıdan devamı olarak görülen Geç Hitit Kent Devletleri, Kızılırmak kavsinin güneyinde ve Malatya'dan Suriye'ye kadar uzanan alanda egemenlik kurarlar. Bölge hakkındaki siyasi bilgileri daha çok Geç Assur yazılı kaynaklarından öğrenmekteyiz. Ele geçen arkeolojik ve filolojik bulgular ışığında bu kent devletlerinin tek bir etnik gruptan geldiğini ileri sürmek olası değildir¹. Buldukları konum ve sahip oldukları zengin doğal kaynakları yüzünden her zaman çağdaşı olan komşularının ilgi alanına girmiştir. Assurlular, Urartular ve zaman zaman Frigler'in bu coğrafyada siyasi ve ticari faaliyetlerini görmekteyiz. Çalışma alanımız Toroslardan Amanoslara kadar uzanan, bugün Adana, Mersin ve Osmaniye illeri ile Hatay'ın İskenderun kısmından oluşan bölge olup Geç Hitit Dönemi'nde burada Que (Hume) ve Hilakku krallıkları vardır. Siyasi ve askerî açıdan güçlü olmayan

* Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Düzce/TÜRKİYE, pinarpinarcik@gmail.com

¹ P. Pınarcık, "Geç Hitit Dönemi'nde Çukurova Bölgesi, *Akron Eski Çağ Yazıları* 10, 2016, ss. 63-99.

bu devletlerin doğal zenginlikleri çevre ülkelerin her zaman ilgilerini çekmiştir. Makalemizde bölgenin ekonomik faaliyetlerini incelerken Geç Assur yazılı kaynakları ve arkeolojik bulguları dayanak alacağız.

1. Toroslardan Amanoslara Uzanan Bölgenin Coğrafyası

Kuzeyde Toroslar'dan, doğuda Amanoslar'a uzanan bölge günümüzde genel bir deyişle, Çukurova Bölgesi ile eşleştirilir. Buranın batısında Tarsus Ovası, kuzeyinde Yukarı Ova ve yaylaların olduğu verimli alan, birkaç kuvvetli ırmak ile sulanmaktadır. Bölgenin güneyinde ise, deniz aşırı ülkelerle bağlantı kurmayı sağlayan Akdeniz bulunmaktadır. İç Anadolu ile Suriye ve Mezopotamya arasındaki önemli geçitler de bu coğrafyadadır. Eskiçağ'da Mezopotamya-Anadolu ilişkileri, Amanoslar ve Antitoroslar'da yer alan az sayıdaki geçit ile sağlandığından, bu bölge politik ve jeostratejik açıdan büyük önem kazanmıştır². Amanos üzerinde Arslanlı Geçidi, Nurdağı Geçidi ve Beylan Geçidi bunlar arasında yer alır.

Çukurova'nın coğrafi açıdan bu konumu, Anadolu, Suriye, Kıbrıs, Mısır, Ege Dünyası ve Mezopotamya uygarlıklarının, siyasal ve kültürel etki alanlarının keşim noktasındadır. Çukurova'da bu yüzden hem batı hem doğu etkisi görülür.

Bölgenin Antik Çağ coğrafyası ile ilgili en detaylı bilgiyi Strabon'dan öğreniriz. Strabon:

“Tauros'un dışında kalan Kilikia'ya gelince: onun bir parçası Trakheia ve diğeri Pedias olarak adlandırılır. Trakheia'yı soracak olursanız, kıyası dar-
dır ve düzlük toprağı yoktur veya ancak tek tük vardır ve ayrıca Tauros'un
eteğinde uzanan Isauria Bölgesi'nde ve Homonadeis'ten Pisidia'ya kadar
giden kuzey tarafında fakir bir geçim sağlar ve aynı ülke Trakheiotis olarak
da adlandırılır ve orada oturanlara da Trakheiot'lar denir. Fakat Kilikia
Pedias, Soli ve Tarsos'tan Issos'a ve keza Tauros'a Kappadokia'luların yer-
leşmiş olduğu kuzey yanındaki kısımlara kadar uzanır. Bu ülke çoğunlukla
ovalardan meydana gelmiş verimli topraklardır” diye anlatır³.

Batı sınırı hakkında Strabon ve Plinius farklı görüşler belirtir: Strabon, Me-
las (günümüzde Manavgat nehri) ile sınırlandırırken; Plinius, Korakesium (şimdi
Alanya) olarak belirler. Skylaks'a göre, batı sınırı Selinous (şimdi Gazipaşa) derken

² M. Kurt, “M.Ö. VI. -V. Yüzyıllarda Kilikia Bölgesi: Küresel Güçler Ve Syennesis Krallığı”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* Yıl: Sayı: 13, 2015, ss. 303-326.

³ Strabon, *Coğrafya Anadolu (Kitap, XII, XIII, XIV)*, 1993.

doğu sınırı için Amanoslar'ı işaret eder⁴. Ama Demir Çağ için sınırlar o kadar net değildir. Assur ve Babil kaynaklarına göre Que (Ovalık Kilikya/Kilikia Pedias), Hilakku (Dağlık Kilikya/Kilikia Trakheia), Pirindu (Kalykadnos-Göksu nehri) arasındaki bölgedir⁵.

M.Ö. II. binde Kizzuwatna olarak adlandırılan bu bölge, Geç Assur-Geç Hitit Dönemi'nde Que ve Hilakku olarak adlandırılmıştır⁶. Tarihin en erken dönemlerinden beri Çukurova'nın doğusunda kalan ve ovalık olan alan, taşlık-dağlık olan bölüme göre yerleşilmeye daha elverişli olmuştur. Günümüzde de verimli olan bu ovalık alan Seyhan, Ceyhan ve Tarsus (Berdan) ırmakları tarafından sulanmaktadır. Que ülkesinin başkenti Adana-Tepebağ Höyüğü olup, Çineköy yazıtında ülkeden Hiyawa olarak bahsedilmektedir⁷. Hilakku ülkesinin başkenti Tarsus-Gözlükule (Tarzi) şehridir. Pirindu ülkesinin başkenti Meydancikkale'dir.

Akdeniz Bölgesinde ormanın yayılış alanları, Toros Dağları ve Amanos Dağları'dır⁸. Kış ve ilkbahar aylarında yağışlı olan coğrafyada buna bağlı olarak bitki örtüsünün zengin olduğu görülür. Genellikle sık makilerden oluşan bitki örtüsü⁹, daha yükseklere çıktıkça yerini sık ormanlara bırakır. Orman ve maden bakımından çok zengin olan bölgede alt seviyelerde sıcaklık isteği yüksek, yağış isteği az olan meşe ve kızılçam türleri hâkimken daha üst seviyelerde karaçam, Lübnan sediri (*Cedrus libani*), Toros göknarı (*Abies cilicica*) ve ardıç (*Juniperus excesa*) ağaçları yetişir¹⁰. Dağın etekleri verimli topraklara sahiptir. Eski çağlardan beri bölgenin geçim kaynakları arasında tarım ve hayvancılığın yanında, madencilik, odunculuk, kerestecilik ile ticaret görülür.

⁴ Z. Korkmaz, "Cilician Iron Age settlements", *ANODOS Studies of the Ancient World, Trnava*, 2016, ss. 147-163.

⁵ Korkmaz, *a.g.e.*, ss. 147-148

⁶ B. Trevor. *The world of the neo-Hittite kingdoms: a political and military history*. Oxford University Press, 2012; E. Konyar "Arkeolojik Veriler Işığında M.Ö. II. Binyılda Çukurova Bölgesi", *1. Ceyhan Sempozyumu*, Adana, 2006, ss. 241-244.

⁷ G. B. Lanfranchi, "A Happy Son of the King of Assyria: Warikas and the Çineköy Bilingual (Cilicia)", *Studia Orientalia Electronica*, 106, 2009, ss. 127-150.

⁸ N. Günal, "Türkiye'de İklimin Doğal Bitki Örtüsü Üzerindeki Etkileri", *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, Online Thematic Journal of Turkic Studies, Yıl V*, (1), 2013, ss. 1-22, 9.

⁹ Bölgenin iklim ve bitki örtüsü ile detaylı bilgi için bk. Duran- H. Güneş, "Mersin kenti kuzeyi akarsu havzalarındaki ekolojik faktörlerin bitki örtüsüne etkisi", *Biological Diversity and Conservation*, 3(3), 2010, ss. 137-152.

¹⁰ Günal, *a.g.e.*, s. 9.

2. Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Seferler ve Haraçlar

Eski Çağ'da Mezopotamya ile Anadolu arasında sürekli bir iletişim vardı. Ön Asya'nın en güçlü devletlerinden biri olan Assur İmparatorluğu, bulunduğu çağın politik ve ekonomik şartlarını çok iyi gözlemleyip, şartların elverdiği taktik ve stratejiye bağlı olarak yayılım politikası geliştirmiştir. Dönem dönem ticari, dönem dönem askeri seferlerle sürdürdüğü bu etkileşimin sebepleri yeraltı ve yerüstü zenginlik kaynaklarıdır. Assur'un Batı'ya her yıl düzenlediği seferlerin bir diğer önemli noktası ise Akdeniz ticaretine egemen olmak istemesidir. İşte bu sebepten dolayı inceleme alanımız olan Toroslar ve Amanoslar'ın arasında kalan bölge Assur dâhil birçok güçlü devletin ilgi alanına girmektedir. Bölgeyi önemli kılan madenler içinde Torosların gümüş ve demir madenleri başı çekmektedir. Assur kralları düzenledikleri seferlerde adı geçen Tunni Dağının, gümüş madeniyle zengin Aladağlar ve Bolkar Dağı olduğu bilinir¹¹. Bir diğer önemli sefer sebebi ise bölgedeki sedir ağacıdır¹². Özellikle Hilakku, gemi ve tapınak yapımı için gerekli olan kereste açısından zengin bir coğrafyadır¹³. Assur yıllıklarında Kilikya'da yer alan kentlerden biri olan "Sizzu"¹⁴ adı, "atların ülkesi" anlamına gelen "KUR.ANŞE.KUR.RA" olarak geçer ki, daha geç dönemlerde Herodotos'un da Akhamenid krallarına vergi olarak 360 atın verildiği ibaresi bölgenin önemli zenginlik kaynaklarından bir diğerini göstermektedir¹⁵. Yeni Babil yazılı kaynaklarında saray ve tapınak idari arşivlerinde Hume¹⁶ ve Pirindu¹⁷'dan ganimet olarak getirilen esirlerin varlığına

¹¹ D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia, I-II*, The University of Chicago Press, 1968; Kurt, *M.Ö. VI. -V. Yüzyıllarda Kilikya Bölgesi*, s. 305.

¹² U. B. Alkım, "The Road from Sam'al to Asita-wandawa. Contributions to the Historical Geography of the Amanus Region", *Anadolu Araştırmaları, II/1-2*, 1965, ss. 1-45; Ünal, "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi", *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/3, 2006b, ss. 67-102.

¹³ Strabon *a.g.e.*, s. 199.

¹⁴ Genellikle Sis/Sisium/Kozan ile eşitlenmek istenen kent. A. Ünal, "Eski Çağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna Adana Krallığı'nın Siyasi Tarihi", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(3), 2006a, ss. 15-44; A. Ünal, "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi", *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/3, 2006b, ss. 67-102.

¹⁵ Kurt, *M.Ö. VI. -V. Yüzyıllarda Kilikya Bölgesi*, s. 306.

¹⁶ Assurluların Que olarak bahsettikleri Ovalık Kilikya, Yeni Babil yıllıklarında Hume olarak geçer. M. Kurt, "Demir Çağında Kilikya'da Politik Yapı", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, yıl 2, sayı 3, 2009b, ss. 119-129.

¹⁷ Pirindu Göksu ırmağının bulunduğu kesimdir. Hatta Mut yakınlarındaki Pirinç suyunun adının Pirindu'dan veya Luvice Taşlık Yer anlamındaki bir kelimedenden geldiği söylenir. Bk. M. Kurt, "Kronikler Işığında Ovalık Kilikya'nın Yeni Babil Devleti İçin Stratejik ve Ekonomik Önemi", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 22, 2009'a, ss. 185-195.

dair ibareler geçmektedir¹⁸. Kilikya'dan Mezopotamya'ya ganimet karşılığında götürülen bu insanların çeşitli amaçlarla kullanıldıklarını biliyoruz.

a. III. Salmanassar Dönemi

Bölgeye ilk sefer düzenleyen Assur kralı III. Salmanassar (M. Ö. 858-824) dir¹⁹.

“Göklere hançer uçları gibi sarp bir şekilde yükselen ve atalarımın hiçbirinin içine giremediği yüce dağların içinde bakırdan çapalarla kabaca yollar açtırdım...”

III. Salmanassar Amanos Dağları'nı geçerek, hemen hemen her yıl düzenli olarak sefer düzenleyecektir:

“... Amanos Dağları'ndan... Pattin'li Sapalulme'nin şehri Alişir'e ulaştım. Sapalulme hayatını kurtarmak için ordusuna Bit-Adinili Ahuni'yi, Kargamışlı Sangara'yı, Sam'allı Haianu'yu, Queli Kate'yi, Hilakkulu Pihirim'i... Beyim Tanrı Assur'un emriyle onların birleşik kuvvetlerini darmadağın ettim. Kenti kuşattım, teslim aldım (ve) değerli savaş ganimetlerini, sayısız savaş arabalarını (ve) koşum atlarını ülkeme taşıdım...”²⁰.”

III. Salmanassar taşkın haldeyken Fırat'ı geçtiğini bahseder. Gurgum'a doğru ilerlerken Lutibu'ye, [müstahkem şehir] Haianu, Samal, Patinalı Sapalulme'e, Bit-Adini'li Ahunu (ve) Kargamışlı Sangara'ya yaklaştığını, onların kendisine karşı savaşmak için ittifak yaptığını, anlatır. Tanrı Assur'un verdiği olağanüstü yüce güçle onlarla savaştığını ve mağlup ettiğini, onların adamlarını yere serdiğini, ölülerinin hendekleri doldurduğunu, oluk oluk kanlarını akıttığını, hatta dağ kırımızı yün gibi kıvılcı boyadığını anlatır. Onlardan çok miktarda koşum atları ile iki tekerlekli atlı arabalarını aldığı yakıp yıktığı şehirlerinin önüne kesilen başlarından kule diktiğini, ihtişamlı bir heykel yaptırıp kahramanlık hikâyesini yazdırıldığı stelinin Salura nehrinin (Karasu) kaynağına Amanos bölgesine çok yakın bir yere diktirdiğini belirtir²¹. Amanos (Hamanu) bölgesinden Asi (Arantu, Orontes) nehrine doğru Salmanassar, Ali (şir) ya da Alimus'a, Samal, Patinalı Sapalulme'ye, Bit-Adini'li Ahunu (ve) Kargamışlı Sangara'ya, Que'li Kate ve Hilakkulu Pihirim Iasbuqeanlı Bur-Anate ve Iahaneanlı Adānu'ya doğru harekete geçtiğini, Tanrı

¹⁸ Kurt, M.Ö. VI. -I. Yüzyıllarda Kilikya Bölgesi, s. 306.

¹⁹ Ünal, Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi, ss. 69.

²⁰ K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745). The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods 3*, 2002.

²¹ Grayson, a.g.e. s. 9 vd.

Assur'un emri ile onların birleşmiş güçlerini dağıttığını, onların şehirlerini ele geçirdiğini ve onlardan oldukça çok atlı araba olarak ganimet aldığını, onların 700 adamını kılıcıyla kesip yere yıktığını, savaşın ortasında İasu buqeanlı Bur-Anate'yi esir aldığı ve Patina'nın önemli şehirlerini ele geçirdiğini anlatır. Amurru'nun kıyı yerleşimlerini teslim aldığını ve onlardan haraç aldığını belirtir²².

III. Salmanassar M.Ö. 840'ların sonunda (842-840) Amanos Dağları'na ve Kilikya'ya doğru ilerler ve Que'ye ait bazı şehirleri fetheder²³.

Salmanassar, yirminci yılında Amanoslar üzerine düzenlediği seferinde Que'den haraç aldığını belirtmektedir:

“Saltanatımın yirminci yılında Fırat Nehri'ni yirminci kez geçtim. Kendi (birliklerimle) birlikte tüm Hatti Ülkesi'nin krallarını da teftiş ettim (...) Hamanu Dağı'nı (Amanos) geçtim... Aşağıya, Que (kralı) Kate'nin yerleşim yerlerine indim. Lusanda, Abarna-ni, Kizuatni (Kizzuwatna) ve başından sonuna kadar birçok yerleşim yerini müstahkem yerlerle birlikte ele geçirdim. Oralarda çok kan akıttım (...) Savaş tutsaklarını alıp götürdüm... Zaffer ve gücümü Que üzerine yerleştirdim”²⁴.

Saltanatının 19. ve 20. yılında düzenlediği seferler sonucunda Assurlular'ın sedir ağacı aldığı kayıt altına alınmıştır²⁵. Ünal, Salmanassar metninin devamında saltanatının ilk 20 yılında toplam 110.610 tutsak ele geçirdiğini, 82.600 kişiyi öldürdüğünü, 9.920 kısrak ve katır, 35.565 sığır, 19.690 eşek, 184.755 adet de küçükbaş hayvanı yağmaladığını, bunların bir kısmını Que Ülkesinden aldığını belirtir. Salmanassar'ın bu işgallerinin kalıcı olmadığı anlaşılıyor, keza Kuraba'il'de bulunan heykeli üzerindeki yazıtta olayı sadece Que Kralı Kate'den haraç aldığını belirtmekle geçiştirmekte, herhangi kesin bir askeri zaferden söz etmemektedir²⁶.

Saltanatının yirmi ikinci yılında Hilakku, Melid, Timur Tepesi üzerinden Tabal'a ulaşmış, Que'nin kuzeyindeki Muli Dağı (Sumermeri Dağı), Tunni Tepesi (Gümüş Dağı)²⁷ ile Bulgarmaden yakınlarındaki Toroslara kadar gelmiştir.

²² Grayson, *a.g.e.* s. 10

²³ F. Giusfredi, *Sources for a Socio-Economic History of the Neo-Hittite States (THeth 28)*, Germany 2010.

²⁴ Grayson, *a.g.e.*, s. 55, 57.

²⁵ E. Reade, “Assyrian campaigns, 840-811 BC, and the Babylonian frontier”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 68(2), 1978, ss. 251-260.

²⁶ Ünal, *Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi*, s. 70.

²⁷ M.Ö.23. yy'da Akad kralı Sargon'un Anadolu'da Akadlı tüccarları korumak amacıyla bu ülkeye yaptığı efsanevi askeri seferlerde adı “Gümüş Dağı” olarak geçen dağ ile III. Salmanassar'ın M.Ö.837'de Tabal'a yaptığı askeri sefer dolayısıyla “Alabastar Dağı Mulu” ile birlikte bahsettiği Tunni Dağı'nın, zengin gümüş madeni yataklarıyla üne kavuşan

Bu hamlesiyle Assur, bölgedeki gümüş ve sumermeri (alabaster) yataklarını ele geçirmiş olmaktadır²⁸.

Saltanatının yirmi beşinci yılında (M.Ö. 834) taşkın halindeyken Fırat'ı geçtiğini, Hatti'nin krallarını haraca bağladığını ve Amanoslar'ı geçerek Que'li Kate'nin şehirlerine geldiğini, Timur'u kuşattığını anlatır²⁹.

Saltanatının yirmi altıncı yılında (M.Ö. 833) ise Amanoslar'ı yedinci kez geçtiğini, Que'li Kate'ye karşı dördüncü kez sefer düzenlediğini ve onlardan haraç olarak öküz, koyun, altın ve gümüş aldığını, Kate'nin kardeşi Kirri'yi Tarsus'a kral olarak atadığını, Tarsus halkından gümüş ve altını haraç olarak topladığını ve yine sedir ağaçlarını kesip Assur'a götürdüğünü anlatmaktadır³⁰.

Nimrud'da ele geçen Siyah Obelisk ve Kraliyet Heykeli yazıtlarında III. Salmanassar'ın yaptığı seferler anlatılır³¹. Salmanassar, hâkimiyeti sırasında yaptığı bu seferler sonucunda bölgeden çok sayıda at, katır, eşek, öküz, koyun gibi hayvanları haraç olarak aldığını söyler. Bu da bize Assur'un bölgeyi; maden, sedir ağacı ve geçiş noktası olarak kullanımının yanında büyükbaş ve küçükbaş hayvan kaynağı olarak gördüğünü de gösterir.

b. III. Tiglat-pileser Dönemi

Assur kralı III. Tiglat-pileser'in de (M.Ö.745-727) bölgeye sefer düzenlediğini görmekteyiz³². III. Tiglat-pileser saltanatının ilk yıllarında Urartu kralı II. Sarduri'nin (M.Ö. 756-730) öncülük ettiği Melid, Gurgum, Kummuh, Que, Unqi ve Kargamış'ın da içinde olduğu bir ittifakla savaşır³³.

“... Kummuh Kralı Kuştaşpi, Que Kralı Urikki, Hama Kralı Eniilu, Kargamış Kralı Pisiris, Sam'al Kralı Panammu, Melid Kralı Sulumal, Gurgum Kralı Tarhulara, Kaşkaların Kralı Dadi-ilu ve Tabal Kralı Wassurme, Tuna kralı Uşitti (...) haraç olarak altın, gümüş, kurşun, demir, fil postu, mor

Bolkar Dağı veya Aladağ ile aynı olduğu da belirtilmektedir. T. Yıldırım, Kentsel ve Arkeolojik Sit Alanında Adana/Tepebağ Höyüğü ve Planlama Sürecinde Kentsel Arkeoloji, Kentsel Dönüşüm, Rehabilitasyon ile Arkeopark Kavramı., *Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, 2010.

²⁸ M. Kurt, “Que Ülkesi ve Yeni Asur Devlet'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi”, *Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: X, Sayı 3, 2008*, ss. 117-134.

²⁹ Grayson, *a.g.e.*, s. 68.

³⁰ Grayson, *a.g.e.*, ss. 68-69.

³¹ Seferler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Reade, a.g.m. s. 251-260

³² Giusfredi, *a.g.e.*, s. 59

³³ D. Hawkins, “The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia”, *CAH III/1*, 1982, pp. 372-441.

(yün), yünlü kumaşlar (...) ve her türlü atlar, katırlar, büyükbaş hayvanlar, küçükbâş kayvanlar, develer, dişi develer ve yavru develer aldım...³⁴

Assur kaynaklarına göre III. Tiglat-pileser tarafından büyük bir yenilgiye uğratan koalisyon güçleri haraca bağlanır, bu krallar içinde Que kralı Urikki³⁵ (Awarikus)'nin de adı geçmektedir³⁶. III. Tiglat-pileser'e ait metinlerde Que kralı Urikki'nin Assur kralına en az iki kere haraç verdiği görülmektedir³⁷. Anlaşma gereği yapılan bu haraç ödeme, ülkelerinin Assur tarafından ilhak edilip, vilayet statüsüne indirilmesi ile kalkmıştır. Durum böyle olunca Assur valileri tarafından toplanan, Assur idaresine gönderilecek sıradan vergiler şeklini almıştır³⁸. Yine Çineköy yazıtında kral Awarikus'nin Assur'a haraç verdiği hakkında önemli bilgiler yer almaktadır³⁹.

Assur, III. Tiglat-pileser döneminde maden açısından zengin olan Tabal'a saldırılarında üs olarak Que'yi kullanmıştır. Ayrıca üçüncü ve on altıncı yılında düzenledikleri seferleri anlattıkları yazılı kaynaklarda, Amanos Dağları'ndaki sedir ağaçlarına dair anlatımları, orman ürünleri bakımından da bölgenin Assur için önemini göstermektedir⁴⁰.

c. V. Salmanassar Dönemi

III. Tiglat-pileser'den sonra başa geçen V. Salmanassar (M.Ö. 727-722) daha prens iken babası tarafından yazılan mektupta meşru mirasçısı olarak gösterilmiştir. Metinlerde doğum adı ya da takma adı olarak Ululayu-Ululu olarak geçer. Babil kroniklerine göre, tahta geçişinin sıkıntılı olmadığını görmekteyiz. Beş yıllık kısa hükümdarlığında çok az sayıda arkeolojik kanıt, yazılı kaynak olduğu için askeri, siyasi ve imar faaliyetleri hakkındaki bilgimiz azdır. İkinci, üçüncü, dördüncü

³⁴ D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, (1926).

³⁵ Adı geçen Que kralı Urikki'nin, Danunahlar'ın kralı Azatiwata'nın babası veya tabii olduğu beyi Awarikus (Urikki) olduğu söylenir. Ünal, Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi, s. 72.

³⁶ M. Kurt, *Yazılı Kaynaklara Göre M. Ö. 1. Bin Yılda Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, 2007.

³⁷ Lanfranchi, *A Happy Son of the King of Assyria*, s. 139

³⁸ Çineköy yazıtı Que'li Urikki'nin Assur kralı III. Tiglat-pileser ile birlikte Assur'un düşmanlarına karşı ittifak yapmasından ve Que kralı Urikki'nin ödediği haraçlardan bahseder. Lanfranchi, *A Happy Son of the King of Assyria*, s. 140

³⁹ Yazıt hakkında detaylı bilgi için bkz. B. Lanfranchi, "The Luwian-Phoenician bilinguals of ÇINEKÖY and KARATEPE: an ideological dialogue". *Getrennte Wege*, 2007, pp. 179-217; R. Tekoglu-A. Lemaire-I. Ipek- K. Tosun, A. "La bilingue royale louvito-phénicienne de Çineköy" *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 144(3), 2000, ss. 961-1007.

⁴⁰ M. Kurt, "Que Ülkesi ve Yeni Asur Devleti'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi", *Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: X, Sayı 3*, 2008, ss. 117-134.

yılandaki seferlerini anlatan yazılı metinlerde, yapılan seferler hakkında bilgi vardır ancak metnin kırık olan parçaları bilgi eksikliğine yol açmaktadır. Ancak II. Sargon döneminde Assur eyaleti olarak görülen Sam'al ve Que'nin V. Salmanassar döneminde topraklara katıldığı düşünülmektedir⁴¹.

d. II. Sargon Dönemi

V. Salmanassar'dan sonra başa geçen II. Sargon döneminde (M.Ö. 722-705) Assur Anadolu'daki merkez üssünü Que Krallığı olarak belirlemiştir⁴². II. Sargon ile birlikte Assur Anadolu politikalarında yeni bir sayfa açmıştır. Bu döneme kadar Geç Hitit Devletleri'nden sadece vergi ve haraç alarak, herhangi bir siyasi tahakküm kurmadan yaşamalarına göz yumarken, bu dönemle birlikte geniş bir coğrafi çatı altında merkezi, büyük Assur'u kurma yolunda adım atmıştır. İşte bu sebeple Que'nin merkez üssü olarak seçilmesinde etkili olmuştur. Geç Hitit Devletleri bu noktada Anadolu-Mezopotamya-Mısır arasında geçiş noktasını oluştururken, bu kent devletleri içinde yer alan Que coğrafi açıdan sahip olduğu geçitler, madenler, doğal zenginlik kaynakları ile ön planda olmuştur. M.Ö. 715-713 yıllarında Sargon düzenlediği seferler sonucunda Que ve Hillakku'yu kendisine bağlamış ve Assur batıdaki en geniş sınırına ulaşmıştır⁴³. Sargon'un Que'ye yaptığı seferinde;

“... Ki orası deniz kenarında uzamır, uzun süren günler... yenildiler... Que ülkesinin... Onları kıyıya indirdim... harika ve küçük kılıcımla onları yığdım... Harrua, Ushnaniş, Ab-, ... Que ülkesinin şehirlerini ki Muşkili Mita tarafından almıştım, yakaladım ve yağmaladım...⁴⁴”

Que'de görevli valim, ... Batıdaki topraklarda kurduğum ve onları yöneten Mita (Midas) Muşkili, hizmetçi baskınları (?) Mita'nın iline karşı üç kez, -Arazinin elverişli olduğu yerlerde, savaş arabası, yürüyerek geçmenin zor olduğu ve 1000 savaştı, ... Atlarını onlardan alıp götürdü- Günahkâr değil kaçı. Dik bir dağın üzerinde bulunan ve ilini savunan kalelerden ikisi, şaşırtıcı (uçurumların) tarafında... Ve savaşa karışan seçilmiş birlikleri vurdu, yakaladı, ... Kaleleri, ... Bağışladı (yaşamalarına izin verdi), ... 2400 ---- s, köleyi ülkesine taşıdı. Güçlü şehirleri, çevrelerindeki kasabalarla birlikte yok etti, harap etti, ateşle yaktı. Büyükelçisi barış mesajını getirdi (ve) 1000

⁴¹ H. Tadmor-S. Yamada, *The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period Volume I*, 2011.

⁴² D. Şen, *M. Ö. I. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, 2012.

⁴³ D. Shaw, “Bandit highlands and lowland peace: the mountains of Isauria-Cilicia”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient/Journal de l'histoire economique et sociale de l'Orient*, 1990, ss. 199-233; Kurt, “Que Ülkesi”, s. 127.

⁴⁴ D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia. (ARAB II). Historical Records of Assyria from Sargon to the End. Vol. II.*, 1927.

zim-pani askerlerini, O benim varlığıma getirdi Elamit sınırındaki İrmami şehrine (?), Ve kalbimi sevinç kapladı...⁴⁵”

Sargon'un yedinci yılında düzenlediği Kilikya seferi⁴⁶ askeri bir harekât olmasının yanında ekonomik bir anlam ifade etmektedir. Bölgedeki sedir, kurşun, demir Assur için ihtiyaç maddeleri arasındadır. Nitekim Sargon yaptığı sefer sonucunda ülkesine götürdüğü haraçlardan bahseder:

“Sayamayacağı kadar altın, gümüş, bronz ve demir madeni, lapis-lazuli taşı, yığınlar halinde muhhu-digili taşı, menekşe, mor, parlak renkli yünlü çamaşır ve keten benzeri; şimşir tahtası, sedir, selvi, her çeşit çalılar, kokusu hoş olan Amanoslar'dan ürünleri Sümer ve Akkad metropollerinde yaşayan Bel, Sarpanit, Nabu, Taşmet gibi tanrılara üçüncü yılda hediye ettim⁴⁷”.

Sargon bir diğer seferinde (M.Ö. 713 yılında) yine;

“Urartu, Hitit ülkesi, doğunun yükselen güneşi Med ülkesi; Namri, Ellipi, Bit-Hamban, Parsua, Mannea... uygulanan haraç ve vergileri dayattım. Savaşı Kıbrıslı İyonyahlar'ı balık sürüleri gibi denizin ortasında yakaladım. ... ve Kilikya'yı (Que) ve Tyre'yi bastırdım. ... Kilikya'nın kalelerini onardım ve onları arttırdım⁴⁸”.

II. Sargon bu sefer ile Hilakku'yu Assur eyaleti yaptığını, Kıbrıslı Ionialılar'ı balık gibi avlayıp, Tyr'e sürdüğünü anlatmaktadır.

Sargon Muşki'li Mita ve Kimmerler'in Anadolu'daki faaliyetlerinde rahatsızlık duymaktaydı. M.Ö. 710-709 yıllarına tarihlenen Assur'un Que'ye atadığı bir vali⁴⁹ ile Sargon arasındaki mektuplaşma dönemi aydınlatan önemli bir kaynaktır⁵⁰. Gerek Nemrud mektubunda Urikki ile Assur'lu bir valinin Que'de aynı anda yaşaması, gerekse Çineköy yazıtında Assur ile Que'nin ittifak halinde olduğunu görmemiz bize Que'nin Assur'un kuzeybatısındaki en önemli kalesi olduğunu göstermektedir. Ancak Sargon'un ölümü ile Assur Kilikya'nın batısını kaybetmiştir⁵¹. Assur'un Çukurova'yı atadığı valilerle yönetiyor olması ancak Karatepe ve Yüre-

⁴⁵ Luckenbill, *ARAB II*, s. 36

⁴⁶ M. Kurt, “II. Sargon Devri Kaynakları Işığında Güney Anadolu ve Toros Dağları Bölgesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 48, 2010, ss. 69-88.

⁴⁷ Luckenbill, *ARAB II*, s. 36

⁴⁸ Luckenbill, *ARAB II*, s. 61

⁴⁹ Kilikya'daki Assur valisi Aşşur-şarra-usur'dur.

⁵⁰ Nemrut mektupları olarak geçen belge için bk. S. Parpola- J. Reade, *Letters from Assyria and the West* (Vol. 1), 1987; ve Pınarcık a.g.m. s. 52

⁵¹ Kurt, *II. Sargon Devri Kaynakları*, ss. 82-83

ğir’de yerli beyler, -Illubru Kirua, Kundili ve Kizzulu Sanduarri gibi- diğer yerli kralların varlığını sürdürüyor olması kafaları karıştıran sorular arasında gelmektedir. Ünal, buna verilebilecek en güzel cevabın “*Assur krallarına haraç vererek ve onlarla iyi geçinerek olabileceğini*” ileri sürmektedir⁵².

e. Sanherip Dönemi

Sargon’dan sonra başa geçen Sanherip döneminde daha çok Akdeniz ve Mısır ile giriştikleri deniz ticareti ön plana çıkmaktadır ki hal böyle olunca Anadolu’ya yapılan seferlerin azaldığı dikkat çekmektedir⁵³. Bunu fırsat bilen bölgedeki yerel güçler Assur’un baskısından kurtulmak için Urartu ve Frig’in de kışkırtmaları sonucunda isyan etmeye başladılar. İlk isyan kral Azatiwata tarafından çıkarılmıştır. Azatiwata, Que kralı Urikki (Awarikus)’ye bağlıdır. M.Ö. XIV. yüzyıldan beri bölgede olan Danunahılar’ın tüm Kilikya için siyasi ve kültürel bütünleştirici bir unsur olduğu ileri sürülür ki, bu gücü kullanmak isteyen Azatiwata, soyunun Danunahılar’dan geldiğini ileri sürer⁵⁴. Azatiwata Assur’a vergi vermeyi reddeder. İsyan Azatiwata’nın ölmesi ile son bulur.

Diğer önemli isyan Kirua isyanıdır. İllubru kralı Kirua Ingirra, Tarzi ve Hilakku’nun da desteğini alarak isyan eder;

Sanherip’in M.Ö. 696 yılında Kilikya üzerine düzenlediği seferinde⁵⁵;

“... Rimusi valisi, Kirua, İllubru şehrinin valisi, bana bağlı bir köle ki tanrılar Hilakku’nun adamlarının isyan etmesini ve savaşa hazır bir hale gelmesini sağladı. Ingirra ve Tarzi (Tarsus)’da yaşayan insanlar yardıma gelir ve Que’nin yollarına el konur ve ticaret trafiğini engellemek için” ... “Kalkan ve mızrak taşıyıcı elemanlarımı, atlarım, atlı arabalarımı, onların üzerine yolladım. Yardıma gelmiş Hilakku’nun adamlarını yendim, çok zorlu dağın ortasına getirmişler. Ingirra ve Tarzi onlar aldı ve bozguna uğrattı. Onlar İllubru’da kuşattılar ve onun güçlü kalesini, onun kaçışını engellediler” ... “Kirua, vali ve onun yağmalanmış şehirleri ile birlikte ve ona yardıma gelen Hilakku’nun insanlarını⁵⁶, sığır, koyun ile birlikte Niniveh’e getirdim...”

⁵² Ünal, *Bizans Dönemi’nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi*, s. 75

⁵³ A. K. Grayson, “Assyrian Expansion Into in the Sargonic Age (c. 744-650 B.C.)”, *Rencontre Assyriologique Internationale/Uluslararası Assirioloji Kongresi*, 6- 10/VII/, İstanbul, 1987, ss. 131-135.

⁵⁴ A. M. Jasink- M. M. Marino, The West-Anatolian Origins of the Que kingdom dynasty”, *SMEA 49*, (VI Congresso Internazionale di Ittitologia. Roma, 5-9 settembre 2005 I.) 2007, ss. 407-426.

⁵⁵ Luckenbill, *ARAB II*, s. 137

⁵⁶ Sanherip isyandan sonra karşı bir saldırı yaparak çok sayıda savaş tutsağı ile geri döner ve Ninive’de yaptırdığı bir saray inşaatında Que ve Hilakku’lu tutsakları çalıştırmakla övünür. Ünal, *Bizans Dönemi’nin*

Assur'un ticaret için kullandığı Que yolunun isyancıların eline geçmesi Assur açısından tehlikeli olacaktı. Bu yol Assur'u Toroslardaki madene ulaştırmasının yanında Akdeniz ve Mısır ticaretine ulaşması için de stratejikti⁵⁷. Sanherip döneminde bölgede meydana gelen iki isyan Assur'un bölgedeki hâkimiyeti açısından önem arz etmektedir. Assur isyanlara karşı bölgedeki hâkimiyetini sürdürmüştür.

Sanherip'in yapı yazıtı: Rakipsiz Saray⁵⁸;

"... Kalde, Arami, Mannai'den insanlar, Que ve Hilakku ki onlar benim boyunduruğumda değillerdi, ... Onlardan fildişi, akçaağaç, şimşir tahtası, dut, selvi, ladin, fıstık ağaçları getirdim krali ikametgâhımı yaptırmak için. Amanos dağlarından sedir ağacı getirdim, ..."

Yazıtta Sanherip Amanos Dağları'ndan zorlukla getirdiği bu sedirleri kendisi için yaptırdığı binasında kullandığını anlatır.

f. Asarhaddon ve Asurbanipal Dönemi

Sanherip'ten sonra başa geçen Asarhaddon (M.Ö. 680-669) ve Asurbanipal (M.Ö. 668-626) genel Assur politikasını devam ettirmiştir⁵⁹. Akdeniz ticaretine hâkim olma isteği ve Anadolu'daki zengin maden kaynaklarına sahip olma isteği bu krallar döneminde de sürdüğü için Amanoslar ve Toroslar arasında kalan bölge Assur için yine ön planda olmuştur.

g. Yeni Babil Dönemi

Yeni Assur Devletinin yıkılışıyla bölgede var olan yerel krallar bağımsızlıklarını ilan etmiş ancak bağımsızlık Yeni Babil Krallığı kurulana kadar sürmüştür. Bölge, sahip olduğu coğrafi konumundan dolayı Yeni Babil krallarının da ilgi alanına girmiştir. Yeni Babil kaynaklarında inceleme alanımız olan bölgenin ovalık kesiminden Hume (Doğu Kilikya), dağlık kesiminden ise Pirindu (Batı Kilikya-Cilicia Trecheia), olarak bahsedilir⁶⁰. İlk olarak II. Nabuchednezzar (M.Ö. 605-562), M.Ö. 593-591 yılları arasında Hume ve Pirindu'ya sefer düzenler⁶¹. Bu bereketli

Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi, s. 75

⁵⁷ Kurt, *Que Ülkesi*, s. 128

⁵⁸ Luckenbill, *ARAB II*, s. 137

⁵⁹ Kurt, *Que Ülkesi*, s. 128,129

⁶⁰ Ünal, *Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi*, s 77; D. J. Wiseman , *Chronicles Of Chaldaean Kings (626-556 B.C.) In The British Museum*, 1956.

⁶¹ M. Kurt, "Kronikler Işığında Ovalık Kilikya'nın Yeni Babil Devleti İçin Stratejik ve Ekonomik Önemi", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 22, 2009a, ss. 185-195

topraklar III. Salmanassar'dan beri Assur hükümdarlarının dikkatini çekmiştir. Bu yüzden Amanoslar üzerinden Suriye'ye giden ticareti kontrolleri altında tutmak için çabaladılar. Asurbanipal'in ölümüyle zayıflayan bölge, II. Nabuchednezzar'a M.Ö. 595-570 yılları arasında vergi vermek koşuluyla tekrar hakimiyetlerini kazanmıştır. Ki, bu sırada Pirindu ve Hume'den mahkumlar Babil'de tutsak tutuluyordu⁶². O sıralar Anadolu için önemli olan olayların başında Lidyalılar ile Medler arasında süregelen ünlü "Güneş Tutulması Savaşı" M.Ö. 585 yılında son bulur ve sonrası yapılan görüşmede Kilikya'ya da bağımsız, dost yanlısı olarak yer verilir⁶³.

Kilikya'ya yapılan bir sonra ki sefer Neriglissar'e (M.Ö. 559-556) ait bir kronikte geçer ki bu kronik bize oldukça önemli bilgiler verir. M.Ö. 557/556 yılında Neriglissar, önce Pirindu (Batı Kilikya) kralı Appuasa üzerine sefere çıkar, oradan Hume'ye geçer⁶⁴;

"Pirindu kralı Appuasu, (güçlü) ordusunu topladı ve Ebir-nari'yi yağma etmek ve çabucak gitmek amacıyla yola koyuldu. Neriglissar, ordusunu topladı ve ona karşı koymak için Hume üzerine yürüdü. Bu arada Appasu, topladığı süvari ve ordusunu bir dağ vadisinde pusuya yerleştirdi. Neriglissar onlara ulaştığı zaman, o, onları bozguna uğrattı ve büyük ordusunu yendi. O orduyu ve çok sayıda süvariye ele geçirdi. Appuasu'yu insanların tek sıra halinde yürümek zorunda olduğu aşılması zor dağlar arasında 100 mil (15 beruluk bir mesafe) üzerinde onun kraliyet şehri Ura'ya kadar ilerledi. Ura'yı ele geçirdi ve onu yağmaladı. Ura'dan atalarının kraliyet şehri Kirsu'ya hemen hemen Ura'nın 40 mil kuzeybatısına (6 beruluk bir mesafede) yüksek dağların arasında, güç bir geçidi izledi ve onun kraliyet şehri Kirsu'yu ele geçirdi. İnsanlarını, sarayını ve surunu ele geçirdi ... Pitussu denizin ortasında bir dağda (kayalıkta) bırakılan 6000 askeri gemiler yoluyla ele geçirdi. Şehrini yıktı ve insanlarını ele geçirdi. Aynı yıl o, Ludu sınırındaki Sallune dar geçidini ateşe verdi. Bununla birlikte Appuasu kaçtı ve o, onu yakalamadı. Adar ayında Babil'e döndü"(M.Ö. 556, Şubat-Mart).

Kilikya'ya yapılan bu sefer ile sınırlı bir başarı elde edilince Nabonidus Babil ordusunu bir kez daha Hume üzerine yollar (M.Ö. 555). Bu sefer sonucunda bol ganimet alırken⁶⁵, Pirindu'ya saldırmamışlardır. İlerleyen birkaç yıl içinde Babil Hume'yi kontrol etmesi imkânsız gözükmemektedir çünkü artık diğer bir güç olan Cyrus aktörü ortaya çıkmıştı. Bu sırada Lidyalılar ve Persliler arasında mücadele

⁶² Wiseman, *a.g.e.*, s. 39

⁶³ Kilikya'yı tehlike olmaktan çıkarmak, dost yanlısı bir konumda tampon bölge olarak bulundurmak, Kilikya'nın önemini gösteriyordu. Wiseman, *a.g.e.*, p. 39

⁶⁴ Wiseman 1956, s. 40, 74

⁶⁵ Kurt, *Kronikler Işığında Ovalık Kilikya*, s. 190

Babil'in bölgedeki gücü için önemliydi. Nabonidus Lidya kralı Croisos ve Mısır kralı Amasis'ten yanaydı. Ancak mücadele de Perslilerin üstün gelmesi ile bölgede Babil etkisinin azalması ve Syennis unvanlı yerel kralların varlığı görülmektedir⁶⁶.

3. Toros ve Amanos Dağları Arasında Kalan Bölgenin Önemi

Asur kayıtlarına göre söz konusu bölgeden alınan savaş ganimeti veya haraçlar şunlardır: Maden olarak; altın, gümüş, demir külçeler ile tunç kaplar alınmıştır. M.Ö.1300'e konulan Uluburun batığında bulunan gümüş ve tunç eserlerin Bolkar Dağı kökenli olduğundan⁶⁷ haraç olarak alınan gümüş hatta altın bu yöreden ele edilmiş ve tunç kaplar da burada imal edilmiştir. Altının bir kısmının ticaret yoluyla Mısır'dan gelmesi beklenir. Burada kurşundan söz edilmese de alınmış olup kaydedilmeye değer görülmemiş olabilir.

Dokuma ürünleri olarak: farklı renkte ketenden giysi kumaşı, keten kıyafetler, kırmızı yün, mavi yün, mor (yün?) ve yünlü kumaşlar. Bu durumda yörede keten üretimi yapılmakta ve elbiseler için boyanıp dokunmaktadır. Koyun yetiştiriciliği yaygın olduğu bilinen bu yerde yün ve yünlü dokumalar da aynı derecede bulunmaktadır.

Hayvan olarak: öküz, koyun, at, eşek, katır ve develer sayılmaktadır. Deve, bölgeye Aramilerce getirilmiştir.

Taşlar arasında: Mulu Dağı'nın sumermeri (alabaster) kaydedilmiştir. Ayrıca lapis-lazuli taşı, yağınlar halinde muhhu-digili taşı.

Ağaç olarak: Amanos bölgesinden sedir ve ardıç tomruğu alınmakta, ayrıca şimşir tahtası⁶⁸, selvi, her çeşit çalılar, kokusu hoş olan ürünleri⁶⁹ ve akçaağaç, dut, ladin, fıstık ağaçları ile sedir reçinesi getirilmektedir. Bunların hepsi bölgenin ova ve dağlarında mevcuttur.

Fildişi ve fil derisi ise muhtemelen Mısır kökenli olarak görülmelidir. Suriye'de bulunan fil türünün bu dönemde tükenmiş olması mümkündür.

Anadolu'da tuncun yerini demirin alması Erken Demir Çağ sonu Orta Demir Çağ başında gerçekleşmiştir. Üretim teknolojisi için yeterli olabilecek kadar

⁶⁶ Wiseman, *a.g.e.*, s. 42

⁶⁷ H. Gale- A. Z. Stos-Gale, "Uluburun Batığı Bakır Külçelerinin Kaynak Analizi ve Geç Tunç Çağında Akdeniz'de Metal Ticareti", *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Bochum 2006, ss. 119-133

⁶⁸ Şimşir ağacına Amanoslarda rastlanmıştır. S. Göney, *Adana Ovaları I*, (1976), İstanbul.

⁶⁹ Kekik otu, lavanta çiçeği, sakız ağacı ile defne ve mersin çalısı bu kokulu bitkileri oluşturur. Göney, *a.g.e.*, s. 58.

demir, bakır, kurşun, altın, gümüş metallerini barındıran Doğu Anadolu'da, Urartular öne çıkan devlet olmuştur. Frigler'in de bu konuda öncü olduğu söylenir. Assurlular , Kuzey Mezopotamya'dan başlayarak, Suriye'yi, Que, Hilakku, Pirindu, Kisuatni, Tabal, Patin dâhil birçok yerleşimi ellerine geçirerek, büyük demir işleme atölyeleri kurmuştur⁷⁰. Adana'daki demir yatakları kuzeyde Toros Dağlarının yamaçlarında, Feke ve Saimbeyli ilçelerinde bulunmaktadır. Toros Dağları ve Amanoslar Anadolu ve Mezopotamya arasında doğal sınır sayılır. Toros Dağları, çok erken dönemlerden beri güçlü krallıkların ihtiyaç duyduğu ürün ve kaynakları temin ettiği ve sahip olduğu dağ geçitleri ile önemli bir coğrafya olmuştur.

Toros Dağları, Ön Asya'nın gümüş elde edilen kaynaklarından biridir⁷¹. Çok erken dönemlerden beri Mezopotamya'da tanrılar için savaş sonrasında alınan haraç ve benzeri ekonomik gelir; metal, gümüş, maden ağırlıklı olmuştur. Mezopotamya mitolojisinde Gümüş Dağları⁷² olarak adlandırılan dağlar, Bolkar Dağı'na yerleştirilir⁷³. Yener ve Özbal, 1983 yılında yaptıkları yüzey araştırması sonucunda Anadolu'da Toroslar ve Bolkar Dağı⁷⁴ çevresinin önemli gümüş üretim bölgelerinden⁷⁵ bir tanesi olduğunu ileri sürmektedirler⁷⁶. Bolkar dağı gümüşlü kurşun maden alanı Niğde'nin güneybatısında Ulukışla ilçesi sınırları içinde Alihoca deresinin mecrasında bulunmaktadır⁷⁷. Bu alanda su kaynağı açısından bolluk gözlenirken, çam ormanlarının da yoğunluğu dikkat çekmektedir. Madeni, cevherinden arındırma, ayırma, diğer madenlerle karıştırıp yeni alaşımlar bulunması için gerekli olan şartlardan biri ağaç varlığıdır⁷⁸. Bu civarda Gümüş maden

⁷⁰ H. F. Özdemir, "Demir Çağı: Başlangıcı ve Başlatanları Anadolu'ya Etkileri Üzerine". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 2007, ss. 501-518

⁷¹ A. Yener, "Bolkardağ, Alada ve Keban Madenlerinde 1984 Yılı İncelemeleri", I. *ArkST.*,1985, ss. 93-106.

⁷² Akad Kralı Sargon metinlerinde değerli metallerin dağı anlamına gelen KUR.KUR.KUG olarak bahseder. Akadlılar bu terimle ünlü Gülek Geçidi'nin kuzeyinde, Toroslar Dağları'nda Bolkar dağı madenlerini kasteder. J. Blasweiler, "Into the Taurus and the KUR.KUR.KUG (the mountains of precious metals)", *Arnhem (nl)*, 2016, ss. 1-32

⁷³ K. A Yener-H. Özbal, "Bolkardağ mining district survey of silver and lead in ancient Anatolia", *Proceedings of the 24th International Archaeometry Symposium*, 1986, ss. 309-320.

⁷⁴ Bolkar Dağı maden bölgesi Mezopotamya, İç Anadolu ve Akdeniz arasında Kilikya kapısı olarak adlandırılan oldukça stratejik bir bölgede bulunmaktadır. K. A Yener, -H. Özbal, Yener- I.L. Barnes- R.H. Brill- E.C. Joel, "Anatolian Metal Trade and Lead Isotope Analysis", 1998, ss. 547-564.

⁷⁵ Prof. Dr. Ashlihan Yener, Bolkar Dağı maden ocaklarının altın, gümüş, demir, bakır, kurşun ve çinko gibi kritik kaynakların tamamının eski zamanlardan beri burada bulunduğunu belirtmiştir. Blasweiler, a.g.m., s. 1.

⁷⁶ Yener-Özbal, a.g.m., s. 314.

⁷⁷ Yener-Özbal, a.g.m., s. 314. İki büyük maden yatağı vardır.

⁷⁸ Bolkardağ bölge halkıyla yapılan görüşmeler antik dönem için de aydınlatıcı olmaktadır. Eski yerel

(Lülüve), Bereketlimaden (Çamardı-Celaller) ve Niğde-Gümüşler gümüşlü kurşun madeni yataklarını da Bolkardağı madenine eklendiğinde buraya neden Gümüş Dağları denildiği anlaşılmaktadır. Böylece bu kaynaklardan kurşun, gümüş ve altın elde edilmektedir. Bölgeye komşu olan Tabal Krallığı'nın bölgedeki gümüş yataklarını hâkimiyeti altında tuttuğu ve Assur'un bu zenginliğe sahip olabilmek adına seferler düzenlediği bilinmektedir.

Yine yapılan yüzey araştırması sonuçları kalay⁷⁹ bakımından, Eski Çağ'da Toros bölgesinin stratejik önemini ortaya koyar⁸⁰. Çamardı yakınlarındaki Göltepe'de kasiterit türü kalay madeni bulunmaktadır⁸¹. 1985 yılında Hadi Özbal, Bolkar Dağı'ndaki incelenen polimetalik cevherlerin kalay miktarlarını analiz etmiştir. Cevherler daha sonra Dr. Ahmet Çağatay (MTA) tarafından incelenmiş ve bu inceleme sonucunda çinko ve kurşun ile birlikte stannit denilen kalay bileşiği bulunduğu tespit edilmiştir. Bakır ve kalayın doğal bir alaşımı olan stannit kalayın asıl özelliği, eritildiğinde bronz haline gelmesidir. Diğer yaygın kalay şekli genellikle alüvyonlu dere yataklarında bulunan kalay oksittir. Her ikisi de Bolkar Dağı'nda bulunmuştur⁸².

Bölge bakır madeni açısından zayıftır. Adana-Feke civarında ve Mersin'de Anamur-Gülнар arasında az sayıda bakır zuhuru tespit edilmiştir.

Hem kalay hem kurşunun bölgedeki yoğun varlığı, teknolojik gelişim süreci, metal ticareti, metal kullanımı ve sonucunda bölgedeki kentleşmeyi sağlayan sebeplerin başında gelmektedir⁸³.

Geç Hitit döneminde ise Bolkardağ gümüş madenleriyle Beştepe'lerde bulunan Frig Tümüls'ünde ele geçen kurşun arasında bağlantı kurulur. Bu da bize Demir Çağı'nda da Bolkar Dağı'ndaki maden ocaklarının kullanıldığını göster-

madenciler 20. yüzyılın başlarında izabe fırınlarının yerleri yamaçlardaki ormanlık alanlardaymış, bir kuşak madenci bu ormanları kullandıktan sonra terk edip, dağın diğer yanındaki ormanlık alana taşınmış, ormanlık alanın yoğun olduğu yerde üretim alanını kurarlarmış. Bu yeni yerdeki ağaçların tükenmesiyle, 40-50 yılda yeniden yetişen ağaçlardan dolayı eski alana tekrar yerleşilmiş. Bu sayede doğal denge sağlanmış, ormanlık alanlar yok olmadan fırınlar ormanın peşinden gidermiş. Yener, Bolkardağ, Alada, s. 97.

⁷⁹ Yener, Bolkardağ, Aladağ, s. 17.

⁸⁰ Yener-Özbal-Barnes-Brill 1998, s. 548

⁸¹ K.A., Yener, "A Monumental Middle Bronze Age Apsidal Building At Alalakh", To Be Published In N. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopaniias Eds. NOSTOI. Indigenous Culture, Migration + Integration In The Aegean Islands + Western Anatolia During The Late Bronze + Early Iron Age, *Koç University Press*, 2015, ss. 1-10.

⁸² Blasweiler, a.g.m., s. 3.

⁸³ Yener-Özbal-Barnes-Brill, a.g.m., s. 548.

mektedir⁸⁴. M.Ö. 8. yüzyılda Tuwana (Niğde) kralı Warpalawas'ın vasalının kazdığı Bulgarmaden yazıtının, Bolkar Dağı madenlerinin bulunduğu yerde olması tesadüf olmamalıdır.

Demir Devri metinlerinde geçmemesine karşın zeytinyağından da söz etmemiz gerekmektedir. Akdeniz havzasında kurulan uygarlıklar için önemli yer tutan zeytin ağacının anayurdunun neresi olduğu konusu halen tartışılmalı konulardan biridir. Zeytin ağacının ana vatanının Anadolu⁸⁵ olduğu ileri sürülürken, yapılan kazı ve araştırmalara göre Kilikya bölgesinde zeytinyağı üretim alanlarına rastlanmıştır. Hitit metinleri de bölgede zeytincilik ve zeytinyağı üretim ve ticaretini kanıtlamaktadır⁸⁶. Bir Hitit metninde: “*Nasıl zeytinin kalbinde yağ bulunuyorsa, Ana tanrıçanın da Hatti ülkesinin kralını, kraliçesini prenslerini ve Hatti ülkesinin insanlarını kalbinde ve ruhunda arkadaşça bulundurmasını dilemektedir*”⁸⁷ diye geçer. Yine Kültepe Kaniş'te ele geçen tabletlerde Anadolu'dan Suriye'ye yapılan zeytinyağı siparişinden söz edildiği görülmektedir⁸⁸. Antik Çağda zeytinin farklı kullanım amaçları bulunmaktadır. Zeytin ve zeytinyağı önemli bir besin maddesi olmasının yanında aydınlatma, kozmetik ve tıp alanında da yaygın olarak kullanılmaktadır. Toros Dağlarının eteklerinde günümüzde yabani zeytin ağaçlarının (delice) oluşturduğu ormanlık alana rastlamak mümkündür.

Ayrıca meyve ve üzüm bağlarının da bulunduğu topraklara sahip olan bölge insanı şarap, balık, buğday gibi malların ticaretini yaptıkları kesindir⁸⁹.

4. Arkeolojik Deliller

Bölgede ele geçen arkeolojik deliller, yörenin Ege dünyası, Kıbrıs, Fenike, Mısır ve belki de Frig ve Urartu ile ilişkileri olduğunu göstermektedir. Kargamış'ta

⁸⁴ Yener-Özbal, a.g.m., s. 316; Yener Bolkardağ, Alada, s. 98.

⁸⁵ Anadolu'nun Akdeniz'de Ege ve Marmara bölgelerinde zeytin ağaçlarının varlığı bunu desteklemektedir. D. Eskiörük, “Antik Çağda Zeytin ve Zeytinyağı: Kilikya Bölgesi Örneği”, *Journal of Tourism Gastronomy Studies* 4, 2016, ss. 228-243. Buna karşı çıkan bir diğer görüş ise, Zeytinyağı üretimi Levant'a özgüdür ve Mısır'a buradan zeytinyağı gönderilmektedir. Bu nedenle zeytinyağı üretimi Anadolu'da daha sonra başlamış olmalı (Süleyman Özkan ile yapılan kişisel görüşme).

⁸⁶ Hitit yazılı kaynaklarında Anadolu'da M.Ö. 2000- 1200 yıllarında arasında Kilikya Ovasında zeytinciliğin yapıldığına dair ibareler geçmektedir. M. İ. Başoğlu, Antik Çağda Kilikya Bölgesinde Zeytinyağı Üretimi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009; Eskiörük, a.g.m., s. 228.

⁸⁷ H. G. Güterbock, “Oil Plants in Hittite Anatolia”, *Journal of the American Oriental Society*, 88(1), 1968, pp. 66-71; Eskiörük, a.g.m., s. 232.

⁸⁸ Başoğlu, a.g.t., ss. 13, 21

⁸⁹ J. Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, Çeviren: SH Riegel, 2007.

bulunan bir Frig testisi bölgenin Friglerle olan ilişkisini gösterir. Batıya giden Urartu tunç eserlerinin de bu yöreden geçmiş olması beklenir.

Eski Mısır ile olan ilişkiler belki Kalkolitik çağda deniz yoluyla başlamış, Mısır'da bulunmayan gümüş ile nitelikli kereste ihtiyacı Mısırlı tüccarları buraya getirmiştir. Yörede bulunan skarabe mühürler bu ilişkinin delilleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Gözlüküle (Tarzi) ve Soli'deki kazılardan buluntular mevcuttur. Gözlüküle'de Ra'nın Gözü, oturan aslan, zenci başı biçimli pendat gibi az sayıda eser ele geçmiştir. Soli kazılarında, Demir Çağı tabakasında bulunan skarabe ise, daha eskiye, III. Tutmosis (1458-1426) devrine aittir. İskenderun civarında önemli bir liman kenti olan Kinet Hüyük'teki kazılarda ele geçen bir skarabe, yeşil renkte camdan yapılmıştır. Onunla birlikte ele geçen seramik malzeme M.Ö. 8. yüzyıla, Geç Asur çağına verilmektedir. Skarabenin mühür yüzünde, atın çektiği bir arabada iki kişi bulunmaktadır⁹⁰.

Karatepe (Azativataya) kabartmaları incelendiğinde, buradaki insanların, gemi tasviri yapmaları onların deniz ticaretine verdikleri önemi göstermektedir. Hurma ağacı tasviri de bize bu dönemde yörede hurma olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca kayıkla balık avlama da betimlenmiştir. Ve yine Karatepe Yazıtında geçen "ata at kattım" ibaresi atın ekonomideki önemini göstermektedir⁹¹.

Bölgenin stratejik önemini gösteren diğer bir buluntu topluluğu keramiklerdir. Yazılı kaynakların sustuğu -ya da ele geçse de- formları, üretim teknikleri ile keramikler, dönemin sosyal-siyasi-ekonomik yapısını anlamamızı sağlarlar. Bölgenin bu stratejik öneminin yanında doğal zenginlik kaynakları, dağlardaki demir, gümüş madenleri, sedir ağaçları, verimli toprakları ile Assur, Urartu, Frig ve diğer göçebe kavimlerin ilgi alanına girdiği gibi Grekler'in de -özellikle ekonomik olarak- ilgi alanına girmiştir. Ele geçen sınırlı arkeolojik bulgulara göre Assur ile Greklerin dönem dönem bu kaynakların paylaşımı konusunda mücadele ettiklerini görüyoruz. Erhan konu hakkında;

⁹⁰ S. Özkan, "Ülkemizde Bulunmuş Eski Mısır Eserlerine Göre Anadolu-Mısır İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 22-1, 2007, ss. 77-116 Ayrıca 2 silindir mühür; Ö. Tunca, *Catalogue des sceaux-cylindres du Musée National d'Adana, Malibu*, 1979, (SMS 3/1) ve skarabeler ; H. Poncey, - O. Casabonne - J. de Vos - M. Egetmeyer - R. Lebrun - A. Lemaire "Sceaux du musée d'P. Groupe du "Joueur de Lyre" (VII siècle av. J.-C) - Sceaux en verre et cachets anepigraphes d'époque achéménide - Scaraboides inscrits - Scarabees et sceaux égyptisants", *Anatolia Antiqua IX*, 2001, ss. 9-37.

⁹¹ "Ve benim günlerimde Adanava kentinde refah
Tokluk ve rahatlık vardı ve Pahara'nın tahıl ambarlarını doldurdum
Ata at kattım, kalkana kalkan
Orduya ordu. ... herşey Fırtına Tanrısı ve tanrılar içindi...
<https://www.hittitemonuments.com/karatepe/index-t.htm>

Demir Çağı'nda Kilikia, Doğu (Assur, Suriye ve Fenike), Batı (Grek, Rhodos, Samos, Kyklad), Güney (Kıbrıs) ve yerli kültürlerin kesiştiği bir merkez özelliği kazanmıştır. Bugün âtl olmasına karşın Kilikia'nın eskiçağlarda deniz yoluyla Kıbrıs, Mısır, Doğu Akdeniz ve Ege limanlarıyla canlı bir bağlantısı vardı. Unutmamak gerekir ki, İskenderun, İssos, Yumurtalık-Aigai, Karataş-Magarsos, Tarsus, Mersin-Yumuktepe, Soloi-Pompeiopolis, Lamas, Elaiussa, Korykos, Silifke-Holmoi-Taşucu hep birer liman kentleriydi, diye görüşünü dile getirir⁹².

Bölgede yapılan kazılar ve yüzey araştırmaları yukarıda adı geçen ve liman kenti olduğu düşünülen yerleşimlerin kuzey-güney, doğu-batı arasında ticari-kültürel etkileşimini kanıtlar. Bunlar arasında yer alan Çukurova'da Mersin Yumuktepe höyüğü önemli bir konumdadır. Kuzeyden güneye, doğudan batıya doğru uzanan yolların üzerinde bulunan höyük Suriye, Mezopotamya ve Anadolu'yu birbirine bağlayan geçitleri barındırır. Neolitik Çağ'dan beri yerleşime sahne olan Yumuktepe'de Geç Hitit Dönemi'nde de önemli bir yerleşim alanı olduğu gözlenir. Ele geçen keramik parçalarından dolayı Garstang ve ekibi tarafından, M.Ö.1150-500 yılları arası "Erken Grek Yerleşimleri" olarak tanımlanmıştır. Yine bu keramiklere göre Akdeniz'in doğusu ile ticaretin yoğunlaştığı gözlenir⁹³.

Berdan çayı kenarında yer alan bu çağlarda korunaklı bir limanı (bugün Karabucak mevki) bulunan Tarsus Gözlükule kazılarının verdiği bilgilere göre, bölgenin verimli toprakları ve uygun ikliminden dolayı erken dönemlerden beri yerleşildiği gözlenir. Çukurova'yı oluşturan akarsuların açmış oldukları derin vadileri izleyen doğal yolların yakınındaki en yakın liman olması ile önem kazanmıştır. Geç Hitit döneminde yerel üretim malları ele geçirilmiştir⁹⁴. Bu yerel üretim mallarının Kıbrıs tipinde dört çeşidinin bulunması Kıbrıs ile aralarındaki ticarete işaret ederken, ne taşıdıklarına dair herhangi bir varsayımda bulunulmamıştır. Kıbrıs tarih boyunca bakır ihraç eden bir ülkedir. Ayrıca tuz çıkarılan, keten dokumacılığı yapılan, seramik, kişniş ve keçiboynuzu üretim yeridir.

Sirkeli Höyük, Kilikya'da kazısı yapılan bir diğer yerleşimdir. Höyüğün güneyinde, doğuyla batıyı birbirine bağlayan Misis (Mopsuestia) kenti bulunur. Kentin önemli bir ticaret ve ordu yolu üzerinde olmasından dolayı erken dönemlerden beri yerleşildiği gözlenmektedir. Hitit krallarına ait bulunan iki adet kabartma Hi-

⁹² N. H. Erhan, *Seramik Buluntular Işığında Geç Tunç Çağı-Erken Demir Çağında Çukurova-Kıbrıs İlişkileri*, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009.

⁹³ Erhan, *a.g.t.*, ss. 18, 23, 24.

⁹⁴ Erhan, *a.g.t.*, s. 29.

tit İmparatorluk döneminde önemli bir yerleşim olduğunu düşündürmektedir. Ele geçen keramikler, Geç Hitit döneminde Kıbrıs ile ilişki içinde olduğunu gösterir⁹⁵.

Erzin Ovası'nın güneyinde yer alan Kinet Höyük, antik yazarlar tarafından Amanos Dağları'nın batısında kalan bir limana sahip Kilikya kenti olarak tarif edilir. Kinet Höyük Demir Devri'nde, Que'den Amuk Ovası'na Amanos Dağları'ndaki geçitlerle bağlantısı olan bir yerleşimdir ve bu civarda ele geçen pek çok Demir Çağı keramiği bunu kanıtlamaktadır. Burada ele geçen zengin demir içeriği cürufalar, demir eritme ocakları, atölyeler ve Yeni Assur Dönemine ait mühürler (M.Ö. 9. ve 8. yüzyıla ait) yerleşmenin liman olmanın ötesinde madencilikteki yerine de işaret etmektedir⁹⁶.

Ele geçen arkeolojik bulgular ve yazılı kaynaklara göre, Kilikya'nın tarihin her döneminde deniz yoluyla Mısır ve Ege dünyası ile yoğun bir ticaret ilişkisinin olduğu gözlenmiştir⁹⁷. Yukarıda saydığımız yerleşimlerin çoğu liman kenti olması itibarıyla bu ticaretin ne kadar olağan olduğunu ispatlamaktadır. Var olan ticari ilişkilerin, deniz kavimleri göçünün Ön Asya ve Anadolu'da yarattığı köklü siyasi değişimlere rağmen devam ettiği görülmektedir⁹⁸.

Sonuç

Sonuç olarak Demir Çağ'ında Toroslar ve Amanos dağları arasında kalan, bugünkü Mersin, Adana ve Osmaniye illerini kapsayan bölge, İç Anadolu, Kuzey Suriye, Kuzey Mezopotamya Ege Dünyası, Mısır, Kıbrıs ve Doğu Akdeniz kıyıları arasında iletişimi sağladığı için her zaman ilgi alanı olmuştur. Coğrafya, bölgedeki yerleşim yerlerinin oluşumunda en etkili sebeptir. Dağlık olan bölümde yerleşimler daha çok kıyı kesimlerde ve liman yerleşimi olarak karşımıza çıkarken, düzlük olan bölümde tarıma elverişli ovalık alanlarda görülmektedir. Bölge, sahip olduğu geçitleriyle stratejik öneme sahipken, maden ve orman gibi doğal zenginlikleri ile başta Assur olmak üzere bölgedeki birçok güçlü devlet için çekim merkezi olmuştur. Bu zenginlik bölgedeki Amurrulara, Hurri, Luvi, Hitit ile Mikenlerin katılmasına yol açmıştır. Ayrıca Kıbrıs ve Mısırlı tacirler de burada bulunmuş olmalıdır.

Erken Demir Çağı sonu Orta Demir Çağı başında başlayan siyasi ve ekonomik değişim Ön Asya'daki devletlerin politik güç dengesini de oluşturmuştur. O

⁹⁵ Erhan, *a.g.t.*, ss., 37-38.

⁹⁶ Korkmaz, *a.g.m.*, s. 149.

⁹⁷ Erhan, *a.g.t.*, s. 78.

⁹⁸ Erhan, *a.g.t.*, s. 3.

dönem Ön Asya siyasetinde güçlü olabilmenin yolu demirden yapılmış silahlara sahip olmaktı. Ele geçen arkeolojik bulgular ve mimari unsurlar bölgenin Geç Hititler döneminde önemli bir güç olmadığını, şehir devletleri Assur'a karşı zaman zaman birleşmeler de güçsüz kaldıkları anlaşılmaktadır.

Bölgeye dair bilgileri öncelikle Assur yazılı kaynaklarından öğrenmekteyiz. Yerel kaynaklar ekonomi açısından pek bir şey vermemektedir. Assur'un seferler sonucunda elde ettiği haraçlar ekonomik faaliyetleri anlamamız açısından önem arz etmektedir. Yine bölgedeki ekonomik faaliyetleri daha iyi anlamamız için bölgede kendisinden önce ve sonra var olan -ya da bölge ile etkileşim halinde olan uygarlıkların ekonomik faaliyetlerini bilmemiz, incelediğimiz dönem ekonomisini anlamamız açısından yol göstericidir.

KAYNAKLAR

- Alkım, U. B., "The Road from Sam'al to Asita-wandawa. Contributions to the Historical Geography of the Amanus Region", *Anadolu Araştırmaları*, II/1-2, 1965, ss. 1-45
- Başoğlu, M. İ., *Antik Çağda Kilikya Bölgesinde Zeytinyağı Üretimi*, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009
- Blasweiler J., "Into the Taurus and the KUR.KUR.KUG (the mountains of precious metals)", *Arnhem (nl)*, 2016, pp. 1-32
- Bryce, T., *The world of the neo-Hittite kingdoms: a political and military history*. Oxford University Press, 2012
- Duran, C.- Güneç H., "Mersin kenti kuzeyi akarsu havzalarındaki ekolojik faktörlerin bitki örtüsüne etkisi", *Biological Diversity and Conservation*, 3(3), 2010, 137-152.
- Eskiyörük, D., "Antik Çağda Zeytin ve Zeytinyağı: Kilikya Bölgesi Örneği", *Journal of Tourism Gastronomy Studies* 4, 2016, ss. 228-243.
- Erhan, N. H., *Seramik Buluntular Işığında Geç Tunç Çağı-Erken Demir Çağında Çukurova-Kıbrıs İlişkileri*, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Gale H.- Stos-Gale A. Z., "Uluburun Batığı Bakır Külçelerinin Kaynak Analizi ve Geç Tunç Çağında Akdeniz'de Metal Ticareti", *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Bochum 2006, ss. 119-133

- Giusfredi, F., *Sources for a Socio-Economic History of the Neo-Hittite States (THeth 28)*, Germany. 2010.
- Göney, S., *Adana Ovaları I*, (1976), İstanbul.
- Grayson, A. K., "Assyrian Expansion Into in the Sargonid Age (c. 744-650 B.C.)", *Rencontre Assyriologique Internationale/Uluslararası Assirioloji Kongresi*, 6- 10/VII/, İstanbul, 1987, pp. 131-135.
- Grayson K., *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC II (858-745). The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods 3*, 2002
- Günel, N., "Türkiye'de İklimin Doğal Bitki Örtüsü Üzerindeki Etkileri", *Acta Türccica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, Online Thematic Journal of Turkkic Studies, Yıl V*, (1), 2013, ss. 1-22, 9.
- Güterbock, H. G., "Oil Plants in Hittite Anatolia", *Journal of the American Oriental Society*, 88(1), 1968, pp. 66-71.
- Hawkins, D., "The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia", *CAH III/1*, 1982, pp. 372-441.
- Jasink A. M.- Marino M. M., "The West-Anatolian Origins of the Que kingdom dynasty", *SMEA 49*, (VI Congresso Internazionale di Ittitologia. Roma, 5-9 settembre 2005 I.) 2007, pp. 407-426.
- Konyar E., "Arkeolojik Veriler Işığında M.Ö. II. Binyılda Çukurova Bölgesi", *1. Ceyhan Sempozyumu*, Adana, 2006, ss. 241-244.
- Korkmaz, Z., "Cilician Iron Age settlements", *ANODOS Studies of the Ancient World, Trnava*, 2016, ss. 147-163.
- Kurt, M., *Yazılı Kaynaklara Göre M. Ö. 1. Bin Yılda Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, 2007.
- _____, "Que Ülkesi ve Yeni Asur Devlet'nin Anadolu Politikası Bakımından Önemi", *Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: X*, Sayı 3, 2008, 117-134.
- _____, "Kronikler Işığında Ovalık Kilikya'nın Yeni Babil Devleti İçin Stratejik ve Ekonomik Önemi", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 22, 2009'a, ss. 185-195.
- _____, "Demir Çağında Kilikya'da Politik Yapı", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, yıl 2, sayı 3, 2009b, ss. 119-129.
- _____, "II. Sargon Devri Kaynakları Işığında Güney Anadolu ve Toros Dağları Bölgesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 48, 2010, ss. 69-88.

- _____, “M.Ö. VI. -V. Yüzyıllarda Kilikya Bölgesi: Küresel Güçler Ve Syenesis Krallığı”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-Yıl: Sayı: 13, 2015*, ss. 303-326, 305.
- Lanfranchi, B. “The Luwian-Phoenician bilinguals of ÇİNEKÖY and KARATEPE: an ideological dialogue”. *Getrennte Wege*, 2007, pp. 179-217.
- Lanfranchi, G. B., “A Happy Son of the King of Assyria: Warikas and the Çineköy Bilingual (Cilicia)”, *Studia Orientalia Electronica*, 106, 2009, ss. 127-150.
- Luckenbill, D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, 1926.
- Luckenbill, D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia. (ARAB II). Historical Records of Assyria from Sargon to the End. Vol. II.*, 1927.
- _____, *Ancient Records of Assyria and Babylonia, I-II*, The University of Chicago Press, 1968
- Özdemir, H.F., “Demir Çağı: Başlangıcı ve Başlatanları Anadolu’ya Etkileri Üzerine”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 2007, ss. 501-518
- Özkan, S., “Ülkemizde Bulunmuş Eski Mısır Eserlerine Göre Anadolu-Mısır İlişkileri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi 22-1*, 2007, ss. 77-116
- Parpola S.- Reade J., *Letters from Assyria and the West* (Vol. 1), 1987
- Pınarcık, P., “Geç Hitit Dönemi’nde Çukurova Bölgesi, *Akron Eski Çağ Yazuları 10*, 2016, ss. 63-99.
- Poncy, H. - Casabonne O. - Vos J.- Egetmeyer, M. – Lebrun, R. – Lemaire, A., “Sceaux du musee d’P. Groupe du «Joueur de Lyre» (VII siecle av. J.-C) - Sceaux en verre et cachets anepigraphes d’epoque achemenide - Scaraboides inscrits - Scarabees et sceaux egyptisants”, *Anatolia Antiqua IX*, 2001, pp. 9-37.
- Reade, E., “Assyrian campaigns, 840-811 BC, and the Babylonian frontier”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 68(2), 1978, ss. 251-260
- Shaw, D., “Bandit highlands and lowland peace: the mountains of Isauria-Cilicia”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient/Journal de l’histoire economique et sociale de l’Orient*, 1990, pp. 199-23
- Strabon., *Coğrafya Anadolu (Kitap, XII, XIII, XIV)*, 1993.
- Şen, D., *M. Ö. I. Binde Mezopotamya-Anadolu İlişkileri*, 2012.
- Tadmor H.- Yamada, S., *The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period Volume I*, 2011.
- Tekoglu, R – Lemaire, A.- Ipek I,- Tosun K., A., “La bilingue royale louvito-phénicienne de Çineköy” *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 144(3), 2000, pp. 961-1007.

- Tunca, Ö., *Catalogue des sceaux-cylindres du Musée National d'Adana, Malibu*, 1979, (SMS 3/1)
- Ünal, A., "Eski Çağlarda Çukurova'nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna Adana Krallığı'nın Siyasi Tarihi", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(3), 2006a, ss. 15-44.
- , "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi", *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/3, 2006b, ss. 67-102
- Wiseman D. J., *Chronicles Of Chaldaean Kings (626-556 B.C.) In The British Museum*, 1956.
- Yakar, J., *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, Çeviren: SH Riegel, 2007.
- Yener A., "Bolkardağ, Alada ve Keban Madenlerinde 1984 Yılı İncelemeleri", I. *ArkST.*, 1985, ss. 93-106.
- Yener, K.A., "A Monumental Middle Bronze Age Apsidal Building At Alalakh", To Be Published In N. Stampolidis, Ç. Maner, K. Kopanias Eds. NOSTOI. Indigenous Culture, Migration + Integration In The Aegean Islands + Western Anatolia During The Late Bronze + Early Iron Age, Koç University Press, 2015, pp. 1-10.
- Yener K. A- Özbal H., "Bolkardag mining district survey of silver and lead in ancient Anatolia", *Proceedings of the 24th International Archaeometry Symposium*, 1986, ss. 309-320.
- Yener K. A,- Özbal, H. Yener- Barnes I.L. -. Brill R.H-. Joel E.C., "Anatolian Metal Trade and Lead Isotope Analysis", 1998, pp. 547-564.
- Yıldırım, T., *Kentsel ve Arkeolojik Sit Alanında Adana/Tepebağ Höyüğü ve Planlama Sürecinde Kentsel Arkeoloji, Kentsel Dönüşüm, Rehabilitasyon ile Arkeopark Kavramı*, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2010.

ÇİNGİZ-NÂMELER ÜZERİNE BİR İNCELEME: ÇİNGİZ HAN'IN SOYU VE MOGOL TARİHİNİN İLK DEVİRLERİ

SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ*

Dünya tarihinde adından en çok söz edilen kişilerin başında hiç şüphesiz Çingiz Han gelir. Elbette bunun birtakım sebepleri vardır. Daha çocukluğundan itibaren annesi ve kardeşleriyle beraber pek çok meşakkate göğüs geren Çingiz Han, gençliği sırasında da bugünkü Mogolistan bozkırlarında tutunabilmek için bilhassa kendi akrabası olan Mogol kabilelerine karşı bir mücadele içine girmiştir. İşte bütün bunlardan başarılı bir şekilde çıktıktan sonra o, etrafına topladığı Türkler ve bir avuç Mogol ile dünyanın en büyük devletini kurdu. Elbette kısa bir süre içerisinde böylesine güçlü bir devlet inşası ona haklı bir ün kazandırmıştır.

Bunlar bir yana Çingiz Han'ın zuhuru esnasında o zamanki Orta Asya'nın genel vaziyetinin de gayet müsait olduğunu vurgulamak gerekir. Tarih boyunca Çin'in kuzeyi ve Türkistan'ı idare etmiş büyük Türk hanedanlarının sonu gelmiş, doğudaki Kıtınlar bölünme problemleri yaşamış, küçük küçük hanlıklar veya bölgesel yönetimler birbirleri üstünde kurmak istedikleri otorite kavgaları yüzünden neredeyse kendi kendilerini bitirmişti. Aslında Asya'nın bütün halkları bir kurtarıncının çıkıp da çevreye çeki-düzen vermesini bekler vaziyetteydi.

Bu sırada Orta Asya coğrafyasında gördüğümüz Türk sülalelerinden ne Turfan Uygurları, ne Kara Hanlılar, ne de Harezmsahlılar Türklerin tamamını temsil kabiliyetinde değillerdi. Zaten Uygurlar ile Kırgızlar, Hun ve Kök Türk mirasını çarçur etmiş, Türklerin tarihî yurtlarını Kıtınlara bırakmışlar idi. Dolayısıyla Çingiz'in gelişi Asya'daki dağınık Türk kabileleri açısından da bir ümit ışığıydı. Her ne kadar onların bir kısmı Çingizli hâkimiyetine şiddetle direnmişlerse de, büyük bir bölümü kendiliklerinden Çingiz Han'ın tuğunun altında toplandılar¹. Bu yüzden Çingizli Devletin Türklerin tarihinde çok önemli bir yerinin bulunduğunu kimse inkâr edemez.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, sgomec@yahoo.com

¹ S. Y. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, (5. Baskı), Ankara 2015, s. 165-166.

Günümüz itibarıyla tarihçilerin pek çoğunun Çingiz Han'a tek bir pencereden bakmaları, beraberinde birtakım sıkıntıları da getiriyor. Kimisi onu Asya'nın tek kurtarıcısı, yıllar sonra Doğunun Batıya karşı üstünlüğü olarak görürken; kimi de bütün dünyada kan döken bir vahşi şekilde tanıtır. Esasında o sadece yabancılara karşı şiddet uygulayan biri değildir. Yeri geldiğinde veya emirlerine uyulmadığında kendi halkı Mogolları da en ağır biçimde cezalandırmaktan geri durmamıştır.

Bu durum bir tarafa Çingizli Devletinin teşekkül devresini göz önüne getirdiğimizde her şeye rağmen Doğu Avrupa'dan Çin Denizi'ne kadar uzanan uçsuz, bucaksız bozkırların en kalabalık halkı Türkler olduğu gibi, hâlâ bu topraklarda Türk izleri hâkimdi. Dolayısıyla Çingiz ve onun danışmanları da çok iyi biliyordu ki, Türkleri yanlarına almadıkları takdirde başarı kazanmaları mümkün gözüküyordu. Hakikatte binlerce yıldır birlikte yaşayan bu insanları kaynaştırmak, onları bir sancak etrafında toplamak için herhalde bir şeyler yapılması gerektiğini düşünmüşlerdi. Belki de buna bağlı olarak; Mogollarla, Türklerin benzerliğinin ortaya konduğu, Çingiz Han'ın Oguz şeceresine dayandırılması gibi birtakım destanlar düzüldü. Herhalde 12. asra kadar ciddi kuvvetli bir siyasi yapıya erişememiş Mogollar için kendilerini Türklere yaklaştırmak en tutarlı yol idi. Öyle ise Asya'daki bütün Mogol ve Türklerin seveceği bir biçimde Çingiz'in soy kütüğünün hazırlanması lazımdı. Bu da durup-dururken olmayacağına göre, onlar Türklerden dinledikleri hikâyeleri ve destanları bir şekilde kendilerine uyarladılar. Gerçekte bizim de üzerinde duracağımız Çingiz-nâmelerin orijinal olduğunu bugün dünyadaki hiçbir tarihçi iddia etmiyor. Bunların çoğu insanlığın yaratılması, Nuh Tufanı, Oguz Han ve onun çocuklarının hikâyeleriyle başlar, sonra Çingiz'in atalarına işi bağlarlar. Onların hepsinde bir Türk tesirinin varlığı gözden kaçmamaktadır. Esasında Oguz-nâmelerin bir devamı gibidirler. İşte biz bu incelememizde bazı Çingiz-nâmelerden yola çıkarak, Çingiz Han'ın soyu ve Mogol tarihinin ilk dönemlerine dair karşılaştırmalı bir çalışmayı planlamış bulunmaktayız.

Malûm olduğu üzere bu gün Çingiz'in soyu ve Mogol tarihinin geçmişi hakkındaki en temel kaynaklarımızın başında hiç şüphesiz, 1240'larda yazıldığı söylenen ve *Moğolların Gizli Tarihi* diye bilinen eser gelir. Burada Çingiz Han'ın ataları, onun ortaya çıkışı ve oğlu Ögedey'in kaganlığı devri özetle anlatılır. Muhtemelen daha sonra kaleme alınan *Çingiz-nâmelerin* hepsi bundan etkilenmiş veya kopyalanmıştır. Zaten yapılan incelemelerde de bunun izlerini görebiliriz. Dolayısıyla bizim de başlıca kaynağımız *Moğolların Gizli Tarihi* olup, bunun dışında Budist tesirin altında yazılan *Altan Topçı* de bir diğer eserimizdir. 17. asır sıralarında kayda ge-

çen bu *Çingiz-nâme*'nin daha başlangıcında, Çingiz Han'ın atalarını Budist krallara dayandırması ise ilginç bir durum değildir. Çünkü bu yıllarda artık Mogolların büyük çoğunluğu, Tibetçe yüce manasındaki Lama kelimesinden gelen ve Tibetlilerin milli dini Bon ile Budizmin bir karışımı olan, yer ile gökte birtakım ilahların bulunduğu kanaat getirilen Budistliğin Lamaizm² tarikatını benimsemişlerdir.

Orta Asya Türk tarihinin temel eserlerinden ve 13. asırda İlhanlı devlet adamı ve tarihçisi Alaaddin Ata Melik Cüveyni tarafından yazılan *Tarih-i Cihan Güşa* da Çingizli Devletin ilk dönemleri hakkında çok zengin bilgiler verir. Cüveyni'nin, Çingiz ve onun oğlu Ögedey'e dair anlattıklarına baktığımızda, sanki bunların Müslüman olduğunu sanırsınız. Kendisi bir Mogol hanedanının hizmetkârıysa da, kitabında açıkça Mogol düşmanlığı yaptığı da gözden kaçmayan bir husustur.

Bununla beraber 18 veya 19. asırda herhalde Altun Orda sahasında yazıldığı düşündüğümüz Londra'da bulunan bir *Çingiz-nâme* nüshasında da İslami unsurlar ağır basıp, Çingiz'in atasının Nuh'un oğlu Yafes'e dayandırılması da ilginçtir³. Ayrıca Deşt-i Kıpçak tarihi hakkında tertip edilen 16. yüzyıl kaynaklarından *Ötemiş Hacı Tarihi* ile *Anonim Şiban-nâme* ve Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın 17. asırda yazdığı *Şecere-i Türk*, Çingiz Han'ın soyunu Oguz Kagan'a götürüyor ki, bu da Çingiz'in kendisini Türk menşei ile irtibatlandırması ya da şecere yazıcılarının bu suretle onu bütün Türkistan'da meşrulaştırmalarının delilidir⁴. Tabii ki bu çağa gelene kadar Mogolların esas kitesini meydana getiren batı gruplarının Türkleşip, İslamlaşmasını da dikkate almak zorundayız. 17. yüzyılda Firdevsi'nin *Şeh-nâme*'sine⁵ karşı eserini kaleme alan Özbek yazar İmami'nin *Han-nâme*'sinde de ilginç bir *Çingiz-nâme* olduğunu görmekteyiz⁶.

Elbette bizim kullandığımız *Çingiz-nâmelerin* dışında da pek çok eser vardır. Ancak bunlar aşağı-yukarı birbirlerine benzediği ve hepsini elde etme imkânımız

² A. Küçük - G. Tümer - M.A. Küçük, *Dinler Tarihi*, 6. Baskı, Ankara 2015, s. 247.

³ *Cengiznâme*, Haz. B. Şişman, Samsun 2009, s. 67.

⁴ Ebilgazi, *Türk Şeciresi*, Avdargan B. Ebilkasimov, Almatı 1992, s. 10-29; Abulgoziy, *Şacarıyi Türk*, Muharrir A.Öktam, Toşkent 1992, s. 17-28; Y. Karasoy-M.Toker, *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şiban-nâme*, Konya 2005, s. 65-72; M. Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara 2009, s. 104.

⁵ Emevi ve Abbasi ırkçılığına karşı, özellikle Fars milliyetçiliğinin ön plana çıkarıldığı Şuubiye (Kavimcilik) hareketine bağlı olarak, bazı Fars menşeli devlet adamlarıyla, ileri gelenlerin ellerindeki Fars destan ve tarih metinlerini Firdevsi'ye vererek *Şeh-nâme*'yi yazdırdıkları söylenir. Dolayısıyla teklifin Sultan Mahmud'dan gelmediği, hatta Firdevsi'nin para kaynakları kesilince Gazneli Mahmud'dan yardım istediği, sultanın da onun yazdığı şiirleri beğenmeyip, eli boş dönmesi üzerine, Firdevsi'nin Sultan Mahmud aleyhine bir karalama kampanyası başlatıp, hikâyeler uydurduğuna dair iddialar vardır. Bakınız, N.L. Nesibli, *Güney İle Kuzey Azerbaycan Sorunları*, Ankara 2017, s. 28-30.

⁶ İmami, "Hannâme", Çev. O.Ş.Gökay, *Necati Lügal Armağanı*, Ankara 1968, s. 275-329.

bulunmadığından, sadece bizde mevcut olanlarıyla bir karşılaştırma denemesi yapacağız. Hâl böyle olunca bu Çingiz-nâmelerden *Moğolların Gizli Tarihi*'ni temel sayıp, diğerlerindeki farklılıkları gösterip, meseleler ve hadiselerin tarihî arka planını çıkarmaya çalışacağız.

Bu genel çerçeveyi çizdikten sonra, *Moğolların Gizli Tarihi*'ni okumaya başlarsak eğer, daha ilk satırda; “Çingiz Kagan’ın atası ulu Tanrı’nın takdiriyle yaratılmış bir bozkurt, eşi de bir dişi geyik idi. Onlar denizi geçerek geldiler. Onon Nehrinin kaynağı, Burhan Haldun civarına yerleştiklerinde Bataçı Han adlı bir oğulları oldu”⁷ sözüyle karşılaşıyoruz.

Altan Topçü, yukarıda da değinildiği üzere Budizm’in tesiriyle, Buda’dan başlayıp, bir Budist hükümdarlar şeceresi saydıktan sonra, kökeni Tibet’e kadar götürüyor. Nihayetinde yöneticilerden Dalay Subın Altan Kagan’ın Boruçu, Sıbağacı ve Börte Çona (Çine) isimli üç oğluna vurgu yapıldıktan sonra; “kardeşler birbirleriyle kavga ettiklerinden, Börte Çona kuzeye doğu giderek Tenggis Denizini geçti ve yabancı bir memlekete geldi. Burada hiç evlenmemiş Kök (Koa) Maral adında bir kız alarak yerleşti. Mogolların bir ferdi oldu”⁸, diyor. Altan Topçü’de Börte Çona kurtu, Kök Maral geyiği karşılar ki, burada anlatılanlarla Gizli Tarih’te bozkurt ile dişi geyiğin birleşmesi benzerdir.

Şecere-i Türk ve *Anonim Şibani-nâme*’ye göre, Goa ya da Kök Maral bir oğlandır. Buna göre; Kıyat kavminden Mengli Koca’nın Yılduz Han, Yılduz’un da Börte Çona (Çine) adlı bir oğlu vardı. Börte Çona’nın pek çok hanımı bulunuyordu. Büyük eşinden doğan Koa (Kök) Maral diğerlerinden daha güzeldi. Bunun da Otçı Kıyan isimli bir oğlu doğdu. Onun Tamaç, Tamaç’ın Kobaçu (Kabıçı) Mergen, onun Küçüm Bugrul, Küçüm’ün Yeke Nidun, onun Sam Sabçı, bunun Kali Küçü, onun da Dobun Bayan adlı bir çocuğu oldu⁹.

Şecere-i Türk’te, Ergenekun’dan çıktıklarında Mogolların başında Börte Çona’nın olması, ölünce yerine Koa Maral’ın geçmesi ve Yılduz Kagan’a kadar şecerenin sayılmasından sonra, Yılduz’un doğan çocuklarından birinin Dobun Bayan adında bir erkek, diğerinin ise Alan-koa isminde bir kız olduğunu görüyoruz. Yılduz’un bunları birbiriyle evlendirmesi gibi bir şeyden de bahsediliyor¹⁰ ki, böyle bir durum Türklerde asla olmayacağı bir yana, Mogollarda da rastlandığını pek

⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. A.Temir, (2. Baskı), Ankara 1986, s. 3.

⁸ *Altan Topçü* (Moğol Tarihi), Çev. T. Gülensoy, Ankara 2008, s. 20-24.

⁹ Karasoy-M.Toker, *a.g.e.*, s. 72.

¹⁰ Ebilgazi, *a.g.e.*, s. 46; Abulgoziy, *a.g.e.*, s. 43-44.

sanmıyoruz. Ebu'l-gazi'nin bunu hangi gerekçe ve kaynağa göre yazdığını da teyit imkânımız bulunmuyor. Ancak ileride bunlardan doğan çocuklara tekrar döneceğiz.

Anonim Çingiz-nâme'de ise farklı bir giriş vardır. Özetle; Akdeniz'de Malta denilen bir şehir ve bunun başında Altun Han ile hanımı Kôrleviç'in anılmasının ardından, bunların Üle-melek (Melik) Kôrklü adında bir kızlarının olduğu, onu taştan bir saraya koydukları, kızın ergenlik çağına gelince dadısına başından geçenleri sorduğu, dadının dünyayı aydınlatan ay ve güneş denen nesnelere olduğunu, ancak kızın bunları görmesi hâlinde öleceğini, söylediğini görürüz¹¹. Dolayısıyla burada kurt ve geyik motifinin yerine farklı bir şey konmuştur.

Sonra metin şöyle devam eder: “İşte güneşe bakan bu kız hamile kalır ve durumu öğrenen Altun Han, kızının alınına leke sürdüğünü sanır. Karı-koca kızları aleyhine dedi-kodu yapılacağını bildiklerinden, evlatlarını ülkelerinden birisiyle evlendirmeye razı olmazlar ve onu bir gemiye bindirerek, Tün (Gece) Denizine doğru yola çıkarırlar. Birkaç gün sonra Torumtay Seçen'in (Çeçen) çocuğu Tümoğul (Tumaul)¹² Mergen babasına kızar ve yanındaki kırk arkadaşıyla, bir kayanın başını mekân tutar. Bunların arasında Duva Sokor (Şaba Sokor) adlı bir Türkmen var idi. Bu şahıs uzağı görebilen birisiydi. Duva Sokor birgün uzakta, nehrin üstünde, altın renginde bir gemi görür ve Tümoğul Mergen'e; “bu gelen geminin içi senin, dışı benim olsun” der. Sonra gemiyi yan tarafından oklayarak parçalarlar ve bunun peşinden Tümoğul Mergen'e “eğri atan” manasında Kıyan lakabını verirler ve o Kıyat halkının atası olur.

Malûmdur ki bütün bunlar Ergenekun Destanının değişik varyantlarıdır¹³ ve *Şecere-i Türk*'teki bilgilerden, Mogol önderi İl Han ile Tatar beyi Sevinç'in savaşından sonra Mogollar yenilince, İl Han'ın küçük oğlu Kıyan ile yeğenlerinden Negüz'ün kaçarak Ergenekun'a sığınıp, orada çoğaldıklarını görüyoruz. Sayıları daha fazla olan Kıyan oğullarına Kıyat, Negüz'ünkilere ise Dürülgün dediler¹⁴.

Neticede biz yeniden Anonim Çingiz-nâme'ye dönecek olursak; geminin içindeki Üle-melek, kırk kız arkadaşı, bir güvercin, kuğu ve papağanı Tümoğul Mergen alır, gemi ise Duva Sokor'a kalır. Arkasından da Tümoğul Mergen kızla

¹¹ *Cengiznâme*, s. 67-68.

¹² Herhalde diğer Çingiz-nâmelerdeki Dobun Mergen'dir.

¹³ Onüçüncü yüzyıl kaynaklarından *Tabakat-ı Nasrı*'de de Ergenekun'un bozuk ve kısa bir özeti mevcuttur. Minhac-ı Sirac el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasrı*, Çev. M.Uyar, İstanbul 2016, s. 48.

¹⁴ Ebilgazi, *a.g.e.*, 26-29; Abulgoziy, *a.g.e.*, s. 27-30.

yatar. Fakat Üle-melek karnında bir çocuk bulunduğunu, gönlünü kırmamasını, ömründe erkek görmediğini, hâlâ bakire olduğunu söyler. Tümogul Mergen de ona inanır ve doğan çocuğa da Duyın Bayan ismini verir¹⁵.

Han-nâme'nin pek çok yerinde Alan-koa'nın gebe kalması ile alâkalı rivayetler olmakla beraber, birisinde yukarıdaki Üle-melek Körklü destanına benzer şöyle bir hikâye görüyoruz: "Alan-koa'nın babası Buyan Han savaşa gittiği bir sırada karısı kızının karnının şiştiğini gördü. Anası kızının doğurması halinde bunu babasının ve herkesin duymasından korktuğu için onu bir sandığa koyup, Seruş Deryasına saldı. Kadın evine döndüğünde kocasının da harpte öldüğünün haberini aldı. Bunu öğrenince çok pişman olduysa da, iş işten geçmişti. Bu sırada Dürlogin ilinden Dambuga (Dobun Mergen) ve Duvay (Duva Sokor) adlı birlikte avlanan iki arkadaş su üstünde güzel bir kız gördüler. Bundan hikâyesini dinledikten sonra onu evlerine götürdüler. Kırk gün sonra Alan-koa, gözleri amber, saçları kıvrı kıvrı, yüzü güneş gibi bir oğlan doğurdu. Yedi gün sonra ona Buzencer (Bodun Çor) ismini verdiler. İşte bu çocuk Çingiz'in yedi göbekten babasıdır. Alan-koa üç yıl sonra tek gözlü Duvay ile evlendi"¹⁶.

Bu evlilik ve doğum hadisesine diğer Çingiz-nâmelerden yola çıkarak yeniden döneceğiz, ama buraya kadar anlatılanlar üzerinde biraz açıklama yapmakta fayda olduğunu düşünüyoruz.

Önce kurt ve geyik motifini ele alalım. Orta Asya bozkırlarındaki her halkın mazisinde kurt ve geyik mutlaka vardır. Çünkü bu coğrafyalarda en çok rastlanan hayvanların başında gelirler. Fakat burada şunu belirtmeliyiz ki bu hayvanlar ekseriyetle Türklerle içli-dışlıdır.

Daha Mogollar ortada yokken, Türklerin türeyişi ile alâkalı destan ve hikâyelere baktığımızda bir kurt ata inancına rastlamaktayız. Çince belgeler ile İslam yazarlarının eserlerinde bilindiği üzere Çinliler ve Mogolların (Kıtan) öncülüğündeki halklar aralarında gizli planlar yaparak; Türkleri birgün tuzağa düşürüp, büyük bir bozguna uğrattılar. Bu korkunç baskından bir çocuk haricinde kimse kurtulamamıştı. Düşman askerleri bu çocuğa acıyarak öldürmemişler, fakat kol ve bacaklarını keserek bir bataklığa atmışlardı. Yeryüzünde olup-biten bu işleri Tanrı makamından seyrediyordu. Kendi yarattığı, bu kutlu ırkın yok olmasına razı değildi. Onun için bu çocuğun yanına bir dişi kurt gönderdi. Bu dişi börü, çocuğa et

¹⁵ *Cengiznâme*, s. 67-70.

¹⁶ İmami, a.g.m., s. 316.

ve yiyecek getiriyordu. Bunlarla beslenen çocuk ölümden kurtuldu. Biraz büyüyen bu çocuk kurtla birleşti ve kurt ondan gebe kaldı. Etrafta kurt gibi yaşayan bir çocuğun olduğunu duyanlar, onu öldürmeye vardıkları zaman, kurt Tanrı'dan gelen buyruğu dinleyerek, çocukla birlikte yaşadıkları göl kıyısının kuzeyinde bulunan bir dağa kaçtı. Bu dağın içerisinde çok büyük bir mağara¹⁷ vardı. Börü çocuğa yol göstererek mağaranın içine girdi. Ortasında otları, ağaçları, nehirleri ve gölleri olan bir ova bulunuyordu. Dünyanın her yerinden çeşit çeşit kuşlar gelerek, burada yuva yapar, yavrulardı. Bu ovanın genişliği onlarca km² idi. O kadar güzel bir yerdi ki, Tanrı bu Türk çocuğunu adeta cennetin dünyadaki bir eşi olan bu yere özellikle getirmişti. Onun burada çoğalmasını, güçlenmesini ve yeniden kendi adaletini uygulamasını istiyordu. Börü burada on erkek çocuk doğurdu. Bu on çocuk büyüyünce, dağı binbir güçlkle geçip, on tane kız kaçıırarak buraya getirdiler ve orada çoğaldılar. Bunlardan birisi kendisine Börü (Aşına/A-shih-na/Çona) soy adını alarak, çadırının önüne kurt başlı bir sancak astı. O diğer kardeşlerine nazaran oldukça yetenekliydi. Börülülerinin soyundan gelenlerin hepsinin farklı hüneleri vardı. Daha sonra bu Börü adlı genç hepsinin başı oldu¹⁸.

Elbette Türklerin türeyişi ile alâkalı destanlarında gördüğümüz kurt-insan birleşmesini ele aldığımızda, fiziki manada bunun mümkün olamayacağını veya bir hayvandan insan neslinin çoğalmayacağını herkes bilir. Ancak buradaki dişi kurtun bizce başka bir fonksiyonu vardır. İşte bu Börü ya da kurt zaman zaman bize ana, bazan kılavuz, bazan sancaklarımıza amblem, yeri gelince kaganın ordusu, ara-sıra savaş uranı, bazan hükümdarların kendinde topladığı özellikler, Madara'daki yazıtlarda gördüğümüz şekliyle beyin yanındaki yoldaş, bazan da Tölöslerin Türeyiş Destanı'ndaki gibi hakanın kızlarının evlendiği kutlu varlık oluyordu. Bundan dolayı ona izafeten Asya'nın çeşitli yerlerinde kurt (börü) dağları ve nehirleri mevcuttu. Ata İllig'in (Attila) yüzünün bile kurta benzediğini söyleyenler vardır ki, Dede Korkut Hikâyelerinde kurt yüzünün kutlu olduğuna vurgu yapılır. Bunun dışında 10. asra ait bazı Çince belgelerde "Börü Türk" tabirinin kullanılmasını ve bir kuşa da "Türk Kuşu" denmesini dikkatten kaçırmamak gerekir. Hatta 15. asırda kaynaklarda akıllı, namuslu bir kişi şeklinde anlatılan Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın sarayına giden bir elçinin notlarında, bazı

¹⁷ Mağara motifi Türk destanlarının ana unsurlarından birisi olduğu gibi, insan medeniyetinin de ilk barınaklarından olması itibarıyla önemlidir.

¹⁸ Türeyiş ve Ergenekun Destanı için bakınız, S. Y. Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, (2. Baskı), Ankara 2015, s. 139-188.

yiğitlerin kurtlarla güreştirildiklerine dair bilgilere rastlanılmaktadır¹⁹. Bozkır hayatında herne kadar kurttan korkulsa da Türk milleti, onda kendisini yansıtan birşeyler bulmuştur. Öyle ki bu durum Türkler hakkında bilgi veren yabancıların eserlerinde bile vurgulanmaktadır.

Türklerin hayatında kurtla alâkalı gelenek ve inanışlar o kadar çoktur ki bunlar saymakla bitmez. Belki de kurt Kök Türk yazıtlarında geçen Umay'ın bizatihi kendisidir. Hakikat olan bir şey var ise, o bir atadır ve gözü torunlarının üzerindedir. Kısacası kurt kültürünün Türk milletinin hayatına böylesine girmesi boşuna değildir.

Burada aklımıza bir ihtimal daha geliyor; o da dişi kurtun Türklerin yaşadığı topraklara gönderilen bir yalavaç, yani peygamber olması ihtimali. Semavi dinlerin kitaplarında zikredilen kayıtlara baktığımızda, bütün kavimlere bir peygamber yollandığını görüyoruz. O takdirde Asya'ya da gönderildiğini düşünebiliriz²⁰. Dolayısıyla ismini bilmediğimiz söz konusu elçi, pek tabii bu kurtun şahsında sembolleşmiş olabilir.

Şimdi, Çingiz Han'ın atalarının doğumu sırasında karşımıza çıkan geyik meselesi konusunda da bir iki şey söylemek istiyoruz. Latin-Grek yazarlarının eserlerinde anlatılan hikâyeleri incelediğimizde, o devre değin aşılmaz sanılan Azak bataklıklarının önlerine düşerek yol gösteren kutsal bir geyik sayesinde geçen ve buna ilahi bir kılıf uyduran Hun-Türkler, 350'lerden itibaren daha önceden buraları vatanlaştıran Ogurlarla da güçlenerek, İdil'i aşıp, Karadeniz'in kuzey bozkırlarında ilerlemeye başladılar. Sonradan da Avrupa'nın ortasında yeni bir Türk devleti kurdular.

Söz konusu efsaneyi şöylece özetleyecek olursak; Hun avcıları bir süre avı sırasında Azak Denizi (Maeotis) civarlarına kadar gelirler. Bu sırada karşlarına bir dişi geyik çıkar. Bu hayvanın peşine takılan avcılar Azak bataklıklarının içine doğru, farkına varmadan yol alırlar. Onlar bazan duran, bazan kaçan bu geyiği vurma hayaliyle epeyce giderler ve nihayet öbür uca ulaşırlar. Hâlbuki o vakite

¹⁹ Mesela Kırgızların destanı kahramanı Manas'a ad verilirken; "yalnız başına kurt ol, kırk kişiye bedel ol" diye dua edildiği gibi, Manas han seçildiğinde ona; "büyük bozkırın kurtu ol" denmiş ve Kırgızların bilge aksakalı Akbalta, Çinli ve Kalmuklarla savaşa girişen Er Manas için; "Tanrım ona güç ver, biricik Bozkurt'u koru" şeklinde yalvarmıştır. Bakınız, K. Yusupov, *Manas Destanı*, Aktaranlar: F. Türkmen-A. İneyet, Ankara 1995, s. 23, 57, 92.

²⁰ S. Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 2. Baskı, Ankara 2011, s. 35-36; S. Y. Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014, s. 337-338; S. Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2009, s. 344; G. Kapusuzoğlu, *Taişing Derlemesinde Türkler*, Ankara 2017, s. 17-19; Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, C. IV, Haz., N. Lugal, İstanbul 1977, s. 554.

kadar bu bataklıkların geçilmez olduğuna inanmışlardı. Böylece eski İskit yurtlarına geldiklerinde, geyik gözden kaybolur. 10. asra ait bazı Çin kaynaklarında anlatılan bir hikâyeye göre ise; Kök Türklerin büyük hakanı Börü Kan'ın (Mo-kan) Çinli hatundan doğan evladı Ta-lo-pien (belki Toluk) isyan etmeden önce, onun adamları bir tavşanın peşinden giderek, dağ başında bir geyikle karşılaşmışlar ve o geyik bunlara baş kaldırmamalarını söylemiş idi. Bunun yanı sıra aynı hikâyenin bir benzeri Macarlarda da olduğu gibi, bazı günümüz Sibiryâ Türklerince geyik hâlâ yol göstericidir. Bunun dışında bir öküzün peşinden giden çoban tarafından karşı kıyıya geçirildiklerine dair bir hikâye de Sozomenos'un VII. Kitabı, 37. bölümünde anlatılmaktadır²¹.

Burada şuna da değinelim ki Türk destanlarında kurt ile insanın birleşmesi söz konusuysen, Mogolların ataları iki hayvanın çiftleşmesinden ortaya çıkıyorlar²². Ancak bunlar bir yana, anlaşılacağı üzere Türk destanlarında yol gösterici vazifesi gören Bozkurt, burada geyik olmuştur. Muhtemelen Romalı yazarlar *Oguz Kagan Destanı*'nı Türklerden dinlediler ve bir şekilde Oguz'un önünde giden Kök Börü'yü dişi geyiğe çevirdiler. Ancak şunu da belirtmekte fayda var ki, geyik hem Türk coğrafyasında, hem de buna bağlı olarak folklorunda önemli bir yere sahiptir. Eski Türkler mezarlarının önü veya etrafına geyikli taşlar koyarlardı. Kam davulu ve tokmağı zaman zaman geyik derisinden yapıldığı gibi, üstüne de bazan onun resimleri çizilmekteydi. Mesela Çinli casus rahip Hsüan Tsang, Issık Köl'ün kuzey taraflarındaki Bing Bulak'ta pek çok geyik olduğundan, büyük bir bölümünün boyununa çanlar ve boncuklar takıldığından, bunların Kök Türk beyi Tonga (T'ong/Tong/Son Olan) Yabgu tarafından avlanmalarının kesinlikle yasaklandığından söz eder. Herhalde onlar Tanrı'ya adanmış iduk kurban olmuşlardı.

Bununla beraber Bilge Kagan Anıt Mezarlığında 2001 yılında yapılan kazılar sırasında Bilge Kagan veya oğluna ait olduğu sanılan özel eşyaların arasında iki gümüş geyik heykelciğine rastlanıldığını da belirtmek isteriz²³. Belki de onların biri kaganı, diğeri de katunu temsil ediyordu. Elbette ki geyik veya diğer hayvanlar Türk kültürünün içine durup- dururken girmiyorlar. Her şeyden önce bunlar

²¹ P. Schaff, *Socrates and Sozomenus Ecclesiastical Histories by Socrates Scholasticus*, New York 1886, s. 535; S. Y. Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012, s. 299-300; Kapusuzoğlu, *a.g.e.*, s. 20.

²² B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara 1971, s. 577.

²³ S. Gömeç, "Kök Türk Yazıtları 2001 Çalışmaları", *Türksöy*, Sayı 7, Ankara 2002, s. 29-34; S. Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", *Yörtürk*, 8/51, Ankara 2003, s. 14; S. Y.Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011, s. 100-101, 184; Gömeç, *Şamanizm ve Eski...*, s. 58, 65; Gömeç, *Türk Kültürünün Ana...*, s. 280-281.

yaşadığı coğrafyanın bir parçasıdır. Bugün dahi Mogolistan'ın kuzeyindeki umum Türklerle beraber Duha (Satan) ve Sahaların en mühim geçim vasıtası geyik yetiştiriciliğidir.

Çingiz Han'ın atalarının ortaya çıkışıyla alâkalı bu hikâyelerde bir de deniz mefhumuyla karşılaşmaktayız. *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki; “Çingiz Kagan'ın atası ulu Tanrı'nın takdiriyle yaratılmış bir bozkurt, eşi de bir dişi geyik idi. Onlar denizi geçerek geldiler. Onon Nehrinin kaynağı, Burhan Haldun civarına yerleştiklerinde Bataçı Han adlı bir oğulları oldu”²⁴ cümlesiyle, Altan Topçı'daki; “Börte Çona kuzeye doğu giderek Tenggis Denizini geçti ve yabancı bir memlekete geldi. Burada hiç evlenmemiş Kök (Koa) Maral (Alan-koa) adında bir kız olarak yerleşti. Moğolların bir ferdi oldu”²⁵, sözünde anılan denizlerin yeri hususunda, Baykal'ın işaret edildiğine dair görüşler vardır.

Bilindiği kadarıyla deniz, her çağda Türklerin ilgisini çekmiş ve denizlerde üstünlük ülkülerinden biri olmuştur. Dolayısıyla Kök Türk Yazıtlarında üzerine basa basa durulan “denize ulaşmak”²⁶ bir ayrıcalık idi. Orta Asya gibi, denizlerle ilgisi bulunmayan bir coğrafyada doğup, batıya doğru gerçekleştirdikleri fetihlerde karşılıklarına hep son nokta olarak bir deniz çıkmaktaydı. Bizans kaynaklarının bildirdiğine göre, Bulgar hanı Kurum (803-814) İstanbul kuşatması esnasında, Marmara sahilinde elini ve ayağını suya soktukten sonra, alkışlar altında yılanmıştır. Meşhur Selçuklu hükümdarı Melik-şah ordularıyla Akdeniz kıyılarına varınca, denize girip, kılıcını üç defa suya sokmuş idi. Daha sonra bu kılıcı, babası Alp Arslan'ın Merv'deki türbesinin üzerine koyup; “müjde ey babacığım, oğlun dünyanın hâkimi oldu” der. Bunun gibi daha önce denizi hiç bilmeyen Atabeg Nureddin Zengi de, Akdeniz'e ulaşmanın sevinciyle suya girmiştir. Kaynaklar 1176'da, Bizanslılara tarihin en büyük yenilgilerinden birini tattıran Kılıç Arslan'ın, adamlarından bazılarını denize yollayıp, kendine kum, kayıkçı küreği ve deniz suyu getirmelerini buyurduğunu, söylerler²⁷. Kısaca belirtmek gerekirse, bazı konulardaki kelime zenginliği o milletin içtimai durumunu da ortaya koymak için yeterlidir.

Neticede Türklerin hayatında suların önemli bir yeri vardır. Her şeyden öte hem kendi, hem hayvanları, hem de beslenmeleri noktasında gerekli bitkilerin

²⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 3.

²⁵ *Altan Topçı*, s. 24.

²⁶ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Güney tarafı, 3; *Bilge Kagan Yazıtı*, Kuzey tarafı, 2: “İlgerü Şantung yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim”.

²⁷ O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Meftâresi Tarihi*, C. I, İstanbul 1969, s. 41; N.Khoniates, *Historia*, Çev. F.İşiltan, Ankara 1995, s. 133; İ.Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Ankara 1985, s. 38; M.Balivet, *Ortaçağda Türkler*, Çev. E.Güntekin, İstanbul 2004, s. 30.

büyümesi için su şart idi. Bu yüzden de otun ve suyun bol olduğu toprakları kendilerine yurt olarak seçmekteydiler. Bu durum bir yana, Türklerin türeyişi ve Erge- nekun ile ilgili destanlara baktığımızda; Sui Shu adlı Çin yıllığında şöyle bir hikâye anlatılmaktadır: “Türklerin ilk ataları Hsi-hai, yani Batı Denizinin kıyılarında oturuyorlardı. Komşu (Lin) bir devlet tarafından onların kadınları, erkekleri, büyüklü küçüklü hepsi birden yok edilmişlerdi²⁸. Tamamını öldürdükleri halde, yalnızca bir çocuğa acımışlar ve onu öldürmekten vazgeçmişlerdi. Fakat kol ve bacaklarını keserek, onu büyük bir bataklıkta içindeki otların arasına attılar. Bu sırada dişi bir kurt ortaya çıktı, ona her gün et ve yiyecek getirdi. Çocuk bunları yemek suretiyle kendine geldi ve ölmedi.

Zamanla çocukla, kurt karı-koca hayatı yaşamaya başladı ve kurt, çocuktan gebe kaldı. Lin memleketi, çocuğun halâ yaşadığını duyunca, hemen oraya adamlar yolladı. Hem çocuğu, hem de kurtu öldürmeleri emredildi. Askerler kurtu öldürmek için geldiklerinde, daha önceden haberdar olduklarından kaçtılar. Çünkü kurtun kutsal ruhlarla ilgisi vardı.

Buradan kaçan kurt Batı Denizin doğusundaki bir dağa gitti. Bu dağ Turlan’ın kuzey-batısında bulunuyordu. Dağın altında da çok derin bir mağara mevcuttu. Kurt mağaranın içine girdi. Buranın ortasında büyük bir ova bulunuyordu. Bu ova baştan başa ot ve çayırıklarla kaplıydı. Ovanın çevresi de yaklaşık 1000 km’den fazlaydı. Kurt burada on tane erkek çocuk doğurdu. Börülü ailesi, bu çocukların birisinin soyundan geliyordu²⁹.

Dolayısıyla bu destanlarda karşımıza çıkan diğer bir husus kutlu bir ata yurdunun olduğudur. Buna binaen Uygur dönemi Kök Türkçe belgelerinden olan Terhin Yazıtı’nda bir “ata sini” tabirine rastlamaktayız³⁰. Kök Türk, Uygur, Basml ve Karluklar arasında yaşanan bazı olaylardan sonra, 748 yılında milletin de katıldığı Atalar Mezarlığındaki kurultayda, Türk devletinin başına Uygurlar geçirildi. Yazıtta bu kayıtlar kutlu atalar mağarasının ve Türk neslinin çoğalmasına sebep olan Türk ataların gerçek veya sembolik mezarlarının olduğu fikrini çağrıştırıyor. Çin tarihlerinden, Kök Türk kaganının daima Ötüken Dağında oturduğunu, her yıl kurban kesmek için beylerini Ötüken’den 500 li batıda, üzerinde ne çimen, ne de ağaç olan sarp ve yüksek bir dağ olan atalar mağarasına

²⁸ Bu rivayetle alakalı olarak 10. asırda kaleme alınan bir eserde, “Börü Türk” tabirinin geçmesi dikkat çekicidir. Bakınız, G. Kapusuzoğlu, *Taişing Derlemesinde Türkler*, Ankara 2017, s. 17.

²⁹ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 176-177.

³⁰ Bakınız, *Terhin Yazıtı*, Güney tarafı, 5. satır.

götürdüğünü öğreniyoruz. Bu da bize Ergenekun Destanı'nı hatırlatmaktadır. Buradan çıkan diğer bir netice ise, hükümdarlık alametleri arasında atalar mezarlığına da sahip olmak vardır³¹.

Bütün bunlar bir yana yukarıda verdiğimiz Çince metinde Türklerin bir deniz ya da Batı Denizi denilen ve umumiyetle de Köke Nor, bazan da Issık Köl³² gibi su birikintileriyle ilişkilendirilen bir su havzasının kenarında yaşadıkları ortadadır. Fakat burada şunu belirtmek gerekir ki, Çin ve İslam kaynaklarında sözünü geçen ata vatana dair işaretlerin özellikle Turfan ile Turfan'ın batısında, daha doğrusu Issık Köl çevrelerinde gösterilmesi, Mogolistan'da anlatılan hikâyelerin 6-11. yüzyıllar arasında, yine Türk boyları tarafından batıya taşınmaları yüzünden olduğunu düşünmekteyiz³³. Esasında Orta Asya gibi geniş bir coğrafyanın merkezindeki büyük su birikintilerine eski Türk ve Mogolların “tengiz” (deniz) demelerini de unutmamak gerekir.

Bunun yanı sıra tıpkı Çingiz'in atalarının Baykal'ı geçerek, bugünkü Mogolistan'ın kuzey-doğu taraflarına gelmeleri gibi, Hun-Türklerin Avrupa'ya gidişi esnasında da karşımıza yine bir su birikintisi çıkmaktadır. İşte yukarıda da belirttiğimiz üzere onlar Azak Denizi civarını önlerindeki bir geyiğin yol göstermesi sayesinde aşmışlar idi. Dolayısıyla Çingiz-nâmelerde anlatılanlarla, Türkler hakkında haber veren değişik kaynaklardaki bu deniz ya da göl motifinin benzerliği tesadüf olmasa gerekir.

Şimdi *Anonim Çingiz-nâme*'deki Altun Han ile hanımı Körleviç'in kızı Üle-melik (Melik) Körklü'nün güneş tarafından hamile kalması hikâyesi ile Tölöslerin türeyişi destanı üzerinde durmak istiyoruz. Malûmdur ki tarihte Türk topluluklarının bir teşkilata girmedikleri vakit genellikle Tölös diye adlandırıldıkları bilinen bir gerçektir. Zaman zaman Türkçe adları Tölös olan bu Türk gruplarının, değişik Çin yıllıklarında “Ting-ling, T'ie-le” ve “Kao-che” gibi isimlerle yazıldıklarını görüyoruz. Ayrıca bu adlandırmaların Türkçe “tekerlek” veyahut da “kagnı” kelimesiyle ilişkilendirenler varsa da, Türkçe kitabelerde Tölös isminin doğrudan yazılıyor olması dikkatten kaçmaktadır. Yani o çağda Türkler “kagnı” ve “tekerlek” kelimelerini de biliyorlardı. Tölösler için bu adları kullanmadıklarına göre, bu yazılış başka bir anlam ifade ediyor olmalıdır ki, tahminimize göre kelimenin kökü

³¹ S. Gömeç, “Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21/33, Ankara 2003, s. 87.

³² B. Ögel, “Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar”, *Belleten*, C. 21, Ankara 1957, s. 104.

³³ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 140.

“töl” idi. Pekçok tarihi sözlüğe baktığımızda; töl, tölek, tölenmek gibi kelime ve fiillerin manaları hemen hemen aynı olup, bu da soy-sop, evlat, güç-kuvvet, olgun, yaşlı, sağlam, yerinde duran, birşeyin dışı, çıplak vs. anlamlara gelmektedir³⁴.

Çince vesikaları incelediğimizde, Mogolistan’ın doğu taraflarından başlayarak, Avrupa’nın doğusuna kadar uzanan bu geniş coğrafyada Tölösler umumen altı bölgede gösterilirler: 1- Togla grubu. 2- Tanrı Dağları grubu. 3- Altay grubu. 4- Maveraünnehir grubu. 5- Aral-Kafkas grubu. 6- Doğu Avrupa grubu. Aral-Kafkas ile Doğu Avrupa’dakiler kendilerine Ogur dedikleri gibi, Batı kaynaklarında da bu isimle anıldıklarını belirtmek isteriz. Kısaca, Tölösler Orkun Nehrinin doğusundan başlayıp, Doğu ve Orta Avrupa’ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada yarı-göçebe bir şekilde yaşıyorlardı³⁵.

Bu Türk-Tölöslerle alakalı Çin yıllıklarında şöyle bir hikâye anlatılmaktadır: Tölöslerin (Kao-che) eski tanhularından birinin o kadar güzel ve iyi iki kızı vardı ki, babaları Tanrının onları insanoğulları ile evlenmek için yaratmış olduğuna inanmıyordu. Kendi kendine, “bu güzel ve iyi kızlarımı nasıl bir insanla evlendiririm”, diyordu. Böylece kızlarını daha üstün biriyle nikahlamayı düşünerek, memleketinin kuzey taraflarında yüksek bir yerde onlara saray yaptırdı. İki konçuy buraya bırakıldılar. Ama aradan epey zaman geçmiş olmasına rağmen, ne öyle tabiat-üstü bir varlık gelmiş, ne de kızlarla evlenmiş. Kızların anneleri çocuklarını almak isteyince, Tölös beyi henüz bunun vakti olmadığını söyledi. Aradan bir sene daha geçip, kızlar bu şekilde beklerken, bir börü konçuyun yaşadığı sarayın etrafında gece-gündüz dolanır oldu. Oradan ayrılmıyordu. Bu sarayın dibinde kendine bir in yaptı. Küçük kız durumdan şüphelenip, bu kurtun babalarının kendileriyle evlendirmek istediği varlık olduğuna inanarak, saraydan çıktı. “Ben onunla evleneceğim” dedi. Kardeşi “gitme” diye ısrar ettiyse de, onu dinlemedi. Kurtun yanına vararak onunla evlendi. İşte bunlardan olan çocuklar Tölös/Kao-che halkının atalarıdır. Söylendiğine göre onların sesleri kurtlarınkine benzer³⁶.

Mesela Etrüsklerde de buna benzer bir hikâye vardır. O da; bir Etrüsk hükümdarı ölürken, yerine büyük oğlunu bırakır, ancak küçüğü zor kullanarak,

³⁴ Şeyh Süleyman Efendi, *Çağataj-Osmanisches Wörterbuch*, Bearbeitet von I.Kunos, Budapest 1902, s. 199; H. Paasonen, *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul 1950, s. 182; *Derleme Sözlüğü*, C. X, Ankara 1978, s. 3979; El-Hvarizmi, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Haz. N. Yüce, Ankara 1988, s. 189; K.K.Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, Cilt II, 2. Baskı, Çev. A.Taymas, İstanbul 1988, s. 770.

³⁵ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 27-28; S. Y. Gömeç, “Türk Tarihinde Tölösler”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Ordu 2016, s. 41-55.

³⁶ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 191-192.

ağabeyini tutuklatır. Bu yeni idareci ağabeyinin kızını da birgün evlenir de çocuk doğurur ve bu oğlan da dedelerinin tahtında hak iddiasında bulunur korkusuyla, yeğenini rahibe yapar. Fakat bu kız bir gece yalnızken, odasına bir kurt girer ve kızla evlenir. Vakti gelince kız iki oğlan doğurur. İşte bu çocuklar Roma'nın kurucuları Romüs ve Romülüs kardeşlerdir³⁷. Tahminlerimize göre bu da Orta Asya ve Türk menşeli bir hikâyedir.

Görüldüğü üzere hem *Anonim Çingiz-nâme*'de, hem de Tölöslerin türeyiş destanında; ulaşılması güç iki kutlu varlık resmedilmiş olup, anlatılanlar birbirine çok yakındır. Dolayısıyla çok daha eski bu Türk hikâyesinin sonradan Mogollara da nüfuz ettiğini söylemek yanlış değildir. Ancak her iki rivayette de bir şey dikkatimizi çekiyor ki, o da kadının kutsallığı, namus kavramı ve soyun devamında ne derece önemli bir mevkide olduğudur.

Yukarıda anlatılanlardan yola çıkarak destanlarda beliren özelliklerden bir tanesinin de ışık olduğunu söyleyebiliriz. Destanlardaki bileği bükülmeyen kahramanlar, bunlara zevcelik yapan kadınlar ile çocukların fedakâr anneleri çoğu zaman ilahi bir ışık vasıtasıyla ortaya çıkarlar. Sözlü edebiyatımızın şaheseri Oguz Kagan Destanı'nın baş kahramanı Oguz doğduğunda onun yüzü gök gibi aydınlık idi. Oguz'un Kün, Ay, Yıldız adlı büyük oğullarının anası karanlık bir gecede gökten inen ışıkla gelmişti. Uygur destanlarında, onlara önder olan Böğü (Bugu) Han, diğer dört kardeşiyle beraber Togla ve Selenge ırmakları arasındaki bir ağaç üzerine düşen kutlu ışık vasıtasıyla doğmuştu. Dördüncü asrın ilk yarılarında Çin'in kuzeyinde Türk-Han sülalesini kuran Liu Yüan (Yügen) doğmadan evvel annesi nur saçan bir ışık gördüğü gibi, bu hanedanın takipçisi olan Chao beyi Shih-le (Ulug Alp/Inal) dünyaya geldiğinde de anasının bulunduğu çadır müthiş bir ışıkla aydınlanmıştı. Macarların atası sayılan Arpad'ın babası Almış Han da anasının karnına bir ışık hüzmeleri şeklinde düşmüştü. Ayrıca Kırgızların meşhur hakanı Manas doğduğunda ak otağın kutlulandığını, gök kuşağı gibi parlak bir ışığın, Manas'ın babası Cakıp Han'ın köyünün üstünü kapladığını; doğumdan evvel sus-pus olan hayvanların böğürmeye, ötmeye, havlamaya, kişnemeye başladıklarını görmekteyiz.

Türklerin İslamiyetten sonraki destanları ve girdikleri dinlerin de ana teması şeklinde ısrarla sürecek bu kutlu ışık, Türk inancına ve düşüncesine; var olmanın temel unsurlarından güneşin ve ışığın yansımından başka bir şey değildir.

³⁷ A. Ayda, *Etrüskler (Tursakalar) Türk İdiler*, Ankara 1992, s. 103.

Eski Türk dininin cennete gitmeyi ifade eden “uçmak” hadisesi ve “sonsuzluk” da bir ışık alemidir. Mesela Maniheizmdeki aydınlık ve karanlık gibi iki zıt unsurun yanısıra İslamiyetin gönülleri aydınlatan nuru da Türkleri cezp etmiştir. Onlar, Türk adaletinin aydınlığı ile yeni seçtikleri bu dinlerdeki temizlik ve insan sevgisini birleştirmeyi bilmişler; dünyayı doğru yola götüren bir meşale olmuşlardır³⁸. İşte biz Üle-melek Körklü’nün ışık veya güneş tarafından hamile bırakılmasında bu durumu sezinlemekteyiz.

Üzerinde duracağımız bir başka şey ise; Altun Han ile karısının kızları Üle-melek Körklü’yü bir gemiye bindirerek, Tün (Gece) Denizine doğru yola çıkarmaları ve birkaç gün sonra Torumtay Seçen’in (Çeçen) çocuğu Tümoğul (Tumaul) Mergen’in babasına kızarak, yanındaki kırk arkadaşıyla bir kayanın başını mekân tutmaları ve bu sırada gelen gemiyi görmeleri sebebiyle karşılaştığımız, kırk arkadaş meselesidir.

Eski Türk Devletinde kaganı koruyan özel muhafız birliğine Börüler deniyordu. Bunlar gece ve gündüz nöbetçileri olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Oguz beylerinin de “çakır” denilen özel korumalarının olduğundan söz edilmektedir. İşte Çince vesikalarda Türk ordusunda Börüler diye adlandırılan vurucu güce sahip zırhlı suvarilerin bulunması ayrı bir üstünlüktü. Kaşgarlı Mahmud’da hakanın yanında bulunan koruma görevlilerine “yortug” dendiğini de biliyoruz, ki herhalde yorumak fiiliyle alâkalıdır. Malum muhafız ordularının adı Dede Korkut’ta “Kırk Yiğit” idi ki, Hindistan Türk hükümdarı İl-tutmuş’un kırk yiğidinin olduğunu, meşhur Kırgız kahramanı Manas’ın da çocukluğundan itibaren kırk yoldaşının bulunduğu, hatta bunlara “Kırk Bozkurt” da dendiğinden; Osmanlı çağında ise ünlü Evliya Çelebi’ye baktığımızda, Sultan Orhan’ın oğlu Süleyman Gazi’nin de kırk kara bahadırı ile beraber Bizans sahillerine geçerek fetihler yaptığından haberdarız³⁹.

Mesela 5. asırda Avrupa Hun hakanı Ata İllig’i (Attila) anlatan kroniklerde, herhalde onun yanında yukarıda belirttiğimiz ve Börüler denilen özel muhafızlarına vurgu yapılmaktadır. Çinli casus ve rahip Hsüan Tsang Tonga Yabgu hakkında: “Bu yabancıların atları sayılmayacak kadar çoktu. Yabgunun otağı göz ka-

³⁸ S. Gömeç, “Türk Destanlarının Ana Temaları ve Tarihi Gerçeklikler”, *Yaşar Kalafat Armağanı*, Ankara 2014, s. 127-129.

³⁹ Kaşgarlı Mahmut, *Dıvanü Lügat-ül-Türk*, Çev. B. Atalay, C. III, 2. Baskı, Ankara 1986, s. 101; S. Gömeç, “Keşik Kelimesi”, *Prof. Dr. Mehmet Saray’a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar*, İstanbul 2002, s. 308; Gömeç, *Türk Kültürünün Ana...*, s. 82; S. Y. Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, C. I, Ankara 2014, s. 91; Yusupov, *a.g.e.*, s. 20-29; Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nden Seçmeler*, C. I, İstanbul 1971, s. 16.

maştırcı altın süslemelerle bezeliydi. Yabgu yeşil satenden bir kaftan giymekteydi ve saçlarını olduğu gibi gösteriyordu. Sadece alnının çevresini on ayak boyunda ipek bir şerit ile sarmış, ucunu da arkadan sarkıtmıştı. Çevresinde, ipek sırmalı kaftanlar giymiş ve saçları bağlı iki yüz kadar subay bulunuyordu. Onlar otagin önünde iki sıra hâlinde oturmuşlardı. Yabgunun börüleri, yani muhafız kıtası tam arkasındaydı. Birliklerin geri kalamı develer veya atlar üzerine bindirilmiş, kürk ve ince dokuma giyinmiş, uzun mızraklar, bayraklar ve düz yaylar taşıyan suvarilerden meydana gelmişti. O kadar kalabalıktılar ki, bakıldığında sonlarını görmek mümkün olmuyordu”, diyor⁴⁰. Bunun gibi Kür Şad da 639 senesinde kırk arkadaşıyla beraber Çin sarayını basmış idi.

Tabî ki burada şuna da değinmekte fayda vardır ki; nasıl hakan, bey ve destan kahramanları kırk yiğit yoldaşa sahiplerse, hatunlar ve onların kızlarının da yanlarında kırk tane arkadaşı bulunmaktadır. Buna dair en güzel halk rivayetlerinden birisi hepimizin bildiği üzere Kırgız Türklerinin türeyişi ile alakalıdır. Kırgız kelimesinin “Kırk Oguz”dan geldiği, Kırgızların Oguz Han’ın yirmidört komutanından türediği ve kırk Çinli kızın Oguz bölgesine gelip, onlarla evlenerek, doğan çocuklarının Kırk Oguz adıyla anıldığı yolundaki efsaneler mevcuttur⁴¹.

Mesela İmami tarafından 17. asırda (1663) yazılan meşhur *Han-nâme*’deki bir rivayete göre ve Çingiz Han’dan sonra düzülen Türk-Özbek şecerelerinde, Oguz Han’ın vezirlerinden biri olan Kimeri’nin soylarından ve Kıyat’ın torunlarından olan Buyan Han’ın dört nikâhlı karısı ve bunların da kırk tane kuması vardı. Buyan’ın hiç oğlu yoktu. Kendisi sürekli erkek evlat istemiş, ama Tanrı ona hep kız vermişti. Bu suretle kırk kızı dünyaya geldi. Bu kadınlardan doğan kırk kızdan, bugünkü Kırkız (Kırgız) kavmi ortaya çıkmıştır⁴².

Ayrıca “kırk kız” motifini Dede Korkut Hikayelerinde “Salur Kazan’ın Evinin Yağmalanması” ve “Kazan Beg’in Oğlu Uruz Beg’in Tutsak Olması”⁴³ destanlarında da görüyoruz.

Yukarıdaki metinde de gördüğümüz üzere geminin içinde Üle-melek ve kırk arkadaşıyla beraber güvercin, kuğu ve papağan da vardır. Duva Sokor bu gemiyi

⁴⁰ S. Gömeç, *Türk-Hun...*, s. 328; Gömeç, *Türk Kültürünün Ana...*, s. 427-428; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 99-101.

⁴¹ S. Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2014, s. 13-15.

⁴² İmami, “Hannâme”, Çev. O.Ş.Gökyay, *Necati Lügal Armağanı*, Ankara 1968, s. 313-314; Gömeç, *a.g.e.*, s. 14.

⁴³ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 309-327, 358-377.

gördüğünde; Tümogul Mergen'e; "bu gelen geminin içi senin, dışı benim olsun" der. Böylece Tümogul Mergen geminin içindekileri alır, gemi ise Duva Sokor'a kalır. Biz burada biraz da gemideki bu kuşlara değinmek istiyoruz.

Altay Türklerine ait Tufan efsanelerinden birisine göre, eski zamanlarda Nama (Nuh) adlı meşhur bir adam vardı. Tengri Ülgen buna Tufan olacağını, insanları ve hayvanları kurtarmak için bir gemi yapmasını buyurdu. Nama'nın üç tane oğlu bulunuyordu. Oğullarına gemiyi inşa etmelerini söyledi ve Ülgen'in öğrettiği biçimde bir gemi hazırlandı. İnsanlar ve hayvanlar gemiye alındı. Bu sırada gökyüzünü sis kaplayıp, yerin altından sular fışkırmaya başladı. Gökten de yağmur yağıyordu. Bir müddet sonra sular çekilip, kara parçaları su yüzüne çıktı. Nihayet gemi bir dağın tepesinde karaya oturdu. Suyun derinliğini öğrenmek için Nama kuzgun, karga ve saksaganı yolladı, fakat onlar dönmedi. Bunun üzerine güvercini gönderdi ve güvercin gagasında bir dal ile geri geldi. Nama daha önce yolladıklarını görüp, görmediğini güvercine sordu. Güvercin üçünün de bir leşe konup, gagaladığını bildirdi. Nama onlara kıyamete kadar leş ile besleninler diye bedduada bulundu. Tufandan sonra Nama, "Yayık Han" adıyla tanrılar arasına girdi⁴⁴.

Görüleceği üzere her iki hikâyede de bir gemi, içinde insanlar ve kuşlar mevcuttur. Muhtemeldir ki bu tür Sami menşei rivayetler Orta Asya'da yıllardır anlatılıp, halk kültürlerini de etkilemektedir.

Bilindiği gibi bu *Çingiz-nâmeler*de Alan-koa'nın ailesi farklı kabilelere dayanırılıyorsa da o, soyu temiz bir Tümet kızıdır. Altay-Sayan coğrafyasının en eski kabilelerinden birisi olarak görülen Tümetler ise, son zamanlarda Karluk Türkleriyle de ilişkilendiriliyorlar. Onlarla alâkalı hikâyelere baktığımızda; yazlık olarak Ayran Köl civarlarını, kışlık için de Tarça Nehri boylarını seçmişlerdir. İşte bunların tarihiyle ilgili dikkat çekici bir not da; Çingiz Han'ın büyük dedesi diyebileceğimiz Dobun Mergen'in bir Tümet kızı olan Alan-koa ile evlenmesidir. Diğer Türk konar-göçerleri gibi bol miktarda hayvan yetiştiren ve bunlardan da önemli miktarda süt ürünü istihsal eden Tümetler, fazla sütlerini etrafında yaşadıkları göle döktüklerinden dolayı bu su birikintisi Ayran Köl diye isim almıştır⁴⁵.

Her ne kadar *Anonim Çingiz-nâme*'de ismi geçmese de, *Moğolların Gizli Tarihi* ve Altan Topçî'den; Duva Sokor ile kardeşi Dobun Mergen'in birgün Burhan Haldun Dağına çıktıklarını ve Duva Sokor'un burada bir grup insanın Tüngelik Neh-

⁴⁴ Gömeç, *Şamanizm ve Eski...*, s. 40.

⁴⁵ S. Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, (5. Baskı), Ankara 2015, s. 152

ri boyunca yaklaştığını gördüğünü öğreniyoruz⁴⁶. Anonim Çingiz-nâme'de kırk yiğidin arasında sayılıp, bir Türkmen olduğu vurgulanan, alnında sadece bir gözü bulunup, kör olduğu söylenen, Duva Sokor için Şaba Sokor, Dobun Mergen'e de Tümogul (Tumaul) Mergen⁴⁷ deniyor. Altan Topçî'da da; Duva Sokor'un alnının ortasında bir gözü vardı ve üç günlük yolu görebiliyordu⁴⁸, bilgisine rastlamaktayız. Yukarıdaki açıklamadan da anlaşılacağı gibi *Moğolların Gizli Tarihi* ile *Altan Topçî*'de Duva Sokor ile Dobun Mergen kardeş, Anonim *Çingiz-nâme*'de Duva Sokor, Dobun Mergen'in yoldaşdır.

İşte Çingiz Han'ın soy ağacı anlatılırken karşılaştığımız Duva Sokor ile Dede Korkut Hikâyelerindeki Tepe Göz aklımıza geliyor. Bu rivayeti kısaca hatırlayacak olursak; Basat'ın Tepe Göz'ü Öldürmesi Hikâyesi, Bayındır Han ve arkadaşlarının birgün gezerken garip bir nesneyle karşılaşması, teptikçe büyüyen bu yarattığı Uruz'un evine götürmesi, daha sonra bir canavara dönüşen bu şeyin Oguz'a musallat olması ve Basat'ın onu öldürmesi hakkında olmakla birlikte, burada üzerinde durulan konu, Türklerin kendi düşüncesizlikleri yüzünden başlarına gelen bela üzerinedir⁴⁹.

Bizim *Dede Korkut Destanı*'mızdaki Tepe Göz misali Duva Sokor'un da alnında bir gözü olduğunu görüyoruz⁵⁰. Ancak burada şunu belirtmekte fayda vardır ki, Duva Sokor geleceği sezebilen, halk arasında “gönül gözü açık” denilen bir kişidir. Belki bir din adamı, daha doğrusu bir kam idi. Çünkü metinden “onun üç günlük yolu görebildiğini” öğreniyoruz⁵¹. Bu ise bize göre izafi bir şeydir.

Bildiğimiz üzere eski Türk inancında din adamlarına kam denmekteydi ve onların pek çok özellikleri olup, gelecek hakkında da kehanetlerde bulunabiliyorlardı. Kaşgarlı Mahmud, “kam” sözünü “kâhin” diye açıklıyor. Kam kelimesinin manasını aşağı-yukarı Alaaddin Ata Melik Cüveyni de kötü ruhlarla irtibat kuran, gelecekte haber veren şeklinde almıştır. Bu söz o zamanki Müslüman Türkler tarafından da unutulmamıştı. Yusuf Has Hacip ise, *Kutadgu Bilig*'de kamları “otacılar” olarak çevirmekle beraber, bunların insan toplulukları için faydalı kişiler

⁴⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 4; *Altan Topçî*, s. 26.

⁴⁷ *Çingiznâme*, s. 68.

⁴⁸ *Altan Topçî*, s. 26.

⁴⁹ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 404-413.

⁵⁰ Eski Türkçede boynuzsuz hayvan ve saçsız adama sokar~sokor dendiğini de belirtmekte fayda var. Bakınız, Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügat-it-Türk*, Çev. B. Atalay, C. I, 2. Baskı, Ankara 1986, s. 411; B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. V, Ankara 1985, s. 281.

⁵¹ *Altan Topçî*, s. 26.

olduğunu söyler. Kanaati temsil eden Ogdurmuş hakana nasihat verirken; “bazı insanlar yoksul, bazı insanlar da kaygı ile yıpranmışlardır. Bunların ilacı, dertlerine derman sendedir. Bunları tedavi et, bunların kamı ol” demektedir⁵².

Eski Türk dini üzerine yapılan araştırmalar gösteriyor ki bu inanış tek Tanrılı bir yapıya sahip olup, başta *Moğolların Gizli Tarihi* ve diğer *Çingiz-nâmelere* baktığımızda, Çingiz Han’ın da bir Tanrı’ya inandığıyla karşılaşırız. Çünkü kitabın daha girişinde Çingiz Han’ın besmelesi diye de çevrilen “Mengü Tanrı’nın gücüne” atf yapılmaktadır. Herhalde Türk düşüncesine hâkim olan bu görüş, Mogolları da etkilemiştir. Mesela Uygur kaganı Börü Ken (Mo-yen Çor) Terhin Yazıtında, Tanrı buyurduğu için devlet sahibi olduğunu bize şöyle söylüyor: “Üze Kök Tengri yarlıkaduk için, asra yağız yir igittük için elimin, törümin etinti”⁵³. Dolayısıyla yukarıda Tanrı’nın koruyuculuğu, aşağıda da vatanın bereketi sayesinde ancak hayatlar sürebilmektedir. Çingiz Han da; “Tanrı’nın ve vatanın yardımıyla kuvvetinin arttığını, Kadir Tanrı sayesinde ün aldığını”⁵⁴ söylemektedir.

Eski Türk dini üzerine yapılan araştırmalar gösteriyor ki bu inanış tek Tanrılı bir yapıya sahip olup, başta *Moğolların Gizli Tarihi* ve diğer *Çingiz-nâmelere* baktığımızda, Çingiz Han’ın da bir Tanrı’ya inandığıyla karşılaşırız. Çünkü kitabın daha girişinde Çingiz Han’ın besmelesi diye de çevrilen “Mengü Tanrı’nın gücüne” atf yapılmaktadır. Herhalde Türk düşüncesine hâkim olan bu görüş, Mogolları da etkilemiştir. Bu durumu pekiştiren bir ifade de, Korykoslu Hayton’un eserinde; Çingiz Han’ın tek ölümsüz Tanrı’ya bağlı olduğu, Mogolların yazışmalarında Tanrı’nın adını andığı şeklinde kayıttır. Mesela Uygur kaganı Börü Ken (Mo-yen Çor/belki Kun/Genişleten/Yayan)⁵⁵ Terhin Yazıtında, Tanrı buyurduğu için devlet sahibi olduğunu bize şöyle söylüyor: “Üze Kök Tengri yarlıkaduk için, asra yağız yir igittük için elimin, törümin etinti”⁵⁶. Dolayısıyla yukarıda Tanrı’nın koruyuculuğu, aşağıda da vatanın bereketi sayesinde ancak hayatlar sürebilmektedir. Çingiz Han da; “Tanrı’nın ve vatanın yardımıyla kuvvetinin arttığını, Kadir Tanrı sayesinde ün aldığını”⁵⁷ söylemektedir.

⁵² Gömeç, *Şamanizm ve Eski...*, s. 20.

⁵³ Bakınız, *Terhin Yazıtı*, Batı tarafı, 3. satır: “Yukarıda Tanrı irade ettiği, aşağıda yağız yer beslediği için, devlet ve yasa sahibi oldu”.

⁵⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 51.

⁵⁵ K.Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s. 335.

⁵⁶ Bakınız, *Terhin Yazıtı*, Batı tarafı, 3. satır: “Yukarıda Tanrı irade ettiği, aşağıda yağız yer beslediği için, devlet ve yasa sahibi oldu”.

⁵⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 51; K.Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Haz. A.T.Özcan, İstanbul 2015, s. 76.

Tüngelik Nehri boyunca akıntı istikametinde yürüyen insanları gördüğünde, Duva Sokor kardeşine; “şu yaklaşan kişiler arasında, kara arabanın önünde güzel bir kız oturuyor. Eğer henüz evlenmemiş ise, ben onu senin için isteyeceğim”⁵⁸ der. *Anonim Çingiz-nâme*’deki gemi burada herhalde araba olmuştur. Bu insanların yanına vardığında, gerçekten Kuru Tümet beylerinden Kurıartay Mergen’in Alan-koa adındaki kızının evlenmemiş olduğunu öğrendi. Tümetler av toprakları ellerinden alındığı için Burhan Haldun civarlarında kendilerine yeni yerler arıyorlardı. Neticede Dobun Mergen, Alan-koa’ya talip oldu ve ikisi evlendiler. Alan-koa’nın Dobun Mergen’den Bugunutay ve Belgünutay adlı iki çocuğu oldu. Duva Sokor’un da dört oğlu vardı ve o ölünce çocukları amcalarını hakir görüp, ondan ayrılarak başka yere gidip, dört oymağı meydana getirdiler ki, onlara Dörben (Dörbet) dendi.

Duva Sokor’un evlatlarının amcalarından ayrılması hadisesi, daha sonra Çingiz ve ailesinin yanından akrabalarının gitmesine benzemektedir. Bu suretle yaşarlarken Dobun Mergen öldü. Ancak o vefatından önce Bayaut (Bayat) kavminden fakir bir adam ile oğluna rastlar. Dobun Mergen bu sırada bir geyik avlamıştır. Bayautlu adam bu geyik etine karşılık oğlunu ona verebileceğini söyler. Dobun Mergen çocuğa acıyarak, onu evine götürür. İşte neticede Dobun Mergen ölünce, Alan-koa eşi olmadığı halde üç oğlan daha doğurdu. Bunların da isimleri; Bugu Katagı, Bukatu Salçı, Bodun Çor Mungak (akıllı) idi. Fakat Dobun Mergen’den olan Belgünutay ve Bugunutay; “bizim annemizin kocası, erkek akrabası ve Bayautlardan şu çocuğun haricinde evde kimse olmadığı halde bu üç çocuk nerden geldiler” diye dedi-kodu yapınca, bunu anneleri duydu.

Alan-koa bir ilkbahar günü kuzu pişirerek oğullarına ziyafet verdi. Bu sırada her birine bir ok dağıttı ve onları kırmalarını istedi. Çocuklar bunda zorlanmayınca, peşinden ellerine beşer ok tutuşturup, aynı işi yapmalarını söyleyince, kıramadılar. Alan-koa daha sonra; “siz benden şüphe etmekte haklısınız, fakat her gece sarışın bir adam parlak bir ışık şeklinde çadırın bacasından girip, karnımı okşuyor ve bu esnada vücudum aydınlanıyordu. Sonra o sarı bir köpek gibi çadırdan çıkıp, gidiyordu” diye durumu açıklayıp, onların Tanrı tarafından gönderildiklerini söyledi⁵⁹.

Bu evlilik hadisesi *Anonim Çingiz-nâme*’de biraz daha farklı anlatılmaktadır. Kısaca özetlemek gerekirse; Üle-melek Körklü, Tümogul (Tumaul) Mergen’e karnın-

⁵⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 5-6.

⁵⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 5-8.

da insandan olmayan, ancak ışıktan peyda (nur/güneş) bir çocuğun bulunduğunu söyleyince, Tümogul (Tumaul) Mergen önemli olmadığını, kendisini istediğini ve onu kırmayacağını belirtir. Gerçekten de yattıklarında Tümogul (Tumaul) Mergen onun kız olduğunu görür. Üle-melek Körklü ömründe ilk birlikte olduğu kişinin Tümogul (Tumaul) Mergen'in kendisi olduğunu söyler. Sonra Üle-melek Körklü doğum yapar ve bebeğe Duyın Bayan ismini koyarlar. Daha sonra Tümogul (Tumaul) Mergen'in babası Torumtay Seçen ölünce, o hanlık tahtına oturmuş, Üle-melek'ten Bodunutay ve Belgütay adlı iki evladı daha olmuştur⁶⁰.

Alan-koa hikâyesi *Anonim Çingiz-nâme*'de bundan sonra başlar. Üle-melek birgün kocası Tümogul (Tumaul) Mergen'e: "Sen öldükten sonra Bodunutay (Bugunutay) ile Belgütay (Belgünutay) ülkeye hâkim olurlar. O zaman benim nurdan doğma oğlum Duyın Bayan'a belki kötü davranırlar. Sen Bodunutay ve Belgütay'ı Kalmuk'a (Kalmak) göndersen iyi olur" dedi. Bunun üzerine Tümogul (Tumaul) Mergen de iki oğluna yedişer yardımcı vererek, onları Kalmuk'a gönderdi. Kalmuklar onların neslidir.

Daha sonra karı-koca oğullarını Altan Han soyundan Töülklü'nün kızı Alan-ko (Alan-koa) ile evlendirdiler. Bunların Bodun Çor, Kagın Çor ve Salçut adlı üç çocukları dünyaya geldi. Tümogul (Tumaul) Mergen yirmi, Duyın Bayan ondokuz sene hüküm sürdüler. Duyın Bayan ölmeden evvel bir kurultay toplayıp, halkına ne ilginçtir ki; "benim üç oğlum Bodun Çor, Kagın Çor ve Salçut yurt kurmaya layık değiller. Fakat ben ölsem de, ışık (güneş) olup aşağı inerim, Alan-ko'ya döl bırakıp, kurt gibi çıkarım ve ülkeme yararlı bir oğlum doğar. Ona sahip olun" diye vasiyet ettikten sonra ölür⁶¹.

Altan Topçı'da da aşağı-yukarı bunlara benzer bir hikâyeye karşılaşıyoruz: Burani Ging (Çin) Wang Kagan'ın dördüncü nesilden Duva Sokor ve Dobu (Dobun) Mergen diye iki oğlu mevcuttu. Duva Sokor'un alınımın ortasında bir gözü olup, üç günlük yolu görebilirdi. Onun Dayır ve Boro adında iki atı bulunmaktaydı. Duva Sokor küçük kardeşi Dobu Mergen'i yanına alıp, Burhan Haldun'un tepesine çıkıp, oturdu. Tengilik (Tüngelik) Nehri boyunca bir grubun geldiğini gören Duva Sokor kardeşine; "kapalı arabamın içinde çok güzel bir kız var, git ona bak" der. Bu kız Tümetlerden Surultay (Kurıltay) Mergen'in kızı Alung (Alan) Koa idi. Dobu Mergen onu aldı ve ondan Bugu Katagis (Katagı) ve Bukuçı (Bukatu) Salçı isminde iki oğlu dünyaya geldi.

⁶⁰ *Cengiznâme*, s. 69-70.

⁶¹ *Cengiznâme*, s. 70-71.

Dobu Mergen öldükten sonra Alung (Alan) Koa evlenmediği halde Begter, Belgütay ve Bodun Çor adında üç çocuk daha doğurdu. Ancak büyük oğulları Bugu Katagis ile Bukuç Salçı, yanımızda hiç erkek olmadığı halde bu üç çocuk nasıl dünyaya geldi diye konuşunca; Alung (Alan) Koa haklısınız dedi. Sonra her oğluna bir ok verip, onları kırmamasını istedi. Onlar da bunları ortadan böldüler. Sonra çocukların beşer oku kırmalarını söylediyse de, bunu başaramadılar. Kadın evlatlarına “işte bu oklar gibi bir durursanız kuvvetli olursunuz” dedi⁶². Bunun ardından sözlerine şöyle devam etti: “Gece karanlığında parlak bir ışığın içinde çocuğa benzer bir yaratık çadırıma girdi. Sonra karnımı elleriyle ovalayıp, sarı tüylü bir köpek gibi çadırdan çıktı”⁶³. Burada bir hususa daha değinip, asıl meselemize geçmek istiyoruz. O da; *Moğolların Gizli Tarihi* ve *Altan Topçî*’de Alan-koa, Dobun Mergen’den sonra üç, *Anonim Çingiz-nâme* de ise iki çocuk daha dünyaya getirmiş olmasıdır.

Şecere-i Türk’te Yılduz Han’ın iki oğlu doğmuş, bunların birinden Dobun Bayan, diğerinden de Alan-koa adlı kızı olmuştur. Büyük bir toyun ardından Dobun Bayan ile Alan-koa evlendiler. Moğolların başına da Dobun Bayan geçti. Sonra Ebu’l-gazi, otuz yaşlarında ölen Dobun Bayan’dan büyüğünün adı Bilgenüt, küçüğünün Bögenüt olan iki oğul kaldı⁶⁴ diyor. Daha evvelce de değindiğimiz üzere bu hikâye diğerlerinden biraz farklıdır. Her şeyden önce Türklerde yakın akraba evliliği olmadığı gibi, kardeşler arasında bir yakınlaşma Moğollarda da görülen bir şey değildir. Biz burayı Ebu’l-gazi’nin uydurduğunu düşünüyoruz. Bu durumu bir kenara bırakırsak eğer, bir müddet sonra dul kalan Alan-koa’ya birçok talip çıktı, fakat o evlenmedi. Çocukları büyüüp yiğit oluncaya kadar kabilenin başında kalacağını, sonra da işleri onlara bırakacağını söylüyordu.

Nice zaman geçti. Bir gün çadırın tünlüğünden bir ışık girdi. Işığın içinde sanki sarışın, gözü gök bir adam vardı. Bu kişi onun yanına geldi. O kadar şaşırmış ve korkmuştu ki dili tutulup, bağıramadı. Arkasından bu varlık geldiği gibi bacadan çıkıp, gitti. Bu durum epey bir vakit sürdü. Ondaki değişikliği gören halk

⁶² Bazı kaynaklarda Çingiz Kagan’ın ölmeden önce, çocuklarını yanına çağıracağı, onlara birbirlerine kardeşçe yaşamalarını öğütlediği, bunun için de uygulamalı bir örnek verdiği söylenir. Buna göre; Çingiz her evladına bir ok getirmesini buyurur. En büyük çocuğu okları kıramaz. Ardından ikinci ve üçüncü oğlu da bunu dener ise de, onlar da başaramaz. Nihayet küçük evladına okları teker teker kırmamasını söyler ve hepsi kolaylıkla parçalanır. Bunun üzerine o, “oğullarım bakın, eğer böyle teker, teker olursanız herkes sizi kolayca kırar. Ama birlikte hareket eder iseniz, kimsenin gücü size yetmez” mealinde bir öğüt verir. Bakınız, Hayton, *a.g.e.*, s. 82.

⁶³ *Altan Topçî*, s. 26-27.

⁶⁴ Ebilgazi, *a.g.e.*, s. 29, 46-47; Abulgoziy, *a.g.e.*, 29, s. 45.

dedikoduya ve şüpheye kapıldılar. Alan-koa da “inanmıyorsanız, kendiniz gelip bakın” dedi. Gerçekten de ahali çadırın tünlüğünden bir şeyin girip-çıkıp çıktığını görünce ona inandılar.

Neticede Alan-koa'nın üç oğlu daha dünyaya geldi. Büyüğü Bugu Katagan (Katagı), ikincisi Buskun Çalçı (Bukatu Salçı), üçüncüsü Bodun Çor Mungak idi. Çingiz Han ile Mogolların birçok boyu onun neslindedir⁶⁵.

Şibani-nâme'de de aşağı-yukarı benzer şeyler anlatılıyor. Alan-koa'nın kocası Dobun Bayan genç yaşta ölünce, bir müddet kocasız kaldı. Bir zaman sonra ak evin (çadır) penceresinden Alan-koa'nın içerisine bir nur (ışık) girdi. O, bundan korktuğundan kimseye söyleyemedi. Durum böyleyken, doğum vakti kocasının kardeşleri, diğer akrabaları bir araya gelip; “sen kocasız bir hatundun, boyun neden kısaldı” diye sordular. O da; “benim temizliğime (namusuma) Hâk Teâlâ şahittir. Benden kötü bir şey beklemeyin. Ben bundan utanırım. Her gece bir nur içime giriyordu. Rüyamda sarı benizli, mavi gözlü birisi yavaşça bana geliyor, sonra da sessizce önümde kayboluyordu. Benim hakkımdaki şüpheniz yanlışır”, dedi. Bunun üzerine Dobun Bayan'ın akrabaları durumu araştırdılar ve onun doğruluğuna karar verdiler. Birkaç gün sonra da Alan-koa üçüz oğul doğurdu. Ancak pek çok tarih kitabında kırk gün hamile kaldı, kırk gün sonra doğurdu diye yazar. Büyük oğlunun ismini Yukun Katakı (Bugu Katagı) koydular. Katakan kavmi onun neslindedir. Ortancanın adını Buskun Salçı (Bukatu Salçı) verdiler. Salcıyutlar bundan gelir. Küçük oğlanın ismine Bozançar (Bodun Çor) dediler. Bodun Çor ile ağabeylerinin nesline ve onların çocuklarına Nirun derler. Temiz bir soydan türemişlerdir. Bugunutay'ın soyundan gelenlere de Dürülgün demişlerdir. Bunlar da Çingiz Han'a destek olmuşlardır⁶⁶.

Bir nev'i *Oguz Kagan Destanı* ve *Çingiz-nâme* niteliğinde olan meşhur *Han-nâme*'yi incelediğimizde; Çingiz Han'ın büyük büyük annesi ve Buyan Han'ın kızı Alan-koa, büyüyünce babasından ayrı bir çadır ister. Gece olup, evinde uyumaya başlayınca, çadırının tünlüğünden parlak bir ışık içeri girer. Bunun ardından onun kaldığı yere bir kurt gidip-gelmeye başlar. Daha sonra Alan-koa kendini hamile bulur. Nihayet anlar ki, gece çadıra giren ışık içindeki kurttan gebe kalmıştır. Neticede kadın sırrını anasına söyler, ama kadın bunun neden kaynaklandığı hususunda kuşkulandır. Anası çocuğunu kontrol ettiğinde onun hâlâ kız olduğunu görür ve

⁶⁵ Ebilgazi, *a.g.e.*, s. 46-47; Abulgoziy, *a.g.e.*, s. 45.

⁶⁶ Karasoy-Toker, *a.g.e.*, s. 73-74.

bunun İlahi bir şeyden geldiğine karar verir⁶⁷. İşte *Cami'üt-Tevarih*'e göre; Nirunlar, Alan-koa'nın doğurduğu çocuklar olup; bunlar asiller, Dürliğin ve diğerleri de geriye kalan Mogollardır⁶⁸. Bu meseleye ileride yeniden döneceğiz.

Bununla beraber *Kazan Oguz-nâmesi*'nde ise; Hz. Âdem ve Hz. İsa'nın da babasız dünyaya gelmeleri ve Çingiz Han'ın ataları anlatılırken, belki de bu suretle İslamiyete yaklaştırılması, ayrıca Bodun Çor'un yine bir kurttan neşet etmesi, bir takım *Çingiz-nâmeler*de sarı tüylü hayvan denilen varlığın, *Kazan Oguz-nâmesi* ve kullandığımız *Anonim Çingiz-nâme*'de açıkça kurt olduğu⁶⁹ gözden kaçmamakla beraber Alan-koa'nın büyük ceddinin de Oguz Kagan gösterilmesi dikkat çekicidir.

Kadınların erkeksiz gebe kalmaları veya cinsi münasebet haricinde doğurmaları destanlarda ve halk hikâyelerinde sıkça görülen bir durumdur. Mesela Hz. Meryem'in babası olmadığı halde Hz. İsa'yı dünyaya getirmesi gibi. Tanrı'nın gönderdiği bir ışık veya kutlu bir varlığın aracılığıyla gebe kalma, evvelce de söz ettiğimiz üzere nur-aydınlık ve temizliğin bir karşılığıdır.

Bütün bu Çingiz-nâmelerde anlatılanların içinde mutlaka *Oguz Kagan Destanı*'nın izlerinin bulunduğunu sanıyoruz. Bunu şöyle bir hatırlayacak olur isek; “günlerden birgün Oguz Kagan Tanrı'ya yalvarmaktaydı. Karanlık bastı. Gökten bir ışık indi. Güneşten ve aydan daha parlaktı. Oguz Kagan oraya yürüdü ve gördü ki; o ışığın içinde bir kız var. Yalnız oturuyor. Başında ateş gibi parlak bir beni bulunuyordu. Kutup Yıldızı gibiydi. Bu kız öyle güzeldi ki; gülse gök gülüyor, ağlasa gök ağlıyordu. Oguz Kagan onu görünce aklı gitti, sevdi aldı. Onunla yattı ve dileğine sahip oldu.

Kız gebe kaldı. Günler ve gecelerden sonra gözleri parladı ve üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine Kün (Gün) adını koydular. İkincisine Ay adını verdiler. Üçüncüsüne de Yılduz (Yıldız) ismini taktılar.

Yine birgün Oguz Kagan ava gitti. Önündeki göl ortasında, bir ağaç gördü. Bu ağacın kovuğunda bir kız duruyordu. O da yalnız oturuyordu. Çok güzel bir kızdı. Gözü gökten daha gök idi. Saçı ırmak suyu gibi dalgalıydı. Dişi inci gibi idi. Öyle güzeldi ki, eğer yeryüzünün halkı onu görse; “eyvah ölüyoruz” der ve tatlı süt, acı kırmızı olurdu. Oguz Kagan onu görünce aklı gitti. Yüreğine ateş düştü. Onu sevdi, aldı. Onunla yattı ve dileğine sahip oldu.

⁶⁷ İmami, *a.g.e.*, s. 314-316.

⁶⁸ Reşideddin, *a.g.e.*, s. 131; R.Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s. 190.

⁶⁹ *Cengiznâme*, s. 71; *Oguzname Destanı*, Ankara 1998, s. 90a-91a; S. S. Ükten, *Kazan Oguznamesi'nin Tarihsel ve Kültürel Açından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s. 164-165.

Kız gebe kaldı. Günler ve gecelerden sonra gözleri parladı ve üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine Kök (Gök) adını koydular. İkincisine Tag (Dağ) adını verdiler. Üçüncüsüne de Tengiz (Deniz) ismini taktılar⁷⁰.

Oguz'un eşleri ve çocuklarının dünyaya gelmesine benzer bir şekilde, ışık ya da nur motifini 8. asrın ikinci yarılarında Çin'de büyük bir Türk ayaklanması başlatan ünlü An Lu-shan'ın doğumunda da görmek mümkündür. Çince belgelerden yola çıkarak bu hadiseye baktığımızda: "Büyük Arslanlar (A-shih-te) ailesinin kadın kamlarından birisi sürekli savaşçı bir oğlan sahibi olmak için Tanrı'ya yakarıyordu. Dilekleri Tanrı katında kabul oldu ve bundan kısa bir süre sonra hamile kaldı. Nihayet doğum günü geldiğinde, beklenmedik bir anda çadırın tepesinden giren bir ışık her tarafı aydınlattı. Bu sırada kurt, kuş, bütün yabancı hayvanlar uludu. Sanki onun doğumunu hep birlikte kutluyorlardı. Obada bulunan kamlar bunu gökteki birtakım olaylara yordular ve şans getireceğini söylediler.

Fakat o zaman onların yaşadığı yer Çin imparatorluğunun kontrolü altındaydı. Çinli görevliler bu hadiseyi duyduklarında hemen oraya vardılar. Tanrı'nın gönderdiğine inanılan bu çocuğun ortadan kaldırılması lazımdı. Çadırı kuşatarak içindekileri öldürmek istediler. Ama anne ve çocuk durumdan haberdar olunca oradan kaçtılar ve daha evvelki yıllarda buralara gelen Kök Türk kabilelerinin arasına saklanarak, ölümden kurtuldular. An Lu-shan'ın annesi de Tanrı tarafından esirgindiklerine inanıyordu. Onu Tanrı'nın bir lütfu olarak gören kadın çocuğuna Batır/Urungu (savaşçı anlamına gelen Ya-lo-shan) adını verdi⁷¹.

Görülebileceği üzere *Oğuz-nâme* ve diğer Türk destanlarında geçenler ile *Çingiz-nâme*'de anlatılanların arasında bir benzerlik vardır. Esasında burada vurgulanmak istenen Türk çocuklarına, dolayısıyla hakanlarına annelik yapan sütü temiz kadınların namuslarıdır. Kadın-erkek ilişkilerinde de sevgi ve saygının olması bir yana, ne geçmişte, ne de günümüzde Türk kadını sıradan bir kişi değildir. Tarihteki Türk kadınları her işi yapabildikleri gibi, erkeklerle mücadele edebilecek kadar da güçlüydüler. Türk sözlü edebiyatının muhteşem eserlerinden *Dede Korkut Destanlarından* "Kanglı Koca-oğlu Kan Turalı Hikâyesinde", Selcen Hatun'un Kan Turalı ile düşmanlara karşı savaşması; Banı Çiçek ve Beyrek'in aşkının anlatıldığı

⁷⁰ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 46.

⁷¹ Ayrıca Çince yazımın ilk hecesinin anlamları içinde "güvenli, tehlikesiz, oturmak, yerleşmek, refah, sukunet"; ikinci hecede "şans, talih", üçüncü hecede de "dağ" gibi manalar vardır. Bakınız, K.Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s. 4, 190; S. Gömeç, "Türk Tarihinde An Lu-shan ve Destanı", *Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara 2011, s. 427-431.

“Kam Börü Beg-oglu Bamsı Beyrek Hikâyesinde”, Banı Çiçek ile Bamsı Beyrek’in yarışmaları buna güzel birer örnektir. Bu durumu incelediğimizde, eski çağlarda da namuslarına son derece düşkün olan ve çirkin hareketlerde bulunmayan Türk kızlarının yanına yaklaşmak bile mümkün değildi, çünkü hepsinin kuşağında birer hançer mutlaka bulunuyordu. Zaten yüz kızartıcı bir suçu işleyenin de cezası ölümdü.

Ayrıca 10. asrın başlarında Türk yurtlarında dolanan bir Arap olan İbn Fadlan, “zina eden kim olursa olsun, el ve ayaklarından bağlarlar; sonra o kişiyi balta ile ikiye parçalarlardı”, diyor. Bütün bunlar bize Türk aile ve içtimai hayatının ne kadar sağlıklı olduğunu göstermeye herhalde yeter.

Türk tarihinin ve kültürünün yine şaheserlerinden olan *Dede Korkut Hikâyesinin* girişinde, hanımlar şöyle ayrılır: “Kadınlar dört türdür. Birisi evi yapan direktür, birisi soy kuruttur, birisi doldurur, birisi de ne kadar uğraşsan işe yaramazdır. Evin dayağı odur ki, oavadan, yayladan bir misafir gelse, yedirir, içirir, ağırlar, hoş tutup gönderir. O Ayşe, Fatma soyudur. Beyim, onun çocukları yetişsin, ocağına böyle kadın gelsin”⁷².

Eski Türk toplumunda kadın her türlü hakka sahip iken, maalesef İslamiyet de dâhil olmak üzere girilen değişik din çevrelerinin tesiriyle kadın haklarında bir daralma olduğunu da, herhalde kimse inkâr edemez.

Yukarıda da benzer şekilde geçtiği üzere *Oguz Kagan Destanı*’nda, Oguz’un çocuklarına bir ok kırdırma hadisesi vardır. Oguz Kagan çocuklarına verdiği nasihatlarından birinde: “Benim öğütlerime ve törelere uymayanlar düşman karşısında hezimete uğrarlar”, dedikten sonra bir ok istedi. Eliyle bunu kırdı. Ardından, “iki ok verin” dedi ve bunları da parçaladı. Sonra çocuklarının üçünden üç ok aldı. Onları da diziyle kırdı. Altı evladından da ok diledi, ama bunları parçalayamadı. Peşinden çocukları ve torunlarından yirmidört ok istedi, bir iple onları bağladı ve “ne kadar güçlü olursanız olun, kıramazsınız. İşte sizde bunlar gibi birlikte hareket edin” dedi⁷³. Dolayısıyla bize göre Alan-koa’nın evlatlarına ok kırdırması olayı *Oguz-nâme*’den kopyalanmıştır⁷⁴.

⁷² L. Cahun, *Introduction à L’Histoire de L’Asie*, Paris 1896, s. 64; Z.V. Togan, “Hazarlar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1, 5. Baskı, İstanbul 1988, s. 407; H.A. Dakuki, “Emevi Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi”, Çev. M.F. Toprak, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 25/1, Ankara 1988, s. 102-103; Gömeç, *Türk Destanlarına...*, s. 318; S. Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, C. II, Ankara 2014, s. 17-28; *Cengiz İmparatorluğu*, Çev. A. Danuu, İstanbul 2012, s. 132.

⁷³ A. Bakır, “Tevarih-i Al-i Selçuk Oğuz-namesi”, *Turkish Studies*, 3/7, Erzincan 2008, s. 191.

⁷⁴ Süleyman er-Ravendî’nin, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Siûr* adlı eserinde Tugrul Beg ile alâkalı şöyle bir

Daha evvelce belirttiğimiz üzere burada Nirun ve Dürliğin meselesini de kısaca açıklamayı düşünüyoruz. Bu iki topluluğu, yani Nirun ve Dürliğinleri biz daha çok *Ergenekun Destanı*'nın Mogollara uyarlanmış nüshalarında görüyoruz. Onların geçtiği yer ise, söz konusu destan hakkında bizlere bilgi sunan *Cami'üt-Tevarih*'tir. Devlet adamı ve tarihçi Reşideddin'in bu eseri Mogollar için olduğu kadar, Türk tarihi ve kültürü açısından da son derece mühimdir. Dolayısıyla ilk önce bu eserdeki ilgili kısımlara bir göz atacağız.

Kitabın dördüncü bölümünde, "Eski Zamanlarda Mogol Olan Türk Boyları" bahsinde şunlar anlatılmaktadır: "Mogol kabileleri iki kısma ayrılırlar; Nirun ve Dürliğinler. Nirun'dan maksat, Alan-koa neslinden gelenler; Dürliğinler de geriye kalanlardır"⁷⁵. Buradan da anlaşılacağı üzere Nirunlar, Dürliğinlerden biraz daha yukarıdadır. *Şecere-i Türk* ve *Anonim Şibani-nâme*'de Dobun Bayan Kıyat neslinden, Kuralas (Kurulas) ailesinden Alan-koa (kova) adlı bir kız alır. Tanrı'nın izniyle ondan iki oğlu olur. Birinin ismini Bilgüt (Belgütay), diğeri'nin adını Bügünü (Bugunutay) koyar. İşte Mogolların iki kolu onların neslindedir. Buna bağlı olarak Şibani-nâme'de; bazıları analarından dolayı Nirun, bazıları da Dürliğin (Derliğin) der. Bu ifade tarih kitaplarında çok ihtilafıdır. Doğrusunu Allah bilir⁷⁶ sözlerine yer verilmiştir.

Daha önce de atf yaptığımız *Han-nâme*'ye göre, Nirunlar Alan-koa'nın doğurduğu çocuklar olup; bunlar asiller, diğeri'leri de geriye kalan Mogollardır⁷⁷. Hatta Ebu'l-gazi Nirun'u "nur"⁷⁸ ile alâkalandırıyor ki herhalde bu bir halk yakıştırmasından başka bir şey olmasa gerekir.

Nirunlara Kıyat-Börçiginler de denir ki, Çingiz Han bu üç çocuğun en küçüğü Bodun Çor'un (Bodon-çar) soyundan gelmektedir. Yine *Cami'üt-Tevarih*'e baktığımızda, Dürliğinler *Ergenekun*'da çoğalanların neslidir, cümlesiyle karşılaşmaktayız⁷⁹. Bununla beraber, *Ergenekun Destanı*'nın Mogollara uyarlanmış nü-

hikâye anlatılır: Tuğrul Beg kardeşine bir ok verir ve "kır onu" der. Kardeşi oku ikiye parçaladıktan sonra bunları yan yana koyup tekrar kırmasını ister. Bu kez de dilediği gibi olur; ama üç oku biraz zor parçaladıysa da, dört olunca beceremez. Bunun üzerine Tuğrul Beg; biz de bu oklara benzeriz, ayrı ayrı olursak, biraz kuvvetli herkes bizi yenmeye çalışır, fakat bir arada durursak, bizi kimse alt edemez, der. Bakınız, Süleyman er-Ravendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, Çev. A. Ateş, C. I, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 101.

⁷⁵ Reşideddin Fazlullah, *Cami'üt-Tevarih*, Çev. A. Gölpinarlı, İstanbul (tarihsiz), s. 131.

⁷⁶ Ebilgazi, *a.g.e.*, s. 39; Abulgoziy, *a.g.e.*, s. 38; Karasoy-Toker, *a.g.e.*, s. 72-73.

⁷⁷ Reşideddin, *a.g.e.*, s. 131; İmami, *a.g.m.*, s. 314-316.

⁷⁸ Ebilgazi, *a.g.e.*, s. 39-40; Abulgoziy, *a.g.e.*, s. 38-45.

⁷⁹ Reşideddin, *a.g.e.*, s. 132-134; A.K.D'Ohsson, *Mogol Tarihi*, Çev. B. Apaydın, İstanbul 2008, s. 37; E. Avirmed, "Bodonçar-Mungah Adı Hakkında", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* (The Journal of International Social Research), 3/11, Samsun 2010, s. 79-82.

hasında, Dürülgün'î şahıs adı olarak da görmek mümkündür⁸⁰. Burada, Kıyat Han otuz yıl hükümdarlık yaptıktan sonra ölür ve yerine oğlu Dürülgün geçer. O da yirmi yıllık hakanlığının ardından vefat etmiştir, deniyor⁸¹. İlginç olan ise, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Nirun ve Dürülgünlerin adının geçmemesidir.

Han-nâme'de de buna benzer bir hikâye anlatılıyor. Gün Han (Gül Han) oğlu Kimeri'nin soyundan gelen Kıyat isimli bir han vardır. Kıyat devrinde Turan ülkesi şenlenir. Sonra onun Dürülgün adlı bir oğlu dünyaya gelir ve Kıyat ölünce de babasının tahtına oturur. Onun da bir çocuğu vardır ve buna Kuralas (Kurulas) Han derler. Kuralas'ın oğlu Noyan onbeş yaşında ölünce, halkın başsız kalma durumu ortaya çıkmış idi. Bu sırada beyler devreye girmiş ve Kuralas'tan ne kaldığını araştırırlarken, Noyan'ın genç eşinin karnında bir bebeğinin olduğunu öğrenirler. İnsanlar günlerce bekledikten sonra doğan bu çocuğa Buyan adını verdiler⁸². Bununla beraber Han-nâme'de anlatılanlar biraz daha fantastik ve iç içe girmiş hikâyeler gibidir. Çünkü Alan-koa'dan doğan Bodun Çor'un dedesinin Hz. Muhammed'e bağlanması⁸³ bunu ortaya koyuyor.

Kuralas ya da Kurulas hususunda *Şecere-i Türk*'te, kalabalık bir kabile oldukları, Kıyan'ın neslinden geldikleri, Ergenekun'dan çıkarken onların başında Kurulas urugundan Börte Çona'nın olduğu, o ölünce de yerine oğlu Kök Maral'ın geçtiğine vurgu yapılmaktadır. Şecere böyle devam edip, gider. Yukarıda da değindiğimiz üzere, sonra baştaki Yıldız Han'ın öldüğü ve iki çocuğunun kaldığı, birinden Dobun Bayan adlı oğlunun türediği, diğerinden de Alan-koa isimli kızının doğduğu⁸⁴ söylenir.

İşin aslına bakılırsa, Reşideddin tarafından kaleme alınan Oguz Kagan ve Ergenekun destanları Mogollara ve Çingiz Han'a yeni bir nesep uydurmak amacıyla değiştirilmiştir. Bugün bu durum aşağı-yukarı kabul gören bir hakikattir. Sonradan düzülen Mogol destan geleneğine göre, Mogol kavminin teşekkülünde ve yükselmesinde iki kabile söz konusudur. Bunlardan birisi Nirunlar⁸⁵, diğeri de Dürülgünler. Yani Nirunlar Boz Kurt'un (Kök Börü) çocukları, Dürülgünler de Asya halkları arasında mühim bir yeri olan Arslan'ın ahfadıdır.

⁸⁰ Şecere-i Türk'te Dürülgünler Negüz evladı olarak görülmektedir. Ebilgazi, *a.g.e.*, s. 39; Abulgoziy, *a.g.e.*, s. 38.

⁸¹ Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s. 410.

⁸² İmami, *a.g.m.*, s. 313.

⁸³ İmami, *a.g.m.*, s. 315-316.

⁸⁴ Ebilgazi, *a.g.e.*, s. 29; Abulgoziy, *a.g.e.*, s. 29.

⁸⁵ Nirunları Kitanlarla eş tutanlar da vardır. Bakınız, B.Batsuren, *Mongolın Ertüny Ulsuudn Nutag Devsger*, Ulaanbatar 2003, s. 61.

Ergenekun Destanı'nın Mogollara tasarlanmış şeklinde karşımıza Nirunlar (Börüler) ve Dürülgünler (Arslanlar) diye iki aile çıkıyorsa; o zaman Türklerde de bu adlar ile anılan iki kabilenin olması gerekiyor. Bunu ispatlayabilmemiz için de, elbette tarihi kaynakları incelememiz lazımdır. Bununla beraber Türk tarihine ve kültürüne baktığımızda, Türk devletinin yükselmesinde ve gelişmesinde zaman zaman birtakım liderlerin ön plana çıktıklarını görürüz. Mesela Bumın ve İstemi, Bilge ile Köl Tigin, daha sonraları Tugrul ve Çağrı gibi. Bu durum bütün Türk tarihi için geçerlidir. Bazan millete ve devlete öncülük edenler şahıslarsa, bazan da aileler bu işi üstlenir: Yağlakarlar, Yağmalar, Çigiller, Kınıklar, Kayılar gibi. İslam öncesi Türk tarihinin kaynaklarında ise devlet kurucusu iki aile ile karşılaşıyoruz. Bunlardan birisi Börülüler (A-shih-na), diğeri de Arslanlardır (A-shih-te).

Kök Türk Kaganlığının ihyası sırasında gördüğümüz A-shih-telerin kimliği konusunda bugüne kadar ciddi bir araştırma yapılmamışsa da, A-shih-naların kim olduğu hususunda üç-aşağı, beş-yukarı birtakım tahminler ileri sürülmektedir. Biz Türklerde, iki hayvanın kültürümüzde mühim bir yeri vardır. Bunlardan birisi kurt (börü), diğeri de arslandır ki (veya bars= tonga), A-shih-na'nın (Aşina) kurt ile alâkasını aşağı-yukarı herkes kabul etmektedir. Arslan da büyük bir ihtimalle A-shih-te (Aşite) ailesinin sembolü olabilir. Bu bizim kültür hayatımızda gayet normaldir⁸⁶. Çünkü Türk boylarına ad verme gelenekleri içinde hayvan isimlerine de rastlıyoruz (Ak Koyunlu, Kara Koyunlu, Kara Keçili, Sarı Keçili, Alayuntlu vs).

Yüzlerce sene Türklerle beraber yaşayan, sayıca ve kültürce Türklerden daha aşağı olan ve bu yüzden de ister-istemez Türklerden etkilenmek zorunda kalan Mogollar, 10. asırdan sonra hem toplum yapısıyla, hem de devlet teşkilatı açısından Türkleri taklit ettiler. Ayrıca bunun dışında bir yol izlemeleri de mümkün değildi. Çünkü kendilerinden önceki en mükemmel örnek olarak iki toplum ve devlet teşkilatı söz konusu idi ki; bunlardan birisi Çin, diğeri de Türklerdi. Çin sistemini benimsemeleri onların yaradılışına aykırıydı. Buldukları coğrafyayı, geçim vasıtalarını ve hâkim oldukları halkları göz önüne alınca, Çin usulünde yapılanmanın hiçbir anlamı yoktu. Zaten Türk-Mogol Devletinin kuruluşundan kısa bir süre sonra, Kubilay Kagan'ın düştüğü hata bunu ispatlamaktadır. O zaman karşılarında yegane numune olarak Türk devlet teşkilatı ile toplum düzeni bulunuyordu; neticede onlar da bunu seçtiler.

⁸⁶ S. Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 14- İki Aşite Beyi", *Orkun*, Sayı 65, İstanbul 2003, s. 34-35.

Böyle olunca Türklere ait pekçok şey Mogol toplumuna da yansdı. Herşeyden önce Çingiz Han'ın Mogolları Türk nüfus ile kıyaslandığında o kadar azdı ki, Çingiz Han mecburen Türklere de kendisini kabullendirmek durumundaydı. O vakit, muhtemelen etrafındaki Uygur Türkü danışmanlar vasıtasıyla ona bir şecere uyduruldu, bu da; Türklerin türeyişi ve Oguz Kagan destanlarının bir kopyasıydı. İşte bu soy kütüklerinin tanzimi sırasında devlet adamlarıyla, alimler, Türk devletinin teşekkülünde ve yükselişinde iki aileyle karşılaştılar. Bunlardan birincisi bütün Türk kökenli halklar tarafından saygı duyulan ve sevilen idareci kabile Börülüler (A-shih-na/Aşına/Çona), diğeri de onlara daima yardımcı olan ve 8. asırdan sonra iktidar mevkiine geçmeyi başaran Arslanlardı (A-shih-te/Aşite). İşte Mogollar da, milli destanlarını oluştururlarken bu iki aileyi örnek alarak, herhalde Nirun ve Dürülin adındaki bu sülaleleri ön plana çıkarmışlardır⁸⁷.

Moğolların Gizli Tarihi'ni takip ettiğimizde, Alan-koa öldükten sonra kardeşler arasında bir anlaşmazlık yaşanır ve diğerk dört kardeş Bodun Çor'a payımı vermeyince, o da Onon Nehri boyundaki Bolçun-aral'a (Balçun-ara) gelir. Bu sırada dişi bir karçığayın (kut kuşu veya Türk kuşu), bir sülünü yediğini görür ve tuzak kurarak karçığayı yakalayarak, onu besler. Bodun Çor'un yiyeceği bitince kurtlar tarafından kayaların içine sıkıştırılmış av hayvanlarını vurarak, onlarla paylaşır veya kurtlardan arta kalanları yiyerek karnını doyurur⁸⁸.

Altan Topçî'daki rivayet buna benziyorsa da, bir-iki farklılık olduğunu görüyoruz. Alan-koa'nın beş çocuğundan biri olan Bodun Çor anaları ölünce; payına düşüne zayıf bir at ile Onon Irmağının yukarılarına gider. Burada bir kurtun avladığı geyiği, bir kaya kovuğuna sakladığını fark etti. Gizlice kurtun yanına yaklaşır, onu öldürdü. Sonra Onon kıyısında kendine ev yaparken, bir karçığayın, sülün avladığını gördü ve onu tuzak kurarak yakaladı. Bunu eğiterek kuş avlamak için kullandı. Bu sırada nehrin aşağısına da bir oymak yerleşmişti. Bodun Çor zaman zaman oraya gidip, kırmızı içiyordu. Bir süre geçince kardeşlerinden Begter onu merak etti ve araştırmaya geldi. Bodun Çor ağabeyi ile karşılaştıktan sonra bu oymağı alalım mı diye sorduysa da, Begter diğerk kardeşlerinin yanına gidip, orada konuyu tartışmayı önermişti⁸⁹.

Tercümelerde, kaynaktaki belirtilen karçığay denilen kuş umumiyetle bozdo-

⁸⁷ S. Gömeç, "Türklerin ve Mogolların Tarihi İki Boyu", *Omeljan Pritsak Armağanı*, Sakarya 2007, s. 465-466; Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, s. 235-244.

⁸⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 9.

⁸⁹ *Altan Topçî*, s. 28-29.

ğan diye çevrilmektedir. Fakat biz bunun mahiyetinin çok daha farklı olduğunu düşünmekteyiz. Bilindiği üzere eski Türk devletinde siyasi iktidar “kut” kelimesi ile ifade edilmiştir. Yani Kut’un sahibi olan devletin de hâkimidir. Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarında; “Tanrı irade ettiği ve kendi devleti (talihi-kısmeti) var olduğu için”⁹⁰, hakanların tahta çıktığına vurgu yapılıyor. Buradan da anlaşıldığı üzere, Bilge Kagan’a devlet Tanrı tarafından bahşedilmiştir. Kök Türk tarihinden hatırlayacağımız gibi, İl-teriş Kagan’ın ölümünden sonra belki de kısa bir müddet devletin başına geçen İl Bilge Katun’un iktidarı da “kut” ile şöyle açıklanmaktadır: “Umay teg öğüm katun kutnga inim Köl Tigin er at boltı”⁹¹.

Yukarıda verilen örnekler çerçevesinde Kök Türk Yazıtlarına baktığımızda, “kut” ve “kutluluk” Türk kaganlarına, dolayısıyla hükümdar ailesine ve kişilere Tanrı tarafından bağışlanmaktadır. Türk kültür tarihinin abidelerinden birisi olan Kutadgu Bilig’de kut’un mahiyeti aşağıdaki cümlede çok güzel bir şekilde açıklanmıştır: “Fazilet ve kısmet kutdan doğar, beyliğe giden yol ondan geçer, herşey kut’un eli altındadır”⁹².

Kut hükümdara veya bunu hak eden şahsa “kut kuşu” diyebileceğimiz bir hayvan tarafından, herhalde sembolik olarak geliyordu⁹³. 2001 senesinde Bilge Kagan’ın hazineleri içerisinde bulunan ve Bilge’ye ait olduğu sanılan tacın üzerinde, ağzında çok değerli bir taş tutan kuş motifi bunu yansıtmaktadır⁹⁴. Bir ihtimal günümüz Türklerindeki “talih kuşu” düşüncesinin temeli burada yatmaktadır.

Aynı kuş, bize göre ilginç değil ama Çingizliler çağında da arma ya da sem-

⁹⁰ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Güney tarafı, 9; *Bilge Kagan Yazıtı*, Kuzey tarafı, 7: “Tengri yarlıkadukın için, özüm kutum bar için”.

Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 29; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 23: “anta kisre Tengri yarlıkaduk için, kutum bar için, ülüğim bar için”.

⁹¹ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 31: “Umay’a benzeyen annem katunun devleti (kutu) sayesinde, küçük erkek kardeşim Köl Tigin er adını aldı”.

⁹² Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 77-78.

⁹³ Bu kuş umumiyetle Ön Asya masallarında geçen Zümrüd-ü Anka ile bir tutulan Huma (Kumay) kuşuyla birleştirilir ki, bunun yanısıra meşhur Attila’nın (Ata İllig) sancağı ve tacı ile Nagyszentmiklos’daki sürahinin üstünde bir “Tuğrul Kuşu” olduğunu biliyoruz. Bu herhalde Bilge Kagan ile Köl Tigin’in başlıklarındaki kuştan başka bir şey değildir (Bakınız, K.Fischer, *Die Hunnen im Schweizerischen Eifischthale*, Zürich 1896, s. 98-99; Ş.Günaltay, *Mufassal Türk Tarihi*, C. III, İstanbul 1339, s. 138; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s. 108-110; L.Rasonyi, “The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish Peoples”, *Hungaro-Turcica*, Studies in Honour of Julius Nemeth, Budapest 1976, s. 210; E.Çoban, “Macarların Turul Efsanesinde Türk Kültürünün İzleri”, *6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2009, s. 667). Bu, çağımızda herhalde devlet veya talih kuşu olmuştur.

⁹⁴ S. Gömeç, “Moğolistan’daki Türk Anıtları”, *Türk Edebiyatı*, Sayı 361, İstanbul 2003, s. 127-129; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 198.

bol olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla iki toplumun etkileşimi açısından bu gibi durumlar belirleyici bir rol oynar.

Belki burada şuna da değinmekte fayda vardır. Bilindiği gibi *Oguz Kagan Destanı*'nın İslam öncesi kayıtına baktığımızda da karşımıza bir kuş motifi çıkmaktadır. Hikâyeyi eğer şöyle bir hatırlamak gerekirse, Oguz'un gençliği yıllarında, Türk ülkesinde; "büyük bir orman, çok ulu nehirler ve ırmaklar vardı. Buraya gelen avlar ve burada uçan kuşlar çoktu. Bu ormanın içinde büyük bir canavar (tek boynuzlu iri geyik) yaşıyordu. At sürülerini ve halkı yerd. Büyük ve yaman bir canavardı. Ağır bir şekilde halka cefa etmişti. Oguz Kagan cesur bir adamdı. Bu canavarı avlamak istedi. Günlerden birgün ava çıktı. Kargı, yay, ok, kılıç ve kalkanla ava gitti. Bir geyik ele geçirdi. Onu söğüt dalı ile bir ağaca bağladı ve oradan ayrıldı.

Sonra sabah oldu. Tan ağarırken yine geldi ve gördü ki; canavar geyiği almıştı. Arkasından Oguz Kagan bir ayı tuttu. Onu altın kuşağı ile ağaca bağladı, gitti. Yine sabah oldu. Tan ağarırken tekrar geldi ve gördü ki; canavar ayıyı da almıştı.

Bu sefer ağacın altında kendisi durdu. Canavar geldi ve başı ile Oguz'un kalkanına vurdu. Oguz kargıyı canavarın başına sapladı ve onu öldürdü. Kılıcı ile başını koparıp, aldı gitti. Tekrar geldiği zaman gördü ki; bir ala doğan canavarın bağırsaklarını yemektedir. Yay ve okla ala doğanı öldürdü ve başını kesti"⁹⁵.

İleride de göreceğimiz üzere Oguz'un da, Çingiz'in de bir altın kuşağının bulunması misali, Mogolların Oguz'u veya Kurt Atası Bodun Çor hakkında anlatılanların büyük bir kısmının Türk destanlarında geçiyor olması, yukarıda da belirtildiği gibi üstünde durulması gereken konulardır.

Burada bir diğer husus da Bodun Çor'un kurtlarla yiyeceğini paylaşması meselesidir. Yine Türklerin türeyişi destanlarını hatırlayacak olursak; Türkler komşu kavimlerle büyük bir savaş yapıp, onlar tarafından tamamı kılıçtan geçirilmiş ve bu felaketin ardından sadece bir çocuk sağ kurtulmuş idi. Çin kaynaklarında anlatılan bu hikâye şöyle devam ediyor: "Türklerin içinden yalnızca on yaşında bir çocuk kalmıştı. Komşu (Lin) ülkenin askerleri oğlanın çok küçük olduğunu görünce, ona acıdıklarından öldürmediler. Ama çocuğun ayaklarını keserek, bir bataklık içerisindeki otlar arasına bırakarak gittiler. Bu sırada oğlanın etrafında dişi bir kurt belirdi. Ona et getirerek, besledi. Oğlan böylece büyüdükten sonra kurtla karı-koca hayatı yaşadı. Kurt, çocuktan hamile kaldı"⁹⁶.

⁹⁵ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 44-45.

⁹⁶ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 171.

Herhalde bu Türk türeyiş destanında çocuğun bir kurt tarafından beslenmesi ile *Çingiz-nâmeler*de anlatılan Bodun Çor'un hayatta kalabilmesi için kuş ve kurtların yardımına muhtaç kalması sadece bir tesadüf olamaz. Bu benzerliği destekleyici vaziyeti eski Çin yıllıklarında, Hunlar zamanında geçen muhtemelen Türklerle akraba veya Türkleşmiş bir kavim olan Wu-sunlar hakkında yazılan bir hikâye ile bağlamak istiyoruz. Buna göre; “Wu-sunlar Yüeh-chiler tarafından yenilince, hükümdarları öldürülür. Bu sırada Wu-sun beyinin oğlu henüz doğmuştur. Wu-sun yabgusu bu bebeği kollarının arasına alarak, bir ağaçlık yere bırakır ve yiyecek aramaya çıkar. Döndüğünde çocuğun yanına gelmiş olan bir dişi börünün onu emzirdiğini, bir kartalın da (karakuş) ağzında et parçasıyla etrafında dolandığını görür. Bu yaşananlardan sonra Kun-mo'nun (belki Kün Börü) Tanrı tarafından kutsandığını düşünür ve onu alarak, Hun kaganının yanına gider. Durumu ona anlatır. Kagan buna çok sevinir ve oğlanı evlatlığı yaparak, yanında büyütür”⁹⁷.

Bununla beraber *Anonim Çingiz-nâme*'de Bodun Çor ile alakalı pek güzel şeyler anlatılmıyor. Yukarıda da değindiğimiz üzere Duyın Bayan, üç oğlu Bodun Çor, Kagın Çor ve Salçut'un hanlığa layık olmadığını bir kurultay vesilesiyle halkına söylemişti. Ayrıca *Moğolların Gizli Tarihi*'nden gördüğümüz üzere Dobun Mergen'in Bayautlardan fakir bir kişiye verdiği yiyecek karşılığında çocuğunu alması hadisesinin bir benzerine de Altan Topçî'da rastlıyoruz ki, başlangıçta da söylediğimiz gibi, diğer bütün Çingiz-nâmeler herhalde *Moğolların Gizli Tarihi*'nden türeldiği için bu durum gayet normaldir. Metni takip ettiğimiz de; “Dobun Bayan ölünce, kardeşleri Bodunutay (Bugunutay) ve Belgütay (Belgünutay), yengelerine baş sağlığına gelirler. Sonra ava gidip bir geyik tuttular. Geri dönerken bir grup insanla karşılaştılar. Onlar, üç aydır yolda olduklarını ve azıklarının kalmadığını söylediler. Niye göç ettikleri sorulunca, idarecilerinin zulümlerini anlattılar. Bu aç insanlar geyiğe karşılık, Mangkatay beyin oğlu Yalın'ı vermeyi önerdiler. Bodunutay ve Belgütay yengemizin atlarına bakar, kımız yapar diye çocuğu alıp, geyiğin bir butunu bu insanlara verdiler. Sonra iki kardeş bir kötü haber duyup, geri ülkelerine gitmek isteyince, Alan-koa; bu benim oğullarım Bodun Çor, Kagın Çor ve Salçut halkı tanımayıp, zorluk çıkarıyorlar, diye dert yandı. Amcaları da onlara iyi olmaları için nasihat ettilerse de, sözlerini tutmadılar. Halkın şikâyeti üzerine Alan-koa onlara Duyın Bayan'ın kehanetini hatırlattı, fakat bunu oğulları da işitti. Analarından hesap sordular. Kuş musun ki, sudan veya güneşten hamile kaldın; kavun, karpuz musun erkeksiz tohum tuttun; tavuk musun külde yuvarlanıp, yu-

⁹⁷ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 185.

murta bıraktın, kurt anası mısın köpük yiyip hamile kaldın? Eşin öldüğü halde karnımda çocuk var diye niye halkı kandırıyorsun deyince; Alan-koa'da inanmıyorsanız üç kişi gönderin onlar kontrol etsinler, dedi. Gerçekten adları Kıpçak, Kel Muhammed ve Ortaç olan üç adam tan vakti, Alan-koa'nın çadırına bir ışığın indiğini, sonra ak yeleli bir bozkurtun çıktığını, arkasına bakıp Çingiz diye seslendiğini duydular. Bu vaziyeti de üç kardeşe anlattılar"⁹⁸.

Anonim Şibani-nâme'de ise tam tersine, Bodun Çor'un halk arasında anlı-şanlı, kahraman bir kişi olduğuna değiniliyor. Onun iki oğlu vardı ve bunlar Buka ile Bukatay idi. Buka'nın Dotum Min Han diye bir oğlu oldu ve bu Çingiz Han'ın yedinci atasıdır. Buna Dutakun da derler. O, Monulun adlı bir hatuna sahip idi ve bundan dokuz oğlu dünyaya geldi. Kıtaylar ile Celayirliler arasında çıkan bir savaşta, Celayirliler yenilince onlar Monulun Hatun'un evine sığındılar. Onun köyünü başına yıktılar. Bu kıyıda sadece Kaydu adlı küçük oğlu kaçarak kurtuldu ve o, Çingiz Kagan'ın altıncı atasıdır⁹⁹.

Şecere-i Türk'te de, Mogolların büyük bir kısmı ile Çingiz'in atası olarak gösterilen Bodun Çor Mungak'a dair fazla bir şey anlatılmamakla beraber, Bodun Çor'un Buka ve Tuka diye iki oğlunun varlığına, Tuka'nın soyu hakkında bilgi bulunmamasına rağmen, Buka'nın Dotum Han adlı bir oğlunun olduğuna, bunun dokuz çocuğunun dünyaya geldiğine ve Dotum'un oğullarının ismine değinildiğini görmekteyiz. Nihayet soy kütüğü Bartan Han ve onun evladı Yesugey'e kadar gelmektedir¹⁰⁰.

Malûmdur ki Oguz Kagan Destanı'nda Türklerin Kalaç kavminin ortaya çıkışıyla alâkalı şöyle bir rivayet vardır. Oguz Kagan, Gur bölgesindeki fetihlerinin ardından Başkurt taraflarına yönelir. "Başkurtlar önceleri Oguz Han ile iyi geçinirlerdi. O, devirde yaşlılara saygı gösterilir ve onlara "aka" denirdi. Bunlar da Oguz'a, "Ok Tugra Oguz" diyorlardı. Oguz sefere çıkmadan evvel; "kim yolda geri kalırsa, yasa gereği cezalandırılsın", şeklinde bir ferman yayınladı. Ama onların arasında hayli yaşlılar ve hastalar da vardı. Bunların savaşmaları artık mümkün değildi. Ordusunun peşinden gelen adamlarına geride kalanları toplayıp, getirmesi için buyruk verdi. Onlar, arkada kalan evli bir kişiyi hanın huzuruna çıkardılar. Oguz, "niye geri kaldın", diye sordu. O da; "bineğim yoktu ve yiyeceğim az olduğundan askerlerin peşinden geliyordum. Karım da hamileydi ve doğum

⁹⁸ *Cengiznâme*, s. 71-74.

⁹⁹ Karasoy-Toker, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹⁰⁰ Abulgoziy, *a.g.e.*, s. 45-47.

yaptı. Açlık yüzünden anasının sütü oğluma yetmedi. Yola devam ediyordum ki, su kıyısında bir çakal, bir sülünü yakalamış gördüm. Sopa ile çakala saldırdım, o da sülünü bırakıp kaçtı. Sülünü pişirip, hatunuma yedirdim. Adamlarımız da beni tutup, getirdiler”, şeklinde cevapladı. Han, bu adama at, azık ve bir miktar mal verip, kendisine de “kal aç” dedi. Bütün Kalaç halkı o adamın neslindedir. Onlara şimdi Halaç diyorlar. Maveraünnehir, Horasan ve Irak’ta da çoktur”¹⁰¹.

Kaşgarlı Mahmud, Türkmen bahsinde Kalaçlar hakkında bilgi verirken, kelimeyi “aç kalmakla” irtibatlandırıyor ve şöyle bir bilgi veriyor: “Yirmi iki Türk kabilesinin Zulkarneyn’in önünden kaçmak ya da buldukları yerde kalmak üzere konuştukları bir sırada iki kişi daha çıkıp geliyor. Bunlar ağırlıklarını sırtlarına yüklenmişler, yanlarına çoluk-çocuklarını almışlardı. Ordunun peşinden gidiyorken, yorulup terlemişlerdi. Bu yirmi iki kişi yeni gelenlerle tanışıp, konuştular. İki adam; “Zulkarneyn denilen kişi bir yolcudur. Bir yerde durmaz, buradan da geçer gider. Biz de kendi toprağımızda kalırız” dediler. Yirmi ikiler onlara Türkçe “Kal aç” derler, “aç kal” demektir. Sonradan bunlara Halaç da denmiştir. Asılları iki kabiledir. Zulkarneyn gelip, bunları saçlı ve üzerlerinde Türk giysileri görünce, sormadan onlara “Türkmanend” demiş. Türk’e benzer demektir. İşte bu ad günümüze kadar gelmiştir”¹⁰².

Ayrıca Andalıp *Oguz-nâmesi*’nde de Kalaç, –aç kalmak fiiliyle alâkâhdır ki; burada “Oguz’un kendi yurduna döndüğü sırada bir parça Türk’ün toplandığı, fakir ve ekmeğe muhtaç olduklarından dolayı Oguz’a müracaat ettikleri söyleniyor. Kagan da onlara “sen gitme kal aç” demiş ve arkasından bunlara ihsanlarda bulunmuştur”. Andalıp sözlerini şöyle tamamlıyor: “Bu Kalaç sözü artık değiştirildi. Birçok millet onlara Halaç dedi. Onların çoğu Maveraünnehir’dedir. Bir kısmı ise Gur adlı şehirde kaldı. Bunlardan ayrılan Barlas urugunun ışığı acaip parladı...”¹⁰³.

Görüleceği üzere Kalaç Türklerinin ortaya çıkışıyla ilgili bazı hikâyelerin benzerine yukarıdaki Çingiz-nâme varyantlarında da rastlıyoruz. Onlarda tabii ki doğrudan Kalaç’a bir atf yok, ancak hadiselerin yakınlığı ve sülün meselesi dikkat çekmektedir. Biz de bu durumu vurgulamak istedik.

Anlatılanlara baktığımızda Bodun Çor’un hem öz, hem de üvey kardeşleri Bugunutay ve Belgünutay ile arasının iyi olmadığı görülür. Tıpkı diğer Çin-

¹⁰¹ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 64-65.

¹⁰² Kaşgarlı Mahmud, *a.ge.*, C. I, s. 412-416.

¹⁰³ Gömeç, *a.ge.*, s. 87.

giz-nâme'lerdeki gibi, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde de; Alan-koa ölünce beş kardeş aralarında malların paylaşıldığını, fakat Bodun Çor'a akılsız ve zayıf diye hissesi verilmediğini, Onon kıyısına gelip yerleştiğini, sonra oraya bir kabilenin konduğunu, kardeşlerinin de arayarak Bodun Çor'u bulduklarına yukarıda değinmiştik. Hakikatte bu ayrılık sebebiyle her kardeşten bir kabile ortaya çıktı.

Kardeşler karşılaşınca Bodun Çor, ağabeyi Bugu Katagı'ya; "kardeşim vücudun bir başı, elbisenin de bir yakası olmalı" dedi. Ancak ilk başta Bugu Katagı kardeşinin ne dediğini anlamadı ve neyi kastettiğini sordu. O da; "burada herkes eşittir. Bu kabileyi basıp yağmalayalım" deyince, Bugu Katagı bunu diğer kardeşleriyle konuşmayı önermiş, böylece anlaştıktan sonra da Bodun Çor'u önder seçmişlerdi. Bodun Çor yolda hamile bir kadına rastladı ve ona kimlerden olduğunu sordu. Kadın da; "Carciutların Adangkan boyunun Uranhay soyundanım" dedi. Beş kardeşin bu kabileyi yağmalamasının ardından Bodun Çor o kadınla evlendi. Doğan çocuk yabancı olduğundan ona Caciraday ismini verdiler ve bu kişiden Cadaranlar türedi¹⁰⁴. İşte bu şahsın meşhur Camuka'nın atası olduğunu da belirtmeliyiz.

Altan Topçu'da da aynı şeyler anlatılır. Bodun Çor, ağabeyi Bekter ile buluşunca, teklifini görüşmüşler ve bu kabileyi kendilerine katmışlar idi. Bu sırada Bodun Çor hamile bir kızı yakalayıp, kendine eş almış ve ondan Kabıçı Külüg unvanlı oğlu doğmuş ve bu da altı göbek sonra Yesugey Bagatur'un cediti olmuştur¹⁰⁵. İmami'nin *Han-nâme*'sinde ise Bodun Çor'un oğlu Bukay Han'dır ve o iyi bir Müslüman olup, adaletle iş yapardı. Bukay'ın ardından da Kaydu, Baysungur, Kabul hanlar tahta oturuyorlar¹⁰⁶.

Moğolların Gizli Tarihi'nde anlatılan Caciraday'ın doğumu ile Çingiz'in oğlu Cuci'nin (veya Tuşi) dünyaya gelişi birbirlerine benzer. Görüleceği üzere Camuka ile Çingiz'in de ataları aynıdır. Belki de Camuka'nın onun hanlığına karşı çıkmasının sebebi, bütün Mogolları idare edebileceğini ve onların hakamı olabileceğini düşünmesidir.

Gizli Tarih'te ismi verilmeyen bu kadının Bodun Çor'dan bir oğlu daha doğdu. Onun adını Barıday koydular ki, Barınlr onun neslindedir. Herhalde esas şecere bundan sonra başlıyor. Dolayısıyla Dobun Mergen'in öz ve üvey beş çocuğundan

¹⁰⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 9-12.

¹⁰⁵ *Altan Topçu*, s. 28-29.

¹⁰⁶ İmami, *a.g.m.*, s. 317-318.

Mogol kabileleri türüyor. Onlar yeteneklerine ve beceriksizliklerine göre de ad almaktadır¹⁰⁷.

Bizim burada üzerinde duracağımız konulardan birisi kardeşlik hakkı ve hukukunun her şeyden önemli olduğudur. Ayrıca vurgulanan bir şey de, toplumda tek bir önderin olması gerektiğidir ki, metinde bunun için insan vücudunda tek baş ve tek yaka bulunduğuna işaret edilmektedir. Zaten akılsız ve beceriksiz saydıkları Bodun Çor'un aralarından uzaklaştırıldıktan sonra bir başına ayakta kalması, kardeşlerinin ona karşı sevgisini artırmış ve lider seçmişlerdir ki; Çin kaynaklarında Türk türeyiş destanlarından birisinde Türk'ün ateşi bulduğunu ve çocuklarından birinin de daha yükseğe sıçraması yüzünden öbür kardeşlerine baş olduğunu görüyoruz.

Bu benzerliği daha da pekiştirmek amacıyla, bu destan parçalarının bura alınmasında fayda vardır. Mesela Uşun Koca-oglu Segrek Hikâyesi'nde, Uşun Koca-oglu'na bir toy esnasında gerektiği gibi kahramanlık yapmadığının söylenmesinin oğlu Egrek'e dokunmasına, bu yüzden Egrek'in Kazan Han'dan sefer için izin istemesine, ancak kafırlar tarafından tuzağa düşürülünce, henüz ağabeyini tanımayan kardeşi Segrek'in onu kurtarmak amacıyla harekete geçmesine, iki kardeşin dövüştürülmesine, sonunda kurtulmalarına ve özetle kardeşliğin çok önemli olduğuna vurgu yapılır¹⁰⁸.

Chou Shu adlı Çin kaynağındaki Türklerin türeyişiyle alakalı anlatılan hikâyelerden birisinde şöyle diyor; Kök Türklerin ataları Hunların kuzeyinde bulunan Sou (Orkun) ülkesinden çıkmışlardır. Kabile reisine A-pang-pu (Apa Bangu/Halkına Bağlı) denirdi. Onun onyediyane kardeşi vardı. Küçük kardeşlerinden birinin adı İ-chi Ni-shu-tu (İçik İni Kutlug) idi. Bu çocuk kurttan olmuştu. Bütün kardeşlerinin yaradılışları doğuştan biraz zayıf olduğundan dolayı, devletleri düşmanları tarafından süratle yok edildi. Tabiatüstü bir kudrete ve özelliklere sahip olan İ-chi Ni-shu-tu'nun (İçik İni Kutlug) yağmur yağdırma ve rüzgâr estirme yetenekleri vardı. O iki eşe sahipti. Bunlar yaz ve kış tanrılarının kızlarıydı¹⁰⁹.

Bu iki kadından biri dört tane çocuk doğurdu. Bunlardan birisi beyaz bir leylek (ya da kuğu) oldu. İkincisi A-fu ile Kem (Kuzey-batı Mogolistan) nehirleri

¹⁰⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 12-14.

¹⁰⁸ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 424-433.

¹⁰⁹ Bu rivayet biraz abartılmış görünüyor. Muhtemelen içerisine sonradan başka unsurlar katılmıştır. Bunun en bariz göstergesi eski Türk dininde birden fazla Tanrı'nın olmamasıdır. Yani eski Türk inancında tek bir yaratıcı mevcuttur. Bahaeddin Ögel de bu görüştedir. Bakınız, Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, s. 299.

arasında oturdu. Bunun adı Kırgız idi. Üçüncü çocuk da Chu-chin suyunda yerleşti. Dördüncü oğul ise, Chien-shu ve Shin Dağlarında (Sayan Dağlarının batısı) ikamet ediyordu. Kardeşlerinin de en büyüğüydü. Bu dağlarda, yıkılan eski devletin başkanı A-pang-pu'nun (Apa Bangu/Halkına Bağlı) bir oymağı yaşıyordu. Onlar soğuktan çok muzdarip idi. Dört çocuğun en büyüğü burada ateşi bulmuş ve onları ısıtarak beslemişti. Böylece kabile ölümden kurtuldu. Bu sebepten, diğer üç kardeş birleşerek en büyüklerini başkan seçtiler. Büyük kardeş han olunca da, kendisine “Türk” unvanı verildi. Onun gerçek adı Na Tu-lu (Ordulu/Törülü/Tu-ğlu/Başkenti Elinde Tutan) idi. On tane karısı bulunuyordu. Bu kadınların doğurdıkları erkek çocukların hepsi de, soyadlarını annelerinin isimlerinden almışlardı. Börülü ailesi ise, Türk'ün küçük karısının neslinden geliyordu.

Türk ölünce, on değişik anneden doğan çocukları toplandılar ve aralarından birini kagan yapmak istediler. Hepsi, büyük bir ağacın altına gitiler ve orada şuna karar verdiler: Ağaca doğru kim daha yükseğe zıplarsa, o başkan olsun. Börülü'nün oğlu diğerlerinin içinde en genç olması hasebiyle, en yükseğe zıpladı. Böylece, onu önder seçtiler.

Börülü'nün çocuğu kagan olunca, A-hien (Bilge/Aka)¹¹⁰ Şad unvanını aldı. Hikâyeleri ayrı olmasına rağmen, bunların hepsinin de kurttan türemiş oldukları üzerinde herkes birleşmiştir¹¹¹.

Esasında Oguz Kagan Destanı'na baktığımızda Oguz'un altı çocuğu ile amcalarının soyundan Oguz-Türkmen boyları ile diğer Kıpçak kabilelerinin ortaya çıktığını görmekteyiz. Bilindiği üzere Oguz Han'ın iki baş hatununun dışındaki hanımlarından da oğulları vardı. Onların da isimleri şunlardır: Kene, Köne, Turbatlı, Kereyli, Sultanlı, Oklu, Köklü, Suçlu, Horasanlı, Yurtçu, Çamçı, Torumçu, Kumu, Sorkı (Sorhi), Kurçuk, Suraçuk, Karaçuk, Kazgurt, Kırkız, Tigin, Lala, Mürdeşur, Sayır. Bunlardan başka birçok kavimlere de Oguz ad koymuştu ki bunların bir kısmı Oguz'un kardeşlerinin ve yukarıda da belirttiğimiz gibi onun amcalarının neslinden gelmekteydi. İşte bunların arasında Kanglı, Karluk, Kıpçak ve Kalaçlar da¹¹² bulunmaktadır.

Öyle anlaşılıyor ki Mogolların ilk teşekkül devresinde yine Türklere benzer bir biçimde önemli gün ve kurultaylarda bir kurban töreni yapılmaktadır. Ayırı-

¹¹⁰ K.Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s. 123.

¹¹¹ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 174-175.

¹¹² Gömeç, *a.g.e.*, s. 99-100.

ca *Moğolların Gizli Tarihi*'nden, Bodun Çor'un odalıklarından birinden Caureday adında bir oğlunun dünyaya geldiğini öğreniyoruz. Başlangıçta bu çocuğun da kurban törenlerine katıldığı, fakat sonradan onun merasimlere gelmesinin men edildiği söyleniyor ki, bundan Caureyitler türemiştir¹¹³.

Bizim burada dikkat çekmek istediğimiz konu, bu çocuğun nesli olmayıp, eski Türklerde hem baba, hem de ana soyuna verilen önem meselesidir. *Altan Topçı*'da Bodun Çor'un ilk karısından Kabıçı Külüg¹¹⁴, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde de Kabıçı Batur isimindeki oğlu olmuştur. Bunun anası beraberinde bir odalık getirir ve bundan doğan Caureday'ın bir müddet sonra dışlanarak, meclislerde orun ve ülüşünü yitirdiğini görüyoruz. Bu da bize, Mogolların tıpkı Türklerdeki gibi, tahta çıkacak çocukların ilk hanımdan olmalarına özen gösterdiklerini söylüyor.

Moğolların Gizli Tarihi'ne göre Çingiz Han'ın dedeleri Kabıçı Bagatur'dan sonra şöyledir: Kaçı Külüg, Kaydu, Tumbinay Seçen, Kabul Kagan, Kutula Kagan, Bartan Bagatur ve onun oğlu Yesugey Bagatur'dur¹¹⁵. *Anonim Çingiz-nâme*'de Temuçin'in doğrudan, Alan-koa'dan ilahi bir şekilde, daha doğrusu Duyın Bayan'ın kurt olup, Alan-koa ile birleşmesinin ardından dünyaya geldiğini görüyoruz¹¹⁶. İmami'nin *Han-nâme*'sinde ise, Bodun Çor'un oğlu Bukay (Buka) Han'dır ve onun ardından Kaydu, Baysungur, Kabul, Bartan ve Yesugey hanlar tahta oturuyorlar¹¹⁷. *Altan Topçı* bu şecereyi şöyle sayıyor: Bodun Çor, Kabıçı Külüg, Beker Bagatur, Maka Töten, Baysungur Togsın, Tumbanay Seçen, Kabul Kagan, Bartan Bagatur, Yesugey¹¹⁸. *Şecere-i Türk*'te; Yesugey, Abukan, Kabul Han, Tumna Han, Baysungur, Kaydu Han, Dotumnan Han ve Bodun Çor¹¹⁹ şeklinde bir sıra mevcuttur.

Moğolların Gizli Tarihi'nde bir farkla Kabul Kagan ile Bartan Bagatur arasında Kutula Kagan'ı görüyoruz. Buradan Mogolların 12. asırda artık kagan unvanını kullandıkları neticesi çıkıyor. Bu gayet normal bir durum, çünkü Orta Asya'da Uygur ve Kırgızlar hâkimiyeti yitirdiklerinden, boşalan yeri Mogol beyleri doldurmuş, dolayısıyla da bozkırdaki en yüksek san olan kagan unvanıyla anılmışlardır.

¹¹³ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 13.

¹¹⁴ *Altan Topçı*, s. 29.

¹¹⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 14-15.

¹¹⁶ *Cengiznâme*, s. 74.

¹¹⁷ İmami, *a.g.m.*, s. 317-318.

¹¹⁸ *Altan Topçı*, s. 29.

¹¹⁹ Ebilgazi, *a.g.e.*, s. 47; Abulgoziy, *a.g.e.*, s. 48.

Bunun yanı sıra *Şibani-nâme*'deki soy kütüğü; Dobun Bayan, Bodun Çor, Buka, Dotum Min Han, Kaydu, Baysungur, Tümene Han, Kabul Han, Bartan Bagatur, Yesugey Bagatur diye gider. Bu şecere sıralanırken yapılan izahları ele alacak olursak; Bodun Çor Alan-koa'nın küçük oğludur. Dotum Min Han, Çingiz'in yedinci atasıdır ve Mogollar bu yedinci cedde Dutakun derler. Kaydu ise, Çingiz Han'ın altıncı atası olup, buna da Borotay diyorlar. Baysungur, Kaydu Han'ın büyük oğlu ve Çingiz'in beşinci ceddidir. Onun unvanı ise Ükü'dür. Çingiz'in dördüncü atası Tümene olup, ona da Bödekü derler. Kabul Han Çingiz'in üçüncü atasıdır. Mogollar bu üçüncü cedde Elençik derler ve manası "halkına iyi bakandır". Onun ikinci oğlu Bartan Bagatur, Çingiz Han'ın dedesi, yani Yesugey'in babasıdır¹²⁰.

Ötemiş Hacı'da bu neseb-nâme; Nuh, Yafes, İtip Bakır, Kara Han, Oguz, Kök Han, Kara Maral, Togan Çolpan, Kaçu Mergen, Bedençü, Dutu Han, Kaydu Han, Baysungur, Tümene Han, Kabul Han, Berbeyan Bahadır, Yesugey, Çingiz Han¹²¹ şeklindedir.

Şecerelere baktığımızda Kabul Kagan'ın ölümünün ardından yedi oğlunun kaldığını ve bütün Mogolları Sengün Bilge'nin oğlu Ambakay Kagan'ın idare ettiğini öğreniyoruz. İşte bu noktada Mogol adı karşımıza çıkıyor¹²². Bununla birlikte Mogol'un manası hususunda Oguz Kagan Destanı'nda ilginç bilgilere rastlıyoruz. Oguz Kagan tahta oturduğunda amca çocukları ve kardeşleriyle savaşların yetmişbeş yıl sürdüğü, senede birkaç defa vuruştukları bildirilmekle beraber, burada; "Oguz, onlara Hak dine girmeleri için çok yalvardı. Eğer kabul ederlerse, Türkistan'ı bunlara vereceğini bildirdi"¹²³, denmektedir. Meseleyi sonlandırmadan önce bir parantez açmak istiyoruz. Bizim fikrimizce Oguz'un akrabalarını Hâk dine daveti, esasında devlet otoritesini tanımları talebidir. Gerçek *Oguz Kagan Destanı*'nda böyle bir din değiştirme işi olduğunu sanmıyoruz.

Bu izahın ardından yeniden destana döndüğümüzde şu cümleleri görmekteyiz: "Bu arada Kara Han'ın adamları her tarafı yağma ediyor, yakıp-yıkıyorlardı. Ama nihayet o, rakiplerini yendi. Talas ve Sayram'dan Buhara'ya kadar olan yerleri ele geçirdi. Allah'a inanmayıp, inkâr edenleri doğuya, Karakurum taraflarına sürdü. Onlar da, Togla Nehri¹²⁴ kıyılarında yerleştiler. Burayı kendilerinin yaylak

¹²⁰ Karasoy-Toker, *a.g.e.*, s. 72-77.

¹²¹ Kafalı, *a.g.e.*, s. 104.

¹²² *Mogolların Gizli Tarihi*, s. 15.

¹²³ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 59.

¹²⁴ Togla Nehri, bugün de Türkler ve Mogollarca kutlu kabul edilen Orkun'un doğudaki kollarından birisidir.

ve kışlakları yaptılar. Oguz'un kendi kardeşleri, amca ve amca çocuklarının nesillerinden gelen bu insanlar, çok berbat bir vaziyette açlık, fakirlik ve hüzüün içerisinde bu doğu ülkelerinde yaşamak zorundaydılar. Bunun için Oguzlar onlara "Mogol" (Mongol~Muval) dediler¹²⁵. Türkmenlere göre Mogollar, Or Han ve Kür Han'ın neslindedir. Oguz, bunlara; "sırtınıza köpek derisinden elbise giyin, avdan başka bir şey yemeyin, Türkistan'a bir daha dönmeyin" diye, bedduada bulundu¹²⁶. Bazı kabileler Mogol'a benzerler, bunlar; Kereyit, Nayman ve Öngütlerdir"¹²⁷ deniyor.

Bunun dışında birtakım ilim adamları Çin yıllıklarından yola çıkarak daha eski tarihlerde, bugünkü Mogollarla irtibatlı görülen Shih-weilerin içindeki Meng-wu veya Meng-wa kavmi ile Mogol adını ilişkili buldukları gibi, yine Juan-ju-anların (Ju-ju/Ru-ru/belki Yürçe/Çürçe/Urur) kurucusu Mu-ku-lu'nun ismiyle benzeştirenler de vardır¹²⁸.

Mogolların ataları arasında önemli bir yere sahip Ambakay Kagan kızlarından birini Buyur ve Kolen gölleri arasındaki Urşüt Nehri civarında yaşayan bir Tatar kabilesine gelin götürürken, yine bir Tatar aşireti olan Cuyınlar onu yakalayarak, Kitan (Cürcet) beyi Altan Kagan'a yolladılar. O, bir elçi ile veliahtı olan Kadan'a; "bir halkın reisi iken başıma gelenlerden ibret alın ve beş parmağınızın tırnakları kopuncaya, on parmağınız kırılıncaya kadar Tatarlardan intikam alın"¹²⁹, diye vasiyet etti.

İşte Mogollarla, Tatarların arasındaki kan davası burada başlıyor ve onlar hiçbir Mogol beyinin soyuna dayandırılmıyor. İleride de görüleceği üzere bu iki halk pek de birbirlerini sevmiyorlar¹³⁰. Dolayısıyla tarihleri boyunca araları kan-

¹²⁵ Neşri Tarihi'nde Oguz'a tabi olmayanlar, kuzey ve doğu ülkelerine kaçtılar, şimdi o yere Mogolistan deniyor, cümlesi vardır. Bakınız, Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi*, C. I., Haz. M.A.Köymen, Ankara 1983, s. 15.

¹²⁶ İlginçtir ki, Cüveyni eserinde Mogollardan (Tatar) bahsederken, Çingiz ortaya çıkmadan evvel onların durumunun çok kötü olduğunu söyleyip; "elbiseleri köpek ve fare derisinden, yiyecekleri hayvan etinden" ibaretti der. Bakınız, Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. M.Öztürk, 2. Baskı, Ankara 1998, s. 84.

¹²⁷ Gömeç, *a.g.e.*, s. 60.

¹²⁸ E.Avirmed, *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları*, Doktora Tezi, Ankara 2012, s. 13.

¹²⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 15-16.

¹³⁰ Bu boyun Shih-wei kabileleri olduğu iddia edilmektedir ki (bakınız, L.N.Gumilev, *Hunlar*, Çev. A.Batur, 3. Baskı, İstanbul 2003, s. 337), bazı ilim adamları onları Proto-Mogol olarak gösterirler (bakınız, Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, s. 558). Ancak bizim bu konuda tereddütlerimiz vardır. Kök Türk çağındaki Otuz Tatarlarla, Uygur dönemindeki Tokuz Tatarların durumuna baktığımızda bunlar sanki Türk Bodunun bir üyesiymiş gibi anlaşılıyorlar. Moğolların Gizli Tarihi'nde ise onların tamamen Mogollara düşman ve farklı bir halk şeklinde gözükmeleri bizim tezimizi kuvvetlendirmektedir.

lı-bıçaklı bu iki toplumun kökenlerinin bir olduğunu söylemek o kadar da kolay birşey değil.

Ambakay Han'ın esarete düşmesinden sonra Mogol ve Tayciutların Onon Irmağı kıyısında yaptıkları toplantıda, Kabul Kagan'ın oğullarından Kutula'yı kendilerine han seçtiklerini görüyoruz. Bizim fikrimizce onun unvanı Türkçe "kutlug" kelimesinden gelmektedir ve onlar törenin sonunda Korkonak ormanlığında büyük bir şölen düzenlediler¹³¹.

Temuçin'in babası Yesugey için *Şibani-nâme*'de; Burkaçın Kıyat neslindedir. Burkaçın mavi gözlü ve sarı benizli demektir. Yesugey Bagatur'un çocuk ve torunları tamamen koyun gözlü, sarı benizlidir¹³² izahını görmekteyiz. Aslında bu Çingiz Kagan ve soyunun antropolojisine dair önemli ipuçlarıdır. Bugünkü Mogollar arasında bazan sarışın, bazan kıvılcı çalan grupların olması belki böyle açıklanabilir. Bu bize ayrıca onların içinde Kıpçak tesirinin varlığına da işaret eder. Ancak *Şibani-nâme*'deki Burkaçın sözü herhalde Börçigin'dir.

Şibani-nâme metnine baktığımızda; Yesugey Bagatur, Çingiz'in babasıdır ve Mogollar babaya İçege derler açıklamasını gördükten sonra, "Yesugey'in atası ölünce amcaları, kardeşleri ve akrabaları onu han yaptılar. Olkunut kabilesinden Övelün Kuçin (Ölen-uçin)¹³³ adında bir kız aldı. Bundan dört oğlu oldu ve en büyüğü Temuçin idi. Han atanınca ona Çingiz dendi. İkinci oğlu Cuci Kasar'dır. Çok heybetli ve kuvvetliymiş. Tarih kitaplarında omuzunun ve göğsünün geniş, belinin ince olduğu yazılıdır. O kadar kuvvetliymiş ki, kızdığı adamı havaya kaldırır ve yaş ağacı parçalar gibi belinden kırarmış. Daima ağabeyinin yanında imiş. Üçüncü oğlu Kaçun, dördüncüsü Temüğe Otçigin'dir. Bu küçüğe Otçı Noyan da derler. Beşincisinin ismi Belgütay Noyan'dır, fakat bu başka bir anadan doğduğu için fazla itibar görmezdi"¹³⁴, deniyor.

Tam bu vakitlerde Çingiz Han'ın babası Yesugey Bagatur, Onon Irmağı havasında av yaparken, Merkitlerden Yeke Çiledu'nun Olkunut kabilesinden aldığı bir kızı götürürken ona rastladı. *Moğolların Gizli Tarihi*'nden anlaşıldığı kadarıyla ona bir görüşte aşık oldu. Sonra çadırına giderek kardeşleri Nekun Tayze ve Darıtay Otçigin'den yardım istedi. Onların niyetinin kötü olduğunu sezen Çile-

¹³¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 18.

¹³² Karasoy-Toker, *a.g.e.*, s. 77.

¹³³ Uçin ya da Fuçin sözü Çince kadın, sultan, prenses manalarına gelmektedir. Bakınız, Rashiduddin Fazlullah, *Jami'ut-Tawarikh: Compendium of Chronicles*, Part One, Trans. W.M.Tackston, Harvard 1998, s. 134.

¹³⁴ Karasoy-Toker, *a.g.e.*, s. 77.

du yapacağı birşey kalmayınca, herhalde yeni evlendiği eşi Ölen-uçin'i bırakarak, oradan uzaklaştı¹³⁵. Yalnız kalan kadın kocasının peşinden bir ağıt yaktıysa da nafileydi.

Altan Topçı'de hadise biraz değişik anlatılıyor. Yesugey ile kardeşleri Darıtay (Nekun Tayze) ve Oçokun (Otçigin) avlanırken, bir kadının tuvalet ihtiyacını gidermekte olduğunu gördüler. Yesugey kardeşlerine; “bu kadından iyi çocuklar doğar” dedikten sonra, onu takip ettiler. Bu kadını Tayciutlardan (*Moğollarm Gizli Tarihi*’nde Merkitlerden) Çiledu adlı biri Olkunut kabilesinden eş olarak almıştı. Ögelen-eke (Ölen-uçin) kocasına: “Peşimizden gelen bu adamların niyeti hiç de iyi gözüküyor, istersen sen kaç” dedi. Kardeşler Çiledu’yu bir süre kovaladılar ise de yakalayamadılar. Kadın düştüğü hale üzülüp, ağladıysa da; ona “boş yere göz yaş dökme” dediler¹³⁶.

Burada da görüldüğü üzere kız kaçırma geleneği Mogollarda sıkça tesadüf edilen birşeydir. Bununla beraber evli kadınlara sarkıntılık ya da onları kaçırmak Türk töresine ters bir durum olup, bunun cezası yasalar karşısında ölüm idi. Eski Türklerde namus kavramına dair pekçok şeyi kaynaklarda bulmak mümkündür. Tarihi çağlarda da namuslarına son derece düşkün olan ve çirkin hareketlerde bulunmayan Türk kızlarının yanına yaklaşmak bile mümkün değildi, çünkü hepsinin kuşağında birer hançer mutlaka bulunuyordu. Daha evvelce de vurguladığımız üzere zaten yüz kızartıcı bir suç işleyen de cezası ölümdü¹³⁷.

Bu sırada halâ Tatarlar çok güçlü bir halktır. Zaten Kök Türkçe belgelere baktığımızda da birkaç birlik halinde karşımıza çıkan Tatarlar, zaman zaman devletin içindeki iktidar harplarına de katılmaktaydılar. Kitabelerden onların 8, 9 ve 30’lu federasyonlar şeklinde yaşadıklarını görüyoruz ve bilhassa Uygur tiginleri Tay Bilge Tutuk ile kardeşi Börü Ken (Mo-yen Çor/belki Kun/Genişleten/Yayan)¹³⁸ arasındaki 748-749’lu yıllarda cereyan eden kavgada aktif bir rol oynadılar¹³⁹.

Kutula Kagan tahta oturduktan sonra, veliaht Kadan ile beraber Tatarlara bir savaş açtılar. Dolayısıyla Çingizli tarihinin bu ilk devirlerinde Mogollarm hiçbir zaman Tatarlarla dostane bir ilişki içerisine girmek gibi bir niyetlerinin olduğu anlaşılıyor. Sonuçta onlar Tatarlarla on üç harp yaptılar, ama başarı kazana-

¹³⁵ *Moğollarm Gizli Tarihi*, s. 15-17.

¹³⁶ *Altan Topçı*, s. 30.

¹³⁷ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana...*, s. 52-53, 145.

¹³⁸ K.Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s. 335.

¹³⁹ Gömeç, *Uygur Türkleri ...*, s. 78-80.

madılar. Öyle görülüyor ki Çingiz'in babası Yesugey de Tatar savaşlarına katılmış ve Temuçin Öge, Kuru Buka ile bazılarını esir almıştı. Bu sırada Yesugey'in karısı Ölen-uçin hamiledir ve Deliun-Boldak'ta, Onon ırmağı kıyısında Çingiz'i doğurur.

Şibani-nâme'de de Yesugey'in Tatarlarla savaşa çıktığında eşinin hamile ve Tatar beyinin Temuçin Öge olduğu, daha sonra Yesugey Bagatur'un onu yenip, öldürdüğü¹⁴⁰ kayıtlıdır.

Moğolların Gizli Tarihi ve *Şecere-i Türk*'e baktığımızda, Çingiz'in sağ elinde bir kan pıhtısıyla doğduğu söyleniyor. Bunun ne manaya geldiğini ilk başta kimse anlayamamış, sonunda halk içinden biri onun büyük bir hakan olacağını söylemiştir. Esasında Orta Asya tarihinde, başta Manas ve oğlu Semetey olmak üzere pekçok ünlü kişi dünyaya gelirken avucu kanlıdır. Bu hep yiğitliğe ve hâkimiyete yorumlanmıştır ki; *Şecere-i Türk*'te bu hususta, onun ulu bir han olacağına, milletleri kıracağına, devletleri yok edeceğine değinilmektedir¹⁴¹. Bu hâl bir yana, Anonim *Çingiz-nâme*'de Temuçin'in doğrudan, Alan-koa'dan ilahi bir şekilde, daha doğrusu Duyın Bayan'ın kurt olup, Alan-koa ile birleşmesinin ardından dünyaya geldiğini yukarıda belirtmiştik. Hikâye şöyle devam ediyor: "Alan-koa'nın gözü parladı, bir erkek çocuk doğurdu. Bu çocuk altın bir kundak¹⁴² içine kondu. Kürek kemiğindeki tamgasında Cebrail'in adı vardı. Gövdesi kurt gibi, güzelliği ise Cebrail'e benziyordu. Yüzünü gören, uğruna ölmek isterdi. Yanında oturanlar kendinden geçer, malını-mülkünü ona feda ederlerdi. Ondan sonra Çingiz büyüdü, gelişti, halka adil davranıp, faydalı oldu. Ahali de onu sevdi ve peşinden gitti"¹⁴³.

Bu anlatılanlarda dikkatimizi çeken bir husus var. O da, Oguz Kagan'ın doğumu ile Çingiz'in dünyaya gelişi arasında birtakım benzerliklerin olduğu yolundadır. Reşiddedin tarafından kayda geçirilen *Oguz-nâme*'de; "yine günlerden birgün Ay Kagan'ın¹⁴⁴ gözü parladı. Doğum ağrıları başladı ve bir erkek çocuğu oldu.

¹⁴⁰ Karasoy-Toker, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁴¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 17-19; Ebilgazi, *a.g.e.*, s. 51; Abulgoziy, *a.g.e.*, s. 48; A.İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara 1991, s. 206; Yusupov, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁴² Türk kabileleri arasında Türk han veya beylerinin içinde büyüdüğü sembolik bir altın beşik veya altın beşik diye düşünülen birtakım yerlere dair hikâyeler hâlâ anlatılmaktadır. Dolayısı ile izleri ta Hun-Kök Türk çağlarına kadar giden Altay-Ergenekun destanlarının yansımaları, uzun yıllar Türklerle birlikte hayat geçiren Mogolları da etkilemiştir.

¹⁴³ *Cengiznâme*, s. 74.

¹⁴⁴ P. Pelliot'un; "neden bir kadının, erkek unvanı olan "kagan" sanımı taşıdığı muammalıdır" (bakınız, P.Pelliot, *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı*, Çev. V. Köken, Ankara 1995, s. 9-10) sorusu bir yana, bu Uygur Türkçesindeki "ay" herhalde semboliktir. Ay ve güneş ta Hunlar çağından beridir Türk kültüründe

Bu oğlanın yüzü gök, dudakları ateş gibi kırmızı, gözleri ak, saçları ve kaşları kara idi. Meleklerden daha güzeldi.

Bu çocuk anasının göğsünden ilk sütü emdi ve bir daha emmedi. Çiğ et, çorba istedi. Dile gelmeğe başladı. Kırk gün sonra büyüdü, yürüdü ve oynadı. Ayakları öküz ayağı, beli kurt beli, omuzları samur omuzu, göğsü ayı göğsü gibiydi. Vücutu tamamen tüylü idi. At sürüleri güder, at biner, ava gider, kuş salardı. Günlerden ve gecelerden sonra bir yiğit oldu”¹⁴⁵.

Burada da görleceği üzere belki bir sevinç nişanesi olarak gözüün parlaması, Türk tesiri ile *Çingiz-nâmeler*e de geçmiştir. Netice itibarıyla dikkat edilecek olursa, Çingiz Han’ın doğumu adeta Oguz Kagan’dan esinlenmiş olmakla beraber, *Altan Topçı*’da; “birgün Tatarlardan Temuçin adlı bir esir getirilmişti. O vakit Ölen-ek (Ögelen) doğum yaptı ve bu erkek çocuğa Temuçin adını koydular. Ölen-ek’in Kasar, Kaçıku (Kaçın) ve Oçoku diye de oğulları oldu”¹⁴⁶, deniyor.

Şecere-i Türk, *Şibani-nâme* ve pek çok *Çingiz-nâme*’ye göre Temuçin 1155 yılında doğmuştur. Babası öldüğünde on üç yaşında idi. Elli bir yaşında hanlık makamına oturmuş, yetmiş ikisinde de ölmüştür¹⁴⁷.

Sonuçta Yesugey, tutsak aldığı Tatar beyi Temuçin’in adını oğluna verir ki bu da yine üzerinde durulması gereken bir husustur. Bununla beraber Çingiz-nâmelerde Yesugey’in oğullarının isimleri bazan farklılık gösterir. Ayrıca kızı Temulen’den de hepsi söz açmaz. Dolayısıyla *Anonim Çingiz-nâme*’de Temuçin’in kardeşleri Bodun Çor, Kagın Çor ve Salçut diye yazılırken, *Altan Topçı*’da Kasar, Kaçıku ve Oçoku’dur. *Moğolların Gizli Tarihi*’nde ise; Kasar, Kaçın, Temüğe ve Temulen şeklindedir¹⁴⁸.

Temuçin dokuz yaşına girince, babası Yesugey Bagatur’un karısının akrabası Turgut¹⁴⁹ kabilesine mensup, Olkunutlardan bir kız istemek için oğluyla birlikte yola çıktığını öğreniyoruz¹⁵⁰. İşte Yesugey Bagatur bu yolculuğu esnasında Çekçer

mühim bir yere sahip olmakla birlikte, bilhassa “ay” Uygurlardan itibaren Maniheizmin de tesiriyle daha çok ön plana çıkmaktadır (E.Esin, “Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 87).

¹⁴⁵ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 43-44.

¹⁴⁶ *Altan Topçı*, s. 31.

¹⁴⁷ Karasoy-Toker, *a.g.e.*, s. 78; Abulgoziy, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁴⁸ *Çengiznâme*, s. 74; *Altan Topçı*, s. 31; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 19.

¹⁴⁹ Burada adı geçen Turgutlar eskiden bir Mogol kabilesi olarak görülürken, son zamanlarda bunların da Türklüğüne dair iddiaların ortaya atıldığına dikkat çekmekte fayda var.

¹⁵⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 19.

ve Çikurgu Dağları arasında yaşayan Ongratlardan Dai Seçen'e rastlar. Ölen-uçin'in akrabalarından olan bu kişi, adından da anlaşılacağı üzere bilge bir şahıstır. Onun geleceği görme veya gelecekte haber verme gibi bir özelliği de vardır.

Dai Seçen, Yesugey'e nereye gittiğini sorunca, o da oğlu Temuçin'e Olkunutlardan bir kız istemeye gittiğini söyler. Bunun üzerine Dai Seçen bir kehanette bulunur: "Oğlunun gözlerinde ateş, yüzünde nur parlıyor. Ben bu gece bir rüya gördüm. Bir doğan, ay ve güneşi pençeleriyle tutup, getirdi; ellerimin üzerine kondu. Kaynım Yesugey, bu rüya senin oğlunu işaret ediyor"¹⁵¹, dedi.

Fakat Altan Topçî'da anlatılanlara baktığımızda, Dai Seçen Kongratlara mensuptur ve Olkunutlar da Şibani-nâme'ye göre Kongrat beyin bu adı taşıyan torunundan gelirler¹⁵². Bu durum bir yana *Altan Topçî*'de bu hususta şöyle deniyor: "Ögelen-eki (Ölen-uçin) Temuçin ile beraber Kasar, Kaçıku ve Oçoku diye dört oğul doğurdu. Yesugey, oğlu Temuçin'i yanına alıp, karısının akrabası Olkunutlardan oğluna bir kız bakmak için yola çıktı. Bu sırada Tongsur (Çekçer) ve Çingir (Çikurgu) Dağlarının birleştiği yerde hayvanlarını sulayan Kongratlardan Dai Seçen'e rastladı. O, Borçiginlerin Kıyat oymağından güvey ve oğul nereye gidiyorsunuz, diye sordu. Yesugey, oğlum Temuçin'e Olkunutlardan bir kız bakacağım, dedi. Bunun üzerine Dai Seçen, ben bu gece bir rüya gördüm. Orada bembeyaz bir sungur benim avuçlarımın içindeydi. Bu size işarettir. Çadırıma gidin, orada benim dokuz yaşında Börte adlı kızım var. Onu sana vereceğim. Çünkü bizim kızlarımız beylere layıktır, dedi. Yesugey Bagatur da oğlunu burada bırakacağını, ama köpekten korktuğunu, dolayısıyla onu korumasını söyledikten sonra geri döndü"¹⁵³. Bununla beraber bazı belgelerde, nişan hediyesi olarak Yesugey Bagatur'un herhalde atlarından birini verdiği¹⁵⁴ kayıtlıdır.

Her ne kadar *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Börte-uçin'in soyu Ongratlara, Altan Topçî'da Olkunutlara dayanıyorsa da, o *Anonim Çingiz-nâme*'de Kongrat Batır'ın kız kardeşi olarak anılmaktadır¹⁵⁵ ki, bu durum birtakım karışıklıklar ihtiva etmektedir. Ayrıca *Şibani-nâme*'nin Kongrat bahsinde, *Camî'üt-Tevarih*'ten de alıntı yapılarak bunlar için; Ergenekun'dan herkesten önce çıktıklarından, başka illerin ocak ateşlerini ezdiler. Bu yüzden de onlarda ayak ağrısı çoktur deniyor.

¹⁵¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 19-20.

¹⁵² Karasoy-Toker, *a.g.e.*, s. 81.

¹⁵³ *Altan Topçî*, s. 31-32.

¹⁵⁴ Ş. Beyani, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, Çev. M. Uyar, Ankara 2015, s. 35.

¹⁵⁵ *Cengiznâme*, s. 79.

Metinde Temuçin'in Börte-üçin ile nasıl evlendiğine de değinilmektedir ki, bunda da biraz farklılıklar vardır: Kongrat altın döşekte doğan demek olup, bu ne kadar büyük olduklarını göstermek için söylenmiştir. Kongrat Beg'in büyük oğlunun adı Yurluk Mergen, ikinci oğlu Kabay Şira, üçüncüsü Tusbuda'dır. Kabay Şira, İkires ve Olkunut diye iki çocuğa sahip iken, Tusbuda'nın da Karanut ve Kongliyut isimli iki oğlu olmuş. Ancak en meşhurları Yurluk Mergen'dir ve ondan pekçok kabile neşet etmiştir. İşte Temuçin, han olduğunda Kongratların başında Dai Noyan (Dai Seçen) var idi. O, Alçı ve Nuku Noyan adlı iki oğlu ile Börte Fuçin isimli bir kıza sahipti. Temuçin bu kıza talip olduğu halde Dai Seçen vermiyormuş, fakat Temuçin Alçı Noyan'la arkadaşta ve onun sayesinde Börte ile evlendi¹⁵⁶.

Yukarıdaki metinlerde de gördüğümüz ve evvelce de üzerinde durduğumuz gibi güneş, ay ve kuş motifi Türk destanlarında sıkça rastlanan bir husustur. Mesela meşhur Liu Yüan'ın dünyaya gelişi sırasında babasının rüyasına boynuzlu, kanatlı sırtındaki pulları parlayan bir balıkla karşılaşması misali, Çin'in kuzeyinde yaşamış An Lu-shan'ın doğumunda görülen güneş veya ışık unsuru bunlardan biridir. İsminin manası hususunda kaynaklarda birtakım izahlar bulunan Liu Yüan-hai'nin (belki Yügen) dünyaya gelişiyle alakalı şöyle bir bilgiye ulaşıyoruz: "Son Hun yabgularından Tigin Çor Alp'in (Yu Fu-lo) oğlu Liu Pao'nun (Bars veya Buka) bir erkek çocuğu yoktu. Bu yüzden karısı sürekli Tanrı'ya yalvarıyor, Ona adaklar adıyor, kurbanlar kesiyordu. Liu Pao (Bars veya Buka) da yine bir gün Tanrı'ya, kendisine bir oğlan vermesi için kurban yerinde dua ederken; iki boynuzu ile sırtındaki kanatları açılmış vaziyette duran ve sırtındaki pulları altın gibi parlayan bir balıkla karşılaştı. Eşi ve Liu Pao (Bars veya Buka) bu hayrete düşürücü olayı kabilenin kamlarına anlattılar. Onlar da bu duruma çok şaşırdılar ve bunu bir uğur saydılar.

Kadın kocasının gördüğü balığı ertesi gece rüyasında bu kez bir insan suretinde, elinde yarım halde bir tavuk yumurtasına benzeyen bir şeyle (veya nur saçan bir ışık) kendisine doğru gelirken gördü. Bu nesne acaip bir şekilde parlıyordu. Adam onu kadına verdi ve "bunu ye, bu güneşin tohumudur. Çok ünlü bir oğlan olacak" dedi. Kadın uyanınca rüyasında yaşadığı hadiseyi kocasına anlattı. Bars da (veya Buka/Liu Pao) ona: "Bu müjdeli bir şeyin habercisidir. Böyle bir olayı ben daha önce annemden (veya bir kadından) dinlemiştim. O, bana senin çok meşhur ve kıymetli oğullarınla, torunların dünyaya gelecek. Bunlar üç nesil boyunca şan ve şeref kazanacaklar demişti"¹⁵⁷, diye gördüklerini aktardı.

¹⁵⁶ Karasoy-Toker, *a.g.e.*, s. 81-82.

¹⁵⁷ İbn Arabşah, *Acaib el-Makdur fi Tarih-i Temur* adlı eserinde, Temür'e ait benzer bir hikâye nakleder. Buna göre Emir Temür birgün arkadaşlarıyla konuşurken, bir kam olan ninesinin rüyasında; çocukları

Bars'ın (veya Buka/Liu Pao) hanımı on üç ay (ya da üç ay) sonra bir erkek evlat doğurdu¹⁵⁸. Sol elinin avucunun içindeki çizgilere bakılarak, adına Liu Yüan-hai dendi. Daha dişleri yeni çıktığı sırada ne kadar akıllı ve yiğit olacağını izleri belirmişti. Yedi yaşındayken onun annesi öldü ve bu hadiseye öyle fazla üzüldü ki; kederinden sağa-sola koşuyor ve ağıtlar yakıyordu. Onun bu vaziyetine bütün komşuları ve akrabaları hayret ettiler¹⁵⁹.

Hikâye bundan sonra da sürüyor ama konumuzla alâkalı olmadığından lafi uzatmak istemedik. Destanlardaki ışık motifini göstermesi açısından bir başka hikâye de, 8. asırda Çin'in kuzeyinde çıkardığı ayaklanma ile hem Çinlilere, hem de Uygurlara son derece sıkıntılı günler geçiren, biraz önce ismini andığımız An Lu-shan adlı Türk beyiyle ilgilidir. An Lu-shan'a dair yapılmış pekçok çalışma¹⁶⁰ mevcut olduğundan onun hayat hikâyesini de buraya almayı düşünmüyoruz.

İşte bu Türk'ün dünyaya gelişiyle ilgili de Çince belgelerde birtakım hikâyeler anlatılmaktadır: “Büyük Arslanlar (A-shih-te) ailesinin kadın kamlarından birisi sürekli savaşçı bir oğlan sahibi olmak için Tanrı'ya yakarıyordu. Dilekleri Tanrı katında kabul buldu ve bundan kısa bir süre sonra hamile kaldı. Nihayet doğum günü geldiğinde, beklenmedik bir anda çadırın tepesinden giren bir ışık her tarafı aydınlattı. Bu sırada kurt, kuş, bütün yabancı hayvanlar uludu. Sanki onun doğumunu hep birlikte kutluyorlardı. Obada bulunan kamlar bunu gökteki birtakım olaylara yordular ve şans getireceğini söylediler.

Fakat o zaman onların yaşadığı yer Çin imparatorluğunun kontrolü altındaydı. Çinli görevliler bu hadiseyi duyduklarında hemen oraya vardılar. Tanrı'nın gönderdiğine inanılan bu çocuğun ortadan kaldırılması lazımdı. Çadırı kuşatarak içindekileri öldürmek istediler. Ama anne ve çocuk durumdan haberdar olunca

veya torunlarından birinin bütün ülkeye sahip çıkıp, hükümdar olacağını, herkesin önünde baş eğceğini gördüğünü söyler ve o bu hadiseyi kendisine yorar. Bakınız, İbn Arabşah, *Amir Temur Tarihi*, Çev. U.Uvatov, Taşkent 1992, s. 72.

¹⁵⁸ Kadının geç doğum yapması da çocuğun çok farklı olacağını göstergelerindedir.

¹⁵⁹ Bu fiziki özellikleriyle de Oguz Kagan'ı andırmaktadır, ki Manas doğduğunda da böyle bir tabiatüstülük sezilmektedir. Keneş Yusupov derlemesinde; Manas dünyaya geldiğinde onbeş yaşındaki çocuklar kadar ağır, çırpınışları otuz yaşındaki adamlar gibi kuvvetlidir. İki omzunda da kara yele (leke) vardı. Üç tulum yağı bir defada yemişti. Anası Çıyırdı oğluna meme verdiğinde önce süt sonra kan geldi. Tanrı'nın lutfettiği bu çocuk ağır başlı, arslan boyumlu, gözü açık, kaşları çatık, sert, kaplan gibi heybetli, güçlü ve iki omzunda onu koruyan iki melek vardı (Bakınız, Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 257-261; K.Yusupov, *Manas Destanı*, Aktaranlar: F.Türkmen-A.İnayet, Ankara 1995, s. 21). Esasında Alp Er Tonga da böyleydi.

¹⁶⁰ M.T.Liu, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-küe)*, I. Buch, Wiesbaden 1958, s. 266-267; S. G.Klyashtorny, *Drevneyurkskiye Runişkiye Pamyatniki Kak Istoçnik Po Istori Sredney Azii*, Moskva 1964, s. 121-122; Gömeç, *Uygur Türkleri...*, s. 95-102.

oradan kaçtılar ve daha evvelki yıllarda buralara gelen Kök Türk kabilelerinin arasına saklanarak, ölümden kurtuldular. An Lu-shan'ın annesi de Tanrı tarafından esirgendiklerine inanıyordu. Onu Tanrı'nın bir lütfü olarak gören kadın çocuğuna Batır/Urungu (savaşçı anlamına gelen Ya-lo-shan) adını verdi¹⁶¹."

Bize göre yukarıdaki anlatılanların iz düşümü yüzlerce yıl sonra Orta Asya'da gün yüzüne çıkıp, bir şekilde Çingiz Han'a da yamanmıştır. Bu gayet normal bir durumdur. Her iktidar kendini meşrulaştırma ve bütün insanlara kabullendirmek amacıyla önceki bir yönetimle irtibat kurmaktan çekinmez.

Kaynaklar, Mogolların hâkim sülalesi Kıyatların dünür ailesinin Ongrat veya Kongratlar olduğunu gösteriyor. Çünkü sonuçta Dai Seçen, Yesugey'in aklını çelip, onu çadırına götürdü. Orada Dai Seçen'in kızını gördüler. Yüzü ay gibi güzeldi. Yesugey Bagatur bu kızı oğlu Temuçin'e istedi. Dai Seçen de kızı Börteuçin'i gelin olarak verdiğini, ancak geleneğe göre Temuçin'i bir süre yanında bırakmasını Yesugey'e söyledi. O da, bunu uygun buldu ve Dai Seçen'e oğlunu korumasını tembihledi¹⁶².

Burada eski Mogollardaki cari bir gelenek ile karşılaşmaktayız ki bu da, damadın (küdegü/küregen) bir yıl kadar kayınatasının hizmetlerini görmesidir. Aslında bu adet Türklerde de vardır, fakat Mogollardaki gibi kalış müddeti uzun değildir. İhtiyaç halinde, Türklerde de damadın kayınbabasının sürülerini gütmeye ya da hasadını kaldırmaya yardımcı olmak üzere gittiğini biliyoruz. Bu gelenek halâ Türk dünyasının pekçok yerinde yaşamaktadır.

Herhalde Yesugey Bagatur tek başına geri dönerken yolda bir grup Tatar'a rastladı. Susadığı için atından inip, yanlarına gitti. Tatarlar onu tanımışlardı. Eskiden Kıyatların kendilerine yaptıklarının intikamını almak amacıyla, onun kımızına zehir koydular. Yesugey obasına geldiğinde kendini iyi hissetmiyordu. Öleceğini anlayan bey yakındaki Çaraka-ebugen'in oğlu Munglık'ı çağırıp; "evladım Munglık çocuklarım daha çok küçükler. Temuçin'i damat olarak bırakıp, dönerken Tatarlar tarafından zehirlendim. Geride kalan dul eşime ve evlatlarıma bakmanı istiyorum. Derhal git, Temuçin'i de al, gel"¹⁶³ dedikten sonra öldü.

Yesugey Bagatur'un vefatı *Allan Topçı*'da da benzer olmakla beraber, özetle şöyle anlatılıyor: Yesugey dönüş yolunda birkaç Tatar'ın kendilerine ziyafet

¹⁶¹ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 258.

¹⁶² *Mogolların Gizli Tarihi*, s. 21.

¹⁶³ *Mogolların Gizli Tarihi*, s. 21-22.

çektiklerini görür. Fakat yanlarına uğramadan geçmenin saygısızlık olduğunu düşündüğünden, atından inip, onlarla yemek yemeye oturur. Bu arada içinde de bir korku vardır. Çünkü onların ne kadar korkunç olduklarını biliyordu. Tatarlar onun yemeğine zehir koyarlar ve evine geldiğinde de rahatsızlanır. Karısına, Menglik'i (Munglık) çağırmasını söyler. Ona, oğullarımdan Temuçin'i Kongratlardan Dai Seçen'in yanına bıraktım. Çabuk git, onu getir der. Fakat Menglik, çocuğu alıp-gelmeden, Yesugey Bagatur can verdi¹⁶⁴.

Han-nâme varyantında; Bartan Han'ın gürbüz, yiğit ve Yesugey adında bir oğlu olduğundan, onun Özbeklere han atandığından ve onun da Temuçin adında bir oğlunun dünyaya geldiğinden, on altı yaşına girince de Yesugey Bagatur'un ömrünün sona erdiğinden bahsedilir¹⁶⁵. Yani *Han-nâme*'de, *Moğolların Gizli Tarihi* ve *Altan Topçu*'daki gibi bir hikâye yoktur.

Yukarıda anlatılanlarda da görüleceği üzere, Mogollarla, Tatarların arasındaki kan davası asla sona ermediği gibi, buraya kadar efsane ve tarihin iç-içe girdiği ortadadır. Bunun yanısıra Çingizlilerin bu mitolojik devirlerinde her açıdan Türk izleri çok fazla olmakla beraber, ismi geçen Munglık, Yesugey Bagatur'un vasiyetini yerine getirmek amacıyla, Dai Seçen'e gidip, babasının Temuçin'i özlediğini ve geri çağırdığını söyler. Ancak Yesugey'in öldüğünden hiç bahsetmez. Belki de oğlanın başına kötü bir şey gelebileceğinden korkar. Dolayısıyla artık Temuçin ve ailesi için sıkıntılı günler başlar. Bunu ilk hisseden Ölen-uçin'dir. Çünkü Ambakay Han'ın eşleri onu horlar ve aşağılarlar. Fakat kabilenin aksakalı Çaraka-ebugen yaptıklarının yanlış olduğunu söylediyse de, sözünü dinletemez¹⁶⁶. Neticede Ölen Hatun çocuklarıyla birbaşına kalır.

Ölen-uçin'in kişiliğine baktığımızda, dirayetli bir kadın olduğu anlaşılıyor. Köl Tigin ve Bilge'yi büyüten İl Bilge Katun ve benzetildiği Umay gibi bir kişidir. Artık iş başa düşmüştür. Küçük yaştaki çocuklarıyla kocasız kalan bu fedâkar hatun, ailenin başı oldu. Zaten Türk töresinde de erkek öldüğü ve savaşa gittiğinde ailenin reisliğini kadın almaktaydı. Ölen-uçin çocuklarını büyütme için bir erkek gibi davrandı. Onların aç kalmaması için gece-gündüz didindi. Çok zor şartlarda yaşadılar¹⁶⁷. Bu vaziyet hem kadın, hem de çocukları açısından kolay değildi. Aslında burada kimsesizlere karşı Yesugey'in kendi kabilesi Kıyatların ya da

¹⁶⁴ *Altan Topçu*, s. 32.

¹⁶⁵ İmami, a.g.m., s. 318.

¹⁶⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 23-24.

¹⁶⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 25.

umum Mogolların davranışlarının sorgulanması lazımdır. Bu vesileyle dikkatimizi çeken bir şey de, Ölen-uçın'ın tıpkı Alan-koa benzeri kocasız bir şekilde evlatlarını büyütme zırunda kalmasıdır.

Kendi insanını korumayan veya onu açlığa terk eden bir bey düşünülemez. Bu noktada Türk devlet anlayışı ve sosyal hayatı ile Mogol fikriyatı ayrılmaktadır. Her ne olursa olsun Türk kaganı veya boy beyleri halkının karnını doyurmak ve üstünü giydirmekle kendini mesul görmüşlerdir. Bu itibarla devleti temsil eden kagan aynı zamanda milletin babasıdır. Savaş ganimetlerinin dağıtılmasında da kagan öncelikli olarak askerlerini düşünürdü. Eğer artan olursa kendisine ayırırdı. Hatta zaman zaman devletin bizatihi görünen yüzü olan Türk hükümdarı şöenler tertipleyerek, açın ve fakirin memnuniyetini kazanmak zorundaydı. Eski Türklerden bahseden yabancı kaynaklarda, ülkelerinde yoksulların bulunmadığı, yiyeceği olmayanların doyurulduğuna dair atıflar vardır. Bunlar gerçekleştirilemezse ülkede istikrar olmuyordu. Bu günümüz modern devletleri ve toplumları için de geçerlidir. Kitabelerdeki; “çigany bay kıltı, azıg öküş kıltı”, cümlesi bunu çok güzel açıklar. Bilge Kagan tahta oturunca aç ve fakir bir şekilde etrafa dağılmış olan milleti bir araya getirerek, zenginleştirdiğini; “yalıng bodunıg tonlıg kıltım. Çigany bodunıg bay kıltım”¹⁶⁸, diye belirtiyordu. Bundan yüzlerce yıl sonra Yusuf Has Hacib, beylerin şöhretini iki şey büyütür diyor: Kapısında tugu ve baş köşesinde sofrası. O yine beye; malını, eşyasını bölüştürmesini ve halkına yedirmesini öğütler¹⁶⁹. Mesela Dede Korkut Hikâyelerinden birisi olan Dirse Han-oglu Bogaç'ın Destanı'nda, Tanrı'nın kendisine bir oğul vermesi için Dirse Han'ın karısı, eşine şöyle bir nasihatta bulunuyor: “Yerinden kalk, ala çadırını kurdur! Attan aygır, deveden bugra, koyundan koç kes. İç ve Dış Oguz'un beylerini çağır. Aç görürsen doyur, çıplak görürsen giydir. Borçluyu borcundan kurtar. Tepe gibi et yığ, göl gibi kımız sağdır. Ulu bir toy yap, dilekte bulun. Ola ki bir mübarek kulun duasıyla Tanrı bize topaç gibi bir oğlan verir”, der. Yine 8. asrın başlarında, Hindistan'ın kuzeyi, yani bugünkü Pakistan dolaylarını idare eden Kök Türk beylerinin yılda iki kere böyle toylar düzenlediği ve mallarını dağıttığına dair kayıtlar mevcut olduğu gibi, Çinli seyyahların raporlarında Türk ülkelerinde fakir insanlara rastlan-

¹⁶⁸ *Bilge Kagan Yazıtı*, Kuzey tarafı, 8; *Köl Tigin Yazıtı*, Güney tarafı, 10: “Çıplak halkı giydirdim. Fakir milleti zengin yaptım”.

¹⁶⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, Haz. R.R.Arat, 2. Baskı, Ankara 1979, s. 154; Nizamü'l-mülk, *Siyaset-nâme*, Haz. M.A.Köymen, Ankara 1982, s. 163-166; R.Genç, “Eski Türk Ziyafetleri ve Dış Kirası Adeti”, *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1982, s. 177; G.Z.Tang, *Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti'nin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999, s. 77.

madığı vurgulanır¹⁷⁰. Elbette ki halkın karnını daha iyi doyurabilen, maharetli ve kahraman idareciler itibarlıydı. Tebasına servet ve ün bağışlayabilirse, o zaman başka boyların da gelip kendilerine katılmaları vakidir.

Belki de böylesine zor bir hayat yaşamaları Çingiz ve kardeşlerinin güçlü birer erkek olmalarına, birbirlerine sıkı sıkıya bağlanmalarına ve kuvvetli bir devlet kurmalarına yaradı. Ama her ne olursa olsun acımasızdılar. Temuçin ve Kasar'ın bir balık ile kuş için kardeşleri Bekter'i gözlerini kırpmadan öldürmelerinin¹⁷¹ herhalde sebebi bu idi.

Bunun dışında meseleye başka bir açıdan baktığımızda, insanın sadece bir kuş ve balık yüzünden kendi kardeşini annesinin ikazına rağmen öldürmesi normal bir şey değildir. Dolayısıyla büyüdüğünde de yaptığı katliamları göz önüne alınca, merhamet hissinin bulunmayışında çocukluğunda başından geçen bu hadiseler gösterilebilir. Muhakkak ki öz kardeşini acımadan öldüren bir kişiden, başka insanlara merhamet beklemek pek mantıklı olmaz.

Çingiz ve kardeşlerinin arasındaki bu husumet *Altan Topçu*'ya, *Moğolların Gizli Tarihi*'ndekine benzer bir şekilde yansımıştır. Burada, "Ögelen-eke (Ölen-uçın) doğuştan dirayetliydi. Yaradılıştan zeki olan oğlunu yabancı soğanlarla besleyerek ulusun beyi yaptı", diye cümle başlıyor. Temuçin ve Kasar bir gün annelerine, avladıkları balık ve tarla kuşlarını Bekter ile Belgütay'ın çaldığını ve bu yüzden onları öldüreceklerini söylediler. Anneleri, Ögelen-eke de, Örbey-koa'nın (Alan-koa) beş oğlu gibi niye anlayamıyorsunuz. Gölgenizden başka arkadaşımız, hayvan kuyruğundan başka kamçımız yok, deyince; iki kardeş sinirle çadırın kapısını vurarak çıktılar. Bu esnada Bekter bir tepe üzerine oturmuş, iğdiş edilmiş sekiz atı güdüyordu. Kasar ve Temuçin etrafını sarıp, onu öldüreceklerini söyleyince Bekter, Belgütay'ı bağışlamalarını istemiştir.

Zavallı Ögelen-eke, Temuçin ve Kasar eve döndüğünde onların kötü bir şey yaptığını anlamış ve; "siz yalçın bir kaya üzerinde saldırmayı bekleyen bir av kuşunun turnağı, kendi memesini ısırın bir kara köpek, yağmurlu günde suya giren bozkurt, kendi bacağına ısırın erkek deve, gizlice saldıran barak köpeği gibisiniz"¹⁷², dedi.

¹⁷⁰ O.Ş.Gökyay, *Dede Korkut Masalları*, İstanbul 1943, s. 10; F.Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984, s. 42; E.Esin, "Butân-ı Halaç (M. VII.-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 17, İstanbul 1972, s. 54; Ö.İzgi, "Kao-Ch'ang (Turfan) Uygurları", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 239.

¹⁷¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 25-28.

¹⁷² *Altan Topçu*, s. 32-33.

Kardeşler arasındaki bu kavga, *Anonim Çingiz-nâme*'de farklı bir pencereden anlatılıyor. Hatta burada öldürülmek istenen Temuçin'dir. Buna göre; Çingiz büyüdüktan sonra, halka adil davranıp, faydalı olmuştu. Bu yüzden de insanlar onu sevip, peşinden gitti. Halk Çingiz'i, hanın has oğludur diye övüyorlardı. Ağabeyleri Bodun Çor, Kagın Çor ve Salçut onu kıskandılar. İnsanlar gayr-i meşru doğan bir çocuğa yöneldiler, onu öldürmek gerekir, dediler. Bunu halka da söylediler. Ancak ahali Çingiz, memleket için üçünüzden daha layıktır. Onun öldürülmesine müsaade etmeyiz. Eğer mesele mal ise, aranızda üleşip, herkes payını alsın, yoksa biz onun uğruna ölürüz, dediler.

Sonuçta herkes malları üleştiyse de, Duyın Bayan'ın altın işlemeli sadağını paylaşamadılar. Bunun üzerine anneleri Alan-koa'ya başvurdular. O da: "Kendi yurdunu kötöleyen, başka yurttan rezil olur. Kendi anasını kötöleyen, yabancı düşmana esir olur. Kendi halkını kötöleyen, başkası tarafından hor görülür. Eğer sözümü tutarsanız, pencereden giren güneş ışığına kuşaklarımızı sallandırın. Hanginizinki asılı durursa, altın işlemeli sadağı o alsın", dedi. Hepsini bunu makul buldu. Sadece Çingiz'in ipek kuşağı asılı kaldı. Ama yine de diğer kardeşler memnun olmadı. Çingiz onların kendisini öldürmelerinden korktuğu için, yanına bir-iki yiğit alıp Kazak diyarına kaçarak, Tekelik Suyunun başındaki Körgürlen Dağını yurt tuttu"¹⁷³. Bununla beraber Çingiz Han'ın altın kuşağı gibi, Oguz Kagan'ın da bir altın kuşağının olduğunu dikkatten uzak tutmamak gerekir.

Anonim Çingiz-nâme'de anlatılan kuşağın asılı kalması işinin ve buna bağlı olarak da Çingiz'in ön plana çıkmasına benzer bir hadise, evvelce de bahsettiğimiz üzere Çin kaynaklarında anlatılan Türk ata ölünce, on değişik anneden doğan çocuklardan en yukarıya zıplayanın hepsinin başı olması yarışmasına benziyor. Ayrıca Körgürlen Dağını yurt tutması herhalde Çingiz'in Burhan Haldun'a sığınmasıdır ki, bunun da Türk destanlarındaki Altay Dağları motifyle uyduğunu belirtmekte fayda var. *Altan Topçı*'daki Tenggilik (Tüngelik) Nehri de, burada Tekelik Suyu olmuştur.

Temuçin'in ailesinin günleri yalnızlık ve hayatta kalma mücadelesi içinde geçerken, Selenge'nin kuzey-doğusu ile Baykal Gölünün doğu taraflarında yaşayan Tayciutların baskısıyla karşılaştılar. Onlardan korunmak amacıyla ormana kaçtılar. Tayciutlar ise sadece Temuçin'i istiyorlardı. Bunun üzerine annesi ve kardeşleri ona bir at vererek uzaklaştırdılar. Temuçin, Tergüne ormanlarına gizlendi. Tabii

¹⁷³ *Çingiz-nâme*, s. 74-75.

ki Tayciutlar da onu takip ettiler¹⁷⁴. *Altan Topçı*'de, Tayciutlar saldıınca, kardeşlerinin analarına; “beşimiz burada gereksiziz, Temuçin'i yollayalım” demişler ve bundan sonra da Temuçin kaçarak, Onon'daki ormanlık bölgeye saklanmışır¹⁷⁵.

Tayciutların, ailenin içinden sadece Temuçin'i istemeleri dikkat çekicidir. Bu, her ne kadar diğer akrabaları tarafından bu küçük aile yalnız bırakılsa da, çevreden onların izlendiğini gösteriyor. Temuçin'in hâl ve hareketlerinde bir farklılığın olduğu muhtemelen anlaşılmıştır. Onun ileride bir tehlike yaratacağını düşünen Tayciutlar, bu yüzden sadece Temuçin'i almaya gelmişlerdir.

Çingiz-nâmelerden öğrendiğimiz kadarıyla, Temuçin bu ormanlık bölgede birkaç gün kaldı. O sonradan buradan çıkmayı düşündüyse de, bir keresinde atının eyerinin çözülmesi, diğerinde de yoluna bir yamaçtan kaya yuvarlanmasını hayra yormamış ve bu niyetinden vazgeçmişti. Dokuz gün kadar bu ormanda aç ve susuz kalan Temuçin nihayet kendine bir yol açarak dışarı çıktıysa da karşısında Tayciutları buldu ve onlara esir düştü¹⁷⁶. Neticede Tayciutlar dışarıda onu azimle bekleyip, ele geçirmişlerdir.

Bu vesileyle Çingiz Kagan'ın hayatında önemli bir yere sahip Sorkan ya da Tarkan Şira ile de karşılaşmaktayız. Bilindiği üzere bu esareti sırasında Temuçin'in boynundaki bukagıyı Sorkan Şira'nın oğulları Çimbay ile Çılaun gevşetmişler ve onun rahat uyumasını sağlamışlardı. Daha sonra o, bir fırsatını bulup kaçtı. Tayciutlar onun peşine düştüğünde, Sulduz boyundan Sorkan Şira, Temuçin'i Onon Nehrinde sırt üstü yatarken gördü. Yanına gelen Tayciutları da, “gündüz kaçırdığınız bir adamı, nasıl gece bulacaksınız” diyerek de aramaktan vazgeçirdi. Daha sonra o Çingiz'in yanına vardı ve “etraftaki adamlar dağınca anası ile kardeşlerinin bulunduğu yere gitmesini, yolda karşılaştığı kimseyle konuşmamasını” öğütledi. Fakat Temuçin oradan hemen uzaklaşmamış, kendisine yardımcı olacağını düşünerek, Sorkan Şira'nın evini bulmuştu. Bu, Sulduz, kurtardığı gence niye dediğini yapmadığını, yani anasının yanına gitmediğini sordu. Fakat Çimbay ile Çılaun babalarına; “kafesteki bir kuş çalığa kaçtığı zaman, çalılar onu korur, şimdi bizim yanımıza gelen bir kişiyi niye tersliyorsun” diyerek, onun boğazındaki halkayı çıkarıp, çadırın arkasındaki yünlerin arasına gizlediler. Diğer kardeşlerine de gördüklerini kimseye söylememelerini tembihlediler¹⁷⁷.

¹⁷⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 29-30.

¹⁷⁵ *Altan Topçı*, s. 34.

¹⁷⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 30-31; *Altan Topçı*, s. 34-35.

¹⁷⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 31-33; *Altan Topçı*, s. 35-36.

Bunun yanı sıra Temuçin'in Tayciutlara esir düşmesi *Şibani-nâme*'de de benzer olmakla birlikte, bir-iki farklılık vardır. Özetle burada şunlar anlatılıyor: Birgün Temuçin, Tayciutlardan bir kız kaçırmak ister. Yolda giderken, kendine doğru yuvarlanarak gelen bir taş görür. Taşın hiçbir etkiye maruz kalmadan böyle sürüklenmesine Tanrı'nın kudreti olarak bakmasına rağmen, yoluna devam eder. Bu sırada adamlarıyla avlanan Tayciutların reisi Targutay (Kırultuk) Karluk'la karşılaşır ve ona yakalanır. Temuçin'in boyununa bir çengel takarlar. Bu köstek onun boynunu yaralar, fakat Tayciutlardan İçege isimli bir kadın yaralarını temizler. Bu durum üç yıl kadar sürer. Birgün Temuçin fırsat bulur kaçar ve Sorkan Şira'nın yanına gelir. O, Temuçin'in başını suya sokarak arayanlardan saklar. Sorkan Şira, Temuçin'in boynundaki kösteği söker ve bu esnada tekrar evine kontrole gelen Tayciutlardan onu korumak için bir ot yığını yüklü arabanın içine gizler. Bunlar otları süngülerseler de Tanrı'nın yardımıyla bir şey olmaz. Sorkan Şira ona bir at ve biraz et verip obasına yollar. Onun geldiğini bu sırada dışarıda oynayan dört-beş yaşlarına geçmiş küçük oğlu Tuluy görür ve annesini çağırır. Kadın buna inanmaz, hatta yalan söylüyorsun diye çocuğun kulağını çeker. Nihayet Temuçin çıkıp, gelir. Bu vaziyete Temuçin'in annesi Övelen İçege (Ölen-eke) ve Kongratlardan hatunu Dai Noyan'ın (Dai Seçen) kızı Börte Fuçin (Uçin) çok sevinir ve bir ziyafet verirler¹⁷⁸.

Tabii ki Çingiz Han, Sorkan Şira'nın bu iyiliğini asla unutmaz. Zaten bu onun bir özelliğidir: Yani kendine yapılan ne bir iyiliği, ne de kötülüğü aklından çıkarmamak. O, hem Sorkan Şira, hem de oğulları Çimbay ile Çilaun'a minnettar olmuştur. Ancak biz burada yine yüzlerce yıl evvel gerçekleşen bir hadiseye işaret edeceğiz.

Korykoslu Hayton'un eserinde ise Sokran Şira'nın yerinde bir baykuşa rastlıyoruz. Buna göre Çingiz Han, bir muharabe esnasında çok zor bir duruma düşer. Düşmanlarından kurtulmak için bir çalılığa saklanır. Bu sırada bir baykuş onun gizlendiği çalılığın üstüne tünar. Düşmanları bu kuşu görünce, orada kimsenin olmayacağını düşünerek, çekip giderler¹⁷⁹.

Büyük Hun devleti yıkıldıktan sonra, Çin'in kuzeyinde peşisıra ve bazan aynı tarihlerde birkaç tane Hun hanlığı ortaya çıkmıştı. Bunlardan birisi de Çince belgelerde ismi He-lien P'o Po diye yazılan, yani Tengriken Boncuk tarafından kurulmuştu ki, onun gençliğinde başından geçen bir hadise hakkında şunları öğrenmek-

¹⁷⁸ Karasoy-Toker, *a.g.e.*, s. 79-80.

¹⁷⁹ Hayton, *a.g.e.*, s. 78.

teyiz: 390 tarihlerinde Türk-Hunların bir kısmını yöneten ve Türkçe unvanının ne olduğunu maalesef bilemediğimiz, Liu Wei-ch'en adındaki Türk beyi Tabgaçlarla yaptığı savaşı kaybetmiş ve muhtemelen bu sırada da ölmüştü.

Liu Wei-ch'en'in Boncuk (P'o Po) adındaki bir oğlu bu hengâmeden sıyrılarak, Hsien-pi kabilelerinden Chieh-kanların arasına sığınmıştı. Fakat Tabgaç hükümdarı Boncuk'u (P'o Po) onlardan istedi. Hsien-pi beyi; "Boncuk'un (P'o Po) ülkesi mahvolmuştur, ama onu yollamazsak bizim de memleketimiz tehlikeye düşebilir" dedi. Bunun üzerine kabile şefinin kardeşi; "yuvası yıkılan bir kuşu nasıl koruyorsak, Boncuk (P'o Po) ve ailesini de himaye etmeliyiz. Tabgaçların talebini geri çevirelim", şeklinde bir konuşma yaptı. Ancak kabilenin önderi kardeşini dinlemeyip, Tabgaçlardan korktuğundan, muhafızlar eşliğinde Boncuk'u (P'o Po) yola çıkardı. Ama öbür fedakâr bey, Boncuk'u (P'o Po) kaçırdı ve Ch'in imparatorunun oğlu Yao Hsing'in yanına yolladı.

Boncuk (P'o Po), Yao Hsing'e kendini çok iyi göstermişti. Yao Hsing ona öbür adamlarından daha yakın davrandı. Burada pek çok iltifatlara mazhar oldu. Buna binaen de, Ch'in hükümdarı onu mühim bir vazifeye atadı. İmparator, bütün Çin'e hâkim olma hususunda ondan yararlanma fikrindeydi. Hsien-pi bölgesinin komutanlığını üstlenen Boncuk (P'o Po), bazı Çinli vekiller tarafından tehlikeli görüldü. Çünkü onun ileride bağımsızlık fikrine düşeceğini biliyorlardı. Bu sebepten, imparator kardeşinin de telkinleriyle, onu doğudan Ordos havalisine çekti. Ama bu Boncuk'un (P'o Po) hayallerini gerçekleştirmesi için daha iyi bir fırsattı. O zamanlar bu anlaşılmamıştı. Hun beyi buraya gelince etrafına birtakım Türkleri ve eski kabilelerini de toplayarak uygun zamana bekledi. Bu sırada Tabgaçlarla (To-pa), Ch'inlerin arasının açılması için elinden geleni de yaptı. O, bu sayede iki devletin arasından sıyrılıp, yükelebileceğinin farkındaydı. Bu maksatla emrindeki Hsien-pi önderini ortadan kaldırarak, tebasını kendine kattı. Arkasından yönettiği Sou-fang merkezli bölge ve ahali için Hsia ismini kullandı. Boncuk (P'o Po), böylece kendisini kadim Hun hükümdarları nesline bağladığını göstermiş oldu. Dolayısıyla o, en eski Türk kaganlarının bir varisi olarak, bütün buralarda hak iddiasında bulunabilecekti. Ve nihayet 407'de toplanan devlet kurultayında ona Tengriken Boncuk (He-lien P'o Po) unvanı verildi. Bu sanın alınışının nedeni de Çince vesikalarda, şöyle açıklanıyor: O bir toplantıda, "Bizim atalarımız kuzeyden geldiler. Türk beylerinin Shih, Liu gibi Çince soyadı taşımaları utanç vericidir. Bundan böyle biz, göğe erişecek kadar kudretli anlamına gelen Tengriken (He-

lien) aile ismini kullanacağız. Yalnız bu soyadını sadece meşru oğullarım taşıyacaktır” demiştir¹⁸⁰.

Yukarıda da görüleceği üzere Sorkan Şira'nın çocuklarının babasına verdiği cevabın benzerinin, Hsien-pi kabilesi reisinin kardeşi tarafından söylenmesi yine bir ilginç durumdur. Bizim kanaatimizce tarihi hatıralar insanların hafızasından kolay kolay silinmiyor. Sanki genetik kodlarla taşınan bir durum söz konusudur.

Kaynaklar Çingiz Han'ın yakınındaki dostlarıyla tanışması ve onlarla arkadaş olmasını da ilginç bir dille aktarır. İşte bunlardan birisi Bugurçu ile andalığı, yani kan kardeşliği hakkında şu bilgilere rastlıyoruz: Birkaç çapulcu birgün, Çingiz'in ailesine ait sekiz at çalarlar. Kasar, Belgütay ve Temuçin aralarında konuştuğuktan sonra, peşlerinden gitmeyi Temuçin üstlenir. Dört günün ardından yolda bir gençle karşılaşır ve ona, buradan içlerinden birisi benekli sekiz atla beraber birilerinin geçip, geçmediğini sordu. Bu kişi adının Bugurçu, babasının da Naku Bayan¹⁸¹ olduğunu söylemiş ve Temuçin'in tek başına iz sürmesine müsaade etmemiştir¹⁸². Görüleceği üzere bu arkadaşlık hikâyesi, insanların karşılık beklemeden yardımlaşabileceğinin en güzel örneklerinden bir tanesidir.

Belki burada sekiz tane at için insan kendini tehlikeye atar mı, sorusu akla gelebilir, fakat malûmdur ki bozkırda at her şey demektir. Bir Türk atasözünde “kuş kanatıyla, er atıyla” övünür der. Eğer bu uçsuz-bucaksız topraklarda kişinin yanında at veya başka bir ulaşım vasıtası yok ise, insanın başına ölüme dâhil olmak üzere her şey gelebilir. Eski çağların halkları binlerce kilometreyi at ile kolayca geçtikleri gibi, onun eti ve sütü başta olmak üzere her yerinden yararlanıyordu. Dolayısıyla at deyip, geçmemek gerekir.

Yine Türklerde “tuz-ekmek hakkı” denilen bir gelenek vardır. İşte bu yüzden Çingiz Han, Bugurçu'yu en sadık dostlarından biri olarak gördü. Arkadaşlıkların küçük menfaatler uğruna terk edildiği, ihanetlere sıkça rastlanıldığı bir dünyada, iki gencin birbirine destek olması ayrıca şayan bir durumdur. Garip Bugurçu bu sebepten babasının azarını bile işitmiştir. O babasına; “sanki ne var, iyi bir dost sıkıntı içindeyken bana geldi, şimdi ise buradayız” şeklinde karşılık vermiştir. *Altan Topçî*'de onlar geri döndüğünde, Bugurçu'nun babasının ağladığına ve Çingiz'in davet için Bugurçu'nun yanına kardeşi Belgütay'ı gönderdiğine de değinilmektedir¹⁸³.

¹⁸⁰ Gömeç, *Türk-Hun...*, s. 270-272.

¹⁸¹ Altan Topçî'da bu isim Laku Bayan'dır. Bakınız, *Altan Topçî*, s. 37.

¹⁸² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 34-35.

¹⁸³ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 36; *Altan Topçî*, s. 37-38.

Anonim Çingiz-nâme'de bunlardan farklı bir hikâye vardır. Buna göre, Çingiz kardeşleriyle bozuşunca, obasını terk eder ve Körgürlen Dağını mekân tutar. Ertesi gün halk onu görmeye geldiyse de bulamaz. Bunun üzerine yerini annesi Alan-koa'ya sordular. O da, “oğlum Çingiz'i seviyorsanız, yarın soyu temiz beş kişi getirin, yolu onlara göstereyim” der. Nitekim bu gelen kişilere onun “Tekelik Suyunda kuş avladığını, işaretinin de ak elbise, gök at, altın börk, altın sadak, yüzü güzel, er çehreli, Cebrail endamlı, atını kamçıladığında kaybolan bir kişi olduğunu” söyledi.

Burada Çingiz'i aramaya gelenler on kişidir¹⁸⁴ ve hepsi de bir boyun reisidir. İçlerinde Başkurt, Kıpçak, Kerey gibi beylerin olması, yine Çingiz'in nesebinin Türklere dayandırılmasının bir delili olsa gerekir.

Sonunda beyler onu buldu ve Çingiz de onları görünce, “buraya niçin geldiniz, burada olduğumu size kim söyledi”, diye sordu. Onlar da; “senin uğrunda ölmek için geldik. Yerini, bize acıyan Alan-koa bildirdi”, dediler. Beylerden birisi de doğru söylediğini ispatlamak amacıyla, Alan-koa'nın verdiği yüzüğü gösterdi. Çingiz Han buna çok sevindi. Onlara; “bundan sonra siz benim, ben sizinim” dedi. Bu mutlu hadise için atlarını da salvererek, Tanrı'ya kurban ettiler. Bunun ardından Çingiz Han; “atları saldınız, şimdi beni ne ile götüreceksiniz” diye sorunca, beyler şaşırdı. Kaldar Beg ileri çıkarak, “benim bir hünerim var” deyip, ustalıklı bir araba yaptı. Çingiz Han onu övdü. Şimdi arabanın piri olarak, Bayur Beg-oglu Kaldar Beg bilinir¹⁸⁵.

Bu vesile ile önce kurbandan bahsetmek istiyoruz. Bilindiği üzere Türklerde iki tür kurban vardır. Bunlar; kanlı ve kansız kurbanlardır. Hayvanların Tanrı'ya adanarak serbest bırakılmaları, saçı, yalma (ağaçlara veya kamın davuluna bağlanan paçavralar), ateşe yağ atma, tözlerin ağızlarını yağlama ve kıymız serpmeye gibi törenler bu kansız kurbanlardır. Kansız kurbanların en önemlisi ruhlara bağışlanarak, başı-boş salverilen hayvanlardır. Bu tür kurbanlara eski Türkler “ıduk” (adak) diyorlardı. Bunun kelime karşılığı “salverilmiş”, “gönderilmiş”, “kutlu” demektir. Terim olarak “Tanrı'ya yollanmış, Tanrı'ya bağışlanmış hayvan” anlamını taşır. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz. Kök Türk

¹⁸⁴ Buradaki on kişi mevzusu, Çin kaynaklarındaki Türklerin on atası ve On Oklarla alakalı hikâyeleri de hatırlatır. Yani Ergenekun'a kaçan kurtun burada on çocuk doğurması ve efsanelere baktığımızda, “Türk” ile amcazadesi “Oguz” arasında “Yada Taşı” meselesi yüzünden çıkan anlaşmazlık sırasında Türk'e Çin'den on kam, yani batıdaki On Ok kabilelerinin ilim sahibi olan cedleri geldikten sonra, hâkimiyetin Türk'ün eline geçmesi rivayetleri, bizi yukarıdaki hadiseyle ilgi kurmaya sevk etmiştir. Bakınız, Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 171-172; Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk...*, s. 124.

¹⁸⁵ *Çingiz-nâme*, s. 75-78.

çağında birtakım Türk yurtlarını gezmiş olan Çinli casus rahip Hsüan Tsang, Issık Köl'ün kuzey taraflarındaki Bing Bulak'ta pek çok geyik olduğundan, büyük bir bölümünün boynuna çanlar ve boncuklar takıldığından, bunların Tonga Yabgu tarafından, avlanmalarının kesinlikle yasaklandığından söz eder.

Her tören için kanlı veya kansız kurban sunulması gerekir. En önemli kurban atır¹⁸⁶. Çünkü bu hayvan konar-göçer Türk'ün herşeyidir. Öbür dünyaya bile onsuz gitmeyi düşünmez. Ayrıca ta İslami döneme kadar süregelen bir geleneğe göre, bazı hükümdarların türbelerinde, belirli günlerde altın gerdanlıklarla ve atlas kumaşlarla süslü atların bekletildiğini kaynaklar bize haber veriyor. Attan sonra ikinci sırada ise koyun gelir¹⁸⁷.

Biraz da yukarıdaki metinde geçen Kaldar Beg ve yaptığı araba üzerinde durmak gerekirse, bilindiği gibi Oguz Kagan Destanı'nda, Oguz'un seferleri sırasında, ona yol gösteren gök tüylü ve gök yeveli erkek bozkurt bir gün durur ve Oguz Kagan da bulunduğu yere konarak, çadırını kurdurur. Burası tarlasız ve çorak bir yerd. Bu bölgeye "Çürçet" diyorlardı. Büyük bir yurt idi. Atları çok, öküzleri ve buzağları bol, altın ve gümüşleri çok, mücevherleri oldukça fazlaydı. Burada Çürçet Kagan ve onun halkı Oguz Kagan'a karşı geldiler. Vuruşma ve çarpışma başladı. Oklarla, kılıçlarla savaştılar. Oguz Kagan yendi. Çürçet Kagan'ı mağlup etti, öldürdü. Başını kesti ve halkını kendisine tabi kıldı. Vuruşmadan sonra Oguz Kagan'ın askerlerine, maiyetine ve halkına öyle büyük bir ganimet düştü ki, yüklemek ve götürmek için at, katır ve öküz az geldi. Oguz Kagan'ın askeri arasında tecrübeli ve gayet becerikli bir adam bulunuyordu. Onun adı Barmaklıg Çosun Bilge idi. Bu becerikli usta, bir araba yaptı. Arabaya cansız ganimetleri yükledi. Arabanın ön tarafına canlı ganimetleri koydu. Onlar çektiler, gittiler. Oguz Kagan'ın maiyeti ve halkı, hepsi bunu gördü ve şaşırıldı. Onlar da araba yaptılar. Bunlar arabayı çekerken, sürekli "kanga, kanga" diye bağırıyorlardı. Onun için onlara "Kanga" adını koydular. Oguz Kagan arabaları gördü, güldü ve "Kanga, kanga ile cansız canlı yürütsün, sizin adınız Kangalug olsun, bunu araba göster-sin" dedi ve gitti¹⁸⁸.

¹⁸⁶ At kurbanı İslamiyet öncesi bütün Türk topluluklarında ve hatta İskitlerde de görülen bir adettir. Bakınız, W.Eberhard, "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair", *Belleten*, C. 11, Ankara 1947, s. 17; A.Rahman, "Uygurların Defin Merasimleri", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, 4. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara, 1987, s. 309-310; Herodotos, *Herodot Tarihi*, Ter. M.Ökmen, İstanbul 1991, s. 208; G.V.Dlujnevskaya, "Kudırge Kayası. Eski Türklerde Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış", Çev. M.Turanlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı I, İzmir 1996, s. 236; İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye*, Çev. M.Öztürk, C. I, Ankara 1996, s. 154.

¹⁸⁷ Geniş bilgi için bakınız, Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk...*, s. 61-66.

¹⁸⁸ Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 50.

Bize göre Kaldar (Kagın) Beg ile onun araba yapması hikâyesi de herhalde Oguz-nâmelerin birinden alınmıştır.

Temuçin artık yiğit bir delikanlı olmuş ve evlenme çağına gelmiş idi. Altan Topçi ve *Mogolların Gizli Tarihi*'ne baktığımızda o, yanına kardeşi Belgütay'ı da alıp, Dai Seçen'in obasına gider. Dai Seçen, Temuçin'i sevinçle karşıladı ve daha küçük yaşta nişanladığı kızı Börte-uçin'i annesinin refakatinde gönderdi. Fakat anne Altan Topçi'ye göre yolda hastalanınca geri döndü¹⁸⁹.

Ancak Anonim *Çingiz-nâme*'de, Temuçin'in Börte ile evlenmesi değişik biçimde anlatılıyor. Buna göre Çingiz, yukarıda işaret edildiği üzere kendini götürmeye gelen beylerle Alan-koa'nın yanına ulaştıktan hemen sonra; "Bodun Çor, Kagın Çor ve Salçut ile halkını öldürdü. Bu sırada Kongrat Batır'ın bir kız kardeşi vardı. Börte-uçin (kuçin) adlı bu kız büyük kıyımda dört çocukla beraber saklanmıştı. Bunlardan her biri Bodun Çor, Kagın Çor, Salçut ve Kongrat beylerin oğullarıydı. Bir süre sonra durumu öğrenen halk bunu Çingiz Han'a anlattılar. Çingiz Han onu çağırınca; samur elbisesini ve kırmızı kaftanını giydi. Tilki derisinden şapkasını başına geçirdi, sakladığı oğlanları da yanına alıp, gitti. Çingiz o zamana kadar böyle güzel bir kız görmemişti. Ona neden bu oğlanları sakladın diye sorunca; Nuh kisasından da örnek verip, her canlının dişi ve erkek nesli kesilmesin diye yaptığımı söyledikten sonra kendisini bağışlamasını istedi. O vakit Çingiz Han da; senin bu güzel yüzün ve deniz gibi gönlün için yüzbin kişi ölümden azat olsun" dedi.

Ondan sonra Çingiz Han'ın gönlü eridi. İki birbirlerinin eşi oldular. Büyük bir düğün toyu düzenlendi. Çingiz'in Börte-uçin'den (kuçin), Yöçi (Cuci), Caday (Çagatay), Kerey (Ögedey) ve Tuluy diye dört oğlu oldu¹⁹⁰. Ancak biz şunu da biliyoruz ki Çingiz Han'ın en az beş eşi vardı¹⁹¹ ve hatta Ötemiş Hacı ve Ebu'l-gazi beş yüze yakın kadınından bahsettiği gibi, bu diğer hanımlarından dünyaya gelen çocuklarının bir kısmının da ismini verir. Ayrıca 16. asırda Türkistan ve Hindistan bölgelerini gezen; herhalde birtakım *Çingiz-nâmeleri* gören Defterdar Seyfi Çelebi de, Çingiz Han'ın dokuz oğlunun olduğunu söylemektedir¹⁹².

Bu bir yana, Türkler ve Mogollarda erken yaşta evlenmeler görülebileceği

¹⁸⁹ *Mogolların Gizli Tarihi*, s. 36; *Altan Topçi*, s. 38.

¹⁹⁰ *Çingiz-nâme*, s. 79-80.

¹⁹¹ Çingiz Kagan'ın beş hanımının adları şöyledir: Börte, Kulan, Yesugen, Yesuyı, Küncü. Bakınız, Beyani, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁹² Abulgoziy, *a.g.e.*, s. 59-60; Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, Haz. S. Acar, İstanbul 2014, s. 41; Kafalı, *a.g.e.*, s. 82-83.

gibi, evlilik müessesesi çok önemlidir. Soyun devamı ve ahlaksızlığın önüne geçmek için de bu şarttır.

Bununla birlikte eski Türk toplumunda ilk içtimai birlik olan “oguş”, yani aile bütün toplumun çekirdeği durumundadır ve bazı ünlü sosyologlar aileyi, aralarında gerçek veya uzlaşma şeklinde bir akrabalık bağı bulunan, ilişkileri soy-kabile etrafında yoğunlaşan ve kan yakınlığı esasına dayanan bir sosyal müessese olarak görürler. Akrabalığın ya da hısımlığın ana kaynağı da budur. İnsanoğlu yaratıldığından beri aile mevcuttur ve her birey onun bir parçasıdır.

Türkler dünyanın dört-bir tarafına dağılmalarına rağmen varlıklarını korumaları, aile yapısına verdikleri önemden ileri gelir. Bunun bir delili de Türk dilinde, başka hiçbir millette olmadığı kadar çok akrabalık adına rastlanmasıdır. Ana soyundan akrabaların isimlerinin önüne umumiyetle “tay/day” eki, babaninkilere de “kayın” getirilmektedir¹⁹³. Bundan başka evlenen erkeğe, kız tarafınca gütmek fiilinden geldiği iddia olunan ve çoban manasını taşıdığı söylenen küdegü veya güvey (bu kelimeyi Türklerden alan Mogollarda küregen), kıza ise kelin (gelin) deniyordu. Güveyin kızın ailesine karşı birtakım sorumlulukları vardı ki, bir yıl kadar kayınbabasının evinde kalan damadın başta gelen görevi çobanlıktı ki, Çingiz’in babası tarafından küçüklüğünde Dai Seçen’in yanına bırakılması da bunun bir göstergesidir. Dolayısıyla aile yapısı ve aile içi ilişkilerde de Türklerin Mogollara etkilerinin olduğu inkâr edilemez.

Bunun ardından her ne kadar *Altan Topçî*’de kendisinin gittiğine dair bir işaret yoksa da Temuçin, Kasar ve Belgütay kardeşler Togla yakınlarındaki Kara Yiş’ta bulunan ve babalarının arkadaşı Kereyit (Kerayit) beyi Ong Han’ın huzuruna vardılar¹⁹⁴. Türk oldukları da söylenen, Ebu’l-gazi’nin *Şecere-i Türk* adlı eserinde isimlerinin manası “kara” ile ilişkilendirilen¹⁹⁵ Kereyitlerin desteğini almak Çingiz Han’ın hayatında bir dönüm noktasıdır. O, bu suretle kendi kabilesi içinde de meşruiyetini ispatlayacaktı.

Bu itibarla Ong Han’ın yanına varan Çingiz kaynanasının, anasına gönderdiği bir samur kürkü; “eskiden sen babamla dosttun. Şimdi de sen benim atam

¹⁹³ Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 43-44; S. Gömeç, “Kök Türkçe Belgelerdeki Akrabalık İsimleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 173, İstanbul 2001, s. 44; S. Gömeç, “Divanü Lûgat-it-Türk’de Akrabalık Bildiren Terimler”, *Türk Kültürü*, 39/464, Ankara 2001, s. 714; B.İsakov, “Kırgız Konargöçerlerinde Aile ve Akrabalık Terimleri”, *The Central Asiatic Roots of Ottoman Culture*, İstanbul 2014, s. 263-265.

¹⁹⁴ *Mogolların Gizli Tarihi*, s. 37; *Altan Topçî*, s. 39; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 332.

¹⁹⁵ Ebilgazi, *a.g.e.*, s. 37; Abulgoziy, *a.g.e.*, s. 36.

gibisin. Dügün hediyesi olarak bu kürkü sana veriyorum” diye Ong Han’a takdim etti. Bunun üzerine Ong Han da, ona; “dağılan ulusunuzu tekrar toparlayacağım” dedi¹⁹⁶. Ancak ileride de görülecektir ki, Çingiz Han herhalde Tolga Nehri civarlarında yaşayan Kereylerin başına bela olacaktır. Bu da meselenin bir başka yüzüdür.

Bundan sonra Çingizli Devletinin bizatihi kurucusunun hayatı hususunda, çok önemli bir hadiseden de bahsedilir. *Gizli Tarih*'te Çingiz, Ong Han'ın yanından ayrılınca, Uranhaylardan yaşlı Çarçıuday, oğlu Çelme ile gelip ve “sen doğduğunda babanın yanına gidip, bir samur kundağı hediye, oğlum Çelme'yi de sana yoldaş kılmıştım. Şimdi ikiniz de büyüdünüz. İşte Çelme burada sana getirdim”¹⁹⁷, der.

Tarihî araştırmalara baktığımızda, Çingizli Devletinin büyümesinde son derece mühim bir yeri bulunan Çelme ve Subutay kardeşlere belki de kasıtlı bir şekilde Türk olduklarından dolayı pek fazla değinilmez. Çelme kardeşi kadar büyük bir komutan değilse de, arkadaşları için canını vermekten çekinmez. Çingiz Kagan'ı ölümden kurtarması bunun delilidir. Aynı zamanda Çingiz'in dört noyanından birisi olan Çelme, onunla kaçak yaşayarak da bir kader birliği yapmıştır.

İşte bu sıralarda meydana gelen bir hadise de Çingizli tarihinde çok büyük yaraların açılmasına neden oldu. Temuçin daha kendi rüşünü ispatlamadığı bir vakitte ancak Selenge'nin kuzey-doğusuyla, Baykal Gölü civarlarında yaşayan Merkitlerin saldırısına uğradı. Yanında bütün ailesi, emektar Koahçın, Çelme ve Bugurçu da olmak üzere Burhan Haldun'a doğru kaçtılar. Yolda aceleyle giderken Koahçın'ın kullandığı ve içinde Temuçin'in karısı Börte-uçın'ın bulunduğu arabanın dingili kırıldı. Herhalde üç Merkit kabilesine mensup adamlar arabayı kuşattıklarında içerisinde bir kadının olduğunu gördüler. Fakat bu sırada Temuçin atıyla çoktan Burhan Haldun ormanlarına sığınmıştı. Bu Merkitler, “bir zamanlar Temuçin'in babası Yesugey, Ölen Ana'yı, Çiledu'nun elinden çalmıştı, şimdi biz de onların kadını yakaladık ve intikamımızı aldık”¹⁹⁸, dediler. Merkit askerlerinin söylediği gibi adeta tarih yeniden tekerrür etmişti. Ölen-uçın nasıl kaçırıldıysa, Börte de aynı akıbete uğradı ve o Çiledu'nun kardeşine evdeş yapıldı. Ancak bu olay Çingizlilerin hayatında bir kırılma noktasıdır.

¹⁹⁶ *Moğollarn Gizli Tarihi*, s. 37; *Altan Topçı*, s. 39.

¹⁹⁷ *Moğollarn Gizli Tarihi*, s. 38.

¹⁹⁸ *Moğollarn Gizli Tarihi*, s. 38-40.

Fakat *Anonim Şibani-nâme*'de hadise çok farklı anlatılmaktadır. Muhtemelen bu kaynağın yazarı bazı şeyleri karıştırıyor. Hakikatte söylenenler ve özel adların pek çoğu da “*Moğolların Gizli Tarihi*” ile aynı değildir. Şibani-nâme'ye göre: “Çingiz Han Merkitlerle savaşmış ve yenik düşmüştü. Onlar Börte'yi de yakaladılar ve bu sırada kadın Cuci'ye hamiledir. Ong Han'a bağlı Merkitler, Börte'yi ona getirdiler. Ong Han bu kıza gayet iyi davrandı. Çünkü o Çingiz'in babası ile dosttu. Yanındakiler “neden Börte'yi eş olarak almıyorsun” deyince; “o benim gelinimdir ve ona kötü gözle bakan yiğitlikten uzaktır”, diye cevap verir. Bundan sonra Çingiz, Celayirlilerden Sartak Noyan'ı, Ong Han'a gönderdi ve Börte-fuçin'i (uçin) istedi. Ong Han gelen elçiye Börte'yi teslim etti. Kadın yolda doğurdu. Ansızın dünyaya gözlerini açan bu çocuğun adını Cuci koydular”¹⁹⁹.

Şecere-i Türk'teki bilgiler de aşağı yukarı *Şibani-nâme*'dekilere benzer ve buna göre, Börte-uçin onu yolda doğurmuştur. Çingiz bu ilk oğlunu gördüğünde çok sevindi ve “bize cuci, yani misafir geldi” dedi²⁰⁰. Bu yüzden ona bu adı verdi.

Biz burada bu hadise vesilesiyle Türk ve Mogollardaki dağ motifi üzerinde de kısaca durmak istiyoruz. Bilindiği üzere Türk milleti bilhassa Altay ve Tanrı Dağlarını kutsal görmüşlerdir. İşte buna benzer bir biçimde Mogollar da, özellikle Çingiz'in hayatında önemli bir yeri bulunan Burhan Haldun'u mübarek sayarlar. Çünkü Merkitler ona saldırdığında Çingiz ve yanındakiler Burhan Haldun'a sığınmışlar idi. Bizzat *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Çingiz'in; “kemerini boynuna, şapkasını koluna asarak, güneşe dönüp, dokuz defa diz çökerek, dua ettiğine” değinilir²⁰¹.

Yine bizim burada dikkatimizi çeken bir husus da, dokuz sayısı ve onun yüklediği anlamdır. Malumdur ki eski Türk inancına göre gök ve yer altı âlemi duruma göre yedi veya dokuz kattır. Ayrıca Sibiryalı Türklerinin inançlarını incelediğimizde, insanlar dokuz dallı bir ağaçta dünyaya gelmişlerdi. Bilindiği gibi devlet olmanın şartlarından birisi de kagan otağının önünde bir tugun dikilmesidir. Eğer bu tugun parçaları dokuz tane ise, artık o siyasi yapı en yüksek dereceye çıkmış ve bir cihan devleti olmuş demektir. Dokuzun inanç kültüründe o kadar çok yeri vardır ki, bunlar sayılmakla bitmez²⁰².

Kaynaklara baktığımızda, bundan sonra Kıyat Börçiginlerin Mogollar ara-

¹⁹⁹ Karasoy-Toker, *a.g.e.*, s. 84.

²⁰⁰ Abulgoziy, *a.g.e.*, s. 105.

²⁰¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 41.

²⁰² Gömeç, *Türk Kültürünün Ana...*, s. 230; S. Y. Gömeç, *Türk Kültüründen İzler*, C. III, Ankara 2015, s. 25-33.

sında daha da ön plana çıktıklarını görüyoruz. Merkit belasından kurtulmak gayesiyle Temuçin, kardeşleri Belgütay ve Kasar ile de konuşarak, Togla Nehri civarında bulunan Kereyit (Kerayit) hanı Tuğrul'un (Ong Han) yanına gidip, Merkitlerin kadın ve çocuklarını kaçırdıklarını şikâyet etti. Hakikatte bu durum Kıyatların ilk başlarda Kereylerin metbuluğunu tanıdığına bir delildir. Ayrıca Ong Han'ın da Yesugey ile aralarındaki dostluk mucibince oğluna arka çıkması takdire şayan bir durumdur. Zamanında Yesugey de, amcası Kür Han (Gur Han)²⁰³ ile taht kavgasına girdiğinde Tuğrul'a destek vermişti ki, bu sayede o Ong Han olmuştur.

Bu çağlarda Kereyler Mogolistan'ın güney-batısındaki en kalabalık halklardan birisidir. Pek çok ilim adamı da onların Türk olduğunu söyler. Her ne kadar kısa bir zaman sonra aralarında birtakım anlaşmazlıklar çıksa da, ileride evlilik gibi münasebetlerle yakınlaşmaların da olacağı bilinmektedir.

Ong Han (Tuğrul), Temuçin'e Camuka'ya da haber göndermesini söyleyince, o Kasar ile Belgütay'ı Camuka'ya yolladı. Merkitlerin eşini kaçırdığını ve öç almak istediğini bildirdi²⁰⁴. Gerçekte üç-dört Merkit'e eşini kaptırması ayrı bir şey, ama Moğolların Gizli Tarihi'nden de anlaşılacağı üzere o, Camuka'ya kardeşlik hukuukuyla yaklaşmaktadır. Hayatlarının başlangıcında birbirleri için ölümü göze alan iki kişinin, daha sonraları kanlı-bıçaklı düşman olmaları ise çok acı bir durumdur.

Moğolların Gizli Tarihi destansı bir metin olmakla beraber, şiirsel parçalar hislerin coşkunu bir şekilde anlatılması bakımından önemlidir. Bunlardan birisinde Çingiz Han, Merkitlerin yağmasına uğrayıp, eşini yitirdiğini Camuka'ya söyleyince, o da şöyle bir cevap verir:

“Yatağın boş kaldığında, kalbim sızladı.
Göğsünün yarısı parçalandığında, ciğerim yandı.
Öcümüzü alarak, Merkitleri yok edelim.
İntikamımızı alarak, Merkitleri ezelim.
Hatunumuz Börte'yi geri getirelim.
Onların çadır bacasından girip, direklerini yıkalım.
Kadın ve çocuklarını öldürelim.
Çadırını başıma geçirip, yerle bir edelim”²⁰⁵.

²⁰³ Bu unvan için Cuzcani “Hanlar Hanı” demektedir. Bakınız, Minhac-ı Sirac el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasri*, Çev. M. Uyar, İstanbul 2016, s. 44.

²⁰⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 43-44.

²⁰⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 44-46.

Camuka'nın bu sözlerinde bir mecaz söz konusudur. Çadırın veya direğin yıkılması, günümüzde ocağın sönmesi ya da evin dağılmasıdır. Dolayısıyla Camuka bu ifadelerle Merkitlerin kökünü kazımayı ve onların soyunu kurutmayı önermektedir.

Camuka da, Temuçin'e Tugrul Han'a haber göndermeyi teklif eder ve ona; "her taraftan görünen tugumu astığımı, kara boga derisinden yapılan, gür sesli davulumu çaldığımı" söylesinler, der²⁰⁶. Anlaşılacağı üzere Tugrul Camuka'sız, Camuka da Tugrul'suz bir şey yapamayacaklarını düşünmektedir.

Bu vesile ile üzerinde durmak istediğimiz konulardan birisi de tug ve davuldur. Bilindiği üzere eski Türk devletlerinde tug ve davul hâkimiyet sembolüdür. Kaganlık otağlarının önüne kotuz veya at kılından hazırlanan tuğlar dikilirdi. Bazan bu tuğların tepesinde altundan bir kurt başı olurdu ki, bunun hakkında Çin kaynakları, "atalarının kurttan türediğini unutmamaları içindir", şeklinde bir izahta bulunuyorlar. Bu tuğun çevresinde insanları toplamak için ise köprüge de denilen büyük bir davul çalınırdı. Davul Türkler tarafından tarihin en eski devirlerinden beri kullanılmaktadır. Buna ait Çin yıllıklarında da kayıtlar mevcuttur. Sadece dini törenlerde değil, eğlenceler ve savaşta da davul en başta gelen çalgıdır²⁰⁷. Kısaca bu konuda kanaatimiz odur ki, davul ve tug geleneği de Türklerden Mogollara geçmiş bir adettir.

Temuçin, Tugrul Han, Cakagambu ve Camuka, Merkitlerden öğ almak amacıyla anlaşmışlar, fakat sözleştikleri yere Camuka üç gün önce gelmişti. Herhalde o dostlarının gecikmesine kızmış olmalı ki, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde; "fırtına ve yağmur dahi olsa, kararlaştırılan yere zamanında ulaşmak gerektiğini ve sözünde durmayanların arkadaşlıktan uzaklaştırılması lazım geldiğini" vurgular. Bu düşüncesinden dolayı Tugrul Han da ona hak vermiştir²⁰⁸.

Sonuçta Temuçin'in eşi Börte-uçin Merkitlerin elinden kurtarıldı. Ancak Merkit halkı Börte'yi kaçırmanın faturasını çok ağır ödedi. Üç yüzden fazla Merkit öldürüldü. Kadınlar ve çocuklar esir edildi. Buna bağlı olarak, Çingiz kendisine verdikleri destekten dolayı Tugrul ve Camuka'ya teşekkürünü sunduktan sonra şöyle demiştir: "Gök ve yerin yardımıyla kuvvetim arttı. Yüce Tanrı bana ün verdi. Anamız Ötüken'in sayesinde, buralara geldik. Merkitlerden yiğitçe intikam aldık. Ciğerlerini parçalayıp, yataklarını boş bıraktık. Soylarını kuruttuk²⁰⁹".

²⁰⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 46.

²⁰⁷ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana...*, s. 115-116, 249-250.

²⁰⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 47-48.

²⁰⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 48-51.

Buna benzer ifadeler ilginçtir ki Uygur dönemi yazıtlarında da geçiyor. Metinlerin bir yerinde; “Üze Kök Tengri yarlıkaduk üçün, asra yagız yir igittük üçün elimin, törümin etini”²¹⁰, cümlesine rastlıyoruz. Tabi burada Ötüken’in de ana gibi görülmesi, vatanın kutsallığına işaretler. Kitabelerde; il tutsık yir Ötüken Yış ermiş”²¹¹ diye boşuna söylenmemiştir. Ayrıca Tanrı Dağları ve Altay bölgesi de böyle mübarek yerlerdendi.

Merkitlere taarruzdan önce Camuka ve Çingiz arasında ufak bir kırınglık yaşansa da, yeniden eski arkadaşlıklarını pekiştirdiklerini öğreniyoruz. Çünkü onlar daha on-onbir yaşlarındaiken anda (kan kardeş) olmuşlar, aşık oynarken birbirlerine kendi yaptıkları ıslık çalan okları vererek²¹² sözleşmişlerdi.

Bilindiği üzere hayvanların bacaklarından çıkarılan aşık kemikleriyle oynamak, bugün dahi bütün Türkler ve Mogollar arasında yaygındır. Bunun dışında din adamı ve falcılar bu kemikle geleceğe ait kehanetlerde de bulunmaktadır²¹³. ıslık çalan oklar ise daha Börü Tonga (veya Tokta/Mo-tun) Yabgu çağından beridir Türkler tarafından kullanılmaktaydı. Çelik gibi bir disiplinle eğittiği askerleri, babasına attığı attığı ıslık çalan okun peşinden onlar da fırlatarak itaat etmişler ve böylece Tümen Yabgu (Kara Kagan) ortadan kalkmış idi.

Türk kültüründe ok çok önemli bir yere sahiptir. Süryani tarihçisi Ebu'l-farac'ın bildirdiğine göre, Selçuklu sultanı Tugrul, İslam halifesine kardeşiyle bir mektup yollar. Mektupta; kendisinin Horasan ve Harezmi'nin hükümdarı olduğunu, Bedevilerin Hacc yolunda yaptıkları yağmaları, Mekke'ye ibadet için gidenlerin burada nasıl soyulduğunu belirttikten sonra, Bağdat'a bir ordu göndereceğini, askerlerinin çok iyi karşılanmasını bildirir. Söz konusu mektubun ilginç tarafı başına bir ok ile yay tamgasının çizilmiş olmasıdır. Yine Sultan Celaledin Harezmişah da Harput seferi sırasında komutanlarını ok göndererek toplamış idi²¹⁴.

²¹⁰ Bakınız, *Terhin Yazıtı*, Batı tarafı, 3. satır: “Yukarıda Tanrı irade ettiği, aşağıda yagız yer beslediği için, devlet ve yasa sahibi oldu”.

²¹¹ *Köl Tiğin Yazıtı*, Güney tarafı, 4. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Kuzey tarafı, 3. satır.

²¹² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 52-53.

²¹³ W.Eberhard, “Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer”, *DTCE Dergisi*, 1/2, Ankara 1943, s. 24; H.N.Orkun, *Attila ve Oğulları*, İstanbul 1933, s. 69; B.Spuler, *İran Moğolları*, Çev. C.Köprülü, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 191; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, Çev. M.Öztürk, Ankara 2006, s. 49-50; A.İnayet, “Uygur Şamanları ve Pratikleri Üzerine”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Uşak 2013, s. 47.

²¹⁴ J.M.De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, C. II, İstanbul 1924, s. 413; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. I, Çev. Ö.R.Doğrul, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 298; O.Turan, “Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Belleten*, 9/35, Ankara 1945, s. 310; W.Eberhard, “Sülaletler Nasıl Kurulurdu? Çin Tarihinin Bir Problemi”, Çev. İ.Berk, *DTCE Dergisi*, 3/4, Ankara 1945, s. 365.

Eski Türklerde “ok” ve “yay”ın birçok işlevi olduğu gibi, hâkimiyet sembolü ve mühür yerine geçtiğini de çeşitli tarihî olaylarla tespit edebiliyoruz. Selçuklu dönemi vakanüvinislerinden Aksarayî ve Ravendî, Arslan Yabgu ile Sultan Mahmud arasındaki şöyle bir olayı aktarıyor: Kara Hanlı beyi gitgide güçlenen Selçuklu Türkmenlerini Sultan Mahmud’a şikayet edince, o da Selçuk-ogullarına bir elçi yollayarak; “aramızdaki mesafe kısalmıştır, büyükleriniz ve önde gelenleriniz huzura buyursunlar da yapılması gereken işler kendilerine anlatılsın” der. Bunun üzerine Arslan Yabgu on bin seçkin adamıyla yola çıkınca, Gazneli Mahmud; şimdilik orduya ihtiyaçlarının olmadığını, sadece bir bölük askerle gelmelerinin yeterli olacağını söyler. O da üç yüz suvari ve oğlu Kutalmış’la beraber, sultanın yanına varır. Gazneli Mahmud onu altın bir kürsüye oturtur ve iltifatlarda bulunur. Sohbet esnasında Sultan Mahmud eğer ihtiyaç olursa hangi alametle ve bize ne kadar yardım gelir diye sorar. Arslan Yabgu’nun belinde iki ok, kolunda bir yay asılıdır. Bunlardan birini Gazneli Mahmud’a vererek; “ne zaman bunu kavmime gönderirsen, otuz bin (veya yüz bin) suvari at biner”, deyince Sultan Mahmud şaşırır. Bunun üzerine, “daha fazla gerekirse, ne tedbir alırsın”, şeklinde bir soru yönelir. O, öteki oku önüne koyarak; “bunu yollarsan on bin (veya elli bin) kişi daha hazırlanır”, diye cevap verir. Sultan aynı şekilde üçüncü defa sorunca; “kafi gelmezse nişan olarak bu yayı Türkistan’a gönder, iki yüz bin suvari harekete geçer” demesi, Gazneli Mahmud’u endişeye düşürür. Bir yay ve ok ile onbinlerce adamı toplayabilen bir kişinin küçük görülmemesine kanaat getirir. Böylece Arslan Yabgu’yu tutuklatarak, Kalincar kalesine gönderilmesini buyurur²¹⁵.

Kırgızların ünlü *Manas Destanı*’nda, Cakıp Han’ın eşi Çıyırda bir gece rüyasında, çadırının tünlüğünden bir aksakalın indiğini görür ve bu şahıs ona; oğlu büyüdüğünde bir bahadır olacağını, ona bir çelik ok getirdiğini, bunu çocuğa emdirmesini, sonra bu oku Manas’ın yakasına takurmasını, evladı oniki yaşına girince, iyi bir ustaya yay yaptırmasını söyler²¹⁶, ki herhalde bu da yukarıda açıklamaya çalıştığımız hâkimiyet anlayışla ilgilidir.

Neticede biz yine Temuçin ve Camuka meselesine dönecek olursak, iki arkadaşın arasındaki bu dostluk uzun sürmedi. Maalesef bir göç yolculuğu esnasında iki yoldaş tekrar bozuştular. Camuka çobanların karınlarını doyurmak ve dinlenmek için bir dere kenarında konaklamak ister. Fakat Temuçin onun bu durakla-

²¹⁵ Süleyman er-Ravendi, *a.g.e.*, s. 87-88; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, Çev. M.Öztürk, Ankara 2000, s. 7-8; Turan, *a.g.m.*, s. 309-310.

²¹⁶ Yusupov, *a.g.e.*, s. 21.

masına pek anlam veremez, annesine sorar. Ölen-uçın daha konuşmaya başlamadan, karısı Börte; “Camuka sebatsız ve bizden sıkıldı, durmayıp yola devam edelim”²¹⁷ dedi.

Kaynağı iyice incelediğimiz halde Camuka'nın sözlerinde bir art niyet görmedik. Börte-uçın'ın düşüncesizce bir yorumu veya işe karışması bir kez daha kırgınlığa neden oldu. Bu arada yolda Tayciutlara rastladılar. Onlar korkup, kaçtılar. Tayciutların bir ailesi olan Besutların boş ordugâhında Kököçü (Kökçe) adında bir çocuk buldular ve o Ölen ananın korumasına verildi. Ölen-uçın'ın büyüttüğü bu çocuk daha sonraları, Çingizli Devletinde mühim görevler üstlendi. Öyle anlaşılıyor ki bu sırada Çelme'nin küçük kardeşleri Subutay ile Çakurkan da ağabeylerinin yanına geldi²¹⁸. İşte Subutay'ın, Çingiz'in saflarına katılması, Çingizli tarihinde bir başka dönüm noktasıdır. Çünkü bu suretle dünya tarihinin en büyük kumandanlarından birisi Çingiz'in emrine girmiş idi. Pek çok kabile de onun geleceğinin parlak olduğunu gördüler ki, Camuka'yı terk ederek, Çingiz'in safına katıldılar. Bu ise Camuka'nın halkına iyi bakmadığının bir işaretidir.

Sonunda Temuçin, Altan, Kuçar, Saça Beki ve diğer ileri gelenlerin katılımı ile 1202 tarihinde Çingiz Kagan unvanıyla tahta oturdu. Anonim Çingiz-nâme'de özetle onun vuruşmalarına, dört oğluna, kendi yanında bulunan beylerine tug ve yurtlar ihsanına, onların kuş ve ağaçtan tamga ile ongunlarına değinilmektedir²¹⁹. Devlet teşkilatına dair ilk düzenlemeler dolayısıyla bu kurultayda yapıldı. Bu sıradaki konuşmalar ve görev dağılımları yarı destan, yarı tarih unsurlarını barındırır bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. *Oguz Kagan Destanı*'ndaki gibi 24 Oguz boyunun orun ve ülüşlerinin taksiminde gördüğümüz an'nenin benzeri bu toplantıda da icra edildi.

Bilhassa burada güçlü komutan ve beylerin onun arkasında durması kendine güvenini artırmıştır ki, işte bunlardan birisi olan Türk asıllı Subutay: “Etrafa dağılan adamlarımı toplarım, seni her türlü tehlikelerden korurum”²²⁰ diyerek, Çingiz'e düşmanlık besleyenlere bir korku vermiştir. Bu sebepten Subutay'ın desteği Çingiz'in hayatında son derece önemli bir yere sahiptir. Onun bu durumu tıpkı Tunyukuk kendi yazıtında İl-teriş'i nasıl kagan yaptığını anlatırken; “Ormanda, taşa kalmış olanları toplanarak yedi yüz oldu. Bunların (üçte) iki kısmı atlı, bir

²¹⁷ *Moğollann Gizli Tarihi*, s. 53-54.

²¹⁸ *Moğollann Gizli Tarihi*, s. 54-55.

²¹⁹ *Moğollann Gizli Tarihi*, s. 58; *Cengiznâme*, s. 80.

²²⁰ *Moğollann Gizli Tarihi*, s. 59.

bölümü yayaydı. “Katıl” dedi. Katılanı ben idim. “Kendi kendime onu kagan mı yapayım” deyip, düşündüm: “İnsan zayıf ve semiz boğaları uzakta görse, hangisinin zayıf, hangisinin kuvvetli olduğunu ayırt edemez”. Bunu hatırlayıp Tanrı bilgi verdiği için onu bizzat ben kagan yaptım”²²¹, izahına benzemektedir.

Çingiz Han 1202’de çok küçük bir grup tarafından başa geçirilmiş, ama yine bu sırada çocuklarını ve yakın arkadaşlarını unutmuyarak, hepsini çeşitli görev ve unvanlarla taltif etmiştir. O, “gölgemden başka dostum yokken, bana gölge oldunuz. Sizi unutmuyacağım. Tanrı ve kutlu vatanın yardımıyla kuvvetim arttı, onlar beni korudular. Sizler de dostumuz Camuka’dan ayrılarak bana geldiniz ve buraya mutluluk getirdiniz. Ben de hepinize uygun bir mansıp vereceğim”²²², demiş, nitekim sözünde de ölene kadar durmuştur.

Araştırmacılar belki herşeyi Türk tarihi ve kültürüyle ilişkilendirdiğimiz için bizi yadırgayabilir, ancak gerçekten benzer ifadeler yüzlerce yıl evvel yine Türk hakanlarının ağzından rastlanması da ilginç değil midir? Yukarıda da belirtildiği üzere Uygur dönemi belgelerinden olan Terhin Yazıtının batı tarafı, 3. satırındaki; “yukarıda Tanrı irade ettiği, aşağıda yağız yer beslediği için, devlet ve yasa sahibi oldu”²²³, cümlesini yoksa başka nasıl açıklayabiliriz?

Tabi burada onu destekleyen Kerey kabilesinin hanı Tuğrul’un hakkını da yememek gerekir. Güçlü bir Türk kabilesini yanına çekmesi elbetteki o çağ için hiç de göz ardı edilecek bir şey değildir. Fakat burada şunu da belirtmemiz gerekir ki, esas büyük kurultay 1206 yani Bars Yılında, Onon Irmağının kıyısında pekçok Türk ve Mogol halkının katılımıyla vukua gelmiştir²²⁴. İşte *Altan Topçı*’da bundan sonra Çingiz’in dokuz tuglu ak bayrağa sahip olarak, tahta oturduğuna²²⁵ değinilmektedir.

Bunun yanı sıra Korykoslu Hayton, kagan atanmadan evvel Çingiz’in bir

²²¹ Bakınız, *Tunyukuk Yazıtı*, I. Taş, Batı tarafı, 4-6. satır: “İda taştta kalmışi yitiyüz boltu. İki ülügi atlg erti, bir ülügi yadag erti. Yiti yüz kişig udızigma uluğı şad erti: “Yağıl” tidi. Yağmışi ben ertim: “Bilge Tunyukuk kagan mu kılavın tidim”, Sakıntum: “Turuk bukalı, semiz bukalı irakda bilser, semiz buka turuk buka tiyin bilmez ermiş tiyin” ança sakıntum. Anta kisre Tengri bilig birtük üçün özüüm ök kagan kılum”.

²²² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 59-60.

²²³ Bakınız, *Terhin Yazıtı*, Batı tarafı, 3. satır: “Üze Kök Tengri yarlıkaduk üçün, asra yağız yir igittük üçün elimin, törümin etinti”.

²²⁴ Çingiz’i kaganlık makamına bir Türk kamı olan Kökçe (Kököçü) atamıştır. O, 1206 tarihindeki kurultayda; “bana Tanrı’dan emir geldi. Bu günden sonra ona Temuçin denmeyecek. Bütün yeryüzünün hakanlığını ona verdim. Onun adı artık Çingiz’dir”, der. Ayrıca, Ebu’l-gazi, *Şecere-i Türk*’te Çingiz, Çink’in çoğulu ve manası “ulu, sert” demektedir. Bakınız, Abulgoziy, *a.g.e.*, s. 53-54.

²²⁵ *Altan Topçı*, s. 39-40.

rüyasını ve ardından onun kagan tanınmasına dair şöyle bir bilgi vermektedir: Çingiz bir gece rüyasında beyaz zırh giyinmiş ve beyaz atlı bir asker görür. Bu kişi ona; “ölümsüz Tanrı, senin yıllardır komşularına hizmet eden ve haraç ödeyen Mogollara hükümdar olmanı istedi” der. Çingiz, bu rüyayı etrafındakilere ilk anlattığında kimse ona inanmaz. Fakat ertesi gece onunla dalga geçen herkes Çingiz Han’ın düşündeki adamı rüyasında görür ve buna bağlı olarak onlar Çingiz’e biat ederler. Bunun ardından bir kurultay toplanır. Kara bir keçe üzerine taht hazırlanarak, yedi boyun beyleri tarafından bu keçenin yukarı kaldırıldığı, onun ileri gelenlerce kagan atandığı²²⁶ söylenir. Hayton’un bu anlatıkları da tarih boyunca Türk hakanlarının tahta geçme törenlerinin özetinden başka bir şey değildir.

Buraya kadar bazı *Çingiz-nâmelerin* ışığında, Çingiz’in ortaya çıkışıyla, nasıl bir devlet kurduğunu işlemeye çalıştık. Görüleceği üzere destansı bir biçimde yazıya geçirilen Çingiz-nâmeleri temel alarak, Çingiz Kagan’ın çocukluk, gençlik ve han olmasına dair bir takım tarihî hadise ve motifleri Türkçe ve yabancı belgelerle de karşılaştırarak, aradaki benzerlikleri ortaya koymaya gayret ettik. *Çingiz-nâmeler*de bundan sonra Camuka, Tuğrul Han vs. yerel beylerle yaptığı mücadeleler ve daha sonra da doğu-batı seferleri aktarılmaktadır. Onun ölümüne kadar olan devreyi ise bir başka incelememizde ele almayı düşünmekteyiz.

²²⁶ Hayton, *a.g.e.*, s. 73-74.

KAYNAKLAR

- Abulgoziy, *Şacarıyı Türk*, Muharrir A. Öktam, Toşkent 1992.
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. M. Öztürk, (2. Baskı), Ankara 1998.
- Altan Topçı (Moğol Tarihi), Çev. T. Gülensoy, Ankara 2008.
- Atsız, *Evlîya Çelibî Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, C. I, İstanbul 1971.
- Avirmed, E., “Bodonçar-Munghah Adı Hakkında”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* (The Journal of International Social Research), 3/11, Samsun 2010.
- Avirmed, E., *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları*, Doktora Tezi, Ankara 2012.
- Ayda, A., *Etrüskler (Tursakalar) Türk İdiler*, Ankara 1992.
- Bakır, A., “Tevarih-i Al-i Selçuk Oğuz-namesi”, *Turkish Studies*, 3/7, Erzincan 2008.
- Balivet, M., *Ortaçağda Türkler*, Çev. E. Güntekin, İstanbul 2004.
- Batsuren, B., *Mongolın Ertniy Ulsuudın Nutag Devşger*, Ulaanbatar 2003.
- Beyani, Ş., *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, Çev. M. Uyar, Ankara 2015.
- Cahun, L., *Introduction à L'Histoire de L'Asie*, Paris 1896.
- Cengiz İmparatorluğu*, Çev. A. Danuu, İstanbul 2012.
- Cengiznâme*, Haz. B. Şişman, Samsun 2009.
- Çoban, E., “Macarların Turul Efsanesinde Türk Kültürünün İzleri”, *6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2009.
- D'Ohsson, A.K., *Moğol Tarihi*, Çev. B. Apaydın, İstanbul 2008.
- Dakuki, H.A., “Emevi Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi”, Çev. M.F. Toprak, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 25/1, Ankara 1988.
- De Guignes, J.M., *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, C. II, İstanbul 1924.
- Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, Haz. S. Acar, İstanbul 2014.
- Derleme Sözlüğü*, C. X, Ankara 1978.
- Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, C. IV, Haz., N. Lugal, İstanbul 1977.

- Dlujnevskaya, G.V., “Kudırge Kayası. Eski Türklerde Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış”, Çev. M.Turanlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı I, İzmir 1996.
- Eberhard, W., “Sülaleler Nasıl Kurulurdu? Çin Tarihinin Bir Problemi”, Çev. İ. Berk, *DTCF Dergisi*, 3/4, Ankara 1945.
- _____, “Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair”, *Belleten*, C. 11, Ankara 1947.
- _____, “Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer”, *DTCF Dergisi*, 1/2, Ankara 1943.
- Ebilgazi, *Türk Şeciresi*, Avdargan B.Ebilkasimov, Almatı 1992.
- El-Hvarizmi, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Haz. N.Yüce, Ankara 1988.
- Esin, E., “Butân-ı Halaç (M. VII.-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 17, İstanbul 1972.
- _____, “Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.
- Fischer, K., *Die Hunnen im Schweizerischen Eifischthale*, Zürich 1896.
- Genç, R., “Eski Türk Ziyafetleri ve Diş Kirası Adeti”, *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1982.
- Gökyay, O. Ş., *Dede Korkut Masalları*, İstanbul 1943.
- Gömeç, S. Y., “Divanü Lûgat-it-Türk’de Akrabalık Bildiren Terimler”, *Türk Kültürü*, 39/464, Ankara 2001.
- _____, “Kök Türkçe Belgelerdeki Akrabalık İsimleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 173, İstanbul 2001.
- _____, “Keşik Kelimesi”, *Prof.Dr. Mehmet Saray’a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar*, İstanbul 2002.
- _____, “Kök Türk Yazıtları 2001 Çalışmaları”, *Türksoy*, Sayı 7, Ankara 2002.
- _____, “Eski Türk İnanıcı Üzerine Bir Özet”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21/33, Ankara 2003.
- _____, “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları”, *Yörtürk*, 8/51, Ankara 2003.
- _____, “Moğolistan’daki Türk Anıtları”, *Türk Edebiyatı*, Sayı 361, İstanbul 2003.
- _____, “Türk Tarihinin Kahramanları: 14- İki Aşite Beyi”, *Orkun*, Sayı 65, İstanbul 2003.

- _____, “Türklerin ve Mogolların Tarihi İki Boyu”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, Sakarya 2007.
- _____, “Türk Tarihinde An Lu-shan ve Destanı”, *Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara 2011.
- _____, *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011.
- _____, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 2. Baskı, Ankara 2011.
- _____, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012.
- _____, “Türk Destanlarının Ana Temaları ve Tarihi Gerçeklikler”, *Yaşar Kalafat Armağanı*, Ankara 2014.
- _____, *Kırgız Türkleri Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2014.
- _____, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014.
- _____, *Türk Tarihinden İzler*, C. I, Ankara 2014.
- _____, *Türk Tarihinden İzler*, C. II, Ankara 2014.
- _____, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015.
- _____, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015.
- _____, *Türk Kültüründen İzler*, C. III, Ankara 2015.
- _____, *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015.
- _____, “Türk Tarihinde Tölösler”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Ordu 2016.
- Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. I, Çev. Ö. R. Doğrul, 2. Baskı, Ankara 1987.
- Grousset, R., *Bozkar İmparatorluğu*, Çev. R. Uzman, İstanbul 1980.
- Günaltay, Ş., *Mufassal Türk Tarihi*, C. III, İstanbul 1339.
- Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, Çev. M. Öztürk, Ankara 2006.
- Hayton, K., *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Haz. A. T. Özcan, İstanbul 2015.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, Ter. M. Ökmen, İstanbul 1991.
- İbn Arabşah, *Amir Temur Tarihi*, Çev. U. Uvatov, Taşkent 1992.
- İmami, “Hannâme”, Çev. O. Ş. Gökyay, *Necati Lügal Armağanı*, Ankara 1968.
- İnayet, A., “Uygur Şamanları ve Pratikleri Üzerine”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 1/1, Uşak 2013.

- İnan, A., *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara 1991.
- İzgi, Ö., “Kao-Ch’ang (Turfan) Uygurları”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.
- Kafalı, M., *Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusu’nun Tarihi*, Ankara 2009.
- Kafesoğlu, İ., *Bulgarların Kökeni*, Ankara 1985.
- Kapusuzoğlu, G., *Tai ping Derlemesinde Türkler*, Ankara 2017.
- Karasoy, Y.-Toker, M., *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibanî-nâme*, Konya 2005.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Çev. B. Atalay, C. I-III, 2. Baskı, Ankara 1985.
- Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, Çev. M. Öztürk, Ankara 2000.
- Khoniates, N., *Historia*, Çev. F. İşıltan, Ankara 1995.
- Klyastornıy, S. G., *Drevnyurkskiye Runişeskiye Pamyatniki Kak Istočnik Po Istori Sredney Azii*, Moskva 1964.
- Küçük, A-Tümer, G-Küçük, M.A., *Dinler Tarihi*, 6. Baskı, Ankara 2015.
- Liu, M. T., *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-küe)*, I. Buch, Wiesbaden 1958.
- Mehmed Neşrî, *Neşrî Tarihi*, C. I., Haz. M. A. Köymen, Ankara 1983.
- Minhac-ı Sirac el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasrî*, Çev. M. Uyar, İstanbul 2016.
- Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. A. Temir, (2. Baskı), Ankara 1986.
- Nesibli, L. N., *Güney İle Kuzey Azerbaycan Sorunları*, Ankara 2017.
- Nizamü’l-mülk, *Siyaset-nâme*, Haz. M. A. Köymen, Ankara 1982.
- Oguzname Destanı*, Ankara 1998.
- Orkun, H. N., *Attila ve Oğulları*, İstanbul 1933.
- Ögel, B., “Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar”, *Belleten*, C. 21, Ankara 1957.
- _____, *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara 1971.
- _____, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. I-IX, Ankara 1984-1985.
- Paasonen, H., *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul 1950.
- Pelliot, P., *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı*, Çev. V.Köken, Ankara 1995.
- Rahman, A., “Uygurların Defin Merasimleri”, *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, 4. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara, 1987.

- Rashiduddin Fazlullah, *Jami'ut-Tawarikh: Compendium of Chronicles, Part One*, Trans. W.M.Tackston, Harvard 1998.
- Rasonyi, L., "The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish Peoples", *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Nemeth*, Budapest 1976.
- Reşideddin Fazlullah, *Cami'üt-Tevarih*, Çev. A. Gölpınarlı, İstanbul (tarihsiz).
- Schaff, P., *Socrates and Sozomenus Ecclesiastical Histories by Socrates Scholasticus*, New York 1886.
- Spuler, B., *İran Moğolları*, Çev. C. Köprülü, 2. Baskı, Ankara 1987.
- Süleyman er-Ravendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, Çev. A. Ateş, C. I, 2. Baskı, Ankara 1999.
- Sümer, F., *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul 1984.
- Şeyh Süleyman Efendi, *Çagataj-Osmanisches Wörterbuch*, Bearbeitet von I.Kunos, Budapest 1902.
- Tang, G. Z., *Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devleti'nin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.
- Togan, Z. V., "Hazarlar", *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1, 5. Baskı, İstanbul 1988.
- Turan, O., "Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten*, 9/35, Ankara 1945.
- Turan, O., *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 1969.
- Ükten, S. S., *Kazan Oğuznamesi'nin Tarihsel ve Kültürel Açından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.
- Yıldırım, K., *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010.
- Yudahin, K. K., *Kırgız Sözlüğü*, Cilt II, 2. Baskı, Çev. A. Taymas, İstanbul 1988.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, Haz. R.R. Arat, 2. Baskı, Ankara 1979.
- Yusupov, K., *Manas Destanı*, Aktaranlar: F. Türkmen - A. İnayet, Ankara 1995.

KIBRIS HALA SULTAN TEKKESİ ŞEYHLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA (1570-1878)

MEHMET DEMİRYÜREK*

Giriş

Ümmül Haram bint-i Milhan ile Urva bin Sâbit Kıbrıs'ta mezarları olduğu bilinen iki sahabedir. Osman Turan'a göre, Hicri 10. yüzyılda Kıbrıs'a gelen Arap Seyyahı Herevî hem Ummül Haram'ın mezarını hem de bir kilise duvarında bulunan taş kitabede "burası Hicri 29 yılı Ramazanında (650 Mayıs) ölen Urva bin Sâbit'in kabridir" ifadesini okuduğunu yazmıştır.¹ Ümmül Haram'ın Kıbrıs'ta şehit olmasıyla ilgili bilgi veren erken dönem İslâm kaynaklardan birisi *Fütühu'l Büldân*'dır. Söz konusu esere göre Müslümanların Kıbrıs'a düzenledikleri Birinci Kıbrıs Seferi sırasında gemiden çıkarak bir hayvana bindirilen Ümmül Haram, hayvanın tökezlemesi sonucunda düşerek şehit olmuştur. Mezarı Kıbrıs'ta olup türbesi Saliha Kadın Türbesi adıyla bilinir.² H.1312 (M.1894-95) yılında Lefkoşa'da yayımlanan *Kıbrıs Tarihi* adlı eserin yazarı Ziver, Ümmül Haram'ın Kıbrıs'ta bindiği hayvandan düşerek şehit olmasını "bir mucize-i peygamberi"nin vücut bulması olarak değerlendirmekte ve Tuzla civarındaki türbesinin Hala Sultan adıyla bir ziyaret yeri haline geldiğini, bazen Ümmühan ve bazen de Ümmül Haram isimleriyle anıldığını belirtmektedir.³ 1955 yılında Lefkoşa'da basılan *Hala Sultan Tekkesi* adlı kitabın yazarı Abdurrahman Zapsu'ya göre İstanbul'daki Eyüp Sultan İslâm âlemi için ne kadar değerliyse, Kıbrıs'taki Hala Sultan da öyle kıymetlidir.⁴ Larnaka'daki Hala Sultan Tekkesi/Türbesi Osmanlı döneminde Kıbrıs'a gelen yabancı seyyahların da dikkatini çekmişti. Türbeden bahseden ilk

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çorum/TÜRKİYE, mehmetdmryrk@gmail.com

¹ Osman Turan, "Orta Çağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri", *Belleten*, 28/109 (1964), s. 210.

² El-Belâzuri, *Fütühu'l Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 220. Bu bilgi birçok yazar tarafından zikredilmiştir. Örneğin Bkz. Turan, a.g.m., s. 209.

³ Ziver, *Kıbrıs Tarihi*, Zaman Matbaasında Tab' Olunmuştur, Lefkoşa (Kıbrıs) 1312, s. 40.

⁴ Abdurrahim Zapsu, *Hala Sultan Tekkesi*, Naşiri: Yusuf Ziya Gözcü, Hürsöz Basımevi, Lefkoşa 1955, s. 7-10.

Avrupalı seyyahın 1683 yılında adaya gelen Hollandalı Cornelis Van Bruyn olduğu görülmektedir. Seyahatnamesinde, Tuzla yakınlarında bir cami bulunduğunu, Türklerin burada Hz. Peygamber'in annesi Mina'nın mezarının bulunduğuna inandıklarını, mezarın üç büyük taşla çevrili olduğunu, bu taşların ikisinin dikey, üçüncüsünün ise onların üzerine yatay şekilde konulmuş halde durduğunu yazmaktadır.⁵ 1720 yılında Kıbrıs'a gelen seyyah Heyman⁶ ile 1738 yılında Kıbrıs'a uğrayan İngiliz seyyah Pococke⁷ da Larnaka'da bulunan tuz gölü yakınlarındaki Hala Sultan Tekkesinden bahsetmişlerdir.

Hala Sultan Tekkesi Hakkında Yapılmış Araştırmalar

Hala Sultan Tekkesi ile ilgili olarak yapılmış birçok araştırma vardır. Bunların en eskileri yazma halinde olup Kıbrıslı Türkler tarafından yapılmıştır. Söz konusu eserlerin ilki XVIII. yüzyılın ikinci yarısında tekkenin şeyhliğini de yapan Şeyh Mustafa oğlu Şeyh İbrahim tarafından H.1210 (M.1795-96) yılında kaleme alınmış olup Cobham tarafından 1897 yılında İngilizceye çevrilerek yayımlanmıştır. Aslında kısa bir risâle olan *Nihâyet-ül İ'tisâm-ı Ümmü Haram* adlı bu eserin birinci bölümünde Hala Sultan'ın isimleri konusundaki farklılıklar ve Hz. Peygamber'e olan yakınlığı, ikinci bölümünde savaşlara katılması hakkında mevcut olan hadisler ve üçüncü bölümünde de savaşa ne zaman ve ne şekilde katıldığı ele alınmıştır.⁸ İkinci eser ise XIX. yüzyılın ilk yarısında Kıbrıs Müftüsü olarak görev yapan Hasan Hilmi Efendi tarafından H.1255 (M.1839-40) yılında yazılmış olan *Destebend-i Reyhân Der Tercüme-i Ümmü Haram bint-i Milhan* adlı kitaptır.⁹ Üç bölümden oluşan

⁵ Claude Delaval Cobham, "Van Bruyn", *Excerta Cyprica: Metarials for A History of Cyprus*, Cambridge University Press, Cambridge 1908, Kraus Reprint Co. New York 1969, s. 240; George Jeffery, *Historic Monuments of Cyprus*, Printed By William Archer, Government Printer, At the Government Printing Office, Nicosia 1918, s. 184.

⁶ "Öte tarafta kutsallaştırılmış bir Türk prensesinin mezarı bulunmaktadır. Müslümanlar burayı ziyaret etmektedirler." Cobham, "Heyman", *Excerta Cyprica*, s. 250.

⁷ "Bu göllerin batısında sadece dervişlerin bulunduğu küçük bir Türk tekkesi vardır. Burada Müslümanlar tarafından büyük saygı duyulan bir de mezar bulunmaktadır. Söylediklerine göre bu mezarda Muhammet'in kızı Fatma'nın ecelatlığı gömülmüştür." Cobham, "Richard Pococke", *Excerta Cyprica*, s. 253.

⁸ Bu çalışmada Claude Delaval Cobham'ın "The Story of Umm Haram", adlı çalışmasının ekinde yayımlanan Osmanlıca tıpkı basım kullanılmıştır. Bkz., Cobham, "The Story of Umm Haram", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, (January 1897), s. 94-101.

⁹ Hasan Hilmi Efendi, *Desteben-di Reyhân Der Tercüme-i Ümmü Haram bint-i Milhan*. Yazma halindeki bu eserin bizim gördüğümüz 4 nüshası bulunmaktadır. Nüshaların üçü İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda olup Bel_Yz_K0164, Bel_Yz_K1039 ve Bel_Yz_K1047 olarak kayıtlıdır. Bu çalışmada Bel_Yz_K1047 numaralı nüsha kullanılmıştır. Üç nüsha da tarihsizdir. Dördüncü nüsha ise Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmakta olup 4599 numara ile kayıtlıdır. H.1255 tarihini taşıyan bu nüshanın müellif nüshası olması muhtemeldir. Ertaç çalışmasında, Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshadan bahsetmeden

kitabın birinci bölümünde Ümmül Haram'ın şahsiyetinden ve Kıbrıs'a ne şekilde geldiğinden, ikinci bölümde nasıl şehit olduğundan, üçüncü bölümde ise türbenin ziyareti sırasında uyulması gereken kurallardan bahsedilmektedir.¹⁰ Tuncer Bağışkan iki eseri birbirine karıştırmış, Hasan Hilmi Efendi'nin bahsi geçen kitabının adını yanlış yazmış ve eserin yazarı olarak da Şeyh İbrahim'i göstermiştir.¹¹

Konu ile ilgili araştırmaların en eski tarihli olanlarından birisi de Claude Delaval Cobham'ın çalışmalarıdır. Cobham, 1897 yılında yayımlanan *The Story of Umm Haram* adlı eserinde *Belazuri*, *İbn-ül-Esir ve Ebu'l Mehasin*'in eserlerine ve *Abbe Mariti*'nin Kıbrıs seyahatnamesine dayanarak konuyla ilgili bilgiler vermiş ve Tekkenin şeyhlerinden Şeyh İbrahim'in XVIII. yy. sonlarında Tekke ile ilgili olarak yazdığı yazma eseri İngilizceye çevirerek yayımlamıştır.¹² 1908 yılında yayımlanan *Excerpta Cypria* adlı kitabında ise Hala Sultan hakkında kısa bilgi verdikten sonra daha önce yayımlanmış olduğu Şeyh İbrahim'in eserini, önceki çalışmasına atf yaparak, bu eserine de almıştır.¹³

Konuyla ilgili olarak yayımlanmış bir diğer çalışma 1955 yılında Abdurrahim Zapsu tarafından yayımlanan eserdir.¹⁴ Eserde, Cevdet Paşa'nın *Kıyas-ı Enbiya ve Tarih-ül- Hulefâ*, İbn-i Cezerî'nin *Tarih-i Kâmil* ve Taberî'nin *Tarih-ül-Ümem vel Mülûk*'u gibi eserlerde yer alan bilgilere dayanılarak Ümmül Haram'ın Kıbrıs'ta nasıl şehit olduğu anlatılmaktadır. Yazar ayrıca Avrupalı Sir George Hill'in *A History of Cyprus* adlı eserinde yer alan bilgileri de sunmuş ve Hala Sultan'ın mezarı üzerinde bulunan 3 taş ile ilgili toplayabildiği rivayetleri eserine ilave etmiştir.

Sonraki yıllarda konuyla ilgili araştırmaların sayısı hızla artmıştır. Mehmet Bahadır'ın kitabı bu araştırmalar içinde en kapsamlı olanlarından biridir.¹⁵ Özellikle kitabın “Batılı Kaynaklarda Hala Sultan, Rum Kaynaklarında Hala Sultan” adlı bölümleri tekke hakkında bilgi veren birçok batılı kaynağın eleştirisinin

bir de Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde (08860/HS0894 numaralı) bulunan nüshadan bahsetmektedir. Ertaş, *a.g.e.*, s. 90. Dolayısıyla eserin toplam 5 nüshasının olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰ Hasan Hilmi Efendi, *Destebend-i Reyhân der Tercüme-i Ümm Haram bint-i Milhan*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazma No: Bel_Yz_K1047. Bu eser hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. Mehmet Yaşar Ertaş, “Osmanlı Devrinde Yazılmış Bir Hala Sultan Biyografisi: Destebend-i Reyhân Der Tercüme-i Ümmü Haram Binti Milhan”, *Kıbrıs'ın Fethi ve Hala Sultan*, (Ed. İsmail Güleç, Haşim Şahin), Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınları-2, İstanbul 2017, s. 87-100.

¹¹ Bağışkan, *a.g.e.*, s. 39-40.

¹² Cobham, “The Story of Umm Haram”, s. 81-101.

¹³ Cobham, *Excerpta Cypria*, s. 374-377. Ancak bu baskı da eserin Osmanlıca tıpkıbasımı yer almamaktadır.

¹⁴ Zapsu, *a.g.e.*, s. 6-11.

¹⁵ Mehmet Bahadır, *İslâm Fatihleri Kıbrıs'ta*, Çetin Matbaacılık, Ankara 2013, s. 97-139.

yapıldığı önemli bölümlerdir.¹⁶ Araştırmacı Harid Fedâî de bu konuda kısa bir yazı yayımlamıştır. Şair Handî tarafından türbenin 1845 yılındaki tamiri nedeniyle düşülen tarihin ele alındığı bu yazı özellikle yabancı sanat tarihçisi ve arkeologların çalışmalarının dipnotta ayrıntılı olarak verilmiş olması açısından ayrı bir değer taşımaktadır.¹⁷ Hür Mahmut Yücer¹⁸ ile Hüseyin Algül'ün¹⁹ sunduğu bildirimlerde de konuya değinilmiştir. Hür Mahmut Yücer'in çalışması konuya önemli katkılar yaparken, (örneğin 1692 yılındaki Şey İbrahim adlı bir türbedardan bahsetmesi), Hüseyin Algül'ün bildirişi genel olarak bu konuda daha önce ortaya konulmuş bilgileri tekrarlamaktan ibarettir. M. Taha Tanman ise "Hala Sultan Tekkesi" adlı çalışmasında tekkenin tarihi hakkında bilgi vermiş ve Oktay Aslanapa ve Semavi Eyice gibi Türk sanat tarihçilerinin konuyla ilgili çalışmaları değerlendirilmiştir.²⁰ Tanman bu çalışmasında "*Osmanlılar Kıbrıs'ı fethedince (1571) kabri ihya edilmiş ve 1760'da üzerine Şeyh Hasan tarafından türbe inşa edilmiştir. Türbenin çevresinde, 1795'te Kıbrıs Muhassılı Silahdar Kaptanbaşı Mustafa Ağa tarafından şadırvan, 1797'de tekke, 1818'de Kıbrıs Muhassılı Seyyid Mehmet Emin Efendi tarafından cami yaptırılmak suretiyle küçük bir külliye teşekkül etmiştir*"²¹ derken, Tom Sinclair *The Monuments of Larnaca* adlı makalesinde buraya ilk gömülen kişinin muhtemelen bir Hristiyan azizi olduğunu, Osmanlı fethinden kısa bir süre sonra bu mezarın Hala Sultan'a atfedildiğini, 1658'de bir türbedarın olduğunu ve isminin bilindiğini (ama ismini vermiyor), caminin muhtemelen 1683'te yapıldığını fakat bugünkü yapıların 18. yüzyılda inşa edilmeye başlandığını belirterek yeni türbenin 1760-61'de, şadırvanın 1796-97'de, misafirlerin kaldığı odaların 1813'te yapıldığını, bugünkü caminin ise 1817'de inşa edildiğini yazmaktadır.²² Tuncer Bağışkan'ın *Kıbrıs'ta Osmanlı-Türk Eserleri* adlı

¹⁶ Bahadır, *a.g.e.*, s. 125-135.

¹⁷ Harid Fedâî, "Larnaka'da Bir Tamir Bir Tarih", *Histories of Ottoman Larnaca*, (Eds. Evangelia Balta, Theoharis Stavrides, Ioannis Theocharides), The Isis Press, İstanbul 2012, s. 433.

¹⁸ Hür Mahmut Yücer, "Kıbrıs'ta Bir Halidi-Ziyâi: Hala Sultan Türbedarı Ünyeli Musa Kâzım Efendi", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs*, (Ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, İbrahim Çapak, Halil Ortakçı), Bağcılar Belediyesi Yayını, İstanbul 2016, s. 352-374.

¹⁹ Hüseyin Algül, "Hala Sultan'ın şahsiyeti ve Kıbrıslı Türkler Üzerindeki Etkisi", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs*, (Ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, İbrahim Çapak, Halil Ortakçı), Bağcılar Belediyesi Yayını, İstanbul 2016, s. 442-451.

²⁰ M. Baha Tanman, "Hala Sultan Tekkesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.15, İstanbul 1998, s. 225-227.

²¹ Tanman, *a.g.e.*, s. 225. Bu bilgi başka yayınlarda da aynı şekilde geçmektedir. Örneğin bkz. *Kıbrıs'ta Türk Eserleri*, Kıbrıs Türk Federe Devleti Eğitim, Gençlik ve Kültür ve Spor Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Dairesi Müdürlüğü Yayını, Lefkoşa 1982, s. 22; Oktay Aslanapa, *Kıbrıs'ta Türk Eserleri* (basım yeri ve tarihi yok).

²² Tom Sinclair, "The Monuments of Larnaca", *Histories of Ottoman Larnaca*, (Eds. Evangelia Balta, Theoharis Stavrides, Ioannis Theocharides), The Isis Press, İstanbul 2012, s. 428.

kitabında da Hala Sultan Tekkesi konusuna yer verilmektedir.²³ Tekke hakkında genellikle bilinen bilgiler kapsamlı olarak tekrar edilmiştir. Gazioğlu ise Seyyah Abbe Mariti'nin 1760'lardaki Kıbrıs'ı anlatan seyahatnamesinde yer alan bilgileri vermekte, Harry Luke'ın türbedeki üç taşla ilgili verdiği efsanevi anlatımı tekrarlamakta ve külliyedeki türbe ve caminin sanatsal yönlerinden bahsetmektedir.²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından yayımlanan *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs* adlı çalışmada ise sadece Kıbrıs Nüfus defterlerine dayanılarak H. 1246'da (M.1831) külliye de 20 Müslümanın yaşadığı ifade edilmiş, H.1248 (M. 1833-34) yılına ait Kıbrıs Temettuat Defterlerinden hareketle de dergâhın sahip olduğu mal ve mülkün "4 hane, 16 dükkân, 2 hamam, 1 mandıra ve 1687 dönüm" araziden oluştuğu belirtilmiştir.²⁵

Hala Sultan hakkında yayımlanan en yeni eser ise 2017 yılında Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır.²⁶ Konuyla ilgili olarak düzenlenen bir sempozyumda sunulan bildirimleri kapsayan bu eserde yer alan bir bildiri araştırma konumuzla doğrudan ilgilidir.²⁷ Öztürk tarafından yapılan bu çalışmada *Arşiv Belgelerine (Göre) Zaviyedârlar* başlığı altında Osmanlı döneminde şeyhlik/türbedarlık yapmış olan 8 şeyhin isimleri verilmiş ve bu kişilerle ilgili olan arşiv belgeleri transkribe edilerek/yeni harflere çevrilerek çalışmanın sonunda ek olarak yayımlanmıştır. Bununla birlikte herhangi bir değerlendirme ve karşılaştırma yapılmamış ve çalışma şeyh ismi ve belge yayımından ibaret kalmıştır. Ayrıca 8 şeyh içinde sayılan Şeyh Feyzullah Efendi gerçek bir türbedar olmayıp konu ilgili yerde açıklanacaktır.

Hala Sultan Tekkesi/Türbesi hakkında yapılan ve yukarıda bazıları değerlendirilen çalışmaların hiçbirisinde Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi belgeleri ile Kıbrıs Şer'iyeye Sicilleri kaynak olarak kullanılmamış, tekenin mütevellileri, şeyhleri ve türbedarları gibi konular üzerinde kapsamlı olarak durulmamıştır. Bununla bir-

²³ Tuncer Bağışkan, *Kıbrıs'ta Osmanlı Türk Eserleri*, Kuzey Kıbrıs Müze Dostları Derneği Yayını, Lefkoşa 2005, s. 35-56.

²⁴ Ahmet Gazioğlu, *Kıbrıs'ta Türkler 1570-1878*, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi, Lefkoşa 2000, s. 418-422.

²⁵ *Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Yayın No: 43, Ankara 2000, s. 120 ve 164.

²⁶ İsmail Güleç, Haşim Şahin (Ed.), *Kıbrıs'ın Fethi ve Hala Sultan*, Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınları-2, İstanbul 2017.

²⁷ Mehmet Cemal Öztürk, "Arşiv Belgelerine Göre Kıbrıs Türkleri Hala Sultan Tekkesi", *Kıbrıs'ın Fethi ve Hala Sultan*, (Ed. İsmail Güleç, Haşim Şahin), Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınları-2, İstanbul 2017, s. 101-119.

likte Ali Efdal Özkul tarafından yazılan *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750* adlı çalışma Kıbrıs Şer'îye Sicilleri temeline dayandığı için kitabın kapsadığı döneme ait olan ve Kıbrıs Şer'îye Sicillerinde yer alan Hala Sultan Tekkesi ile ilgili kayıtlar söz konusu çalışmada değerlendirilmiştir.²⁸ Ancak daha sonraki yıllara ait sicillerden söz konusu çalışmalarda faydalanılmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmada Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri ile Kıbrıs Şer'îye Sicilleri kaynak olarak kullanılmıştır. Sonuç olarak Kıbrıs'ın Osmanlı idaresinde bulunduğu 308 yıllık dönemde (1570-1878) tekkeye kimlerin türbedar olduğu ortaya çıkarılmış, kapsamlı bir inceleme ve değerlendirme yapılmış ve tekke tarihinin bilinmeyen bir yönü ayrıntılı olarak dikkatlere sunulmuştur.

Osmanlı Kaynaklarında Ümmül Haram bint-i Milhan

XVI. yüzyılın ünlü denizcisi Piri Reis, 1526 yılında Kanunî Sultan Süleyman'a takdim ettiği *Kıtab-ı Bahriye* adlı eserinde Kıbrıs adası hakkında çeşitli bilgiler verdiği gibi Kıbrıs adasının bir de haritasını kitabına eklemiştir. Ama bu eserde Kıbrıs'ta Tuzla yakınlarında bulunan Ümmül Haram bint-i Milhan'ın tekke ve türbesi hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir.²⁹ Abdurrahman Zapsu'ya göre ise Osmanlılar Kıbrıs'ı fethedince Sultan Selim Ümmül Haram'ın mezarının olduğu yere bir türbe ve önüne de bir cami inşa ettirmiştir.³⁰ Tuncer Bağışkan tarafından ileri sürülen "1650 yılına gelinceye kadar hiçbir Arap ve Osmanlı kaynağında Hala Sultan'ın mezarının yeri belirtilmemiştir. İlk belirten ise 1683 yılında Kıbrıs'ı ziyaret eden Cornelis van Bruyn ile 1760-1767 yılları arasında ziyaret eden Giovanni Mariti olmuştur"³¹ şeklindeki görüş tamamen gerçek dışıdır. Seyyah Abbe Mariü'nin türbe ve tekkenin XVIII. yüzyıl başlarında teşekkül ettiği şeklinde ileri sürdüğü görüş³² de yanlıştır. Çünkü Hala Sultan Tekkesi, türbesi ve şeyhi hakkında bilgi veren ilk Osmanlı kaynağı 1601 tarihli bir vakfiyedir. Osmanlı fethinden tam 30 yıl sonraya ait olan bu kayıt son derece önemlidir ve şimdilik bu konudan bahseden ilk Osmanlı kaynağı bu vakfiyedir. Kaptan-ı derya Cafer Paşa ibn-i Abdülmennan'ın Kıbrıs'ta vakfettiği bazı mallarla ilgili evâhir-i Muharrem 1010 (20-30 Muharrem 1010= 21-31 Temmuz 1601) tarihli olan bu vakfiyede

²⁸ Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 259-261.

²⁹ Piri Reis, *Kıtab-ı Bahriye*, (2. Baskı), TTK Basımevi, Ankara 2002, s. 768-777.

³⁰ Zapsu, *a.g.e.*, s. 13.

³¹ Bağışkan, *a.g.e.*, s. 38-39.

³² Abbe Mariü'den aktan Bağışkan, *a.g.e.*, s. 39 ve Gazioğlu, *a.g.e.*, s. 418-19.

“*Tuzla kazasına tâbi‘ Alaminyo nâm karyede vâki‘ Medîne-i Münevvere vakfi olan çiftliğİN zevâyidinden iki kîle hunta ammete-i ekrem Ümmü’l Haram Hazretlerinin türbedârlarına mâh be mâh verile*” denilmektedir.³³ Bu kısa kayıt Osmanlı fethinden 30 yıl sonra, Temmuz 1601’de, Larnaka’daki Hala Sultan türbesinin mevcut olduğunu ve türbenin bir türbedarının bulunduğu açık olarak göstermektedir. Ancak tekkenin türbedarının kim olduğu belli değildir.

Söz konusu vakfiyeden yaklaşık 58 yıl sonra, 1658’lerde yazılmış olan *Kıtab-ı Cihannüma* adlı eserinde ise Kâtip Çelebi söz konusu türbeden bahseder. Ona göre, “*Memlehâ bir meşhurdur. Kurbünde bir küçük su akar ve suyun ol bir tarafında iki berke biri birine kâribdir. Mabeynleri köprü ile geçilür ve bir mükellef tekye-i ziyâret vardır. Anda sahabiyeden bir hatun olur. Bu tekyenin bir şeyhi vardır. Ayende ve revende misâfirîne enva’î nimet ile ziyâfet ider.*”³⁴ Kâtip Çelebi bu şekilde Ümmül Haram’dan bahsetmekte ama o da tekke şeyhlerinin kimlikleri hakkında bilgi vermemektedir.

Ümmül Haram Tekkesinin/Zâviyesinin Bilinen İlk Şeyhleri

Yukarıda bahsi geçen vakfiye hariç tutulursa, Osmanlı arşiv belgeleri Kâtip Çelebi’den yaklaşık 8 yıl kadar sonra, 1077 (1666) yılında Ümmül Haram Tekkesinde zaviyedar olarak bulunan bir şeyhten bahsetmektedir. Nuh Dede imzalı bir dilekçede belirtildiğine göre Kıbrıs’ta bulunan Ümmül Haram Zaviyesi zaviyedarlığı 1077 (1666) yılında Şeyhülislâm Hazretlerinin işaret-i *aliyyeleriyle* Nuh Dede’ye ihsan buyrularak eline maliye beratı verilmiştir. Arzuhalinde bu bilgiyi veren zaviyedar Nuh Dede beratını kaybettiğinden yenisini talep etmiştir. Bu dilekçede bulunan derkenara göre maliye defterlerinde ve Anadolu Muhasebesinde böyle bir zaviyedarlık kaydı bulunmamış ancak evâil-i Safer 1077 (3-13 Ağustos 1666) tarihinde ilgili zaviyedarlık boşta olduğu için Şeyhülislam *işaretiyle* Nuh Dede’ye ihsan buyrularak berat verilmiştir. Söz konusu belgede bulunan evâil-i Muharrem 1079 (11-21 Haziran 1668) tarihinden ve “zayıçün virildi” ifadesinden hareketle Nuh Dede’nin beratının Haziran 1668’de yenilenmiş olduğu anlaşılmaktadır.³⁵

³³ Kıbrıs Şer’iye Sicilleri, No. 2, s. 15. KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi, Girne. Söz konusu vakfiye bilgisini benimle paylaşan Sayın Sıddık Korkmaz’a çok teşekkür ederim.

³⁴ Kâtip Çelebi, *Kıtab-ı Cihannüma*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2008, s. 613.

³⁵ BOA, Fon Kodu: AE.SMMD.IV., Dosyo No: 42, Gömlek No: 4815. Öztürk çalışmasında söz konusu belgeyi transkribe ederek yayımlamıştır. Ancak belgede çok açık olarak “1077” yazmasına rağmen derkenarlarda bulunan “77” ve “79” yıllarını “1177” ve “1179” olarak anlamış ve “1766”da aldığı beratı kaybettiğinden, 1768’de Şeyhülislamlıktan yenilenmesini” istemiştir demektedir. Böylece Nuh Dede’yi 18. Yüzyıl şeyhleri içinde saymıştır. Öztürk, *a.g.e.*, s. 105, 108. Halbuki belge 17. yüzyıla aittir.

Bununla birlikte Osmanlı Arşivi belgeleri süreklilik ve öncesine atf yapılması açısından bakıldığında 1692 yılından itibaren türbe/tekke ve türbedârlar hakkında bilgi vermeye başlamaktadır. Buna göre 19 Şubat 1692 tarihinde Ümmül Haram Zâviyesi mevcut idi ve Şeyh İbrahim adlı bir türbedar/şeyh vardı.³⁶ KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi'nde bulunan bir belgeye göre, 1 Cemaziyelahir 1103 (19 Şubat 1692) tarihinde zaviyenin türbedarlığına Şeyh İbrahim tayin edilmiştir.³⁷ Şeyh İbrahim'in 3 yıl şeyhlik/türbedarlık görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Çünkü 23 Ramazan 1106 (7 Mayıs 1695) tarihinde Şeyh İbrahim Tuzla Kadısı Mevlana Mehmet'in arzıyla şeyhlikten azledilmiş ve yerine (Yek-çeşm) Derviş Hasan tayin edilmiştir.³⁸

Aslında 1697 yılına ait olan ama geriye dönük olarak 1695 yılı hakkında da bilgi veren bu belge çok önemlidir. Çünkü belgeye göre 1695 yılında Tuzla Kadısı Mevlana Mehmet idi ve onun arzıyla zaviye şeyhliği Şeyh İbrahim'den alınarak (Yek-çeşm) Derviş Hasan'a verilmişti. Bu belgenin verdiği bir başka önemli bilgi ise “*Ber müceb-i Defter-i hazîne. Vakf-ı zâviye-i Ümmül Haram. Der kaza-i Tuzla. Der cezire-i Kıbrıs*” şeklindedir. Bu ifadelerden “*Kıbrıs'ın Tuzla kazasında bulunan Ümmül Haram zaviyesinin bir vakıf olduğu ve söz konusu zaviye vakfının hazîne defterine kaydedildiği*” anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle devletin gözünde bu zaviyenin varlığı resmî olarak 23 Ramazan 1106 (7 Mayıs 1695) tarihinde Tuzla Kadısı Mevlana Mehmet'in arzıyla Şeyh İbrahim'in azledilerek (Yek-çeşm) Derviş Hasan'ın onun yerine şeyh atanması yoluyla işlerlik kazanmıştır. Sonraki kayıtlarda zaviye şeyhi olarak Şeyh İbrahim'e atf yapılması, zaviyenin resmî kayıtlarda adı geçen ilk şeyhinin Şeyh İbrahim³⁹ olduğunu düşündürmektedir. Ancak Şeyh İbrahim'in neden şeyhlikten azledildiği açıklanmamıştır.

(Yek-çeşm) Derviş Hasan yaklaşık iki buçuk yıl zaviye şeyhliği yapmış ve daha sonra o da azledilmiştir. Evâil-i Zilkade 1108 (1-10 Zilkade 1108=22-31 Mayıs 1697) tarihli ve Hazret-i Mevlana soyundan Şeyh El-hac Bostan imzalı bir dilekçede Kıbrıs adasındaki Tuzla kasabası yakınında bulunan Ümmül Haram Zaviyesi zaviyedarı Yek-çeşm (Tekgöz) Derviş Hasan'ın bir “şaki” (eşkya) olduğu,

³⁶ Yücer, çalışmasında bu tarihi Cemaziyelahir 1003 (Mart 1692) olarak veriyorsa da (*a.g.e.*, s. 355) ilgili belgedeki tarih 1 Cemaziyelahir 1003 (19 Şubat 1692)'dir.

³⁷ KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, Fon Kodu: FE. Kutu No: 2, Dosya No: 17, Gömlek Sıra No: 8.

³⁸ BOA, Fon Kodu: İE.EV. Dosya No: 28, Gömlek No: 3226. Söz konusu belgenin yeni harflere çevrilmiş metni Mehmet Cemal Öztürk'ün bildirisi ekinde yayımlanmıştır. Bkz. Öztürk, *a.g.e.*, s. 108-109.

³⁹ Daha sonraki bir kayıt Şeyh İbrahim'den “*sahib-i eveli*” olarak bahsetmektedir ki, bu ifade “resmî olarak zaviyenin ilk sahibi/şeyhi” şeklinde de yorumlanabilir.

dervişlikle alakasının bulunmadığı, kılıktan kılığa girip yiyecek elde etmek isteyen ve beğenilmeyen kişilerden (*tebdil-üş-şekl li-ecl-il-ekl mutadları olan taife-i mezmûmeden*) olduğunun halk arasında söylendiği (*meşhûr ve mütevâtîr*) belirtildikten sonra bu nedenlerden dolayı azledildiği ve yerine dindarlık, doğruluk ve sadakatiyle tanınan ve bu göreve lâyık olan Seyyid Derviş Mustafa'nın (*zâver-i salâh ve takvâyla arâste ve hâl-i sadakat ve istikametiyle pîrâset olub zâviye-i mezkûreye müstehak olmağla*) şeyh tayin edildiği yazılmıştır. Daha sonra ise bahsi geçen şeyhliğin Seyyid Derviş Mustafa'ya “*sadaka ve ihsan*” buyrulması ve Seyyid Derviş Mustafa'nın Devlet-i Aliyye'ye dua edenler zümresine ilhak olunması talep edilmiştir. Bu dilekçe üzerine Derviş Hasan azledilmiş ve yerine 18 Zilhicce 1109 (27 Haziran 1698) tarihinde Seyyid Derviş Mustafa zaviye şeyhliğine tayin edilmiştir.

XVIII. Yüzyılda Ümmül Haram Tekkesi Şeyhleri

Ümmül Haram zaviyesinin ismi bilinen dördüncü şeyhi Şeyh Derviş Mustafa'nın bu görevi 1700 yılı sonlarına kadar sürdürdüğü düşünülebilir. Çünkü Hazret-i Mevlana soyundan Şeyh El-hac Bostan imzalı tarihsiz bir arzuhale göre o sırada Alay Çavuşluğundan emekli Ahmet adlı birisi Ümmül Haram zaviyesi türbedarlığı görevinde bulunuyordu. Fakat bu kişi hem yabancıydı hem de zaviyedarlık işini hakkıyla yapamıyordu. Sonuçta ise türbeye gelen ve giden fakirler ile ziyaretçiler (*ayende ve revende fukara ve züvâra*) zorluklarla karşılaşılıyordu. Bundan dolayı Şeyh Bostan zaviyedarlık görevine her açıdan lâyık ve hak sahibi olan Mevlvî Derviş Hasan'ın tayin edilmesini talep ediyordu. Şeyh Bostan'ın bu talebi üzerine yapılan araştırma sonucunda defterde kayıtlı olarak sadece Derviş Hasan'ın yerine şeyh olan Seyyid Mustafa'nın kayıtlı olduğu ve Anadolu Muhasebesinde Ahmet adlı bir kişiye dair şeyhlik kaydı bulunmadığı anlaşılmıştır. Sonuç olarak dilekçedeki 9 Şevvâl 1112 (19 Mart 1701) tarihli bu derkenar üzerine Şeyh Bostan'ın talebi uygun görülmesi ve Şeyh Seyyid Derviş Mustafa'nın yerine Mevlvî Derviş Hasan'ın Ümmül Haram Tekkesi şeyhliğine tayin edilmesi uygun görülmüştür.⁴⁰

Ümmül Haram Tekkesinin beşinci şeyhi Mevlvî Derviş Hasan'ın şeyhliği 1 yıl sürmüştür. Çünkü bu olayların cereyan ettiği sıralarda zaviyenin resmî kayıtlarda adı geçen ilk Şeyhi El-hac İbrahim Efendi'nin bir dilekçe ile zaviye şeyhliğinin kendisine verilmesini talep ettiği görülmektedir. “*El-Hac İbrahim Efendi-Türbedar-ı*

⁴⁰ BOA, Fon Kodu: AE.SMST.II., Dosya No: 35, Gömlek No: 3485. İlgili belgenin yeni harflere çevrilmiş metni Mehmet Cemal Öztürk'ün bildirişi ekinde yayımlanmıştır. Bkz. Öztürk, *a.g.e.*, s. 109-110. Mevlvî Derviş Hasan'ın şeyh tayin kararı için bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, VGM-VGM, Defter No: 0229-0249, s. 387, hüküm no: 1.

sabuk” imzalı dilekçesinde İbrahim Efendi, Kıbrıs’ın Tuzla kazasında bulunan Ümmül Haram Tekkesinin beratlı şeyhi olduğunu, şeyhlik görevinde iken kötü niyetlilerden olan bir kişinin⁴¹ Şeyh İbrahim öldü ve yeri boş kaldı iddiasıyla şeyhliğe tayin edildiğini, bu vesileyle kendisine gadr edildiğini belirtmiş ve şeyh olan kişinin azledilerek kendisinin yeniden şeyhliğe atanmasını talep etmiştir. Tarih bulunmayan dilekçe ilgililerce dikkate alınmış ve yapılan araştırma sonucunda Şeyh İbrahim’in yerine Derviş Hasan’ın 23 Ramazan 1106 (7 Mayıs 1695) tarihinde şeyh tayin edilmiş olduğu, 18 Zilhicce 1109 (27 Haziran 1698) tarihinde Derviş Hasan’ın yerine Seyyid Derviş Mustafa’nın atandığı ve son olarak Seyyid Mustafa’nın yerine 9 Şevvâl 1112 (19 Mart 1701) tarihinde Mevlevî Derviş Hasan’ın şeyh tayin edildiği anlaşılmıştır. Dilekçeye eklenen bu derkenar 10 Ramazan 1113 (8 Şubat 1702) tarihlidir. Sonuçta El-hac İbrahim 25 Şavvâl 1113 (25 Mart 1702) tarihinde yeniden Ümmül Haram Tekkesi şeyhliğine tayin edilmiştir.⁴²

1692-1702 yıllarını kapsayan dönemde 6 şeyhin görev yaptığı görülmektedir. Ayrıca incelenen kayıtlardan bu dönemde tekke şeyhliği ile türbedarlığı (veya zaviyedarlığı) görevinin aynı kişide olduğu, bir başka deyişle tekke şeyhinin aynı zamanda türbedar olduğu anlaşılmaktadır. 1698 yılında Şeyh olan (Yek-çeşm) Derviş Hasan ile 1701 yılında şeyh tayin edilen Mevlevî Derviş Hasan’ın aynı kişi olup olmadığı açık değildir. İki kişiyi ayıran tek kelime “Mevlevî” ifadesidir. Bununla birlikte farklı kişiler olmaları ihtimali yüksektir. Aynı kişi olsalardı Mevlevî Derviş Hasan’ın daha önce de şeyhlik yaptığına atama yazısında muhtemelen değinilirdi. Dikkat çeken bir başka nokta ilk 6 şeyhten 3’ünün “derviş” olarak anılması, birinin ise “Mevlevî” dervişi olduğunun zikredilmesidir. Bu durumu Hala Sultan Tekkesi üzerinde Lefkoşa Mevlevî Tekkesinin hâkimiyet kurma girişimi olarak değerlendirmek mümkündür. Aynı şekilde 1666 yılında zaviyedar olan Nuh Dede’nin de taşıdığı “dede” unvanından dolayı Mevlevî olduğu düşünülebilir. XVIII. yüzyıla ait bazı belgelerde söz konusu “mevlevî” vurgusu daha çok öne çıkmaktadır.

Lefkoşa Mevlevihanesi Şeyhi Şeyh Mehmet Sadri Dede’nin Ümmül Haram Tekkesi Şeyhliği

1720 yılında Lefkoşa Mevlevihânesi şeyhi Şeyh El-hac Mehmet Sadri Dede

⁴¹ İsmi vermiyor

⁴² BOA, Fon Kodu: İE. EV., Dosya No: 35, Gömlek No: 4020. Sözü geçen belgenin yeni harflere çevrilmiş metni Mehmet Cemal Öztürk’ün bildirisini ekinde yayımlanmıştır. Bkz. Öztürk, *age.*, s. 110-111. Şeyh İbrahim’in yeniden atanma kararı için bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, VGM-VGM, Defter No: 00230-00032, s. 53, hüküm no: 2.

idi. Şeyh Mehmet Sadri Dede, 1720 yılında İstanbul'a bir dilekçe göndermiştir. Dilekçesinde kendisinin Lefkoşa Mevlevihanesi Şeyhi olduğunu, Ümmül Haram zaviyesine vakfedilen paramın “*tevlilyet ve nezareti*” ile Mağosa'da olan Mevlevihanenin dahi “*tevlilyetine*” eskiden beri Lefkoşa Mevlevihanesi'ne Şeyh olanların mutasarrıf olduğunu, buna rağmen bazı kişilerin bu duruma müdahale ettiklerini ve bunun sonucunda da fakir dervişlerin gelirlerinin azaldığını belirtmektedir. Mehmet Sadri Dede'nin talebi, Lefkoşa Mevlevihanesine Şeyh olanların adı geçen mezara (ziyaret yerine/Ümmül Haram Tekkesine) mutasarrıf olmaları, bundan sonra baŐkasının müdahalesinin önlenmesi için defterhane kaydına bu durumun ilave edilmesi, defterhane ve Anadolu Muhasebesi kalemlerinde gerekenlerin yapılması ve bu konuyla ilgili olarak Lefkoşa, Mağosa ve Tuzla kadılarına birer ferman gönderilmesi Őeklindeydi.⁴³

Şeyh Mehmet Sadri Dede'nin dilekçesi üzerine merkezî devlet kayıtlarında araştırma yapılmıştır. Araştırma sonucunda Mehmet Sadri Dede'nin 4 Şaban 1132 (11 Haziran 1720) tarihinde Lefkoşa Mevlevihanesi'ne “*seccâde-niÇin ve mesnevî-hân*” olarak tayin edildiği ve bu tayinin Hz. Mevlana'nın soyundan gelen Şeyh Mehmet Arif Efendi ile Şeyhülislam Mevlâna Abdullah Efendi tarafından tasdik edildiği ve yine Mehmet Sadri Dede'nin 5 Şevvâl 1132 (10 AĞustos 1720) tarihinde Mağosa Mevlevihanesi “*mütevelli-i nükud*”luğuna (para işlerini yürütmekle görevli mütevelliliğine) tayin edildiği ve bu tayinin Hz. Mevlana'nın soyundan gelen Şeyh Mehmet Arif Efendi tarafından onaylandığı anlaşılmıştır. Derkenara göre, adı Mehmet Sadri Dede 29 Şaban 1132 (6 Temmuz 1720) tarihinde Lefkoşa Mevlevihanesi Şeyhliğine ve aynı zamanda Derviş Hasan bin Abdullah'ın azliyle Ümmül Haram Tekkesi Şeyhliğine tayin edilmiş ve bu tayin Hz. Mevlana'nın soyundan gelen Şeyh Mehmet Arif Efendi ile Şeyhülislam Mevlâna Abdullah Efendi tarafından onaylanmıŐtır.

18 Rebiülevvel 1133 (16 Şubat 1721) tarihli derkenarda bu durum açıklandıktan sonra Kıbrıs'ın Tuzla kazasında bulunan Ümmül Haram Tekkesi'nin Lefkoşa'daki Mevlevihane mülhakatından olduğu, eskiden beri mevlevihaneye Şeyh olanların Ümmül Haram Tekkesine de Şeyh olduğu, Mevlevihane Şeyhi El-hac Mehmet Sabri Dede bu Şekilde Ümmül Haram Tekkesi Şeyhliğini sürdürürken Lefkoşa Müftüsünün “*zâviye-i merkûmeden hâsıl olan mahsûlâtı ekl ve bey' sevdasıyla zâviye-i mezbûre fukara-yı mevleviyeye meŐruta değildir*” diyerek kendisine yakın ve dışarı-

⁴³ BOA, Fon Kodu: İE. ENB., Dosya No: 7, Gömlek No: 731.

dan bir kişi olan Hasan adlı kişiye berat ettirdiği, bu durumun Mevlevihane için gadr olduğu, bunun üzerine Hz. Mevlana'nın soyundan gelen Şeyh Mehmet Arif Efendi'nin arzı ve Şeyhülislâm Mevlana Abdullah Efendi'nin "işaretleriyle" Şeyh Hasan'ın azline ve Şeyh Mehmet Sadri Dede'ye Ümmül Haram Tekkesi şeyhliği için 29 Şaban 1132 (6 Temmuz 1720) tarihli berat verildiği anlaşılmıştır. Sonuçta söz konusu şeyhliğin 1721 yılında Mehmet Sadri Dede'ye "zabt ve tasarruf" ettirilmesi için gereğinin yapılması buyrulmuştur.

Mehmet Sadri Dede'nin 1720'lerdeki dilekçesinde yer alan derkenarın bir tezkereye dönüştürülerek Kıbrıs'a gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu tezkere Kıbrıs Şeyh-i Seb'ası Cafer bin Abdürrahim'in not defterinde bulunmaktadır.⁴⁴ Derkenarın Ümmül Haram Tekkesi ile ilgili kısmının hemen hemen aynı kelime ve ifadelerle yer aldığı bu tezkerenin son kısmı biraz farklıdır. Farklı olan kısma göre, Hazret-i Mevlana soyundan olan Mehmet Arif Efendi Müftü'nün adamı Hasan'ın şeyhlikten alınması ve yerine tekrar Mehmet Sadri Dede'nin tayin edilmesini isteyince Ümmül Haram Tekkesi "tekye-nişînlük" vazifesinin Derviş Hüseyin mahlulünden Derviş Hasan ibn-i Abdullah'a tevcih olunduğu ve hâlâ üzerinde bulunduğu anlaşılmıştır. Sonuçta ilgili tekke şeyhliğinin Mehmet Sadri Dede'ye tevcihi kararlaştırılmıştır.

1729 yılına ait bir belge o yılki mevcut durumu bildirmektedir. Buna göre Mehmet Sadri Dede (tespit edilemeyen bir tarihte) azledilmiş ve Ümmül Haram Tekkesi türbedarlığı Derviş Hasan'a tevcih edilmiş bulunuyordu.⁴⁵

XVIII. Yüzyıl Ortalarında Ümmül Haram Tekkesi ve Şeyh Abdürrahim

1742 yılında Ümmül Haram Tekkesi türbedarı/şeyhi Şeyh Abdürrahim Efendi idi. Şeyh Abdürrahim Efendi türbenin tamiri için Ümmül Haram Mütavvelli Kaymakamı Seyyid Mehmet Aziz Efendi'den 25 kuruş almış ve bu işlem 3 Şaban 1155 (3 Ekim 1742) tarihinde mahkemede kaydedilmiştir.⁴⁶ Aynı tarihli bir başka kayıt ise Şeyh Abdürrahim Efendi'nin Ümmül Haram Tekkesi Vakfı'nın Tuzla kasabasında ve İskele'de bulunan dükkânlarının 1 yıllık kira olan 61 kuruşu tahsil ettiği ve bu parayı zaviyedeki fakirler ile zaviyeyi ziyarete gelenlerin yiyecek-

⁴⁴ KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, Türkçe Yazmalar, No: M.1889.

⁴⁵ KŞS, Defter No: 13, s. 220/1. 1729 yılında Hala Sultan Tekkesi türbedarı olan Şeyh Derviş Hasan'ın 1729 yılında Şeyh Mehmet Sadri Dede'nin azlinden sonra yerine atanan Derviş Hasan ile aynı kişi olup olmadığı belli değildir.

⁴⁶ KŞS, Defter No: 15, s. 211/1

lerine harcadığını göstermektedir.⁴⁷ Şeyh Abdürrahim, 8 Ramazan 1155 (6 Kasım 1742) tarihinde bir kez daha mahkemeye gitmiş ve 1 adet öküz satın almak için Lefkoşa'daki kesimhane kirasından olmak üzere Ümmül Haram Vakfı Mütevellisi Kaymakamı Seyyid Abdullah Efendi'den 20 kuruş aldığını kayıtlara geçirtmiştir.⁴⁸ Bunlara ilave olarak Şeyh Abdürrahim Efendi H.1158-1161(M.1745-1748) yıllarında Ümmül Haram Tekkesi "mezruatı" (ekinlerinin hasadı) için her yıl Mütevellî Vekili Seyyid İsmail Efendi'den 30 kuruş almıştır.⁴⁹

Şeyh Abdürrahim Efendi her nedense bu sıralarda, H.1156 (M.1743 yılı içinde) şeyhlikten azledilmiş ve yerine aslen Tunuslu olan Eş-şeyh Ahmet bin Hamude atanmıştır. Bununla birlikte Şeyh Ahmet bin Hamude'nin şeyhliği çok kısa sürmüş görünmektedir. Çünkü 16 Şaban 1156 (5 Ekim 1743) tarihinde Ümmül Haram Tekkesi şeyhliğine/türbedarlığına Şeyh Abdürrahim tekrar atanmıştır. İlgili kayda göre, Kıbrıs adasında bulunan "*Tuzla kazâsında Ümmül Harâm tekyesi vakfından olmak üzere vazîfe-i mu'ayyene ile tekye-i mezburâde türbedâr olan Tunusî eş-Şeyh Ahmed Efendi*" çocuksuz olarak ölmüş ve böylece yeri boş ve yapılması gereken hizmeti de yapılamaz hale gelmiştir. Bu nedenle Nakşibendî tarikatından ve hak sahiplerinden olan Şeyh El-hac Abdurrahim Özbekî'nin türbedar tayin edilmesi vakıf mütevellisi Şeyh Seyyid Abdullah tarafından arz edilmiş ve mütevellî arzı gereği olarak Şeyh Abdürrahim Özbekî Ümmül Haram Tekkesi türbedarlığına/şeyhliğine tayin edilmiştir.⁵⁰

Atama kaydında Tunuslu Şeyh Ahmet bin Hamude'nin çocuksuz olarak öldüğü belirtilmiş ise de bu olaydan 3 yıl sonra Şeyh Ahmet bin Hamude'nin iki oğlu, Şeyh Kasım ve Şeyh Ahmet⁵¹ bir dilekçe ile Osmanlı hükümetine müracaat etmişlerdir. İstanbul'dan Kıbrıs'a gönderilen 1-10 Receb 1159 (20-30 Temmuz 1746) tarihli fermana göre "*Abdurrahim Özbekî nâm kimesne bunların babaları Tunuslu Şeyh Ahmed nâm kimesne için; mukaddemâ şeyh türbedarlığı üzerimden aldı deyü garaz u adâvetinden nâşi bin yüz elli (altı)*⁵² senesinde babaları mezkûru ve vâlidelerini ve karındaşlarını

⁴⁷ KŞS, Defter No: 15, s. 211/2

⁴⁸ KŞS, Defter No: 15, s. 211/3; Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, s. 259.

⁴⁹ KŞS, Defter No: 17, s. 9/3,4,5,6; Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, s. 259; Bahsi geçen belgelerin tam transkripsiyonu için bkz Ali Efdal Özkul, *Lefkoşa'nın 17 Numaralı Şer'i Mahkeme Sicili (H.1157-1161/1744-1748)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1998, s. 112.

⁵⁰ KŞS, Defter No: 15, s. 217/2; Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, s. 260.

⁵¹ KŞS'nde bulunan ferman sureti kaydında Şeyh Kasım ile Şeyh Ahmet'in Ümmül Haram türbesi türbedarları olduğu yazılmış ise de bunun doğru olmaması gerekir. Çünkü söz konusu tarihte türbedar ve şeyh olan kişi Abdürrahim Efendi idi. KŞS, Defter No: 17, s. 59/1.

⁵² Fermanın KŞS'ndeki suret kaydında "bin yüz elli" yazıyorsa da bu tarihin "bin yüz elli altı" olması

bi-gayr-i hakkın katl idüip ziyâde gadr u te'addî ve fesâd ü şekâvet eyledüğüm bildiriüp" adalet talep etmişlerdir. Kıbrıs muhassılı ile Tuzla kadısına yazılan bu ferman konunun yerel mahkemede görüşülerek karara bağlanmasını emretmektedir.⁵³

Mahkemeden verilen hüccete göre dava Lefkoşa'da görülmüştür. 21 Şevvâl 1159 (6 Kasım 1746) tarihli olan ve mahkemeden verilen hüccette yer alan iddialarına göre, H.1156 (M.1743)⁵⁴ yılında Ümmül Haram Tekkesi türbedarı Şeyh Abdürrahim azledilip yerine Şeyh Ahmet bin Hamude türbedar tayin edilince Şeyh Abdürrahim Şeyh Ahmet bin Hamude'ye kin bağlamış ve türbe hademesine zehir göndererek bu zehri şeyhin yemeğine katmalarını istemiştir. Gönderilen zehrin şeyhin yemeğine katılması sonucu Şeyh Ahmet bin Hamude ve eşi Cennet binti Ahmet ile çocukları Hasan, Halime, Emine ve Ayşe zehirli yemekten yedikleri için zehirlenerek ölmüştür. Şeyh Kasım ve Şeyh Ahmet'in mahkemeden talebi olayın soruşturulması ve ölenlerin diyetinin türbedar Şeyh Abdürrahim'den tahsil edilmesiydi. Ancak soruşturma sonucunda Şeyh Abdürrahim suçsuz bulunmuş, davacılar Şeyh Kasım ve Şeyh Ahmet'e *ta'zir* (uyarma) cezası verilmiş ve sebepsiz olarak şeyhin işlerine karışmamaları konusunda uyarılmışlardır.⁵⁵

Bununla birlikte iki taraf arasındaki anlaşmazlık iki yıl kadar daha devam etmiştir. Bu arada belki Şeyh Ahmet bin Hamude'nin oğulları Şeyh Kasım ve Şeyh Ahmet müştereken türbedarlığa dahi tayin edilmiş olabilirler. Çünkü 13 Cemaziyelevvel 1161 (11 Mayıs 1748) tarihli bir kayıt söz konusu iki kardeşin türbedarlık görevini müştereken ifa ettiklerinden bahsetmektedir. Kayda göre, Ümmül Haram Tekkesinin türbedarlığı vazifesini müştereken ifa eden Tunuslu Şeyh Ahmet bin Hamude'nin oğulları Şeyh Kasım ve Şeyh Ahmet "*kendi hüsn i rızâ ve ihtiyarlarıyla mutasarrıf oldukları türbedarlıklarını*" Şeyh Abdürrahim Özbeki'ye "feragat ve kasr-ı yed" etmişlerdir. Lefkoşa Naibi Ahmet Münib Efendi durumu bu şekilde İstanbul'a arz etmiş ve 11 Mayıs 1748 tarihinde Şey Abdürrahim Özbeki için türbedarlık berati yazılmıştır.⁵⁶

gerekir. Çünkü mahkemeden verilen hüccette açık olarak olayın "bin yüz elli altı" yılında meydana geldiği yazılmıştır. Dolayısıyla ferman kaydedilirken muhtemelen "altı" ifadesi atlanarak sicile kaydedilmiştir. KŞS, Defter No: 17, s. 59/1.

⁵³ KŞS, Defter No: 17, s. 59/1; Hükmün transkripsiyonu için bkz. Özkul, *Lefkoşa'nın 17 Numaralı Şer'i Mahkeme Sicili*, s. 112.

⁵⁴ 1156 yılı 1 Muharrem ile başlar. Dolayısıyla 1 Muharrem 1156=25 Şubat 1743. Şeyh Abdürrahim 5 Ekim 1743'te tekrar türbedar tayin edildiği için Tunuslu Şeyh Ahmet 25 Şubat 1743 tarihinden sonraki aylarda tayin edilmiş olmalıdır. Sonuç olarak bu değişim H.1156 (M. 1743) yılında olmuştur.

⁵⁵ BOA, Fon Kodu: D.BŞM.MHF, Dosya No: 38, Gömlek No: 24. Bahsedilen belgenin yeni harflere çevrilmiş metni Mehmet Cemal Öztürk'ün bildirişi ekinde yayımlanmıştır. Bkz. Öztürk, *a.g.e.*, s. 111-112.

⁵⁶ BOA, Tanifin Kodu: EV.HMH.d., Defter No: 04651-00013, s. 12, hüküm no: 2.

Türbedar Şeyh Abdürrahim 1749 yılında ölmüş ve türbedarlık görevi “*ulema ve süleha*” tarafından Nakşibendî Tarikatından Şeyh Seyyid Mehmet’e verilmiştir.⁵⁷ Şeyh Seyyid Mehmet bu görevi yürütürken Yusuf adlı birisi kendisinin türbedar olarak tayin edildiğini bildiren bir berat elde ederek Kıbrıs’a gelmiş ve Şeyh Mehmet’i yapmakta olduğu görevi bırakmaya zorlamıştır. Yusuf’un zorlamasıyla Şeyh Mehmet türbedarlık görevinden ayrılmıştır. Olayı bu şekilde anlatan Lefkoşa Naibi Mevlana Abdullah arzında, türbedar Yusuf’un türbedarlıktan azledilmesi ve Şeyh Seyyid Mehmet’in türbedar tayin edilerek eline türbedarlık beratı verilmesini talep etmiştir. Lefkoşa naibinin talebi kabul edilmiş ve Şeyh Seyyid Mehmet’in tayini ile ilgili olarak “*türbedârlıkda edâyı hizmet eyledikten sonra bundan evvel türbedâr bulunan vazîfei mu’ayyenesine ne vehîle mutasarrıf olagelmışler ise mûmâ-ileyh dahi ol minvâl üzre vazîfei mu’ayyenesin evkâfi mezbûre mahsûlünden mütevellisi olanlar yedinden alup mutasarrıf ola*” şeklinde 1 Nisan 1749 tarihli ferman-ı hümayun yazılarak Kıbrıs’a gönderilmiştir.⁵⁸

Ümmül Haram Türbedarları Şeyh Mehmet Erbilli ve Şeyh Ahmet Nakşibendî

Türbedar Şeyh Seyyid Mehmet (muhtemelen Şeyh Mehmet Erbilli) 15 ay kadar türbedarlık görevini ifa etmiş ama bu arada kendisinin aslında kasap olduğu, bir şekilde Nakşibendî Tarikatına girdiği, Ümmül Haram türbedarlığı için berat aldığı, türbedarlığı sırasında “*dâima müteharrik-i nâs ve müfsid ve münâfik ve ümmeti Muhammedi birbirine düşürdüğünden gayri vakfın esyâsını telef ve gallât ve nüzûrâtını umûruna sarfla istihlâk ve türbe-i şerîfin harâbına bâ’is ü bâdî ve cümle ahâlî kendüden mutazarır olduklarını mevstûku’l-kalem kimesneler haber vermeleriyle*” türbedarlık görevinden azli münasip görülmüştür. Ümmül Haram vakfi mütevellisi Seyyid Abdullah, sunduğu arzında olayı bu şekilde anlattıktan sonra azledilen türbedarın yerine, türbedarlığa layık ve müstahak olan Şeyh Ahmet Nakşibendî’nin tayin edildiğini belirterek Şeyh Ahmet Nakşibendî için türbedarlık beratı talep etmiş ve 5 Receb 1163 (17 Haziran 1750) tarihli beratla Şeyh Ahmet türbedar tayin edilmiştir.⁵⁹

Türbedar Şeyh Edirneli Hasan ve Şeyh İsmail Rıza(yî) Dede

1750-1766 yılları arasında görev yapan türbedarı/türbedarları şimdilik tes-

⁵⁷ Özkul, *Kıbrıs’ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, s. 260.

⁵⁸ KŞS, Defter No: 16, s. 163/2.

⁵⁹ KŞS, Defter No: 16, s. 172/1. Buradaki bilgiler özet olarak Özkul’un eserinde de vardır. Bkz. Özkul, *Kıbrıs’ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, s. 260-261.

pit etme imkânı yoksa da 1766 yılında Hala Sultan Tekkesi türbedarının Şeyh Edirneli⁶⁰ Hasan Efendi olduğu anlaşılmaktadır. 17 Temmuz 1766 yılında Hala Sultan Tekkesi Vakfı mütevellisi Es-seyyid El-hac Abdullah kendisine El-hac Mehmet Efendi'yi kaymakam olarak tayin etmiştir.⁶¹ Müteveli Kaymakamı El-hac Mehmet görevine başladığında Hala Sultan Tekkesi türbedarı Şeyh Edirneli Hasan türbedarlıkla yetinmeyip vakfın gelirlerini “ekl ve bel” (yiyip yutmak) niyetiyle müteveli kaymakamı El-hac Mehmet Efendi'nin işlerine müdahale ve kendisini “taciz” etmeye başlamıştır. Türbedarın vakfın gelir ve giderine müdahale hakkı olmadığından müteveli Eş-şeyh Es-seyyid Abdullah'ın şikâyeti üzerine türbedar Edirneli Hasan'ın müteveli kaymakamı El-hac Mehmet'in işlerine müdahale etmesinin önlenmesi için Lefkoşa ve Tuzla kadıları ile Kıbrıs muhassılına hitaben 28 Safer 1180 (5 Ağustos 1766) tarihli bir ferman hazırlanarak Kıbrıs'a gönderilmiştir.⁶²

Türbedar Edirneli Şeyh Hasan'ın türbedarlık görevinin 1774 yılına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Azil nedeni belli olmamakla birlikte 1774 yılında azledilmiş ve yerine 27 Muharrem 1188 (9 Nisan 1774) tarihinde Eş-şeyh İsmail Rıza(yî) Dede tayin edilmiştir.⁶³ Türbedar Şeyh İsmail Rıza(yî) Dede uzunca sayılabilecek bir süre, 15 yıl, türbedarlık yapmış ve 1789 yılı sonlarında azledilmiştir. Türbedar Şeyh İsmail Rıza(yî) Dede'nin azil sebebi “*kendi halinde olmayıp şer'an yasaklanmış türlü türlü işler yapmasından başka nice rezil eşkiyayı yanına alması ve her gün çeşitli edepsizlikler yapması sonucunda oluşan güvensizlik nedeniyle türbeyi ziyaret eden erkek ve kadınların sayısını gündün güne azalarak salih kimselerin türbeyi ziyaretten mahrum bırakılmış olmaları*”⁶⁴ şeklinde açıklanmıştır. Sonuçta Hala Sultan Tekkesi mütevellisi Şeyh Mustafa ile Lefkoşa Naibi durumu ayrı ayrı İstanbul'a bildirerek türbedar Şeyh İsmail Rıza(yî) Dede'nin yerine Şeyh İbrahim Halife ibn-i Mustafa'nın tayinini talep etmiş ve 8 Rebiülahir 1204 (26 Aralık 1789) tarihinde bu tayin gerçekleşmiştir.⁶⁵

⁶⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan bir kayıta söz konusu kişi “Tırnovî” (Tırnovalı) şeklinde kayıttır. Bkz. VGM-VGM, Defter No: 00265-00026, s. 45, hüküm no: 1.

⁶¹ KŞS, Defter No: 19, s. 7/1.

⁶² KŞS, Defter No: 19, s. 7/2.

⁶³ OA, Fon Kodu: C.EV. Dosya No: 138, Gömlek No.875.

⁶⁴ “*Eş-Şeyh İsmail Rıza Dede kendi hâlinde olmayıp envâ'i menhiyâtı mürtekeb olduğundan mâ'adâ nice erâzil-i eşkiyâyı cem' ve gunâ gün fezâhata ihtiyâr etmekle ricâl ve nisâdan züvvâr-ı türbe-i şerife adem-i emniyetlerinden nâşî münkâtî olup müştâk-ı ziyâret olan sulehâ birkaç seneden beri mahrûm olmalarıyla ...*” KŞS, defter No: 21, s. 129/1.

⁶⁵ KŞS, defter No: 21, s. 129/1. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan bir kayıt da bu tayini doğrulamaktadır. Fakat bu kayıta tayin tarihi 5 Rebiülevvel 1204 (23 Aralık 1789) olarak verilmiştir. Bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, VGM-VGM, Defter No: 00265-00152, s. 304, hüküm no: 1.

Bu belgede açıkça yazılmış olmamasına rağmen sonraki belgelerde bulunan bilgilerden hareketle türbedar tayin edilen Şeyh İbrahim ibn-i Mustafa'nın Hala Sultan Tekkesi mütevellisi olan Şeyh Mustafa'nın oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Böylece baba Şeyh Mustafa Hala Sultan vakfı mütevellisi, oğul Şeyh İbrahim de Hala Sultan Tekkesi türbedarlığına tayin edilmiş olmaktadır.

Şeyh İsmail Rıza(yî) Dede ve Türbedar-ı Sânilik İhdası Girişimi

Türbedar Şeyh İsmail Rıza(yî) Dede'nin türbedarlığı zamanında yaşanan ilginç bir olay dikkati çekmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan bir kayda göre 1774 yılında İsmail Rıza(yî) Dede Hala Sultan Tekkesi türbedarlığına tayin edilmiş ve tayin işlemi Anadolu Muhasebesi kalemine kaydedilerek kendisine *maliye beratı* verilmiştir. Aradan 4 yıl geçtikten sonra daha önce var olmayan bir *türbedâr-ı sânilik ciheti* ortaya çıkmış ve Seyyid Şeyh Mahmut *diğer Hasan*⁶⁶ *mahlulünden* Askerî Ruznamçesi kalemine başvurarak *türbedâr-ı sânilik beratı* talep etmiş ve kendisine 1778 yılında Ümmül Haram Tekkesi *türbedâr-ı sânilik beratı* verilmiştir. 1786 yılında *türbedâr-ı sâni* Şeyh Mahmut çocuksuz olarak ölünce Fezullah bin Mehmet bu göreve talip olmuş ve Askerî Ruznamçesi kaleminden kendisine 15 Rebiülevvel 1200 (16 Ocak 1786) tarihli *türbedâr-ı sânilik beratı* verilmiştir. Aslında hiçbir hukukî dayanağı olmayan bu gelişmeler türbedar Şeyh İsmail Rıza(yî) Dede'nin girişimi sayesinde sona erdirilmiştir. Onun şikâyeti üzerine ve muhtemelen uzun süren mücadelesi sonucunda Anadolu Muhasebesi kaleminde *türbedâr-ı sânilik* adıyla bir görevin olmadığı, bu durumun ilk kez 1778 yılında Askerî Ruznamçesi kaleminde ihdas olunduğu ama geçmişinin olmadığı ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine *türbedâr-ı sânilik* iddiasında bulunan Fezullah bin Mehmet “ben türbedarlık-ı sâni cihetini Seyyid Şeyh Mahmud’un bilâ-veled mahlûlünden olmak üzere Askerî beratıyla üzerime tevcih etdirmişdim. Lâkin türbedarlık-ı sâni ciheti olmadığı benim bu esnada yakinen malumum olub ve türbedarlık-ı mez-bûrda benim kat’a alâka ve medhalim yokdur” demiştir. Sonuç olarak 18 Mart 1786 tarihinde Şeyh İsmail Rıza(yî) Dede’ye yeniden berat verilmesi ve Askerî Ruznamçesi kaleminde bulunan *türbedâr-ı sânilik kaydının terkin* edilmesine karar verilmiştir.⁶⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bu konuyla ilgili belgeler nihaî kararı içermediğinden sadece bunlara dayanan ve söz konusu tekkenin tarihinde aslında *türbedâr-ı sânilik* adıyla bir vazifenin olmadığını bilmeyen Mehmet Cemal

⁶⁶ Aslında böyle bir kişi mevcut değildir.

⁶⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, VGM-VGM, Defter No: 00265-00026, s. 45, hüküm no: 1.

Öztürk, Feyzullah Efendi'yi Ümmül Tekkesi türbedarları arasında göstermiştir.⁶⁸ Ancak yukarıda özetlenen ve Vakıflar genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan kayıt Öztürk'ün yorumunun doğru olmadığını göstermektedir. Zaten daha sonraki dönemlerde de *türbedâr-ı sânilik* adıyla bir tevcih olmamıştır.

Şeyhlerin Kavgası: Türbedar-Mütevelli Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan ve Şeyh İbrahim veled-i Şeyh Mustafa⁶⁹

XVII. yüzyıl sonlarından XIX. yüzyıl başlarına gelinceye kadar Hala Sultan Tekkesi türbedarlığı için olsun Hala Sultan Tekkesi Vakfı mütevelliliği için olsun talipler arasında sürekli bir mücadele olduğu görülmektedir. Bazen de mütevelliler ile türbedarlar karşı karşıya gelmişlerdir. Çatışmanın temel sebebi tarafların birbirlerini vakfın gelirlerini “*ekl ve bel*” (yiyip yutma) ile suçlamalarıdır. XIX. yüzyıl başlarında yaşanan bir çatışma bu durumu tüm açıklığı ile ortaya koymaktadır. Söz konusu çatışma Şeyh İbrahim bin El-hac Mustafa ile Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan arasında kendini göstermiştir.

26 Aralık 1789 tarihinde Hala Sultan Tekkesi türbedarlığına tayin edilen Şeyh İbrahim Halife ibn-i Mustafa'dan sonra türbedarlığa “*Şeyh İbrahim ibn-i Mustafa'nın kasr-ı yedi (el çekmesi) sonucunda H.1211 (1796-1797) yılında, mütevelliliğe ise H.1210 (1795-1796) yılında Şeyh Mustafa'nın ölümü üzerine*” Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan tayin edilmiş görünmektedir.⁷⁰ Böylece Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan daha önceki türbedarlardan farklı bir niteliğe sahip olmuştur. Çünkü 1804 yılında yazdığı arzuhaline göre hem vakfın mütevelliliği hem de zaviyenin türbedarlığı kendisine verilmiştir. Halbuki daha önceki dönemlerde türbedar ile zaviyedarlar farklı farklı kişilerdi. *Türbedâr ve mütevellî* Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan görevlerini ifa ederken eski türbedar Şeyh İbrahim Halife ibn-i Mustafa bir yolunu bularak İstanbul'a müracaat etmiş ve *tevlîyyet ve zaviyedârlığı* berat alarak ele geçirmiştir. Bu durumu kendisine yapılmış bir *gadr* olarak yorumlayan Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan *sahib-i evvel* sıfatıyla *tevlîyyet ve türbedarlık* görevlerinin tekrar kendisine tevcih olunmasını talep etmiştir. Konuyu inceleyen Şeyhülislâm Mevlana Ahmet Esat'ın onayı ve 5 Muharrem 1219 (16 Nisan 1804) tarihli ruus ile Şeyh İbrahim Halife

⁶⁸ Öztürk, *a.g.e.*, s. 106. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan söz konusu belgelerin çeviri yazısı Öztürk'in çalışması ekinde (s112-116) yayımlanmıştır.

⁶⁹ Gerek türbedarlık ve gerekse mütevellilik için adaylar arasında mücadelenin eksik olmadığı görülmektedir. Çalışmamızda oldukça uzun denilebilecek bir zaman zarfında devam etmesi ve ilginç bir şekilde sonuçlanmış olması nedeniyle Şeyh Hüseyin ile Şeyh İbrahim arasında yaşanan *tevlîyyet ve türbedarlık* çatışması ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

⁷⁰ Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan'ın iddiasına göre. Bkz. KŞS, Defter No: 26, s. 81/5.

ibn-i Mustafa her iki görevden azledilmiş ve 1804 yılında Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan *mütevelli ve türbedar* tayin edilmiştir.⁷¹

Bununla birlikte Şeyh İbrahim ibn-i Mustafa mücadeleyi bırakmamış o da bir arzuhal ile İstanbul'a başvurmuştur. Arzuhaline ve iddiasına göre babası Eş-şeyh El-hac Mustafa Hala Sultan Tekkesi *tevlîyetine*, kendisi de aynı tekkenin *türbedarlığına* sahip iken babası mütevelli El-hac Mustafa ölünce yabancı birisi olan Hüseyin Redif ibn-i Hasan ortaya çıkmış ve İstanbul'a başvurarak *mahlulünden* mütevelliliği, *kasr-ı yedinden* de türbedarlığı kendi üzerine berat ettirmiştir. Bunun üzerine kendisi, Şeyh İbrahim ibn-i Mustafa, durumu İstanbul'a bildirmiş ve sonuçta *ciheyetn-i mezbûreteyn* (adı geçen her iki görev=mütevellilik ve türbedarlık) görevleri Hüseyin Redif ibn-i Hasan'dan alınarak kendisine tevcih edilmiştir. Halbuki türbedarlık zaten kendisinin, mütevellilik ise babasının ekmek parası olduğu için yine kendisinin hakkı olduğundan Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan'ın her iki görevden azledilerek kendisinin her iki göreve yeniden atanmasını talep etmiştir. Yine konuyu inceleyen Şeyhülislâm Mevlana Ahmet Esat'ın onayı ve 13 Rebiülevvel 1219 (22 Haziran 1804) tarihli ruus ile bu kez Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan her iki görevden azledilmiş ve Şeyh İbrahim Halife ibn-i Mustafa yeniden *mütevelli ve türbedar* tayin edilmiştir.⁷²

4 yıl sonra, 1808 yılında *mütevellilik ve türbedarlık* bir kez daha el değiştirmiştir. Bu kez İstanbul'a başvuran ve yeni bir berat elde eden Şeyh Hüseyin Redif İbn-i Hasan olmuştur. Şeyh Hüseyin Redif'in arzuhaline göre, kendisi zaviyede bulunan cami ile diğer binaları tamir ettirmiş, zaviyedeki hamamı yeniden yaptırmış ve bu şekilde büyük miktarda harcama yaptığı gibi idare işlerinde de kusur etmemiştir. Buna rağmen Şeyh İbrahim bin Şeyh El-hac Mustafa bir yolunu bularak kendisinin azledilmesini sağlamış ve *tübedarlık* ile *mütevelliliğe* de Şeyh İbrahim bin El-hac Mustafa tayin edilmiştir. İddiasına göre, kendisi "*Şeyh El-hac Mustafa'nın H.1210 (1795-1796) yılındaki ölümü üzerine mütevelliliğe, H.1211 (1796-1797) yılında da türbedar Şeyh İbrahim ibn-i Mustafa'nın kasr-ı yedi (el çekmesi) sonucunda türbedarlığa*" tayin edilmiştir. H. 1219 (1804) yılına kadar 8 yıl her iki görevi de ifa ettikten sonra, 1804 yılında her iki görev kendisinden alınarak Şeyh İbrahim ibn-i Mustafa *mütevelli ve türbedar* tayin edilmiştir. Dilekçesinin sonunda Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan kendisinin *sahib-i evvelî* olduğunu ve eski görevlerinin kendisine iade edilmesini talep etmiştir. Konuyla ilgili fikri sorulan dönemin şeyhülislâmı Es-seyyid

⁷¹ KŞS, Defter No: 24, s. 59/1.

⁷² KŞS, Defter No: 24, s. 64/2.

Mehmet Ataullah Efendi'nin *işaret* etmeleri ve 21 Zihicce 1222 (19 Şubat 1808) tarihli ruus gereğince *türbedarlık* ve *tevlîyyet* Şeyh İbrahim'den alınarak Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan bir kez daha *türbedar* ve *mütevelli* atanmıştır.⁷³

Bununla birlikte Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan bir kayıt söz konusu tayinden tam 2 ay sonra 22 Safer 1223 (19 Nisan 1808) tarihinde Şeyh Hüseyin Redif İbn-i Hasan'ın azledildiğini ve Şeyh İbrahim bin Mustafa'nın yeniden türbedar tayin edildiğini yazmaktadır.⁷⁴ Ancak öyle anlaşılıyor ki Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan mücadeleye devam etmiş ve şeyhliği yeniden ele geçirmiştir. Zira Eylül 1808'de, *türbedarlık* ve *tevlîyyet* bir kez daha el değiştirmiştir. Bu kez şikâyetçi olan ve İstanbul'a arzuhal gönderen Şeyh İbrahim ibn-i Mustafa'dır. Şeyh İbrahim bu kez kendisine güçlü bir de destek bulmuştur. *Türbedarlık* ile *mütevelliliğin* Şeyh İbrahim ibn-i Şeyh El-hac Mustafa'nın hakkı olduğunu ileri süren ve bu konuda arz sunan kişi İstanbul'da *seccâde-nişîn* olan Uşşâki Eş-şeyh Mehmet Cemaleddin'dir. Şeyh Mehmet Cemaleddin'in arzı ve Şeyhülislâm Ahmet Esad Efendi'nin *işareti* ve 22 Recep 1223 (13 Eylül 1808) tarihli ruus gereğince Ümmül Haram Tekkesi *türbedarlık* ve *tevlîyyeti* bir kez daha Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan'dan alınarak Şeyh İbrahim ibn-i Şeyh Mustafa'ya tevcih edilmiş ve bununla ilgili olarak 27 Recep 1223 (18 Eylül 1808) tarihli bir ferman hazırlanarak Kıbrıs'a gönderilmiştir.⁷⁵

Uşşâki Eş-şeyh Mehmet Cemaleddin'in işe karışması ve Şeyh İbrahim ibn-i Şeyh Mustafa'ya desteklemesi Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan'ın dayanma gücünü kırmış görünmektedir. Bu arada bu çatışmayı ortadan kaldırmak için bazı kişilerin araya girmiş olabileceğini de hesaba katmak gerekir. Sonuçta Şeyh İbrahim ibn-i Şeyh Mustafa'nın *mütevelli* ve *türbedar* olarak tayin edilmesinden yaklaşık 3 ay sonra iki taraf anlaşmaya varmış ve bir senet imzalanıp mahkemede onaylatılarak yaklaşık 12 yıl süren çatışmaya son verilmiştir. İmzalanan senetten anlaşıldığına göre Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan *türbedarlık* ve *mütevellilik* iddiasından vaz geçmiştir. Buna karşılık olarak Şeyh İbrahim Şeyh Hüseyin Redif Efendi'nin "*fakir ve hasta olması ve tekkede hizmetinin bulunmuş olması sebebiyle tekkenin fakirlerinden sayılmasına*" karar verilmiştir. "*Tekkenin fakirlerinin sorumluluğu ve bakımı da tekke şeyhinin*

⁷³ KŞS, Defter No: 26, s. 81/5. Atama kararı için bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, VGM-VGM, Defter No: 00272-00156, s. 280, hüküm no: 4.

⁷⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, VGM-VGM, Defter No: 00074-00021, s. 41, hüküm no: 6.

⁷⁵ KŞS, Defter No: 26, s. 124/1. Tayin belgesi için bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, VGM-VGM, Defter No: 00274-00026, s. 50, hüküm no: 1.

*görevi olduğu için*⁷⁶ Hala Sultan Tekkesi'nin *türbedarı* ve *mütevellisi* olan Şeyh İbrahim ibn-i Mustafa, senedin düzenlendiği 1 Zilkade 1223 (19 Aralık 1808) tarihinden itibaren hayatta olduğu müddetçe eski Şeyh Hüseyin Redif ibn-i Hasan Efendi'ye her ay kırk kuruş ve yıllık olarak da 3 kile buğday ve 50 okka zeytinyağı vermeyi taahhüt etmiştir.⁷⁷

Şeyh İbrahim ibn-i Mustafa kesintisiz olarak 1808 yılından 1824 yılına kadar *türbedar* ve *mütevelli* olarak hizmet etmiştir. 1824 yılında Şeyh İbrahim büyük oğlu Hüseyin Efendi lehinde olarak *türbedarlık* ve *mütevellilik* görevlerinden ayrılmış ve büyük oğlu Şeyh Hüseyin Efendi'ye 22 Cemaziyelevvel 1239 (23 Şubat 1824) tarihinde *türbedarlık* ve *mütevellilik* beratı verilmiştir.⁷⁸ Şeyh Hüseyin bin İbrahim Efendi H.1246 (M.1830) yılında Kıbrıs'ta nüfus sayımı yapıldığı sırada şeyh olarak görevini sürdürüyordu.⁷⁹ Kıbrıs'ta H.1264 (1847) yapılan nüfus sayımında da Şeyh Hüseyin bin İbrahim Efendi tekkenin şeyhi olarak kaydedilmiştir.⁸⁰ 1853 yılına ait bir başka kayıt da kendisinden yine şeyh olarak bahsetmektedir.⁸¹ 1861 yılında Sultan Abdülmecit padişah olduğu zaman tüm beratlar yenilediği sırada Şeyh Hüseyin Efendi'nin beratı da yenilenmiş ve kendisine 7 Muharrem 1282 (2 Haziran 1865) tarihli şeyhlik beratı verilmiştir.⁸² 8 Ocak 1878 tarihli bir kayıtta Ümmül Haram Tekkesi Şeyhi Şeyh Hüseyin Efendi'den *geçende vefat eden* diye bahsedildiğine göre⁸³ Hüseyin Efendi'nin 1877 yılı sonlarındaki ölümüne kadar şeyhliğini sürdürdüğü düşünülebilir. Şeyh Hüseyin Efendi'nin ölümünden sonra *tevlîyyet* ve *türbedarlık* görevleri birbirinden ayrılmış ve *tevlîyyet* görevinin müteveffa Şeyh Hüseyin'in büyük oğlu Mehmet Akil Efendi'ye,⁸⁴ *türbedarlık* görevinin ise ortanca oğlu Mustafa Edib Efendi'ye tevcihinin uygun olduğu⁸⁵ 5 Şubat 1293 (17 Şubat 1878) tarihinde Kıbrıs İdare Meclisi tarafından Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bildirilmiştir.

⁷⁶ “*Şe’efimiz Hüseyin Redif Efendinin fakr-ı hâli ve alîl olması hasebiyle ve tekye-i şerîfede hizmeti olmak mülâhesesiyle fukarâ-i tekye-i şerîfden ma’dûd olup edâsı üzerimize lâzımeden olmağla (...)*”

⁷⁷ KŞS, Defter No: 26, s. 124/1.

⁷⁸ BOA, Fon Kodu: C.EV., Dosya No: 188, Gömlek No: 9387. İlgili belgelerin çeviri yazısı Öztürk'ün çalışması ekinde (s116-117) yayımlanmıştır.

⁷⁹ BOA, Fon Kodu: TŞ.KB.d., Gömlek No: 40.

⁸⁰ BOA, Fon Kodu: NFS. d., Gömlek No: 3771, s. 42.

⁸¹ KŞS, Defter No: 43, s. 7/1.

⁸² BOA, Fon Kodu: EV.MKT. Dosya No: 00915, Gömlek No: 00040.

⁸³ BOA, TŞR. KB. d. Gömlek No: 170, Varak: 166/b, hüküm no: 766.

⁸⁴ BOA, Fon Kodu: EV.MKT. Dosya No: 00915, Gömlek No: 00042.

⁸⁵ BOA, Fon Kodu: EV.MKT. Dosya No: 01294, Gömlek No: 00092.

Sonuç

Larnaka’da bulunan Hala Sultan Tekkesinin ve Tekke şeyhlerinin tarihi 1601 yılına kadar geriye götürülebilmektedir. Bununla birlikte 1601-1692 yılları arasında Hala Sultan Tekkesi şeyhi olarak hizmet edenlerden sadece birisini (Nuh Dede) belgelerden tespit etmek mümkün olmuştur. Ancak 1692 yılından itibaren bahsi geçen yerde şeyh olanlar hakkında birçok belge mevcuttur ve bu çalışmada ayrıntısıyla açıklanmıştır.

Çalışmada göze çarpan önemli noktalardan birisi birçok kimsenin Hala Sultan Tekkesine şeyh (türbedar) veya müteveli olmak için mücadele etmiş olmasıdır. 1696 yılından başlayarak XVIII. yüzyıl boyunca ve XIX. yüzyılın ilk yıllarında bu durum açıkça görülmektedir. 1824 yılında 53 yıl türbedarlık ve mütevellilik yapacak olan Şeyh Hüseyin’in türbedar olmasıyla birlikte bu mücadele sona ermiştir. Mücadelenin en önemli nedenlerinden birisinin Hala Sultan Tekkesinin sağlamış olduğu ekonomik imkânlardan yararlanma düşüncesi olduğu anlaşılmaktadır. Tekke çok önem verilen bir yer olduğu için zaman zaman çeşitli araziler veya gelirler buraya tahsis edilmiş ve sonuçta hatırı sayılır bir arazi ve gelire sahip olmuştur. Bu da şeyhler (türbedarlar) arasında rekabete sebebiyet vermiştir. Bununla birlikte söz konusu şeyhlerin de çabalarıyla tekke varlığını yüzyıllarca devam ettirmiştir.

XVIII. yüzyılda bazı Lefkoşa Mevlevihane şeyhlerinin Hala Sultan Tekkesine türbedar/şeyh tayin edildikleri ve tekkeyi Mevlevihane’ye bağlama çabalarına tanık olunmaktadır. XVII. yüzyıla ait kayıtlar da Mevlevi etkisini teyit etmektedir. Bununla birlikte Hala Sultan Tekkesinin sürekli olarak Lefkoşa Mevlevihanesine bağlı bir tekke olarak kaldığını söylemek doğru değildir. Çünkü Hala Sultan Tekkesinin Nakşibendi kökenli şeyhleri de olmuş ve tekke nihayetinde bir tarikata bağlanmadan varlığını bağımsız olarak sürdürmüştür.

Hala Sultan Tekkesi Şeyhleri (Türbedarları)

Tarih	Şeyhin/Türbedarın İsmi
1601	?
1658	?
1666, 1668-?	Şeyh (Zaviyedar) Nuh Dede
19 Şubat 1692-7 Mayıs 1695	Şeyh İbrahim
7 Mayıs 1695-27 Haziran 1698	(Yek-çeşm) Şeyh Derviş Hasan
27 Haziran 1698-1700 ?	Şeyh Seyyid Derviş Mustafa
1700 ?-19 Mart 1701	Şeyh Ahmet
19 Mart 1701-25 Mart 1702	Şeyh Mevlevi Derviş Hasan
25 Mart 1702- ?	Şeyh El-hac İbrahim (ikinci kez)
?	Lefkoşa Mevlevihanesi Şeyhi Mehmet Sadri Dede
?- 6 Temmuz 1720	Şeyh Derviş Hasan bin Abdullah
6 Temmuz 1720-?	Lefkoşa Mevlevihanesi Şeyhi Mehmet Sadri Dede (ikinci kez)
1729	Şeyh Derviş Hasan
1742	Şeyh Abdürrahim
1743	Tunuslu Şeyh Ahmet bin Hamude
5 Ekim 1743- 1749	Şeyh Abdürrahim (ikinci kez)
1749	Şeyh Seyyid Mehmet
1749	Yusuf
1 Nisan 1749-17 Haziran 1750	Şeyh Seyyid Mehmet (ikinci kez)
17 Haziran 1750-?	Şeyh Ahmet
1766-9 Nisan 1774	Şeyh Edirneli Hasan
9 Nisan 1774- 26 Aralık 1789	Şeyh İsmail Rıza Dede
26 Aralık 1789-1797	Şeyh İbrahim bin Mustafa
1697-16 Nisan 1804	Şeyh Hüseyin Redif ibni Hasan
1804	Şeyh İbrahim bin Mustafa (İkinci kez)

16 Nisan 1804-22 Haziran 1804	Şeyh Hüseyin Redif ibni Hasan (İkinci kez)
22 Haziran 1804-19 Şubat 1808	Şeyh İbrahim bin Mustafa (Üçüncü kez)
19 Şubat 1808-18 Eylül 1808	Şeyh Hüseyin Redif ibni Hasan (Üçüncü kez)
18 Eylül 1808-23 Şubat 1824	Şeyh İbrahim bin Mustafa (Dördüncü kez)
23 Şubat 1824-1877	Şeyh Hüseyin bin İbrahim bin Mustafa
17 Şubat 1878- ?	Mehmet Akil bin Şeyh Hüseyin bin İbrahim

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları. KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi

KŞS, Defter No: 13.

KŞS, Defter No: 15.

KŞS, Defter No: 16.

KŞS, Defter No: 17.

KŞS, Defter No: 19.

KŞS, Defter No: 21.

KŞS, Defter No: 24.

KŞS, Defter No: 26.

KŞS, Defter No: 43.

Şeyh-i Seba Cafer bin. Abdürrahim'in Not Defteri, KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi, Türkçe Yazmalar, No: M.1889.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Fon Kodu: TŞ.KB.d., Gümlek No: 40.

Fon Kodu: TŞR.KB.d. Gümlek No: 170.

Fon Kodu: TŞ.KB.d., Gümlek No: 3764.

Fon Kodu: TŞR.KB.d. Gümlek No: 170, Varak: 166/b, hüküm no: 766.

Fon Kodu: NFS. d., Gümlek No: 3771.

Fon Kodu: ML. VRD.TMT.d. Gümlek No: 16153.

Fon Kodu: AE.SMST.II., Dosya No: 35, Gümlek No: 3485.

Fon Kodu: AE.SMMD.IV., Dosya No: 42, Gümlek No: 4815.

Fon Kodu: İE.EV., Dosya No: 28, Gümlek No: 3226.

Fon Kodu: İE.EV., Dosya No: 35, Gümlek No: 4020.

Fon Kodu: İE. ENB., Dosya No: 7, Gümlek No: 731.

Fon Kodu: D.BŞM.MHF, Dosya No: 38, Gümlek No: 24.

Fon Kodu: C.EV., Dosya No: 138, Gümlek No: 875.

Fon Kodu: C.EV., Dosya No: 188, Gümlek No: 9387.

Fon Kodu: EV.MKT. Dosya No: 00915, Gümlek No: 00042.

Fon Kodu: EV.MKT. Dosya No: 01294, Gümlek No: 00092.

Fon Kodu: EV.MKT. Dosya No: 915, Gömlek No: 40.

Fon Kodu: EV.HMH.d., Defter No: 04651-00013.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGM-VGM)

Defter No: 00074-00021.

Defter No: 0229-0249.

Defter No: 00230-00032.

Defter No: 00265-00026.

Defter No: 00265-00152.

Defter No: 00272-00156.

Defter No: 00274-00026.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İBB Atatürk Kitaplığı)

Hasan Hilmi Efendi, *Desteben-i Reyhan Der Tercüme-i Ümmü Haram bint-i Milhan*, (Yazma),No: Bel_Yz_K1047.

Yayımlanmış Eserler

Algül, Hüseyin, “Hala Sultan’ın şahsiyeti ve Kıbrıslı Türkler Üzerindeki Etkisi”, *Osmanlı Döneminde Kıbrıs*, (Ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, İbrahim Çapak, Halil Ortakçı), Bağcılar Belediyesi Yayını, İstanbul 2016, s. 442-451.

Aslapana, Oktay, *Kıbrıs’ta Türk Eserleri* (basım yeri ve tarihi yok).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayını, Yayın Nu: 43, Ankara 2000.

Bağışkan, Tuncer, *Kıbrıs’ta Osmanlı-Türk Eserleri*, Kuzey Kıbrıs Müze Dostları Derneği Yayını, Lefkoşa 2005.

Bahadır, Mehmet, *İslâm Fatihleri Kıbrıs’ta*, Çetin Matbaacılık, Ankara 2013.

El-Belâzurî, *Fütûhu’l Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

Cobham, Claude Delaval, “The Story of Umm Haram”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, (January 1897), s. 81-101.

Cobham, Claude Delaval, “Van Bruyn”, *Excerta Cypria: Metarials for A History of Cyprus*, Cambridge University Press, Cambridge 1908, Kraus Reprint Co. New York 1969.

- Ertas, Mehmet Yaşar, “Osmanlı Devrinde Yazılmış Bir Hala Sultan Biyografisi: Des-tebend-i Reyhân Der Tercüme-i Ümmü Haram Binti Milhan”, *Kıbrıs'ın Fethi ve Hala Sultan*, (Ed. İsmail Güleç, Haşim Şahin), Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınları-2, İstanbul 2017, s. 87-100.
- Fedaî, Harid, “Larnaka'da Bir Tamir Bir Tarih”, *Histories of Ottoman Larnaca*, (Eds. Evangelia Balta, Theoharis Stavrides, Ioannis Theocharides), The Isis Press, İstanbul 2012, s. 433.
- Gazioğlu, Ahmet, *Kıbrıs'ta Türkler 1570-1878*, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi, Lefkoşa 2000.
- Güleç, İsmail, Haşim Şahin (Ed.), *Kıbrıs'ın Fethi ve Hala Sultan*, Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınları-2, İstanbul 2017.
- İşıklı, Mehmet, “Kıbrıs Seyahati”, *Sebilürreşad*, Cilt: 11, Sayı 273, 1958, s. 364-365.
- Kâtip Çelebi, *Kıtab-ı Cihannüma*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ő. Yayınları, İstanbul 2008.
- Jeffery, George, *Historic Monuments of Cyprus*, Printed By William Archer, Government Printer, At the Government Printing Office, Nicosia 1918.
- Kıbrıs'ta Türk Eserleri*, Kıbrıs Türk Federe Devleti Eğitim, Gençlik ve Kültür ve Spor Bakanlığı Eski eserler ve Müzeler Dairesi Müdürlüğü Yayını, Lefkoşa 1982.
- Özkul, Ali Efdal, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Özkul, Ali Efdal, *Lefkoşa'nın 17 Numaralı Şer'i Mahkeme Sicili (H.1157-1161/1744-1748)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1998.
- Öztürk, Mehmet Cemal, “Arşiv Belgelerine Göre Kıbrıs Türkleri Hala Sultan Tekkesi”, *Kıbrıs'ın Fethi ve Hala Sultan*, (Ed. İsmail Güleç, Haşim Şahin), Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınları-2, İstanbul 2017, s. 101-119.
- Piri Reis, *Kıtab-ı Bahriye*, (2. Baskı), TTK Basımevi, Ankara 2002.
- Sicclair, Tom, “The Monuments of Larnaca”, *Histories of Ottoman Larnaca*, (Eds. Evangelia Balta, Theoharis Stavrides, Ioannis Theocharides), The Isis Press, İstanbul 2012, s. 418-432.
- Tanman, M. Baha, “Hala Sultan Tekkesi”, *TDVİA*, cilt.15, İstanbul 1997, s. 225-227.
- Turan, Osman, “Orta Çağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri”, *Belleten*, 28/109 (1964), s. 209-227.

- Yücer, Hür Mahmut, “Kıbrıs’ta Bir Halidî-Ziyâî: Hala Sultan Türbedarı Ünyeli Musa Kâzım Efendi”, *Osmanlı Döneminde Kıbrıs*, (Ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, İbrahim Çapak, Halil Ortakçı), Bağcılar Belediyesi Yayını, İstanbul 2016, s. 352-374.
- Zapsu, Abdurrahim, *Hala Sultan Tekkesi*, Naşiri: Yusuf Ziya Gözcü, Larnaka Kıbrıs, Hürsöz Basımevi, Lefkoşa 1955.
- Ziver, *Kıbrıs Tarihi*, Zaman Matbaasında Tab‘ Olunmuştur, Lefkoşa (Kıbrıs) 1312.

MİMAR SİNAN'IN MEZARINDA TEŞHİS-İ MEYYİT

SELÇUK MÜLAYİM*

“Türk olmayan her şeyi reddetmek ve belli bir devreden sonra her şeyi Türkler’in getirdiğini söylemek, Türk sanatını anlamak için hiçbir kolaylık getirmemiştir.”

D. Kuban

Yakın tarihin son yüzyılında, Mimar Sinan, giderek daha yüksek bir bilinçle tanınıp kavranırken, onu sahiplenme konusunda akıl almaz tuhaf şayialarla öfkeli refleksler birlikte yaşandı. “Sinan kimdir ve kimindir?” sorusu, birkaç yüzyılın birikimiyle, farklı görüşleri temsil eden çevreler tarafından mimarlık tarihinin dışında, siyasal bir soruna dönüştürülüp gündeme getirildiğinden ve etnik köken vurgulu söylemler bu bağlamda fazlasıyla genişletilip ortaya döküldüğünden, bu keşmekeşte bir ara iyice yükselen biyogenetik kimlik araştırması boyutu, bilim insanlarının gözlerini neredeyse mimari eserlere kapatmıştır. Aşağıdaki kısa tartışmada, konu, sanat tarihçisini ilgilendiren yönleriyle sınırlı tutulmakla birlikte, yer yer polemik alanlarına da değinilmiştir.

İlginçtir ki, yaşadığı dönemde onu, Osmanlı kimliği ile algılayıp öylece kaydeden Avrupa literatürü, ölümünü izleyen uzun yıllar boyunca da Sinan’ı Türk olarak tanımlamaktaydı. F. Babinger (1891-1967), yüz yıl önce, 1914’te onun için “Büyük Türk yapı ustası” ifadesini kullanmıştır².

Mimarlık tarihindeki yeri tartışılmayan Osmanlı mimarının etnik kökeni, yaşadığı dönemde ve bunu izleyen birkaç yüzyıl boyunca tartışılmamış, bu konu son

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, selcuk-mulayim@hotmail.com

¹ Doğan Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 1965, s. 10.

² F. Babinger, *Die Türkische Renaissance, Bemerkungen zum Schaffen des grossen türkischen Bau-meisters Sinan, Beiträge zur Kenntnis des Oriens*, Herausgegeben von Hügo Grothe, 1914, Bd. II, s. 67-78.

yüzyıl içinde artan bir ivmeyle her türlü spekülasyona açık tutulmuştur. Böyle bir sorunu icat ederken, başlangıç noktasını önce toplumsal-politik bir konu halinde ileri sürmek, sonra da ortaya atılan iddiaların güvenilirliğini sağlamaştıracak uzmanlar bulmak gerekmiştir. Bu bağlamda, ünlü Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa (adı üstünde) ve diğer önde gelen büyükler yanında, bazı Osmanlı mimarları içinde, Ortaçağ boyunca önemli sayılmamış olan “devşirme”lik konusu, belirli çevreler tarafından daha sık dile getirilirken, anlamlı bir siyasal duyarlık yaratmak üzere, Sinan’ın kimlik kökeni de hep tazelenerek gündemde tutulmuştur.

Büyük ustaya atfedilen ve büsbütün tuhaf olan “dönme” (mühtedi) sıfatı yanında, kendisinin Anadolu olmaları; Slav, Hırvat, Bulgar, Avusturyalı, Macar, Acem veya Bosnevi olduğu yolunda, kanıt ve belge gösterilmeksizin ileri sürülen ve pek tabii birbiriyle çelişen dağınık söylemler de bu doğrultuda yayılmıştır³. Bütün bunlara ek olarak, Türkiye’de ve Türkiye dışında yaşayan Ermeni cemaatine mensup bazı kişiler, Sinan’ın, sorgusuz-sualsiz ve behemehâl Ermeni olduğunu cansiperane ileri sürmek zorunda olduklarını düşünmüşlerdir. Kanıtlanması halinde, Osmanlı toplumsal dokusu içinde her zaman kabul görmüş olan bu türden varsayımlar, yakın tarih içinde birer birer gündemden düşerek unutulmuş, 16. yüzyıl sürecinde yaşanmış olan gerçek ilişkilere birebir cevap vermediği bilindiği halde, bazı iddialar daha çok aydın kesimin ağzında dolaşmaya devam etmiştir⁴.

Mimarlık tarihi, üslup incelemeleri ve arşiv belgelerinin ortaya koydukları en genel anlamdaki gerçek şu ki; büyük usta, içinde yer aldığı Osmanlı efsanesinin bir parçası olarak adım adım yükselmekteyken, yaşı ilerlediği halde, yüz yüze geleceği ölümü hiç düşünmeden ve fakat hiç unutmadan işe koyulurken, Tanrı, kendisini geleceğe taşıyacak bir rüyayı ona gösterip ecelini ertelemiştir.

Bugün biliyoruz ki, o, bir Ortaçağ yapı ustasından çok daha fazlasına sahiptir. Bir mühendis olmaktan öte, neredeyse bir mimarlık okulunu beraberinde taşıyan bedeni toprağa verildiğinde, kemikleri orada eridikçe ismi büyümeğe devam eder-

³ Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde bulunan bir belgede (TSMA. D 1461/4-6a), sık sık “Sinan-ı Kayseri, Kayseri meşhur nâmı, Abdullah oğlu” ifadeleri tekrarlanmaktadır. 1574-1588 arasında yazılmış olduğu anlaşılan bu belgede, büyük ustanın Kayseri kökenli bir devşirme olduğu açıkça dile getirilmektedir. Belgeyi okuyan meslektaşım Şeyda Alpay’a teşekkür ederim.

⁴ Roman kahramanları arasında geçen diyaloglarda, edebiyat sanatının oldu-bittilerine karşın Sinan algısı kuşkusuz çok daha hızlı yayılmakta, popülizm batağı cehaleti sağlamaştırmaktadır. Bunlardan birinde Lusi, şöyle bir konuşma yapıyor: “Tanıkçığım, Ağırnaşlı bir Ermeni olan Mimar Sinan’ın kellesi yoktur türbesinde... Bu şehirde neredeyse ayakta kalmış bütün tarihi yapılar Ermeniler’e ait.” (V. Türkali, *Bitti-Bitmedi*, Ayrıntı, Türkçe Edebiyat Dizisi, İstanbul 2004, s. 149).

ken, sağlığında aklına gelmeyen bir şey oldu: Ayrılışından 347 yıl sonra yatmakta olduğu yer açıldı.

Yıllardır Anadolu'da süregelen arkeolojik kazılarda Kalkolitik, Romalı ya da bir başka tarih katmanına ait iskeletlerden kaç tanesinin özenle yerinden çıkarılıp müzeye taşındığını bilemiyoruz. Ama bu defa bir Müslüman mezarının açılmış olması, buradan çıkarılan kafatasının akıbeti çok yönlü tartışmalara sebep olmuştu. Ölümlere, özellikle ulu kişilerin yattığı kabirlere saygı duyan bir toplumu bugün bile şaşkına çevirecek bu girişim, bir Romalı iskeletine yönelik olmayıp, büyük mimarımızın antropolojik bakımdan da Türk olduğunu kanıtlamak üzere yapılmış gözü kara bir mezar hafriyatı idi.



Hasan Cemil Çambel
(1879-1967)

Şevket Aziz Kansu
(1903-1983)

Afet İnan
(1906-1985)

Ölümünden 347 yıl sonra, 1 Ağustos 1935 Perşembe günü İstanbul'a gelmiş bulunan Türk Tarihi Araştırma Cemiyeti'nin görevlendirilmiş üyeleri: Cemiyet Başkanı Hasan Cemil Bey (1879-1967), cemiyet üyesi Şevket Aziz Bey (1903-1983) ve cemiyetin Asbaşkanı Afet Hanım (1906-1985), Süleymaniye Külliyesi'nin Haliç'e meyilli kuzey kesiminde, Bab-ı Fetvâ Yokuşu başındaki üçgen alana gelerek⁵ Sinan'ın mezarını kazdırmaya başladılar. Bir miktar toprak alındıktan son-

⁵ Küçük hazirenin kuzey sınırını teşkil eden sokak, cami dış avlusunun, üzerine oturduğu setin altındaki sıra dükkânların cephe verdiği yoldur. 1924 yılına kadar "Dökmeciler Sokağı" adıyla bilinen bu yol, İhtifalci Mehmed Ziya Bey (1867-1930)'ün Şehremaneti'ne verdiği bir dilekçeyle "Mimar Sinan Caddesi" adını almıştı. Bkz. Florinalı Nâzım, *Hâtırât-ı Meşâhîr*, Haz. S. Çonoğlu, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2009, s. 39-40.

ra iskelete ulaşıldı. Beraberinde getirdiği aletlerle gerekli ölçümleri yapan Şevket Aziz (Kansu) Bey, kafatasının 89-90 ölçüleriyle hiperbrakisifal özelliklere uyduğunu hemen orada ilan edince herkes mutlu oldu. Sinan Türktü⁶.



Olayı biraz daha geniş anlatan Cumhuriyet Gazetesi şu ayrıntıları vermektedir:

“... bu büyük dâhi Türk mimarının biyolojik ve morfolojik şahsiyeti de incelenmek ve bu dâhi adamın büyük hususiyetleri iskeletinde de aranmak istenmiştir.

Türk Tarihi Araştırma Kurumu’nun verdiği bu karar üzerine Koca Sinan’ın mezarının ufak bir kısmı Türk Tarihi Araştırma Kurumu’nun seçtiği bir heyet önünde büyük bir dikkatle 01.08.1935 tarihinde açılmıştır. Ve ne yazık ki, iskeletin büyük kısmının bozulmuş bir hale geldiği görülmüştür. Zamanın ve tahrip etkenlerinin tesirinden kurtularak bugüne kadar kalabilmiş iskelet kısımlarından bazıları üzerinde inceleme yapılmış ve yine aynı heyet önünde mezar kapanmıştır. Aynı zamanda mezarın üstündeki ve altındaki yapılaş tarzı, mimari noktasından anlaşılacak üzere ölçüleri alınmıştır⁷.

Gerçek şu ki, Ş.A. Kansu’nun, kafatasının açılacak antropoloji müzesine konacağına ilişkin mezar başında verdiği söz gerçekleşmedi. Bu amaç gazete haber-

⁶ Olayın yankıları, 4 Ağustos gününden başlayarak, *Haber, Son Posta, Akşam, Ulus, Cumhuriyet, Kurun, Tan* ve *Anadolu* gazetelerinin birinci sayfalarında, 6 ve 7 Ağustos günleri boyunca haber oldu.

⁷ *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1935 (Nu. 4032), s. 1,7.

lerinde de tekrarlandığı halde⁸, Türkiye’de hiçbir zaman bu ad altında bir müze açılmadı. Ancak kafatasının ait olduğu yerden uzaklaştırıldığı kesindi. Çünkü erte- si yıl, 9 Nisan 1936 günü, Sinan’ın 348. ölüm yıldönümü dolayısıyla Ankara Hal- kevi’nde hazır bulunanlar, Mimar Necmeddin (Emre)’in projeksiyonlu konferan- sını dinlediler ve kendilerine, kafatasına göre (sadık kalınarak) çizilmiş bir Sinan portresi armağan edildi. Aynı toplantıda, Münir Hayri (1903-1970) tarafından yapılmış bir de madalyon teşhir edildi.



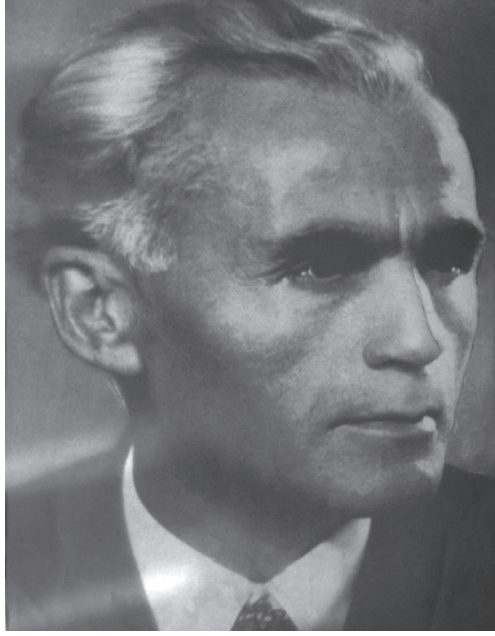
Münir Hayri Bey’in
Madalyon portre tasarımı

(Yukarıdaki madalyon, 1935’in Ağustos ayını izleyen aylarda Münir Hay- ri (Egeli) tarafından özenle çalışılarak ortaya konmuş, 4 Nisan 1936 tarihli Ulus gazetesi “Mimar Sinan’ın Figürü” başlığı ile konuyu şu şekilde haberleştirmişti: “Ankara Halkevi, Profesör Şevket Aziz’in yaptığı tetkikler ve Türk Tarih Cemiyeti’nde bulunan dokümanlara göre Büyük Türk Mimarı Sinan’ın figürünü alçıdan yaptırılmıştır. Bu figür Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından tasdik edilmiştir.)

Çok sayıdaki gazete, mezar açılma haberini söz konusu tarihlerde gündem- lerine almışlardı. Şaşırtıcı olan şu ki, Mimar Sedat Çetintaş (1889-1965), 1963 yılında bir gazeteye yazdığı yazıda “mezarı ben açtım” iddiasında bulunmaktadır.

⁸ *Akşam*, 4 ve 6 Ağustos 1935 tarihli sayılarında, İstanbul’da bir antropoloji müzesinin kurulacağı bildirilmektedir.

Yazısındaki ayrıntılar şu cümlelerle devam ediyor: “Türk Tarih Kurumu nâmına 1936 yaz mevsiminde, bana, Atatürk’ümüz Sinan’ın mezarını açtırmıştı. Emri ifa ettim... parçaları, idare heyeti huzurunda dostum Şevket Aziz Kansu’ya vermiştim⁹”.



Sedat Çetintaş (1889-1965)

Yukarıda anlatılanlar, gazete haberleriyle belgelenmiş ilk mezar tetkikinden bir yıl sonrasına işaret ederken, Atatürk’ün emri ile mezarın ikinci defa açılmış olması gibi tuhaf bir iddiayı dile getiriyor. “İdare Heyeti” ile kastedilen kurum ve kişilerin kimler oldukları açıkça belirtilmiyor. Oysa ilk hafirlerin hepsi de 1963’te hayattaydılar. Bir başka deyişle, mezarın açıldığı 1935 yılının İstanbul gazeteleri bu olayı duyurmuşlar, Çetintaş da bunları okumuştur. Neden “ertesini yıl mezarı ikinci defa ben açtım” demek ihtiyacını duymayıp, aradan 28 yıl geçtikten sonra

⁹ S. Çetintaş, “Koca Sinan’ın Hayatı, Sanatı, Hüviyeti ve Eserleri”, *Yeni İstanbul*, 25 Nisan 1963; “İstanbul ve Mimari Yazıları”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi- Sa. 10/1, *Toplu Makaleler*, Yay. Haz. İ. Dervişoğlu, Ankara 2011, s. 521-525.

“1936’da ben açtım” demek ihtiyacını duymuştu, anlaşılır gibi değil. Olanların mantıklı ve inandırıcı açıklaması yok. Çetintaş’ın 1936 yılında Süleymaniye rö-lövelerine başlayıp Mimar Sinan’ın mezarına ait cephe ve toprak altı kesimini de dahil ettiği çizimlerini 5 Eylül 1936 tarihli imzasından anlıyoruz¹⁰.



S. Çetintaş’ın, 5 Eylül 1936 tarihli çizimlerinde Mimar Sinan Türbesi’ne ait cepheler ve kesit (A. Ödekan, a.e. Lev. 105).

Konuyu tamamlayıcı nitelikteki diğer bilgi İ.H. Konyalı (1896-1984)’dan gelmektedir. Yazar, 1948’de basılan bir eserinde, türbeyi ve avlu duvarlarını esaslı bir şekilde tamir eden Mimar Vasfi Egeli (1890-1962) ve burada çalışan işçilerin müşahedesine dayanarak, kemiklerin tamamen çürümüş ve toz haline gelmiş olduğunu belirttikten başka, şunları da eklemektedir: “Öğrendiğimize göre, Türk Tarih Kurumu da Sinan’ın kafatası üzerinde incelemeler yaptırmak için türbesinde bir kazı yaptırmış, fakat kafatasını bulamamıştır¹¹.”

Konyalı’da anlatılan kazı ve onarım 1936 ile 1940 arasındaki dört yıl içinde yapılmış olacaktır. Oldukça küçük bir mezar ünitesinin neden bu kadar kısa aralarla birkaç kez müdahale gördüğünü anlamak güç. Bunun da ötesinde, 1935’te,

¹⁰ A. Ödekan, *Tazıları ve Rölöveleriyle Sedat Çetintaş*, İTÜ Yayınevi, İstanbul 2004, ekinde 105 no’lu levha.

¹¹ İ. H. Konyalı, *Mimar Koca Sinan*, Haz. N. Topçubaşı, İstanbul 1948, s. 124-125.

Konyalı'nın 40 yaşında olduğu bir sırada, Türk Tarih Kurumu'nun yaptığı inceleme için "öğrendiğimize göre" ifadesini kullanması, sorunu daha da karmaşık hâle getiriyor, bilgilerimizi güvenilir hâle sokuyor. İlk mezar incelemesinden iki yıl sonra toplanan İkinci Türk Tarih Kongresi (1937)'nde, kurumun çeşitli kazı ve araştırma faaliyetleri özetlenirken, Sinan mezarındaki tetkikat hakkında bilgi, belge ya da herhangi bir rapordan söz edilmiyor¹², bu konu sessizce geri çekilip unutuluyor.

Kısaca özetlemeye çalıştığımız olay karşısında araştırmacıların davranışları, olay ile kendi aralarına koydukları mesafelere göre değişmekte, "tarih" bile diyemeyeceğimiz yakın zamanların yazılı kaynakları da çelişmektedir. Bunun da ötesinde, antropolojik tetkik çabaları ile konuyu inanç alanı içinde görenlerin eleştirileri, dünden bugüne, dönemlerin hâkim fikirlerinin çatışması olarak su yüzüne çıkıyor.

İrkçı Tezlerin Soğuk Savaşı

Mezar açma ve kafatası incelemesi gibi bir olayın yeterince mantıklı ve anlamlı açıklaması yapılamıyorsa, dönem ve ortamı dünya siyasetine genişleterek tekrar irdelemek konuyu anlaşılır hâle getirecektir. Çünkü, bugün basitçe ve kestirmeden "ırkçılık" başlığı ile tanımladığımız bir tutumu, gerçekte 19. yüzyıl Avrupası'nda epeyce semirmiş bir tutkuya, 1930'lu yıllarda Türkiye'den verilen cevaplardan biriyle eşzamanlı düşünmek gerekiyor.

İnsan soyu üzerine yönelen seçmecilik, ayırım ve arındırma öteden beri şu veya bu ölçüde tarih sahnesinde gözüküyordu. Akılcı gerekçeleri olsun veya olmasın, ayırmacı ve ayıklamacı tutum, insanı, bedeninde taşıdığı fiziki kriterlere göre ölçüp biçmeyle somutlaştırılmıştır. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, kimliklerinin farkına varmak zorunda kalan Türk aydınları Sinan'ı bu boyutta da kavramak istediler. Buna göre mezarın açılma keyfiyeti, onun nereye (hangi soya) ait olduğunun elle tutulabilir şekilde ortaya konması endişesine dayanıyor. Bu nedenle, 1935'teki antropolojik tecessüsün, ırkçılığın tırmanan tarihçesiyle birlikte irdelenmesi gerekiyor.

Modern çağın Avrupa aydınları ile siyaset adamları arasında taraftar bulan ve Eugenism¹³ başlığı altında dile getirilen tutum, insanların doğuştan gelen yete-

¹² İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937, Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler, Türk Tarih Kurumu, IX. Dizi-Sa. 2a, Ankara 1943, 2010 (2), s. XLI.

¹³ Üstün yaratılışlı bireylerle ideal bir toplum oluşturma fikri, Antik Çağ felsefecisi Theognis (M.Ö. 6.

nek ve becerilerinin farklılıklar gösterdiğini biliyor, bu üstün kalıtsal karakterlerin geliştirilmesini savunuyordu. Önceleri, hayvan ve bitkiler için tasarlanıp uyarılan ıslah süreçleri, insanlar için de dile getirilmeye başlandı. Kaltımın önemi apaçık görüldüğünden, en azından eğitimde öncelikle sağlam mayanın seçilmesi öne çıkarıldı. İlginçtir ki, Osmanlı düzeni “devşirme” yaparken, yüzyıllar öncesinde zaten bu yolu keşfetmişti. Bu uygulama, toplumun bütününe ıslah edecek bir sosyolojik tedbirden çok, ihtiyaç duyulan ölçülerde kadro eksikliğinin tamamlanması şeklinde sürdürülürken, bu eğilim Avrupa ülkelerinde hızla radikalleşerek ırkçılığa dönüştü.

Kalıtımla gelen üstün değerler, Gobineau (1816-1882)'nun, ırkların eşitsizliğini konu alan eseriyle¹⁴ Batı dünyasında ilan edilmişti. Fakat, hammadde kaynaklarının paylaşılması üzerinden planlanan saldırganlık hazırlıkları bağlamında ırkçılık esasına dayanan tezler generallerin masalarına konurken, bu hazırlığın bir kültürel boyutla da donatılması gerekiyordu. Bu da çarçabuk şekillendi. Söz gelişi, Beyaz Irk'ın arya-européan alt tipini temsil edecek ideal insan başının, Belvedere Apollonu adıyla tanınan antik bir heykelde¹⁵ görülebileceğine inanılıyor, Kristof Kolomb'un etnik kökeni tartışılıyordu. 1933'te, Bologna Üniversitesi antropologları, kitaplarını okudukları hümanist Dante'nin, gerçekte neye benzediğini gözleriyle görmek için mezarını açıp kafatasını incelediler.

Avrupa'da esmekte olan ırk rüzgârının, konumuz açısından bizi ilgilendiren özeti şuydu: Yeryüzü ırklarının sıralanmasında Türkler ortalarda bir yerlerde bulunuyorlardı, dolayısıyla, ne Mimar Sinan ne de çok bilinen, göze çarpan ve zirvede olan diğer kişilerin Türk'e bağlanmaları mümkündü¹⁶. Bu anlayışın iyice yer-

yüzyıl) tarafından ileri sürülmüştü. Platon (M.Ö. 427-347), ideal bir devlet için öjenik programlar önermiş, Spartalılar, sağlıklı gençler yetiştirip, üstün yaratılışlı olanların evlenmelerini sağlamışlardı. Campanella (1568-1639), Platon'un modelini geliştirerek mutlu bir dünya önermekteydi. Ancak, Yunanca'daki “iyi ve asil soydan gelen” köken anlamına dayandırılıp, buradan türetilen “eugenism” terimi ilk kez 1883'te Francis Galton (1822-1911) tarafından kullanıldı. Galton'a göre; belirli tipteki kişiler, sosyal bakımdan diğerlerinden daha isteklidirler. Diğer bazıları ise defektlidirler, bunların önu kesilmelidir.

¹⁴ Arthur De Gobineau (1816-1882), en önemli eseri olan *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Paris 1853-55, 4 vols.) muhafazakâr bir Katolik kafasıyla yazılmıştı. Bu Fransız düşünürü Beyaz Irk'ın üstün olduğunu, diğerlerinin (aşağı ırkların) hiçbir zaman medeniyetin üst basamaklarına çıkamayacaklarını daha 19. yüzyılın ortasında ilan etmiş oluyordu.

¹⁵ Antik Çağ'ın ünlü heykeltıraşı Leohares'e zafe edilen Apollon heykeli, zarif vücut çizgileri, zarafet ve ağırbaşlılığı ile dikkati çektiğinden Rönesans'tan beri tanınmaktadır. Heykel Vatikan'daki Belvedere salonunda korunup sergilendiği için bu adla anılmaktadır.

¹⁶ Aşağı ırktan olduklarına iyiden iyeye inanan, insandaki fiziksel yapının genetik bakımdan ıslah edilmesiyle, içine düşülen zelim durumdan kurtulmanın mümkün olduğuna inanan bazı Osmanlı aydınları da vardı. Bunlardan biri olan Abdullah Cevdet (1869-1932), biyolojik materyalizme inanmakla kalmamış,

leştiği bir kültür ortamında, birbirini besleyerek yükselen ırkçılık ve emperyalizm yönünü Osmanlı topraklarına çevirdiğinde, Dersaadet'teki münevverler, yeni ve çok yönlü boyutlar kazanarak ilerleyen bu süreci iyice anlayamadıkları gibi, günün birinde konunun, en çok bilinen, göze çarpan ve zirvede olan Mimar Sinan gibi bir kısım Osmanlı büyüklerini kapsayacak ikircikli tuzaklarını fark etmekte de geciktiler. Konuyu kavramakta geç kalmış olmanın yanı sıra, en büyük mimarlarını uzun süredir unutmuş gibiydiler. 1935'te patlak verecek olan mezar açma gayreti, söz konusu iki gelişmenin aynı anda örtüşmesiyle olgunlaşmış bir panik atak ile sonuçlanmasındı.

Unutulmuş Bir Ustanın Historiografisi

Ünlü *Seyahatnâme*'sinde Evliya Çelebi (ölm. 1684), mimari eserlere, bunlara ilişkin rivayet ve şayialara bile geniş yer vermekle birlikte, bu hacimli eserinde adı en az 60 kez geçen büyük usta, daha çok Süleyman Hân'ın mimarı olarak anılır, kimliği hakkındaki bilgiler ise hiç görülmez. Daha küçük hacimli olmakla birlikte, hem mimarlık alanına yakın olması hem de Sinan'ın öğrencisi Sedefkâr Mehmed Ağa'yı anlatması bakımından önemli saydığımız *Risâle-i Mimariyye* (1614)'de de durum aynıdır. Ayvansarayî'nin 1781'de, Sinan'ın ölümünden yaklaşık 200 yıl sonra yazdığı ünlü *Hadikatü'l Cevâmi* adlı eserinde büyük ustaya, mezarının külliye-deki yeri dolayısıyla şu kısa pasaj ayırılmıştır: “Cami-i şerifin mimarı olan Mimar Sinan Ağa dahi Ağa Kapusu civarında bina eylediği mekteb ve sebil mezaristanında müstakil türbesinde örf ile medfundur. Merhum, Yeniçeri ocağında haseki mütekaidlerinden idi”¹⁷. Bu mezar, külliye dâhilinde değil de, bir başka yerde olsa idi belki bu bilgilerden bile yoksun olacaktık. Bunların öncesinde ve sonrasında da, Osmanlı müverrihleri bir başmimarın kendisi için monografi yazmak şöyle dursun, yeterli açıklama yapma gereğini duymamışlar ama “Sıfat-ı Cami-i Kebir’i Sultan Mehmed” benzeri başlıklar taşıyan yazmalara rastlanmıştır. Kendisiyle gurur duyulan bir mimarın Osmanlı ortamında yeterince anlatılmamış olmasına karşılık, Floransalı G. Vasari (1511-1574)'nin *Le Vite* (Hayatlar) başlığını taşıyan eseri, Osmanlı yazmalarını aşan ciddi hacim farkının ötesinde, 1550 yılından itibaren (Süleymaniye Külliyesi toprak üzerinde yükselirken) defalarca basılarak, sanatçıları, eserlerini, üsluplarını anlattığından sanat tarihi biliminin ilk kitapların-

1920'den itibaren nüfus politikası hakkında ileri sürdüğü görüşler, “Avrupa'dan damızlık adam celbi” şeklinde yayılmıştı.

¹⁷ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Ali Satı Efendi, Süleyman Besim Efendi, *Hadikatü'l Cevâmi* (İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar) Haz. A.N. Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001, c. I, s. 18.

dan biri olmuştur. 1900'lü yılların başına kadar mimar biyografilerine ilişkin yayın yapılamadığından, Osmanlı Türkiye'sinde "Sinan kimdir?" sorusunun cevabı verilemedi.

19. yüzyılın sonuna doğru, *Usûl-i Mimarî-i Osmani* başlığı ile üç dilde, fotoğraf ve çizimli görselleriyle hazırlanan ve Osmanlı'nın mimarideki başarısını, 1873'te Viyana'da açılacak dünya fuarında tanıtmak üzere ortaya çıkan gösterişli kitapta Sinan, beklenenin altında ve göze çarpmayacak derecede zayıf geçmiştir. Kayıtsızlık, görmezlikten gelme yahut küçümseme değilse, geçmiş mimarinin bir an önce tasfiyesiyle bunun yerine Batı etkili üslupları öne çıkarma, tutum her ne ise, anlaşılma-zlığın bugün irdelenmesi gerekiyor. Osmanlı mimarlığına ilişkin bu kitabın yayımlanmasından 20 yıl kadar sonra, öğretmen, Osmanlı tarihi yazarı, edebiyatta klasik tarza bağlı olduğu bilinen Muallim Naci (1849-1893), *Esâmî* (İstanbul 1308/1891) adlı eserinde Sinan için "Avusturyalı olduğu halde esiren İstanbul'a getirilmiş, müteakiben İslâm'a girmiş idi. Süleymaniye civarında medfundur (s. 301)" bilgisini veriyor. Hiçbir tarafı düzeltilemeyecek kadar tuhaf olan bu ifadeye göre konu, Sinan'ın kimliği kadar, onun 19. yüzyıl aydınlar sosyolojisinde algılanışıyla ilgili gözüküyor.

Yine bu yıllarda ortaya çıkan ve genellikle "tezkire" kategorisinde incelenen birkaç yazma eser, bir dizi tartışmalı ve çelişik hususları da beraberinde getirmiştir. Bunlardan biri, 1890'larda Ahmed Cevad Bey (1862-1935) tarafından, yazmanın kaleme alınışından yaklaşık 300 yıl sonra, yeniden keşfediliyormuşçasına bilim dünyasına tanıtılmıştır. Yaklaşık 100 yıldır tezkireler üzerinde çalışan uzmanların vardıkları biyografik sonuçlar açık, anlaşılabilir ve tam olmadığından, Sinan'ın kimliği spekülasyonlara açık bir muammaya dönüşmüş, giderek bilgi kirliliği de artmıştır.



Tezkire metinlerinde, alçak gönüllü bir mimarın kişiliğine uymayan ifadelerin yüzde kaçını Sâi Çelebi'ye bağlanabilir, bunu kestirmek güç. Bu yetmezmiş gibi, “Tezkire-ül Ebniye Sahtedir” başlıklı iddialarla¹⁸ süren ve 1940'lı yıllardan sonra yoğunlaşacak tartışmalar büsbütün kafa karıştırıcı olmuştur. Buna ek olarak İ. H. Konyalı'nın “Sâi'ye nisbet edilen listelerin (yapı listeleri) hepsi yanlıştır... Tezkire-ül Bünyan'da yanlış ve uydurma malumat” iddiaları, ana kaynaklarda zaten pek az olan biyografik notlara da gölge düşürmektedir. Ne var ki, aynı yazarın ilk kez bilim dünyasına sunduğu Sinan'ın imzası ve mühürü, kitabında yer almakta, ancak bu şekillerin alt yazısında: “soldaki resim aziz sanatkâr Prof.Dr. Süheyl Ünver tarafından kitabımız için çizilmiştir”¹⁹ ifadesine rağmen söz konusu çizimler, on yıl öncesinde bir başka araştırmacı tarafından yayımlanmıştı²⁰. Şu halde çizimler Konyalı'nın 1948 tarihli kitabı için çizilmiş değil; en azından on yıldır herkesçe bilinen şekillerdi. Belgelerdeki asılları olduğu ileri sürülenlerle S. Ünver'in çizdiği ileri sürülen şekiller, bu tür çizimlere eli yatkın olan bir sanatkârın kaligrafik yorumuna pek uymadığı gibi, her iki araştırmacı da, imza ve mühürün yer aldığı belgeyi tam sayfa olarak sunamıyorlar.

60 yılı aşkın bir zamandır, her vesile ile yüzlerce kez iktibas edilerek tekrar tekrar basılmış olan bu şekillerin, özellikle 16. yüzyıl arşiv belgeleri üzerinde uzmanlaşmış tarihçiler ya da imza-unvan teşrifatındaki formüllerin gelişimini irdeleyen araştırmacılar tarafından aydınlatılması gerekirdi. Çünkü anlatılanların inandırıcı açıklaması yok.

¹⁸ O. Ergin, “Tezkire-ül Ebniye Sahtedir”, *Vakit*, 21, 23-26 Haziran 1946, İstanbul.

¹⁹ İ. H. Konyalı, *Mimar Koca Sinan*, s. 6-7, 147-148.

²⁰ Z. Orgun, “Hassa Mimarları”, *Arkitekt*, S. 12, 1938, s. 340. Bu makalede, Tıp Tarihi Enstitüsü Direktörü S. Ünver'in adı yine geçmekte, kendisinde, konuya ilişkin “epeyce notlar olduğu” kaydedilmektedir (s. 334).

Tezkire başlığı altında toplanan yazmaların birbiriyle karşılaştırılıp gözden geçirilmesinden sonra, bunlarda anlatılanların arşiv belgeleriyle yeterince desteklenmemiş olması gibi, kaligrafik ve sigilografik karşılaştırmaların yapılmamış olması da, bilgi-görgü kirliliği ile etik sorunların da içinden çıkılmaz ve güvenilmez bir kaygan zeminde sürüp gittiğini gösteriyor.

1900'lü yıllara kadar Osmanlı metinlerinde kırık-dökük izlenebilen Sinanlı pasajlar, daha genel bir yaklaşımı temellendirmek üzere şu soruları sormamızı gerektiriyor: Osmanlı mimarisinin en büyük ustası feci bir ihmalle mi karşı karşıya, yoksa 16. yüzyılın sosyolojik yapısı onu, bugünkü beklentilerimize cevap veremeyecek bir yerde mi tutuyor? Her durumda başlıca uygarlık temsilcilerinden birini gözlem altına alırken coşkulu olmak yanında akılcı yaklaşıma istekleri 20. yüzyıl başlarında ete-kemiğe bürünmek zorundaydı. Dünya'nın ve Türkiye'nin koşulları aydınları böyle bir noktaya getirip dayandırdı.

Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet gibi zincirin halkaları olan devlet reformları sonuçta Batılılaşma'yı öngörmüşlerdi. Hepsinin sonunda, ağır dış baskılar ve çok yönlü kayıplar karşısında, Milli Edebiyat akımı ile İttihat ve Terakki'nin siyaset algısı "kendine dönüş" coşkusunu hızla yükseltmeye başladı. Hipnotize edici bu coşkunun genişleyen etkisiyle sanatın belirli dalları, fakat hepsinden çok mimariyi kuşatacak kültür ortamının, aynı zamanda siyaset, düşünce ve ruh tarihinin bir açıklaması olduğu fark edildiğinden, millî olan her şey eğitime ve propagandaya konu olmaya başladı. Bu coşkulu kaynaşma sürecinde tartışılan konulara, Osmanlı mimarlık kültürünü ve onun parlak yıldızı Sinan'ı dâhil etme düşüncesi biraz daha öne çıktı, bu konu konuşulur hale geldi.

Neoklasik mimarinin ünlü tasarımcısı ve uygulayıcısı Kemalettin Bey, 1905'te dünyaya gelen oğluna "Sinan" adını koymakla birlikte, şaşırtıcı olan şu ki, yazılarında Sinan'ın eserlerine beklendiği ölçüde yer vermemiştir. 12 Temmuz 1927'de ölen Kemalettin Bey, Sinan'ın türbesinin bitişiğindeki bir alana, daha önce ölen arkadaşı Ali Talat Bey'in yanına gömülmeyi vasiyet ettiği (hayatında izhar ettiği arzu vechile) halde bu mümkün olmamıştı.

1921'de İstanbul'da oluşturulan Âsar-ı Eslaf Âşıkları adlı beş kişilik entelektüel grup, Sinan ile ilgilenen herkes için odak merkezi olurken, 1923'te Mimar Sinan Muhibleri adı etrafında toplanan bir kurul çalışmalarını daha da yoğunlaştırdı. Bu sivil inisiyatiflerin yerleştiği gelenek, 9 Nisan'ın Sinan'ı anma günü olarak benimsenmesiydi. Her yıl bu tarihte büyük ustanın mezarı başında ihtifalde

bulunma alışkanlığı böylece yerleşmişti²¹. Az sayıdaki tarihçi, mimar ve edebiyatçının katıldığı anma toplantıları, 50 yıldan fazla yayın hayatı olan *Servet-i Fünûn* dergisine sınırlı ölçüde yansdı. İlk yazı “Mimar Sinan Türbesi” başlığı ile 1924’te yayımlanırken, on yıl sonra Burhan Asaf’ın 1934 tarihli “Sinan Usta” başlıklı yazısı, *Hakimiyet-i Milliye*’den iktibas edilmiş bir bölümden ibaretti²². Aynı şekilde, *Tevhid-i Efkâr, Vatan* ve *İkdam*’da yeralan yazılar da daha çok anma günlerine ilişkin haberlerdi. İlginçtir ki, 20. yüzyılın başındaki ilk on yıl içinde en güçlü eserlerini vermekte olan Osman Hamdi Bey veya F. Zonaro’nun tablolarında, Sinan’a ait figüratif izler yer almamıştır. Aynı şekilde, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti’nin fikirlerini yayan (nâşir-i efkâr) önemli bir gazete 1911-1914 arasında 18 sayı çıkarken, Sinan’a ve eserlerine bütünüyle sırtını dönmüş, buna karşılık Avrupalı ortamlarda, Doğu’da ve Batı’da üstün insanlık değerlerini taşıyan her şeyi beyaz ırkla ilişkilendirme çabaları yanında, yüksek yaratıcılık göstermiş olan Osmanlı mimarını, antropolojik bakımdan da buna uygun kimliklerle tanımlayarak yayınlara geçmişti. Özetle, 1930’lara gelindiğinde, Osmanlı entelektüel dünyasındaki kayıtsızlık ve ilgisizlikle büyümüş olan “Sinan boşluğu”, Batı dünyasında, mantıksızlık, abes varan safsatayla da olsa, ters yönde zenginleşmiş ve beslenmiş durumdaydı.

Tartışmanın Sorumluluğu

Kertenkelenin DNA’sı ve hatta depremin sebepleri toplumu derinden etkilemezken, sosyal bilimlerdeki, özellikle tarih’teki eski bakış açılarını değiştirmek, istisnasız herkesin hararetle katılacağı tartışmalara yol açabilir. Bu nedenle 1930’lu yılların, Ankara’daki inkılâpçı kadroya ve Türkiye gündemine yaşattığı olaylar fazlasıyla hararetlidir. Erken Cumhuriyet’in bu dönemeç yıllarını izleyen on yıl; inkılâp, Türklük ve Osmanlılık ile, bu kavramların içinde yer alan kişilere de hızlı ve yeni anlamlar yükleyerek ilerledi. Doğru ya da yanlış, yargılardaki ölçütler belirgin derecede dönemseldi.

Ankara’da İnkılâp Tarihi Enstitüsü’nün kuruluşu, Topkapı Sarayı’nın müzeye dönüştürülüp halka açılması, tarih ve dil kurultaylarının hararetliliği tartışmalarla sürdürülmeleri gündemdeyken, Mimar Sinan’ın anılması, 346, 347. ve devamı şeklindeki yıldönümleriyle kesintisiz ve sağlam bir takvime bağlandı, genellikle

²¹ Osmanlı tarihindeki önemli olayların yıldönümlerini hatırlamak pek mutad değildi. Yıldönümüne rastlayan tarihi o günkü takvime göre belirleyip, anma törenleri ve toplantılar düzenleyerek tek başına ulusal bir bellek oluşturan Mehmed Ziya Bey’i takdir edenler yanında, onun bu davranışlarını garip karşılayanların sayısı daha çoktu. Bu sebeple kendisine “ihtifalci” lakabı takılmıştı.

²² *Servet-i Fünûn*, c. 57, S. 1478, Aralık/1 Kanunuevvel, s. 63; c. 75, S. 1963, 5 Nisan 1934, s. 289.

Halkevleri'nin üstlendiği kutlamalar resmi devlet törenlerine dönüştü. Yine bu süreçte, arkeoloji ve antropoloji, “kati ve müsbet neticeler” bekleyen devletin gözde bilimleri oldu. 1925'te İstanbul'da kurulmuş olan Türk Antropoloji Enstitüsü'nün en büyük destekçisi, Cenevre Üniversitesi profesörlerinden E. Pittard (1867-1962), Afet Hanım'ın hocası ve 30'lu yıllardan itibaren Ankara'nın el üstünde tuttuğu bir uzman olarak sahneye çıkar. 1937'de toplanan II. Türk Tarih Kongresi'nin Fahri Başkanı olan bu kişi, aynı yıl 15 Eylül günü Florya Deniz Köşkü'nde Atatürk'le baş başa bir görüşme yapmıştı. Bu sırada 64 bin kişiyi kapsayan antropoloji çalışması Anadolu'da sürdürülmekteydi. Ölümüne kadar Atatürk'ü aydınlatan, daha sonra da Ş.A. Kansu ve A. İnan'a bilim patronluğu yapan antropolog Pittard, Türkiye halkının tarihten gelen ve yüksek bir gelecek vaat eden fiziksel yapısını “müsbet ve kati neticeleriyle” belirleyecek bir kişi olarak Türkiye'de hüsnükabul görmüştü²³.

Batı'da yükselmekte olan ırkçılığın, fırsat buldukça Türkler'i de aşağılayarak tırmanmak istediği hedefler ile bizzat İstanbul entelektüellerinin bir Osmanlı mirasına karşı uzun süredir ilgisiz kalmış olmaları yüz yüze geldiği bir anda, Erken Cumhuriyet'in öncü kurumlarından olan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti üyelerinin zorunlu olarak tetiği çektikleri anlaşılıyor. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, öncüsü sayılan Tarih-i Osmanî Encümeni'ne göre arkeolojiye öncelik tanımaktaydı. Bağımsızlığını zaferle kazanmış olan ulusu önce kendi tarihinin büyük isimleriyle buluşturarak, bir yandan yurttaşlarını ikna edip bilimsel kanıtlarla güven aşılama, Sinan konusundaki bilgi tekeline Batı'nın elinden almak zorundaydı. Bir yaz günü büyük ustanın mezarının açılarak kafatasının ölçülmesine kadar gelişen olay, bugün tuhaf karşılanırsa da, bir savunma refleksinin de ötesinde, bir çeşit meydan okumaydı.

Ankaralı antropologları harekete geçiren güç, aşağı ırk töhmetine karşı ulus devletin bir savunması olarak veri tabanını iyice genişletecekti. Türkler'in uygar insan niteliklerinden uzak bir millet sayılması Anadolu sekencesinin büyük bir kısmını hedefleyen bir yargı olduğundan, sadece simge isim olmuş bir Osmanlı mimarıyla yetinilemezdi.

²³ Bu sırada Avrupa'da yaşayan bazı bilginler Pittard kadar şanslı değillerdi. Fransız Sinolog H. Maspero (1833-1945) ile Türkiye'de kazılar yapan, II. Türk Tarih Kurultayı'na katılmış olan Önasya bilgini L. Delaporte (1874-1944)'nin Naziler'in eline düşerek Buchenwald toplama kampına götürüldükleri ve hayatlarının orada son bulduğu haber alınmıştı (*Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. IV, S. 1, Kasım 1945, Ankara, s. 145, 148-150).

İstanbul'dan Ankara'ya taşınmış olan kadroların 1925'te kurdukları Antropoloji Tetkikat Merkezi'nin ilk dört yılı, başta Karacaahmet Mezarlığı olmak üzere, toplanan kafataslarının incelenmesiyle geçmişti. Türkler'e atfedilen aşağı ırk söylemleri fiziki antropolojinin bulgularıyla alt edilecekti. 1935 Haziranı'nda Ankara'da, Selçuklular'a ait Yediler Mezarlığı'ndan çıkarılan 10 iskelet incelenmek üzere alındı²⁴. Sonuçta, 1939'a kadar, Antropoloji Enstitüsü'nde, Anadolu'dan 372, İstanbul'dan 1040 adet kafatası ile zengin bir Selçuklu-Osmanlı koleksiyonu birikmişti. Bunlar toprak altı çalışmalarıydı. 1937 yılında, 19 Haziran-31 Aralık tarihleri arasında çalışan on ekip Anadolu insanları üzerinde ölçümler yaparak, 64 bin gibi inanılmaz bir sayıyla uygulamayı iyice genişletti ve bu araştırmanın sonuçları yayımlandı²⁵.

Tahkik, teşhis ve akla gelmedik başka sebeplerle tarihi mezarları açmak ilk kez rastlanan bir şey değildir. Sultan II. Abdülhamid döneminde, Fatih Sultan Mehmed'in mezarına inen bir ekibin, toprak altında, demir kapakları açıp, dehlizlerden geçtikten sonra, tabut içinde mumyalanmış olarak Fatih'in nâşını gördükleri, rüya ile gerçek arasında yaşanmış bir öykü olarak 2007 yılında kısa bir gazete yazısına konu olmuştu²⁶. Çok sonraları, 6 Mayıs 1949 günü yapılan işlem eksiksiz belgelenmiştir. Eskişehir'in Mihalıççık ilçesi Sarıköy'de, Yunus Emre'ye atfolunan mezarın nakli sırasında, iskelet incelenmiş, antropolojik rapor, Ankara Etnografya Müzesi Müdür Muavini Kemal Güngör tarafından imzalanmıştı²⁷. 1941 yılında Timur'un mezarının açılarak kemiklerinin Moskova'ya götürüldüğü bilinmektedir.

Yukarıdaki girişimlerin sebepleri hep farklı olmuştur. Sinan'ın mezarının açılması ise, siyasal sonuçları bakımından tartışmalara hep açık kalmıştır. Bu olay çok özeldir. Çünkü Kaluyan el Konevî yahut Kelûk bin Abdullah gibi, 13. yüzyıl Selçuklu mimarlarının kökenleri akademik ortamlar dışında neredeyse hiç gündeme gelmezken, Mimar Sinan etrafında kıyametler koparılmış, olay bir heyula gibi yükselmiştir. Tarih, Osmanlı antipatisiyle yüklenmek üzere Batı'ya yeterince fırsat

²⁴ Ş. A. Kansu, "Selçuk Türkleri Hakkında Antropolojik İlk Bir Tetkik ve Neticeleeri", *İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937, Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Yayını, IX. Dizi-Sa. 2a, İstanbul 1943, 2010 (2), s. 440-455.

²⁵ A. İnan, *Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi*, Türk Irkının Vatanı Anadolu (64.000 Kişi Üzerinde Anket), Türk Tarih Kurumu Yayını, VII. Seri-No.15, Ankara 1947.

²⁶ M. Bardağcı, "Fatih'i Önce Korkuttuk, Sonra da Konstantin'in Mezarına Gömdük", *Sabah*, 16 Ocak 2007.

²⁷ H. B. Kunter, "Yunus'un Huzurunda", *Ülkü*, III. Seri, s. 10,12; *Yunus Emre*, Bilgiler-Belgeler, Eskişehir Valiliği, Eskişehir 1966, s. 42-48.

tanımıştır. Osmanlılar, Haçlı yayılmacılığı ve sömürge siyasetine büyük bir engel teşkil ettiklerinden, Sinan gibi bir ustanın ayrı tutulması gerekiyordu. Bu çekişme- de karşılıklı oyun arayışları da farklı oldu. Şöyle ki, Sinan'ın, Müslümanlığı kabul edişi tartışılmıyor, devşirme olduğunu dost-düşman herkes biliyor ve kabul ediyor. İleri sürülen ve hep gündemde tutulan, onun etnik kökenidir. Bu nedenle, etnik kökenin hiç önemli olmadığını ileri sürmek bir şey ifade etmediğinden, 1935'te verilen cevap bu bağlamda bir dönem tepkisi olmuştur.

Bugün dikkatimizi çeken şu ki; 1935'ten sonra sessizce gündemden çekilen ve unutulmaya yüz tutan konuyu, aradan geçen 80 yılın sonunda tazelemek isteyenlerin hiçbiri antropolog değildir. Konuyu, bir kafatası üzerinden kriminal boyutlara karıştırılmış inanç ortamlarında sürdürmek isteyenler bu olayı, karşımızda duran çok daha ciddi sorunları gözlerden kaçırmanın ucuz ve kolay bir yolu olarak seçmişlerdir. Uzmanlığa dayanmayan duygusal tepkilerin kemik kalıntısı odaklı bir sarmala takılıp kalması, bu polemğin ısrarla sürekli kılınmaya çalışılması, tafisi mümkün olmayan sakıncaları önümüze getirmek üzeredir. Antropoloji ile uzaktan yakından ilgisi olmayan bir kısım yazarların büyük bir coşku ve tehalük içinde, huzur ve uykusunu terk etmiş “mübarek vücudun parçası” sayarak peşine düştükleri bir kadit'in gündeme getireceği sorun, 428 yıl önce toprağa verilmiş bir fâniye ait iskelet kalıntısının bazı insanları rölükçiliğe sürükleyip, onlarda, fetişist eğilimler yaratması, hatta putperestliğe benzer davranışlar geliştirme tehlikesi halinde ortaya çıkabilecektir. Konuya bakışımız, Romalı-Osmanlı mezarlarına karşı değişen tutumlarımızdan mı kaynaklanıyor, yoksa, her an değişen ve hep farklı kalıplara girebilen aydın kişilikleri mi sergiliyoruz, buna da karar vermek durumundayız.

Büyük ustaya ait her şey biliniyor olduğu halde, tek eksik kafatası ölçüleri olsaydı, mezarının açılıp teşhis-i meyyit edilmesiyle bu eksik de tamamlanmış sayılabilir, hatta bu işlemi diğer mimarlar için de sürdürmek düşünülebilirdi. Ancak, taranan arşiv belgelerinden anlıyoruz ki, büyük ustanın birlikte çalıştığı kimseler; Müslümanlar yanında, Rum ülkesinin eski cemaatlerine mensup yerli ustalar, hatta taşradan, uzak iklimlerden gelerek büyük şantiyelerde ellerini taşların altına sokmuş olan zanaat ve meslek erbabından oluşuyordu. Ruznamçe yahut mesârif müfredat defterlerinde her birinin görev tanımıyla birlikte; Todoros, Yorgi, Dimitri veya Yani gibi isimler yanında, sıklıkla “Abdullah oğlu” ibaresiyle kaydedilmiş olanlara kaçır akçe ödendiği görülmektedir. Mimarlık tarihinin en objektif belgelerinde adları geçenlerin mezarlarını birer birer açıp, iskeletlerini ölçüp biçmek belki sadece antropologlara yarayacaktır. Belgelerin önümüze koyduğu gerçek şu

ki; Şehzade, Süleymaniye ve Selimiye'yi toprak üzerinde yükseltenler bu adamlardı. O halde sorun sadece bir kafatasının kaybolması değil; kaybolan fiziksel unsur bulunsada, bu bulgu onun yeteneklerini açıklamayacak. Çünkü etnik köken bağlantısının izlerini hayat çizgisinde ve eserlerinde yok eden bir Osmanlıyla karşı karşıyayız. Bu yüzden Osmanlı enternasyonalindeki inşaat alanlarının insan örgütlenmesinde, Bosnalı iskeletle Kayserili'yi 19. yüzyılın ırk tasniflerine göre kodlamak mimarlık araştırmacılarına ne ekleyebilir bilinmez, ancak 1930'lardan bu yana çözemediğimiz toprak üstü sorunlar ırk aidiyetinden çok daha önemli gözüküyor.

Zaman içinde onlarca Osmanlı mimarı toprağa verilmişti. Onların bedenlerine otopsi yapmak yahut teşhis-i meyyit etmek şöyle dursun, çoğunun nerede yattıkları bilinmiyor, mezar taşları bile yok. Böyle bir hercümerc tablo karşısında duymakta olduğumuz utanç, iskelet-kafatası tetkiklerini yapmak ya da sadece bunu yapanları kınamaktan daha ağır basıyor.

“Mimar Sinan Kimindir?” sorusu, daha çok endüstri çağının tedirgin aydınları tarafından tekrarlanan, ama aranan karşılığı Ortaçağ'ın mimarlık tarihi belgelerinde bulunmayan bir sorudur. Bunun da ötesinde, bu soru, belki daha önemli bir saplantıyı da dile getirecek. Hangi gerekçe ile olursa olsun, Osmanlı mimarisi araştırma motivasyonunu sadece Sinan'la özdeşleştirip onunla uğraşmak, 600 yıllık bir geleneğin öyküsünü tek kişide odaklaştırmak, aynı büyük gelenekte tartışılmaz yerleri olan Sedefkâr Mehmed Ağa'yı, Davud ve Kasım ağaları gölgeleyecektir. Bir başka deyişle, Osmanlı mimarisinin gelişimini ve başarı aşamalarını, öncesi ve sonrasını silip atmış tek adama bağımlı saymak, mimarlık tarihinin bütüncül gelişim mantığını altüst etmekten başka bir işe yaramayacaktır. Monografik tecesüsler, ancak tamamlayıcı olabildiği ölçüde araştırma motivasyonunda bir değer taşıyacaktır.

Özet ve sonuç olarak denebilir ki, 1935'in “kati ve müsbet netice” bekleyen yargıları, kesin ve kararlı olmakla birlikte dönemseldi. O günleri izleyen soğuk savaş yıllarındaki tepkiler ise, hem yetersiz hem de ucuz bilgilerle yönlendirilmişti. Bu bağlamda Sinan'ı elle tutulabilir bir nesneye dönüştürerek anlamaya çalışmak veya bunu büsbütün tersine çevirmek, Osmanlı sanatını daha derinden kavramak isteyen sanat tarihçilerine kolaylık getirmedi. Tarihçilerin, kendileri uymasa da, başkalarına sıklıkla hatırlattıkları “her olay kendi döneminde/bağlamında” denklemi geçerliyse, 1935'ten şu ana kadar uzayıp gelen historiografik Sinan serüveni de, yarımın tarihinde “dönemsel” olarak kaydedilecek.

KAYNAKLAR

- Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, Süleyman Besim Efendi, *Hadikatü'l Cevâmi* (İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapıları), Haz. A.N. Gültekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001.
- Babinger, F., “Die Türkische Renaissance, Bemerkungen zum Schaffen des grossen türkischen Baumeisters Sinan”, *Beiträge zur Kenntnis des Oriens*, Herausgegeben von Hügo Grothe, 1914, Bd. II, s. 67-88.
- Bardakçı, M., “Fatih’i Önce Korkuttuk, Sonra da Konstantin’in Mezarına Gömdük”, *Sabah*, 16 Ocak 2007.
- Çetintaş, S., “Koca Sinan’ın Hayatı, Sanatı, Hüviyeti ve Eserleri”, *Yeni İstanbul*, 25 Nisan 1963.
- , *İstanbul ve Mimari Yazıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi-Sa.10/1, Toplu Makaleler, Yay. Haz. İ. Dervişoğlu, Ankara 2011, s. 521-525.
- Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. IV, S. 1, Kasım 1945, Ankara, s. 145, 148-150.
- Ergin, O., “Tezkiret-ül Ebniye Sahtedir”, *Vakit*, 21, 23-26 Haziran, İstanbul 1946.
- Florinalı Nâzım, *Hâtrât-ı Meşâhir*, Haz. S. Çonoğlu, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2009.
- İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937, Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu, IX. Dizi-Sa. 2a, Ankara 1943, 2010 (2).
- İnan, A., *Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi, Türk Irkının Vatanı Anadolu* (64.000 Kişi Üzerinde Anket), Türk Tarih Kurumu Yayını, VII. Seri-No. 15, Ankara 1947.
- Kansu, Ş.A., “Selçuklu Türkleri Hakkında İlk Bir Tetkik ve Neticeleri”, *İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937, Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Yayını, IX. Dizi-Sa. 2a, İstanbul 1943, 2010 (2), s. 440-455.
- Konyalı, İ.H., *Mimar Koca Sinan*, Haz. N. Topçuoğlu, İstanbul 1948, Kunter, H.B., Yunus’un Huzurunda, Ülkü, III. Seri, s. 10, 12.
- Orgun, Z., “Hassa Mimarları”, *Arkitekt*, S. 12, 1938, s. 333-342.
- Ödekan, A., *Yazıları ve Rölöveleriyle Sedat Çetintaş*, İTÜ Yayınevi, İstanbul 2004.
- Servet-i Fünûn*, c. 57, S. 1478, Aralık/1 Kanunievvel, s. 63; c. 75, S. 1963, 5 Nisan 1934, s. 289.
- Yunus Emre, Bilgiler-Belgeler*, Eskişehir Valiliği, Eskişehir 1966, s. 42-48.

THE EVALUATION OF SOME CLAIMS OF WESTERN
TRAVELERS AND RESEARCHERS ABOUT
THE CRYPTO-CHRISTIANS IN TRABZON (TREBIZOND)
AND ITS VICINITY IN THE XIX. CENTURY

AYŞEGÜL KUŞ*

Introduction

The Black Sea region has been an important place for many nations to establish domination throughout the history due to its geo-strategic location. It is known that the Black Sea region was inhabited by several tribes even before the historic periods.¹ The oldest tribe known to have settled in the region in the mid of the XVI. century is Gashkas.² The following tribe Cimmerians around 695 B.C captured the area between Black Sea Ereğli (Pontos Heraclia) and Trabzon (Trebizond). However, they could not resist against the İskit pressure and had to move to Crimea and its neighbourhood.³⁴ In addition, according to the Georgian sources recorded in IV. B.C. the Kipchaks on the banks of Çoruh (Hapsoros) are claimed to have emigrated to the region along with the Scythians. It is claimed that the tribes who had settled in the eastern Black Sea and had a kinship with the Turks are Cimmerians and Scythians. Furthermore, it is stressed that although there have been different opinions regarding the origins of these tribes, there is strong evidence that they are included in the Turkish cultural circle.⁵

* Dr., Ondokuz Mayıs University, Faculty of Education, Samsun/TURKEY, aysegulk@omu.edu.tr

¹ İ. Kılıç Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", *AÜDTCF*, X/3-4, 1952, pp. 189-203.

² Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara 1998, pp. 73-96. They emerged in the area of the north Anatolia which the Hittites called "Upper Land" and had the reputation that they had carried out some campaigns against the lands of the Hittite Empire for nearly three centuries see. Mahmut Pehlivan, *Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1991, pp. 8-12.

³ M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İstanbul 23-26 Mayıs 1983)*, Ankara 1984, pp. 111-116.

⁴ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, p. 35.

⁵ İbrahim Tellioglu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon

From VII. century B. C. onward, with the establishment of the Greek colonies on the southern coast of Black Sea, such as Sinop (Sinope), Samsun (Amisos), Ordu (Kotyora) Giresun (Keresoun) and Trabzon (Trebizond) a new period which deeply affected the history of eastern Black Sea started.⁶ However, at the beginning of VI. B. C. they had fallen under the reign of the Persians, who conquered the eastern part of the region and then had fallen under the domination of the Macedonians in 334 B. C. Yet, the Persian dynasty, Mithridates established the “Pontos State” in 298 B.C in the region. As a result, the ties of the Black Sea with the ancient Greek world started to weaken; because after they declared their independence they refused to admit being the representative of Greece. But Mithridates lost the struggle because of the expansion policy of the Roman Empire and the region fell under domination of the Roman Empire and Trabzon became an important military base for the Roman Empire. During the reign of the Byzantine Empire, the eastern Black Sea started to develop and change both politically and culturally. Due to the administrative importance of the region a new Thema called *Chaldea*, whose center was Trabzon, was founded. Moreover, unlike the Roman Empire, the Byzantine Empire closely followed the expansionist policies of the Persians in the region and as a result of taking some necessary measures and making some necessary interventions, the Byzantine Empire could have managed to preserve its existence in the region.⁷

After the Byzantine Empire established its domination over the Persians, it started to carry out some religious and socio-cultural activities in the region. For example, in the VI. century it made the Christianity the official religion and made the Greek the official language for worship. As a result of this, some radical changes occurred in the history of the ethnic structure of the region.⁸ In that

2007, p. 16. For instance, Kafesoğlu states that the main body of Scythes are included in the Persian tribes and that the Andronovo culture had spread to the Don River via this tribe and the people living in this region had the kinship with the Turks, as a result, it is possible to say that there is a kinship between the Turks and Scythes, see. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1988, p. 205. Even Grousset, who defends that Scythians descend from Persians, admits that this tribe has many things in common in terms of their language and culture see. Rene Grousset, *Bozkar İmparatorluğu*, çev. M. R. Uzmen, İstanbul 1980, p. 24-26. In relation to this, in the studies of Turkish culture, the accounts of Turkish mythology and the archeological findings obtained from the Turkistan, it is clearly seen that Scythians have a kinship with the Turks see. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, p. 207; Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, pp. 33-35, 54-55, 216.

⁶ Tellioglu, *Doğu Karadeniz’de Türkler*, p. 45.

⁷ Prokopius, *History of The Wars*, II, published by H. B. Dewing, S. Heinemann, London 1979, pp. 531-541.

⁸ Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz: Tarih, Kültür, İnsan*, Ötüken Yayınları, Ankara 2010, p. 56.

way, it is claimed by some Turkish researchers that some non-Greek⁹ and Turkish groups¹⁰ were also amalgated in the pot of the Orthodox Christianity by losing their identities.¹¹ Telliöglü asserts that Greeks also started to lose some of the characteristics of their ethnicity through the interaction with these indigenous tribes. As a result, they became the part of the Orthodox community.¹² To him, unlike the Greek ethnicity and culture a new group called *Rum (Romanio)*¹³ apperaed in the region. Thus, he stresses that the term *Rum (Romanio)* should not be understood to refer to the Greek ethnicity but should be used politically for someone who is the subject of the Roman Empire and geographically for the land of the Romans.¹⁴ Paralel to this, Speros Vryonis also thinks that the interpretation of what are apparently geographical terms as denoting ethnic groups has been more harmful than helpful.¹⁵

⁹ Bilgin points to the fact that when the sources giving detailed information regarding the region in the ancient ages are critically read, regarding the Scythians and Cimmerians, who came from the north of the Black sea, and some indigenous tribes of the Anatolia. In his own view, it is clearly seen that the coasts of the Black Sea had been inhabited by the tribes such as nomadic horsemen before the Greek colonization, see. Bilgin, *Doğu Karadeniz*, p. 210. More information regarding these indigenous tribes living in the region before the Greek settlement can be found in some books such as Alexandre Baschmakoff, *La Synthèse Des Periplus Pontiques*, Geuthner, Paris 1948, pp. 67-69; Strabon, *Coğrafya*, Kitap XII, Parts I-II-III, çev. A. Pekman, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.1969, p. 1, 23, 33; Ksenophon, *Anabasis*, çev. T. Gökçöl, Sosyal Yayınları, İstanbul 1984, pp. 133,139, 141,144, 148-149, 153, 156, 160-161.

¹⁰ For instance, when the Byzantine Empire put an end to the power of the Bulgarians, a number of these Bulgarians had been settled in the vicinity of Trebizond and around the land on Hapsaros (Çoruh). see. Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Tarihi*, I, İstanbul Üniversitesi Yayınları İstanbul 1944, p. 167. However, Vryonis criticises Yinanç on the ground that Yinanç has lumped together a few events spanning six centuries and even if the cases of supposedly “Turkish” settlement were accurate, they would have made an important change in the etnography of Anatolia. To Vryonis, for examply, the settlement of the Bulgars in the Euphrates region by Justin were not of a considerable size and they were no doubt soon assimilated. Furthermore, Vryonis claims that contrary to Yinanç’s assertion, Avars were settled in the eastern Anatolia by Justin II in 577 on the authority of Muralt, who mentions no Avar settlement on the eastern borders. As for the Bulgars settled in Anatolia by Constantine V in the eighth century, these Turkish groups were fast on their way to becoming Slavs. Furthermore, he asserts that all evidence points to their rapid Hellenization in Anatolia see. Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, University of California Press, Los Angeles 1971, p. 180.

¹¹ İbrahim Telliöglü, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Bugünkü Yapısına Etki Eden Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları*, sy. 5, 2005, p. 3.

¹² Telliöglü, “Doğu Karadeniz Bölgesinin...”, p. 3.

¹³ Baykara also stresses that the term “Rum” refers to the one used by Arabs for the East Rome/ Byzantine and when the Turks conquered Anatolia, they also named it as the land of of “Rum” and named the people living there as “Rum”. Thus this term refers to the geograpgy rather than referring to the Greek ethnicity see. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, p. 23

¹⁴ Telliöglü, *Trabzon Rum Devleti*, p. 6.

¹⁵ Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism*, p. 45.

Trabzon, located on north eastern part of Anatolia in the Black Sea region has preserved its importance throughout the history; because the town is nearly the only port in the region and its location enables it to reach the inner parts of Anatolia and even over via eastern Anatolia to reach southern Caucasia and Persia.¹⁶ Moreover, the town continued to be a gate between the east and the west from the year 1258 when the international travels were not safe in the Mediterranean to the time when the Black Sea became the *the Lake of the Ottoman*. For instance, the French traveler Rubriquis (1240), English Consul Langley (1292), the Spanish traveler Clavijo (1404) and the priests travelling from India to China and Sumatra all used Trabzon to reach their destinations.¹⁷

It seems that the interest shown towards the region increased not only due to romantic and cultural interest of the European Renaissance and the Enlightenment to the antiquarian period but also due to a different preoccupation interwoven with the political and economic interests of the Western powers such as England to decide whether to preserve the unity of the Ottoman Empire against the expansion of Russia or not in the XIX. century. Therefore, the ones who visited the region were the merchants, consuls, travelers, missionaries, botanists, historians and art historians.¹⁸ In addition, the increasing interest in Trabzon is related to a number developments in the XIX. century, such as the interest in the Persian trade, the opening of the Black Sea to the trade of international trade, the emergence of the steam ships which made the travels much safer, the trade treaty signed with the European powers in 1838, which abolished the custom walls, etc., all of which developments made the town an important spot for the Persian trade in the first two-third of the XIX. century.¹⁹

The purpose of this study is to deal with and analyze some claims of some Western travelers and researchers about the existence of the Crypto-Christians in Trabzon (Trebizond) and its vicinity in the XIX. century. Thus, it is aimed to make some contributions to the political and socio-cultural history of the region. Before discussing the claims made about the Crypto-Christians in Trabzon and its vicinity in the XIX. century, some general information will be given regarding the

¹⁶ Şehabettin Tekindağ, "Trabzon", *İslam Ansiklopedisi*, c. 12/1, MEB Yayınları, İstanbul 1979, p. 456.

¹⁷ Kudret Emiroğlu, "Dünyadan Bakınca Trabzon", *Bir Tutkudur Trabzon*, yay. İ. Günday Kayaoğlu, Ömer Cıravoğlu, Cüneyt Akalın, YKY, İstanbul 1997, p. 235.

¹⁸ Emiroğlu, "Dünyadan Bakınca Trabzon", p. 237.

¹⁹ Stefanos Yerasimos, "XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati", çev. İsmet Akça- Didem Daniş, *Bir Tutkudur Trabzon*, YKY, İstanbul 1997, pp. 285-286.

town before the Ottoman conquest and after the Ottoman conquest in order that the subject can be clearly understood.

1. Trabzon before the Ottoman Conquest

To Cahen, the incursions of the Turkish tribes into Anatolia can be divided into two stages: the first one is the incursions into the deep parts of Anatolia that lasted until the Malazgirt Battle in 1071, However, after these incursions were over, they did not try to settle there and went back to their bases in the east. Unlike this, after the Malazgirt Battle, Turkish groups started to settle in Anatolia. Shortly, after the Malazgirt Battle between Alp Arslan and Roman Diogenes, the emperor of Byzantine Empire, the gates of Anatolia were completely opened for the Turks.²⁰ Following the Malazgirt Battle, the Byzantine Empire started to lose its authority not only in every part of the Anatolia but also in the eastern Black Sea where the Turkish tribes had the domination.²¹

It is understood that the region of northern Asia Minor was exposed to the upsetting effects of the Turkish invasions during the latter half of the 11th century during the reign of VII Ducas (1071-78), and the whole of the coastal region lying from Ereğli (Heraclia) to Trabzon as well as the hinterland around Yeşilirmak (Iris) and the lower Kızılırmak (Halys) were raided and plundered by the Turkish tribes. After the conquests of 1080, in this political climate, the demographic structure of the eastern Black Sea considerably changed in favour of the Turks through the settlements of the Turkish tribes in the places such as Artvin-Gümüşhane-Bayburt, except for Trabzon and its vicinity.²²

At the beginning of the XIII. century when Constantinople was taken by the Latins during the IV. Crusade campaign, the center of Orthodoxy was plundered and raided by the Latins and the Komnenos dynasty had been overthrown for nearly twenty years. The two members of this overthrown dynasty, Alexios and David appeared in Georgia and they founded a state on the Black Sea, the center of which is Trabzon.²³

During the reign of Alaaddin Keykubad (1220-1237) one of the results of his campaigns towards the eastern Black Sea was to abolish the Beylik of

²⁰ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, e Yayınları, İstanbul 1979, p. 82; Mustafa Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1998, pp. 8-10.

²¹ Telliöğlü, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, p. 81.

²² Telliöğlü, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, p. 82.

²³ Telliöğlü, *Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Serander Yayınları, Trabzon 2009 s. 23.

Mengücekoğulları. Thus the State of Türkiye Seljuk became the neighbour with the Greek State of Trebizond on the south eastern border of the Black Sea.²⁴ When the Mongols defeated the Seljuks in Köseadağ in 1243²⁵ the Seljuks became subject to the Mongols and the Greek State of Trabzon having taken side with the Seljuks²⁶ also had to admit the domination of the Mongols.²⁷ From the mid of the XIII. century onwards when the relations between Byzantine Empire and the Greek State of Trabzon weakened, the Greek State of Trabzon could not succeed in stopping the Turkish advance in the west of mountainous region after Sinope was taken in 1264 by Muineddin Pervane.²⁸

From the last quarter of the XIII. century onwards, Chepnis started to appear in the western part of the Black Sea owing to the increase of the Mongol influence in Anatolia.²⁹ Chepnis moved to the west during the first invasion of the Seljuks and most of them settled in Paphlagonia and also on the borders of Kingdom of Trabzon, which led to Sinope's having been taken by the Seljuks.³⁰ In the XIV. century Chepnis advanced the eastern part of the Black Sea and took the area of Plibanoties (Harşit) valley.³¹ Meeker also points out that by the late XIII. century there were a great number of Chepni Turks living in the western part of the region around Sinope. The advance of the Ottomans between the years 1419-1428 started to threaten the existence of the Greek State of Trabzon and caused the Ottomans to consider Trabzon within their domain.³² Even though the Greek State of Trabzon did struggle to stop the threat of the Ottoman through the collaboration with both the Catholic world and the Akkoyunlu State, it did fail and eventually in 1461 Trabzon was captured by II. Mehmed and became the part of the Ottoman State.³³

²⁴ Osman Turan, "Bayburt", *İslam Ansiklopedisi*, c.II, MEB Yayınları, İstanbul 1961, pp. 365-367.

²⁵ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye*, II, yay. M. Öztürk I, Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, pp. 64-72; *Anonim Selçukname*, yay. F. N. Tuzluk, Atif Yayınları, Ankara 1952, p. 32.

²⁶ Cahen, *Anadolu'da Türkler*, p. 144.

²⁷ Emile Janssens, *Trebizonde en Colchide*, Presses Universitaires de Bruxelles, Bruxelles 1969, p. 80.

²⁸ Kazım Dilcimen, *Canik Beyleri*, Ahali Matbaası, Samsun 1940, p. 18.

²⁹ Tellioglu, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, p. 124.

³⁰ Tellioglu, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, p. 125.

³¹ Anthony Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos: Some Problems and Preliminary Conclusions", *Neo Hellenika*, I, Texas 1970, p. 42.

³² Tellioglu, *Trabzon Rum Devleti*, p. 125.

³³ For more detailed information regarding the conquest of the town, see. Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi (1461-1583)*, ^{see} Demet Lowry- Heath W. Lowry, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1981, pp. 6-16; Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Published by W. C. H Eckman-R. Manheim), University of Princeton New Jersey, 1992, p. 195; *Kritavulus Tarihi (1451-1467)*, çev. Ari Çokona, Heyamola Yayınları, İstanbul 2013, pp. 513-521.

2. Trabzon after the Ottoman Conquest

When Trabzon was conquered, all the towns between Giresun and Hopa, which were once within the domain of the Greek Sate of Trabzon became the land of the Ottomans and they were organized under the administration unit called *Sanjak*³⁴ Referring to Orhonlu, Bostan states that from 1461 to the end of the XVI. century, the policy of the settlement both into the town and out of the town, mostly through exiles, had been applied, but the voluntary settlement had taken place in Trabzon as well.³⁵ However, there have been different accounts about the conquest of the town and what happened to the people living there.³⁶ However, upon the authority of Tursun Bey, Lowry argues that the accounts about the conquest of Trabzon should be critically read and that he asserts that the accounts given by some authors such as Fallmerayer, Finlay, Miller, Babinger and Janssens based on the authority of Chalcocondyles are not reliable. In addition, he alleges that the accounts and observations of Tursun Bey, the most prominent of the Ottoman historians and who was the only witness of the conquest should be dealt with carefully in that he is the only one who says that the local people of Trabzon stayed in the town and did not move out of the town. Lowry thinks that the accounts of Tursun Bey refutes the opinions of Chalcocondyles and Fallmerayer.³⁷ In addition, before the conquest of the town what we know about the people of Trabzon is the information obtained by the Spanish traveler Pero Tafur, Who visited the town in 1436-38. Tafur says that the number of people living in Trabzon is 4.000.³⁸ But Bryer known for his studies on the Black Sea acknowledges that the number given by Tafur is supposedly not too low when the

³⁴ M. Hanefi Bostan, *XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, p. 7.

³⁵ M. Hanefi Bostan, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus Hareketleri ve Yerleşim Yerleri", *Bir Tutkudur Trabzon*, haz. İ. Gündoğ Kayaoğlu, Öner Cıraoğlu, Cüneyt Akalın, YKY, İstanbul 1997, p. 113.

³⁶ For more detailed information about Trabzon after the conquest, see Lowry, a.g.e., pp. 5-6; İonannes Doukas, *Bizans Tarihi*, yay. Vladimir Mirmıroğlu, İstanbul Fethi Derneği, İstanbul, 1956, p. 211; J. Philip Fallmerayer, *Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Tarihi*, (*Yazarın Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt eserinin A. C. Eren tarafından T.T.K adına çevirisi yapılan neşredilmemiş nüsha*, yer no: 4/86, pp. 272-273; Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma*, yay. F. R. Unat-M. A. Köymen, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1987, p. 753; *Ayıkpaşaoğlu Tarihi*, yay. Atsız, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1992, p. 208, William Miller, *Trebizond: The Last Greek Empire*, A. M. Hakkert, Amsterdam 1968, p. 106; George Finlay, *The History of Greece and of the Empire of Trebizonde*, William Blackwood and Sons, London 1851, p. 494; Janssens, *Trebizonde en Colchide*, p. 158.

³⁷ Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması*, pp. 14-15.

³⁸ Pero Tafur, *Travels and Adventures (1435-1438)*, trans. by Malcolm Letts, Harper & brothers London 1926, p. 131.

sudden deaths or plague in the town was taken into consideration and that the number of the population of Trabzon must have amounted to 6.000 in the XIV. century, but just before the conquest the population of the town had decreased to 4.000-5.000.³⁹

To Lowry, due to lack of some reliable statistics about the population of Trabzon, it is more reasonable to accept the estimated number of 4.000/5.000 given by Tafur and Bryer. In addition to this, he asserts that in the first *tahrir* of Trabzon after the conquest of the town this estimated number of the population of the town given by Tafur and Bryer must have increased with the new settlers in the town.⁴⁰ From the date of 1461 to the end of the XVI. century there are four *tahrir defter*s, which are dated as 1486, 1520, 1554 and 1583. According to the first *tahrir defter* of 1486, the estimated number of both Muslims and non-muslims in the town is 7574 in total, 761 of whom are *mustahfiz* (a soldier in charge of defending a castle) and *azeban* (a military class).⁴¹

In 1486 the population of the Muslims was %26.73 while the population of the non-muslims is %73.27. Moreover, the Muslims lived in the area surrounded by the walls while non-muslims lived mostly out of the walls of the town and in the suburbs of the east and the west.⁴² In 1520, one community, 23 parishes including *mustahfiz* and *azeban* used to live in Trabzon and the total population of the town was 7753, %22.19 of which was Muslims and %77.18 of which was non-muslims. Bostancı states that in the period of 34 years between 1486–1520 the population of the Muslims decreased at the rate of %17.73 while the non-muslim population increased at the rate of %8.72. To Bostan, the major reason for the decrease in the Muslim population results from the termination of the transfer of the population due to the war with the Safevis and the Memlukes and in addition to that, the reason of the population transfer out of the town must have played another role in that as well. In 1554 the population which consisted of 44 parishes and one community reduced to 6.525, %46.16 of which was Muslims and %53.284 of which was non-muslims. As is seen, in the period of 34 years between 1520–1554

³⁹ Bryer, "Tourkokratia in the Pontos", p. 37. Bryer also gives more detailed information about the population of Trebizond in his article "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *DOP* 29, (1975), pp. 113–148. In this article, Bryer asserts that the population of the Greek State of Trebizond was 200,000–250.000 see. Bryer "Greeks and the Türkmens", p. 121.

⁴⁰ Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması*, p. 18.

⁴¹ Bostan, *Trabzon Sancağında İktisadi ve Sosyal Yaşam*, p. 137.

⁴² Bostan, *Trabzon Sancağında İktisadi ve Sosyal Yaşam*, p. 161.

whereas the Muslim population increased at the rate of %75.11 the Christian population decreased at the rate of %71.73. Bostan argues that the reason for the increase in the Muslim population and decrease in the Christian population resulted from the settlements both into town and out of the town.⁴³

In 1583, the population of Trabzon which consisted of 54 parishes, one community and *mustahfiz* and *azeb* (a military class) amounted to 10.984, %55.38 of which was Muslims and %44.62 of which were Christians. In the period of the 97 years between 1486–1583 the Muslim population increased at the rate of % 200,39 whereas the Christian population decreased at the rate of % 13.22. To sum up, it is understood that in the period of 97 years the general population of the town increased from 7.574 to 10.984. In percentage, this increase is equal to % 45.02.⁴⁴ Bostan asserts that it is mainly related to the settlement policy followed by the Ottoman State between the years 1540–1566.⁴⁵ However, Lowry states that the reason lying behind coercive resettlement in the years of 1540's is that many Christians were exposed to coercive resettlement due to the ethnic imbalance in the *tahrir defter* of 1520 and they were replaced by many new emigrants in Trabzon.⁴⁶ Moreover, he alleges that in the XV. and XVI. centuries the population increase in favor of the Muslim population must have resulted from the Islamization of the inhabitants in the town on the basis of patronyms of the converts in the *tahrir defters*. In that sense, Lowry claims that most of the converts who took the name of Abdullah (the slave of God) are Christians and so it is much easier to find out who converted to Islam.⁴⁷ However, Bostan argues against Lowry pointing to the fact that on the contrary to what Lowry claims in the *tahrir defters* between 1486–1583 there has been no record of the information showing that the persons having taken the name of Abdullah are the converts; because in the years between 1486–1583 the names of the new Muslims were not registered or they were registered under their Christian names. Moreover, he states that according to archive records between 1486-1583, the number of the persons who converted to Islam is 10, 8 of whom were men and, two of whom were women. In addition, out of these ten persons, the names of the fathers of only two persons are Abdullah

⁴³ Bostan, "XV. ve XVI Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde...", p. 150. For more detailed information about the population statistics of Trabzon between the XV. and the XVI. centuries, see. Bostan, "XV. ve XVI Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde...", pp. 153-171.

⁴⁴ Bostan, "XV. ve XVI Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde...", p. 150.

⁴⁵ Bostan, "XV. ve XVI Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde..." p. 150.

⁴⁶ Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması*, p. 144.

⁴⁷ Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması*, p. 119.

and one of these was registered as a slave.⁴⁸ Furthermore, in his book, Bostan also states that some of the new muslims had taken the original Turkish names such as *Balyan, Hoşkadem, Doğan, Balaban, Uğurlu, Turak, Timur, Budak, Gazı, Arslan, Aydın, Tengrivermiş, Karagöz, Bali, Karaca, Şahkulu, Pervane, Memi, Kurd, Durmuş, Bhara, Eyne Bey, Kıya, Turali* and it should be noted that some of the names of the non-muslims have original Turkish names as well. Moreover, the names of some places where non-muslims live within the Sanjhak of Trabzon are Turkish. Thus under the light of this information Bostan points to the fact that Christian Turks had been living in the region just before the conquest.⁴⁹

As can be seen, the ethnic structure or the ethnicity of the Pontos region is a complicated issue to talk about. In addition, there have been some different opinions and hypotheses adopted by both Turkish and Western researchers regarding the population of the inhabitants of Trabzon and the issue of conversion after the conquest of the town in 1461. However, it should be noted that as Meeker states that even though the Pontic people were able to keep their own faith before the incursions of the Turks, large numbers of them were eventually inclined to convert to Islam. In time, they and the Turks merged to form the Black Sea Turkish population, especially at the end of the XVI. century. Moreover, by the late XIX. century around four-fifths of the population of the eastern coastal region were Muslims and the very large majority of these were Turkish-speaking.⁵⁰ The regions in which Greek-speaking populations descended from the Byzantine period survived into the XIX. century. In this sense, Pontos was the most important region.⁵¹

3. The Claims Related to the Crypto-Christians in Trabzon and its Vicinity in the XIX. Century

In the works of some Western travelers and researchers regarding the religious structure of the town in the XIX. century are there some claims about the existence of the Crypto-Christians. This issue emerged in some villages in the vicinity of Trabzon after the Islahat Edict (1856) when some people declared

⁴⁸ Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması*, pp. 320-321. For more detailed information related to the names of the new Muslims and their patronyms see. Bostan, *Trabzon Sancağında İktisadi ve Sosyal Yaşam*, pp. 337-346.

⁴⁹ Bostan, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde...", p. 545.

⁵⁰ Micheal E. Meeker, "The Black Sea Turks: Some Aspects of Their Ethnic and Cultural Background", *International Journal of Middle East Studies*, II, (1971), p. 340.

⁵¹ Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism*, pp. 448-449.

that they were Christians and it gained an international dimension when those demanded the help of foreign consuls.⁵² Rightly, Bryer states that the *Tanzimat* was only the beginning of the end but a better date is 18 February 1856 when the Sultan Abdul Mecid neatly anticipated the Treaty of Paris 30 March by issuing the *Hatt-i Hümayun* and after 1839 there were no martyrs⁵³, for the Porte reaffirmed the principle of freedom of religion within the Ottoman Empire.⁵⁴ As a result of giving new rights to Christians in the Ottoman Empire, they felt more secure. Even though they were Christians they pretended to be Muslim in order to benefit from the advantages of being a Muslim. When the social, political and economic conditions became appropriate for them, they emerged out of their woodwork to declare themselves. Thus they demanded help from the Western powers to investigate the matter and the the British Consulate asked for a detailed report about the condition of the supposed Crypto-Christians from the consul in Trabzon⁵⁵ Following this, this issue not only became the agenda of the Ottoman Empire but also came to the agenda of the Western countries which followed it very carefully.

Bryer in his article “The Crypto-Christians of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizonde” mentions that the first evidence about secret Christianity in Kurum lies in the archontic house dated 1825, which was built to accommodate both faiths. In addition to this, he states that the earlier reference to them seems to be made by Smith and Dwight, two American divines, who passed through Trabzon in 1833.⁵⁶ On the way to Trabzon Smith gives some accounts about the cultivators and the inhabitants in the vicinity of Trabzon and he says that the inhabitants of that valley are not Laz but of Greek descent and that many of them have been professedly converted to Mohammadanism. However, according to information given to him by a reliable authority it is a

⁵² Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1876)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Trabzon 2006, p. 88.

⁵³ Significantly, the traditional punishment of the apostasy, for instance, death for a Muslim who converted to another religion, was replaced by the politically arranged attitude see. İlber Ortaylı “Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değişirme Olayları”, in: *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, pp. 481-487.

⁵⁴ Anthony Bryer, “The Crypto –Christians of the Pontos and the Consul William Gifford Palgrave of Trebizonde”, *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900*, XVII. Kısım, Varioum Reprints, London 1998, p. 15.

⁵⁵ Bryer gives detailed information about how the Crypto-Christians emerged based on some consular reports, see. “Crypto-Christians”, pp. 35-67.

⁵⁶ Bryer, “Crypto-Christians”, p. 31.

mere pretence because they practice neither circumcision nor any any of the rites of the Moslem religion and they are secretly attached to the Greek church and they have priests to perform its rites for them. In the following sentences, Smith goes on to say that their names taken from the Old Testament are a common ground between Muslims and Christians.⁵⁷ Although Bryer does not mention it in his article, Bijişkyan, who made a visit to the town in 1817, made some references to these Crypto-Christians. For instance, Bijişkyan gives some accounts regarding them and he mentions that there is a group called *Gromtsi* among the Greeks and they are half-Muslim and half-Christian. To him, even though these people are sincere Christians, they practice deception. In addition, he states that the faith of these people who never change from one generation to another is alike.⁵⁸ As can be understood from the accounts of Bijişkyan, he makes some criticisms about the insincere attitude of these people. Unlike Bijişkyan, Smith points out that though he is inclined to the opinion that sincerity even in a false faith is more favourable to the admission of truth than hypocrisy or skepticism, he would still suggest that the cord which binds these people to the forms of Christianity may advantageously be seized by a missionary to attach them to its spirit.⁵⁹ The clear accounts of Smith actually can be interpreted to verify the important role of the missionary activities upon the conversion or apostasy cases in the following years, especially after the *Tanzimat* and *Imperial Edicts*. Actually, in the liberal atmosphere of the *Tanzimat* the missionaries caused many Christians to convert their sects such as *Protestant* or *Catholic* and in the later years they also paved the way for many communities (although they are Christians) having lived under the Muslim identity for a long time to convert to their own faith. Türkan on the authority of the Ottoman archives points to the fact that the most important factor that lies behind it is undoubtedly the supporters of these missionaries such as England, France and America.⁶⁰ For instance, in the accounts of Smith this can clearly be observed. Namely, before leaving Trabzon, Smith focuses on the suitability of the town for the missionary station to be established. Furthermore, it is very interesting for him to suggest that it be a suitable place to establish a missionary station for the Greeks rather than the Armenians, for the large number of the

⁵⁷ Eli Smith, *Researches of the Rev. Eli Smith and H. G. O. Dwight in Armenia Including A Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Slams*, Vol. II, Crocker and Brewster, Boston 1833, p. 319.

⁵⁸ P. Minas Bijişkyan, *Pontos Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Çiviyazıları İstanbul 1998, p. 114.

⁵⁹ Smith, *Researches of the Rev. Eli Smith and H. G. O. Dwight*, p. 320.

⁶⁰ Ahmet Türkan, *Osmanlı'da Kripto, Hristiyanlar*, Kitapevi, İstanbul 2012, pp. 18-19

former is very high not only in Trabzon but also in the other parts of the country.⁶¹ As can be seen from these accounts, Smith points to the suitability of Trabzon for their station in terms of the high population of the Greeks in the town rather the Armenians.

Smith also makes some comments on the Greeks living in Trabzon stating that they descend from the genuine Greek race referring to the accounts about the existence of their ancestors on the southern shore of the Euxine (The Black Sea) and goes on to say that there might have been several Greek colonies along the coast to the westward. In addition, to him, a missionary station in Trabzon might give them a great chance to extend their arms far and create a good effect in that direction. As is seen, the activities of the Protestant missionaries just before the *Tanzimat* in Anatolia can give us a clear idea of their interest in the non-muslims who are the *rayas* of the Ottoman Empire. Especially, as is pointed out by Smith, their interest in Greeks is more obvious since they outnumber other non-muslim groups. Moreover, his claims about the ethnic origins of the Greeks are not objective; because as has been mentioned before, the Black Sea has always been the place where too many indigenous tribes and the communities had lived and Milesians from the Western Anatolia is only one of those who settled and established the first commercial colonies in the region. Thus, his accounts based on the idea that Trabzon was established by the Greeks does not reflect the truth. In addition, the great interest of the Western travelers and researchers under the influence of the Hellenic culture on which Western culture is based seems too effective in their accounts related to the Ottoman lands as in the example of Trabzon. Therefore, it can be said that the missionaries seem to have played a crucial role to awaken the Christians. In this context, for instance, Cyrus Hamlin, one of the outstanding names of the Protestant mission in İstanbul, once wrote: *There appears to be a shifting of the sands, not only from Christianity to Islam and vice-versa, but also among the other religions of Ottoman society.*⁶²

Besides the Protestant missionaries, the Catholic missionaries are seen to have played an important role among the missionary activities carried out in Trabzon as well. For instance, in the XIX. century, when the demographic structure of the Armenians is examined in the town, it seen that the Catholic Armenians had more population when compared with the Protestant Armenians because of the old

⁶¹ Smith, *Researches of the Rev. Eli Smith and H. G. O. Dwight*, p. 326.

⁶² Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, American Track Society, New York 1877, p. 85

Catholic missionary activities in the town.⁶³ For instance, within the framework the Catholic missionary activities, a group of Mekhitarist (Mihitarist) from Venetia came to Anatolia in 1848 and established a school in Trabzon. Similarly, in 1852 the French nuns also founded a school in which 60 students could attend. Frères des Écolés Chrétiennes missionaries carried out some activities and established a school in the town in 1881 as well. Moreover, five of these missionaries had been working as a teacher at that school in 1885.⁶⁴

Smith also gives his estimation about the population of Trabzon based on the number of the households. To him, the number of Greek households is nearly 500, Armenians 250 households, Catholic Armenians 80-90 households and the Muslims are 3.500-4.000 households. By referring to the person who gave him information about the population of the town, he points out that the population of the town is not more than 15.000.⁶⁵ In addition to Smith, some estimations of Western travelers and consuls related to the population of Trabzon can be given as examples. For instance, the French consul Outrey, giving the physical details of the parishes in Trabzon, states that the parishes in Trabzon contain 25.000 inhabitants. The estimation of English consul James Brant in 1835 is nearly similar to Outrey. Brant says that the population of Trabzon is between 25.000-30.000, 20.000-24.000 of whom are Muslims, 3.500-4.000 of whom are Greeks and 500-2000 of whom are Armenians. Another American Protestant missionary Southgate, who visited the town in 1837, gives different numbers about the population. To him, in the castle there have been 5.000 Muslim households equal to 25.000 people and besides these, the Greeks are 2.500, Armenians are 1.200, the Catholic Armenians and the Franks are 300. Thus the total population of Trabzon is 27.000. For the year 1839, based on the number of the households, Texier estimates that the number of the households of Muslims are 6.000, the Greeks' households are 1.500 and the Armenians' households are 500. The total number of the households in Trabzon is 8.000. Another traveler Ainsworth points out that the estimations of the travelers regarding the population of the town are the subject of conflict and he estimates that the population of the town is 25.000. Referring to the archbishop Constantin, Falmerayer, who stayed in Trabzon

⁶³ Özgür Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış", *OTAM*, 21, 2007, p. 199.

⁶⁴ Musa Şaşmaz, "Alfred Biliotti'nin 1885'teki Raporuna Göre Trabzon Vilayetinde Eğitimin Durumu, *Tarih ve Toplum*, 163, 1997, pp. 49-52.

⁶⁵ Smith, *Researches of the Rev. Eli Smith and H. G. O. Dwight*, p. 323.

for a long time, says that Turks are 5.000 households, the Greeks are over 400 households, Armenians are nearly 300 households, Catholic Armenians including the Franks are 98 households. To him, the total population of the town is roughly 30.000-33.000.⁶⁶

For the latter half of the XIX. century, for instance, in 1854 Sandwith estimates that the population of Trabzon is 20.000 without giving any details about the population of the ethnic groups. For the year of 1858, Mordtman says that the population the Trabzon is 60000 in total. To a consuşar report in 1860, the Muslims are 40.000, the Greeks are 10.000, the Armenians are 3.600 and the others are 2100, the total population of Trabzon is 55.800. Besides these estimations, in 1879 Barkley estimates that the total population of Trabzon is 37.000. Cuinet gives the estimation of 37.000 regarding the population of Trabzon in 1891. Lynch, who visited Tabzón in 1893 estimates that the total population of the town is 45.000.⁶⁷

Smith also recommends that as well as in the interior parts of the region they establish a station in Gümüşhane and it might be an important branch for them.⁶⁸ Why Smith gives importance to the establishment of a station in Gümüşhane should be evaluated well. As Bryer points out, the villages such as Torul, Zigana,

⁶⁶ Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bssılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, pp. 44-46. Yılmaz gives detailed information regarding the population of Trabzon between 1803 and 1893 based on the estimations of the Western travelers and consuls see. *Tanzimat Döneminde Trabzon*, p. 47. Yılmaz also gives a demographic development of Trabzon between the years 1810-1900 referring to Bryer and Winfield, see. *Tanzimat Döneminde Trabzon*, p. 49. The demography of Trabzon in the second half of the XIX. century can be followed by the Trabzon Province Yearbooks, which started to be issued in 1869. For example, for the years between 1869-1881, the male population of Trabzon is as follows: in 1869, the Catholics are 397, the Armenians are 1.264, the Greeks are 1.776 and the Muslims are 5.723, which is equal to 9.180. In 1870, the Catholics are 409, the Armenians are 1486, the Greeks are 1603 and the Muslims are 5961 (the total population 9.459). For the years between 1871-1875, the Catholics are 414, the Armenians are 1349, the Greeks are 1630 and the Muslims are 6409 (the total population is 9.802). For the years between 1878-1879 and 1881, the Catholics are 487, the Armenians are 1609, The Geeks are 1799, and the Muslims are 6.450 (the total population 10.383) see. Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, p. 52.

⁶⁷ Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, p. 47.

⁶⁸ Smith, *Researches of the Rev. Eli Smith and H. G. O. Dwight*, p. 326.

Kurum⁶⁹, Stavri⁷⁰, and Santa⁷¹ as described as “Christian heartlands”⁷² lie on the summer road from Trabzon and the supposed Crypto-Christians naturally must have drawn the attention of the numerous Western travelers and missionaries who crossed the Pontic Alps into Armenia. Namely, it is understood that the existence of such Crypto-Christians in the region would be a good target audience for the future activities of the missionaries. Meeker also asserts that some villagers such as Kurumlis set a good example of the fact that even though they were registered as Muslims and had the Muslim identity in their relations with the state they go on to practice their Orthodox faith and rites.⁷³ Besides these, Smith also gives some information about the peasants inhabiting around Trabzon. He mentions that as far as they were told, they were of the Greek race and spoke Greek language.⁷⁴ He goes on to say that as has been already mentioned, they are of the Muslim

⁶⁹ The most interesting group of the Crypto-Christians that drew the most attention of the Western travelers and researchers are the Kurumlis living in the district of Gümüşhane. The Kurumlis, having been engaged in mining, had hidden their real faith for a long time. In some sources it is said that they pretended to be Muslim in order to benefit from the mining privileges in 1650's, see. Yorgo Andreadis, *Neden Kardeşim Hüsnü*, çev. Gülden Tuysan, Belge Yayınları, İstanbul 1992, p. 67.

⁷⁰ During the Ottoman period it is the name of the place in the north of Gümüşhane, in which Crypto-Christians lived and also the name of the people living there see. Özhan Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. II, Heyamola Yayınları, İstanbul 2005, p. 1037.

⁷¹ It is in the northern part of Gümüşhane (Argyropolis) and it was one of the seven Greek parishes which was abandoned during the population exchange in 1923. It is now called as “Dumanlı”, see. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. II, p. 1009.

⁷² Bryer, “Crypto-Christians”, p. 32.

⁷³ Micheal E. Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, çev. Tutku Vardağlı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, p. 179.

⁷⁴ Most of the Western travelers remark on the subject of language which these people speak and they state that they mostly speak Greek. However, some Turkish researchers point out that the traces of the Orthodoxy can still be observed in the district Of and its environs, because when the Christianity was adopted, the inhabitants in the district had to learn the language of the church, and even if they converted to Islam, they found it very difficult to give up using that language. According to the accounts of the Greek researchers based on the church records, the Christianized population of Of had been made up of the Turks before the Ottomans. That group, whose mother tongue is Turkish had learned Greek, which is the worship language of the church which they belonged to. During the reign of Ottomans, the whole of the population had converted to Islam since the XVI. century and also had not forgotten that language they had been using for a long time. In addition, Tellioglu alleges that the inhabitants of Of does not consider the Greek names of the places as a threat and does not regard them as a different ethnicity, either, see. İbrahim Tellioglu, “Of Tarihine Dair Bazı Gözlemler”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 18 (2015), p. 106. However, Margarita Poutouridou, the Greek researcher, stresses the fact that the existence of the Ofli Muslims whose mother tongue was Pontic Greek preoccupied many local Greek scholars of the XIX. century. To Poutouridou, these researchers attribute the apostasy of Of valley to the religious oppression. In addition, it is argued that the Ofli sacrificed their orthodox faith in order to retain their language and customs see. Margarita Poutouridou, “The Of Valley And The Coming Of Islam: The Case Of The Greek-Speaking Muslims”, *Deltio Kentrou Mikrasiatikan Spoudan*, 12, 1997-98, p. 50.

religion though they are still secret Christians. Smith also gives the examples of the districts of Sürmene and Of, about 6 hours east of Trabzon where there are many Greek Muslims. To him, in this district there are 30 or 40 villages, three-fourths of which were formerly Christians. Smith explains that the Christian population in the district due to the oppression of the Turks had to convert to Islam long ago, but despite this they still speak Greek. Bryer points to the fact that those people commonly assumed to be the descendants of Christians converted to Islam through force, but despite this they went on practicing their old faith. However, Bryer stresses the fact that actually the origins of the Pontic Crypto-Christians can be attributed to the establishment of the Highland Greek refugees in the late XVII. century.⁷⁵

As can be understood from the accounts of Smith, he seems to have carried out a detailed research not only in Trabzon but also in the vicinity of Trabzon so as to understand the ethnic and religious structure of the region and collect some information to be used for their missionary activities in the future. In his book, Meeker also deals with the confusing question of who Oflus really are⁷⁶

⁷⁵ Bryer, "Tourkakatia in the Pontos", p. 47-48. To Bryer, it can be explained as follows: the breakdown of the Pashalik administration, the rise of the Derebeys, the establishment of Greek communities in the high and remote parts of the valleys, the apostasy of only Greek areas until the XX. century, the emergence of Crypto-Christians on a large scale and the rise of the Greek silver mining community of Gümüshane (Argyropolis). Moreover, he underlines the fact that to some extent all these factors are interconnected, see. Bryer, "Tourkakatia in the Pontos", p. 43.

⁷⁶ There are different opinions about the origins of Oflus. For instance, Hasan Umur states that when the Greeks came to Of, it was not an unpopulated district and he also adds that there had been some inhabitants and those were the Turks. The Greeks assimilated them through their civilization, literature and their religion. Umur also points to the fact that undoubtedly among Oflus do exist some people whose ancestors are the ancient Turks, see. Hasan Umur, *Of ve Of Muharabeleri*, Güven Basımevi İstanbul 1949, p. 6; Some researchers assert that the first indigenous tribes in the region were Hittite, Saka and Khaldi, who descend from the Turkish tribes and those had a very long history when compared with the Greeks, see. Haşim Albayrak, *Of ve Çaykara*, Feriştat Yayınları, İstanbul 1990, p. 108; Cahen points out that Pontus is the last region to welcome the a large number of the Turkish tribes in Anatolia and they plundered in the mountains above Trebizond as early as 1057 and they were in the suburbs of the town in 1073-74, see. Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, trans. by Jones Williams, London 1968, p. 70-73; Meeker says that several centuries were to pass before any extensive settlement of the Pontos took place, see Meeker, "The Black Sea Turks", p. 338. Stefanos Yerasimos puts forward a different idea about it. To him, according to the Ottoman records, this region had been the most Christian-populated area in Anatolia since the XVI. century. However, it was too difficult to say that those people in the Orthodox faith were Greeks at that time, because it is known that they descend from Tzans (in the Canik District) and the Laz (in Lazistan) who belong to the Christianized groups of the Georgians and spoke a different local dialect, though they generally spoke Greek, and they had several customs peculiar to themselves. In addition, it is necessary to add the Greek colonists and the ones who come from the grand Hellenized Byzantine families, who settled in the region especially during the period of Trebizond Empire. In addition, Yerasimos stresses that soon after the Turkish conquest some part of the Tzans and the Laz converted to Islam, some part of them like

and he puts forward the idea that Ofhus represented the formation of a local state society as a result of complicated process of conversion or apostasy, migration and transformation. To him, as the historic traces are preserved by means of the local customs and traditions, like the other pastoral inhabitants on the eastern shores, they have become every sort of polemic.⁷⁷ Moreover, Meeker mentions that the conversion of the Christians and the migrations of the Muslims increased continuously during the XVII. century and probably a large number of Christians might have been said to convert to Islam rather than the individual cases. Even if Ofhus were officially registered as Muslims, it is possible to think that the population of Of might have had different trends of faith, but the real reason does not seem like that, because the regular increase in the number of the Muslims in the district caused the population of the Christians to decrease sharply and this was mostly related to the tradition of departures from the district and the conversion. Meeker acknowledges that the signs of the transformation can be easily be seen towards the end of the XVII. century. Namely, the Christians through conversion or apostasy and the Muslims through transformation merged to create a new state society.⁷⁸ On the other hand, Bryer alleges that he followed some Pontic scholars who carried out researches on the region in terms of using the term “apostasy, but he acknowledges that there are some interesting aspects about the whole affair, for there is no literary or monumental evidence to indicate that there is any Greek settlement in Of and Tonya during the middle ages and therefore he suggests that it be further investigated.⁷⁹

The second Western traveler to mention the Crypto-Christians in the region is the British geologist Hamilton, who visited the town in 1836. While he was giving some information about the inhabitants of the villages around Trabzon, he mentions that the most interesting thing that drew attention both in the town and in the closer mountains of the town is the fact that there were some Greek Turks or Turkish Greeks. Hamilton claims that these people, though actually Christians,

Ofhus, who converted to Christianity under the influence of the nationality in the XIX. century adopted a faith between Islam and the Christianity, see. Stefanos Yerasimos, “Pontus Meselesi”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, sy. 43-44 (Güz 1988- Kış 1989), p. 34.

⁷⁷ Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, p. 171.

⁷⁸ Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, p. 179.

⁷⁹ Bryer, “Tourkakraia in the Pontos”, p. 45–46. Moreover, Bryer states that when the two valleys emerged into light of record with the XV. century registers, they had a high proportion of Christians to Muslims, but on the other hand there was no bishopric of Of and no contemporary İskender Pasha is otherwise recorded see. Bryer, “Tourkakraia in the Pontos”, p. 46.

secretly practice the religious rites of the Greeks. In addition, having adopted the official religion of the state they practice circumcision and also attend the mosques very cautiously. They attend all the ceremonies that the Muslims attend as well.⁸⁰ In the accounts of Hamilton, unlike the others, he is the first to mention the existence of the Crypto-Christians in Trabzon. From his accounts, it is understood that there have been some Crypto-Christian living in Trabzon as well. Moreover, Hamilton puts forward some allegations regarding the origin of these groups, To him, they might be the descendants of the Macrons (an indigenous ancient tribe), who performed circumcision, but they were not aware of their past and they think that they had this tradition from the Muslims.⁸¹ It is seen that like most of the travelers he explicitly tries to make some ethnic evaluations and analyses referring to the ancient historical background of the town.

Another Western traveler who visited Trabzon towards the end of the first half of the XIX. century is Joseph Wolff, a Protestant missionary like Smith and Dwight. Wolff states that besides Turks and some European Christians, the town is inhabited by the Armenians and Greek Christians, In addition, he alleges that in and around Trabzon are there great numbers of villages inhabited by Greeks who outwardly profess the Muhammedan religion, but they secretly practise Christianity. To him, they have carried it on since the establishment of *Muhammedanism* in Constantinople. They have their own priests, who, in secret, are ordained by the Patriarch of Constantinople, and by the Bishop of the Greek church in Trabzon.⁸² Under the light of the accounts of the Protestant missionary Wolff, it is seen that the priests of the Crypto-Christians living in the district are secretly ordained and it can be claimed that there are some Crypto-Christians around Trabzon. Another point to be focused on here is that it is possible to say that these groups started to declare themselves before the Imperial Edict (Islahat Fermanı). However, he does not mention the existence of the supposed Crypto-Christians in the villages of Santa, Kurum and Stavri in the district of Gümüşhane.

At the beginning of the latter half of the XIX. century the next traveler who arrived in Trabzon is Frederick Walpole. He does not provide detailed information about the existence of the supposed Crypto-Christians in the region; nevertheless,

⁸⁰ Hamilton, *Researches in Asia Minor Pontus and Armenia*, Vol. I-II, John Murray, London 1842, p. 240.

⁸¹ Hamilton, *Researches in Asia Minor*, p. 240.

⁸² Joseph Wolff, *A Narrative of a Mission to Bokhara to Ascertain the Fate of Colonel Studdart and Captain Comolly*, New York 1845, p. 98.

he makes some remarks on them in his book. To him, he was given very little information about the people living in Trabzon; because these people are more interested in commerce than any other matter. However, as far as he was told by some people, it is said that there are Greeks among the population of the town, and they have Muslim names and live in secluded mountains, and practice the rites of Greek religion.⁸³

As is seen, while some travelers mention the existence of the Crypto-Christians in or around Trabzon before the *Tanzimat* and in the following years after the *Tanzimat*, some do not provide any information about them. For instance, Sandwith, who visited the town in 1854 during the Crimean War, is one of those. Although Sandwith gives a detailed account of the mines in the district of Gümüşhane (Argyropolis), he does not mention the existence of any of the Crypto-Christians in the region. He even states that all the miners are Greeks from the district of Krom, not far from Gümüşhane, and these people are sent to work at all the mines in the Ottoman lands.⁸⁴ Therefore, it is very interesting for him not to mention any of the Crypto-Christians, though Krom, as has been mentioned before, is considered as one of the heartland districts supposed to have been inhabited by the Crypto-Christians. Like Sandwith, some travelers such as Ainsworth, Wagner and Layard do not remark on them, either.⁸⁵ In this context, Bryer rightly alleges that it is a working hypothesis that these people might have adopted a secrecy of faith around the capture and brief occupation of Gümüşhane (Argyropolis) in Chaldea in 1829. However, Bryer states that the clue to their origins can be better found in an unrelated event of the same period. By 1829 the famous declining silver mines of Gümüşhane were in their last gasp and were closed. After the mines closed by stages there were several options open to those Greeks who, by not paying *harac* or any other service, were now neither officially Christian nor Muslim. In addition, while some went to Russia, others went to work in the mines at Ak Dağ in 1832⁸⁶ and to the alum mines of the

⁸³ Frederick Walpole, *The Ansayrii and the Assassins: With Travels in the Further East in 1850 to 1851, Including A Visit to Nineveh*, Vol. II, R. Bently, London 1851, p. 235.

⁸⁴ Humpry Sandwith, *A Narrative of The Siege of Kars, and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army*, John Murray, London 1856, p. 36.

⁸⁵ W. F. Ainsworth, *Travels, and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. I, John W. Parker, West Strand, London 1842, pp. 396–397; Moritz Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, II, Hurst and Blackett, London: 1856, pp. 286–295; Austen Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon; with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert*, Harper and Brothers, New York 1853, pp. 1–8.

⁸⁶ For more detailed information about the Crypto-Christians at Ak Dağ, see. Ahmet Türkan, *Osmanlıda Kripto, Hristiyanlar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, pp. 77-104.

north of Koloneia (Şebinkarahisar) significantly taking their special status⁸⁷ with them. For example, referring to Jennings, who benefited from the judicial records for Matzouka (Maçka), Bryer proposes that the bulk of the Crypto-Christians of the Pontos owe their origin to this special status in relation to a Chaldean mining economy.⁸⁸ Bryer suggests that it is probable to say that embracing both faiths as in the example of the people in Pontos and having become Crypto-Christians started nearly at around the period of the Russian capture and the brief occupation of Gümüşhane in 1829 because none of the 25 travelers who visited the region mention them between the years 1796 and 1833.⁸⁹ In other words, after the mines were closed, it seems that Kurumlis, for instance, wished to embrace not the best of the worlds, but obligation to neither. Moreover, they looked not to the Church, but instead they turned their face to the Western Powers to preserve their special position.⁹⁰

In this sense, Russia showed great interest in some non-muslim groups for the purpose of putting a barrier to England on the Indian route. That's why Russia always got in touch with those groups and provided every sort of support to realize its aim. As can be seen, especially from the accounts of the missionary travelers, the spiritual, social and economic seperation had already started in the region long before the *Imperial Edict*, because by means of the efforts made and the activities carried out by Russia, Crypto-Christians started to declare themselves and convert to Christianity.⁹¹ However, it should be noted that the great number of declarations took place after the date of 18 February 1856, when Sultan Mecid neatly anticipated the Treaty of Paris of 30 March bu issuing *Hatt-i Hümayun*. The effect of both was that the Porte reaffirmed the principle of freedom of religion within the Ottoman Empire, and a watching brief to see that it was not left a dead

⁸⁷ Regarding the special status of Kurumlis, Türkan states that the Kurumlis kept their real faith secret for a long time and in some sources it is reported that Kurumlis started to practice deception so as to benefit from the mining economy because the Ottoman State would not grant the right to non-muslims to run the mines, for the mines had a strategic importance. In addition to this, in the reports of the Ottoman inspectors, it is reported that the Kurumlis practiced deception due to some other reasons, see. Türkan, *Kripto, Hristiyanlar*, p. 145.

⁸⁸ Bryer, "Crypto Christians", pp. 32-33.

⁸⁹ Bryer, "Crypto Christians", p. 31.

⁹⁰ Bryer, "Crypto Christians", p. 33.

⁹¹ For instance, in the despatch dated on April 1867 Palgrave, the British Consul in Trabzon, mentions that because of the increase of the Russian influence in the region, especially soon after the Crimean war some families declared themselves Christian, and many of them adopted a sort of Russian naturalization, see. Bryer, FO195/812 in "Crypto Christians", p. 66.

letter was transferred from the Russian Tsar to the victories of the Crimean War. Thus, some supposedly registered as Muslims emerged out of the woodwork to declare themselves under British and French and Russian protection. In addition, *Tanzimat* was just the beginning of the end because as is pointed by Bryer, a better date was 1856 when the *Islahat Edict* was declared⁹², for the death sentence not being practised⁹³ and the declaration of *the Islahat Edict* gave the opportunity to some groups of secret Christians to declare themselves. For instance, soon after the the declaration of *Islahat Edict*, the secret Christians in Trabzon gave petitions to the consulates of England, France, Austria, Russia and Greece and demanded that the Ottoman State accept them as Christians.⁹⁴ As is stated by Palgrave, in that sense, Russia seems to have played an important role in it. Actually it is possible to say that these groups were being used as a pawn for the political and economic purposes of the Great Powers, especially for Russia aiming to expand the south of the Black Sea and Caucasus. On the other hand, England, trying to secure its commercial route in India, showed a great interest in the issue. For instance, the British Embassy asked for detailed information about the issue from the English consul in Trabzon.⁹⁵

Besides Russia and England, it is possible to say that another country that has influence on the Greeks in Trabzon is Greece. Even if it not as strong as Russia, because of the policies she followed, she managed to have an influence on the Greeks in Trabzon. For instance, Yerasimos states that after a while the interest of the Greeks in Trabzon towards Russia changed in favour of Greece, the Greek consuls influenced the Greeks and as a result of this, the people started to identify themselves with the interests of Greece.⁹⁶ The Greek Elites, who are well-educated

⁹² Bryer, "Crypto-Christians", p. 15.

⁹³ Even though the Ottoman State orally promised not to give any death penalty to the ones who converted, the practice of the death penalty continued in some places, because the authorities took the reactions of the Muslims into consideration and they also thought that it would be against the Sharia see. Gülnihal Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, p. 130.

⁹⁴ Türkan, *Kripto Hristiyanlar*, p. 29.

⁹⁵ Stevens gives a detailed information regarding the Kurumlis. In his despatch he remarks that the Turkish government should do something to satisfy the needs of Kurumlis because most of them are likely to emigrate to Russia and also adds that in the recent months several of them have become the subjects of Russia and the present Russian consul in Trabzon are eager to provide passports for them see. FO524/10 in "Crypto-Christians", p. 35.

⁹⁶ Stephanos Yerasimos, "La Communauté Grecque de Trabzon Au 19 Siecle", *CIEPO, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi - VII. Sempozyum Bildirileri*, Ankara 1994, p. 265. In addition, Yerasimos points out that the educational organisation in the Greek school in Trabzon was considered as necessary in order to connect the education with the education in Athen. Thus, in 1840 a primary school

and have international connections are deeply affected by the notions of the French Revolution and the Greek revolt, which is the result of this. The majority of the people living in the Province of Trabzon did not have a national awareness until the middle of the XIX. century. The national awareness is the artificial product of the period after the *Tanzimat*.⁹⁷ Thus, soon after Greece was established, it started to become the spokesman of Hellenism both politically and culturally. In this sense, Greece became one of the important factors that affect the situation of the Orthodox Greeks.⁹⁸ The Greek consul in Trabzon did not hesitate to be the defender of the Greek irredantizm (expansionist nationalism). For instance, the French consul in his report clearly states how the Greeks in Trabzon openly voiced and defended the Crete revolt saying that they are very eager to see that the Turks would be expelled from the island.⁹⁹ In addition to the foundation of Greece and the policies followed, one of the actual factors that have an effect on the eastern Black Sea Greeks are the developments in the educational field in connection with Greece.¹⁰⁰ In XIX. century the new elite class who are educated and wealthy, especially under the leadership of the teachers, the doctors and the merchants used the schools along with the churches in order to spread the nationalism among the Orthodox Christians. In order to legalize the creation of this new ethnic group historically, especially the educationalists made great efforts and many students were sent to Athen. When they returned, they would teach Xenophon and classic Greek. In this sense, for instance, in his accounts about a school he visited in Gümüşhane, Southgate says that he was deeply affected when he witnessed that the children in that school could speak Greek as well as the children in İstanbul.¹⁰¹

was established and a person from Athen came to the school in 1850. Moreover, in the western, eastern and the southern part of the Trabzon three schools were opened see. Yerasimos, "La Communaute Grecque de Trabzon", p. 293.

⁹⁷ Georgios Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, çev. İbrahim Onsunoglu, Belge Yayınları, İstanbul 2005, p. 180.

⁹⁸ Gerosimos, Augustinos, *Küçük Asya Rumları, Ondokuzuncu Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Elmisine*, çev. Devrim Evcı, Dipnot Yayınları, Ankara 1997, pp. 308-311.

⁹⁹ İsmail H. Demircioğlu, "İngiliz Konsolosu Palgrave'e Göre 1868'de Trabzon Konsoloslukları", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih- Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, c. I, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları Trabzon 2002, p. 489. Actually, the idea of establishing the Pontus State in the northern Black Sea emerged during the foundation of Filik-i Eterya' and when the Greece won her independence see. Yusuf Sarımay, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c.12./3 (1995), pp. 1-77

¹⁰⁰ Özgür Yılmaz, "Pontus Meselesinin Tarihsel Kökenleri: XIX. Yüzyılda Trabzon Rumları Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXI, 2008, p. 174.

¹⁰¹ Bryer and others, "The Pontic Greeks Before the Diaspora", *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, St. Edmundsbury Press, Aldershot 2002, p. XXIV.

In fact, the accounts of the majority of the XIX. century travelers do not provide much information to signify any relations between the Pontic Greeks and Greece. However, W. J. Childs, who visited Anatolia at the beginning of the XX. century sets a good example. He narrates an incident when he was in Samsun saying that a boy came towards him carrying a collecting-box and asked for a contribution for the aid of the Hellenic navy. The boy told him that the aid is not only for the navy but for the navy of all Hellenic people. Moreover, the traveler mentions that Samsun can not descend from the old Greek Amisus (Samsun), but its people are largely Ottoman Greeks. Besides this, much of the trade and wealth are in their hands. Moreover, he stresses that like all foreign Greeks they look to Greece and contribute money to it, especially to its navy with open-handed generosity; because they hope that the Greek Empire will be reestablished and Constantinople will be the capital again. Childs also adds that they had subscribed 12.000 pounds for the naval service and they were preparing another contribution.¹⁰² The accounts of Childs clearly indicate that the Ottoman Greeks in the eastern Black Sea have the strong feelings of nationalism towards Greece and identify themselves with her. Moreover, it is very striking that they freely ask for and collect money in the streets for the Greek navy despite the fact that they are the subjects of the Ottoman Empire.

Similar to what is narrated above by Childs, in an Ottoman document dated 10 May 1902, it is stated that an Orthodox priest named as Kirilus had been trying to provoke the Stavris. According to the report, even though that person pretended to be the subject of the Ottoman, although he was in fact Greek from the Korfu island and he was collecting money from the Stavri community for the Philiki Etheria¹⁰³, which is the Greek national organisation. He even caused some Muslims to convert to Christianity. All these developments created much concern

¹⁰² W. J. Childs, *Across Asia Minor on Foot*, William Blackwood and Sons, London 1917, p. 13.

¹⁰³ This organisation emerged so that Greeks could realize their Megali idea. It was founded in Odessa in 1814. It first became known with the ideas of the foundation of a Greek State and revive the Empire of Byzantine in the XVIII. century as a secret revolutionary organisation. The Russian Tsar Alexander was declared to be the secret leader of the organisation. The priority was given to establishing an independent country for the Greek nation. After it was realized, the west and the east Thrace (Trakya), Salonica (Selanik), Aegean islands, the Twelve island, Crete, south Albania, the west Anatolia and Cyprus would be annexed to it. Then the foundation Pontus Greek State would be relaied in the region of Black Sea and finally Constantinople (İstanbul) would be captured and the Byzantine Empire would be reestablished see. Gülbadi Alan, "Anadolu'daki Yabancı Okullar ve Pontusçuluk", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, ed. Veysel Usta, Serander, Trabzon 2007, pp. 175-176.

for the governor of Ankara.¹⁰⁴ As is seen, this event sets a good example to show how some Greek priests also carry out some activities in the region in favour of Greece.

Undoubtedly, the emergence of Crypto-Christians and conversions in large groups caused some reactions among Muslims. This reaction can easily be seen in the lines of “*Long Street has turned to mud/ The Kurumlis have turned infidel*” gibed by local local Turks. These people who emerged as secret Christians in 1857 and throughout the XIX. century had a number of names in Pontos such as *Kurumlis, Stavriatoi, Santaoi* or *closet-Christians*.¹⁰⁵ However, Muslims were aware of the existence of such Crypto-Christians.¹⁰⁶ This is valid for the places where these groups lived together with the Muslims.¹⁰⁷ It can be said that the reactions of the Muslims against these groups might arise from the application of the representative of the Crypto-Christians to the British Consul Alex Stevens or as Hamilton states, from the existence of the Crypto-Christians in the center of Trabzon. However, both in the accounts of the travelers and despatches of the British Consul in Trabzon, no information is provided about whether the conversions led to some upheavals among the inhabitants in the town or not. Moreover, White draws the attention to the nature of the secret character of the Crypto-Christianity and remarks as follows:

“The meaning and value of secrets change and are negotiated and renegotiated regularly. Secrets and secrecy are social acts, constantly aware of audiences and publics [...]. When we realize how poorly secrets are kept, how selective and managed tellings leak information to a wide variety of audiences, it seems clear that secrets ironically are ways of making information known”.¹⁰⁸

Thus, it should not be surprising that the authorities and the people of Trabzon were not disappointed when in 1857 some of the Kromlides declared their return to Christianity. The last traveler to remark on the Crypto-Christians in the districts of Of and Sürmene is H. F. B. Lynch, who visited the town in the year of 1893. Even though nearly none of the travelers and researchers

¹⁰⁴ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, YKY, İstanbul: 2007, p. 110.

¹⁰⁵ Bryer, “Crypto Christians”, p. 16.

¹⁰⁶ İlber Ortaylı, “Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları”, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler*, c. I, Turhan Kitapevi, Ankara 2004, pp. 315-316.

¹⁰⁷ Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, p. 91.

¹⁰⁸ Louise White, “Telling More: Lies, Secrets, and History”, *History and Theory*, 39, 2000, p. 22.

provide no information about the Crypto-Christians inhabiting in the district, it seems interesting that Lynch remarks on them in his work at the end of the XIX. century. Any travelers' and researchers' not remarking on them can be interpreted as the fact that the affair might have lost its appeal for most of the Western powers parallel to their social and economic interests.

First of all, he states that there villages in Trabzon, the population of which are Muslims and they resent being called any other name than *Osmanlı*. Lynch also stresses that their Greek origin is determined both by history and the traditions and they retain some of them.¹⁰⁹ Except for the other travelers and researchers, probably Lynch is the first one to remark that those people are actually integrated into the Ottoman society and they never imagine being called any other name than *Osmanlı* whereas the other travelers do not mention such an integration. In the following lines, especially he gives some accounts of the villages of Sürmene and Of lying on the east of Trebizond. Lynch asserts that those Greeks are now known for their theological eminence just as they are formerly under the reign of the Greek Empire of Trebizond.¹¹⁰ Moreover, Lynch writes that

“...with this difference, that whereas in those days they supplied the Church with bishops, it is now mollahs that they furnish to Islam. Yet, fanatical as they are, they still hold to certain customs which connect them with the old faith they once served with distinction, and have no doubt, since persecuted with equal zeal.”¹¹¹

Lynch goes on to say that here in the case of an illness a Madonna image is put above the sick-bed in order to recover from the illness. In addition, he mentions that the sufferer sips the forbidden wine from the old cup of the Communion, which is considered as an invaluable object by all the people. However, when they are asked why they do so, they can not give a reasonable answer.¹¹² As can be understood, unlike the other travelers, Lynch stresses the fact that the inhabitants in the districts of Of and Sürmene retain some of their old customs unconsciously. Namely, he does not refer to the fact that they perform the rites of their old faith secretly. On the contrary, he implies that the practices and rites of their old faith are incorporated into the new one. Similarly, Umur also focuses on the fact that

¹⁰⁹ H. F. B. Lynch, *Armenia- Travels and Studies*, Vol. I, Khayats, Beirut 1965, p. 11.

¹¹⁰ Lynch, *Armenia*, p. 11.

¹¹¹ Lynch, *Armenia*, p. 11

¹¹² Lynch, *Armenia*, pp. 11-12.

after the Ottoman conquest, in Trabzon and its vicinity between the years H. 921 (M. 1515) and H. 991 (M.1583), the Islam and Turkishness especially during the last 30 years had increased and become dominant in the lower parts of Baltacı and Solaklı. Apart from the small groups of the Christians here and there, he stresses the fact that it is reasonable to admit that there were also the ones who converted to Islam and participated in the Turkish society. To Umur, this participation and conversion do not violate the purity of the Turkish race, because such things can be observed for all the nations in the world as well and none of the nations has been able to preserve its ethnic purity.¹¹³ Similarly, Meeker states that the descendants of the Christians must have considerably served to profess Muslim, because based on the Trabzon Province Yearbook (TVS) dated 1888, he mentions that despite the fact that many people speak Turkish, sometimes some of the courses are given in Greek in the theological schools (medrese) of Of.¹¹⁴

To some researchers, whereas the classical Ottoman/Islamic law puts a death sentence for the converts from Islam, the rulers in the *Tanzimat* period chose to remain silent when they confront such cases; because they worked hard to “avoid the imperial headache”, referring to Deringil.¹¹⁵ However, contrary to what is claimed, in the studies based on the Ottoman archives it is clearly seen that the authorities made great efforts and tried to take some measures against the cases of the conversions. For instance, it can be said that one of these people is Ahmet Şakir Pasha, who worked as a general inspector in Anatolia. During his inspection travels, he wrote a great number of detailed reports about the matter based on the thoughts of the persons to whom he had assigned duty in the region. Moreover, in the file of the reports are there some telegraphs, reports or the petitions about the subject of conversion. In the *Layihâs* written by him, he points out that the education level of the people and their religious knowledge be raised, the new

¹¹³ Hasan Umur, *Of Tarihi*, Güven Basımevi, İstanbul: 1951, p. 20.

¹¹⁴ Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, p. 182.

¹¹⁵ M. Fatih Çalşır, “Conversion and Apostasy In “The Tanzimat State” : *Case of Selim Ağa*, Tarih Okulu, sy. V, 2009, p. 113; Selim Deringil, “There Is No Compulsion in Religion’: On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire: 1839-1856” *Comparative Studies in Society and History*, 42/3 (2000), pp. 547-575. Deringil points out that on the date of 16. February 1898 the Trabzon Province reported to Ahmet Şakir Pasha that some people as a result of the deceptions of the priest would convert to Christianity. Up on this an investigation was started in the places mentioned but it was stated that the investigation be carried out on a small scale with the concern that the priests might show the matter under a different light and they would not hesitate to apply to the foreign consulates. One and a half year later, the Trabzon Province would report that the rumours are not true. However, it led to a considerable uneasiness on the side of the authorities see. Deringil, *İktidarın Sembolleri*, p. 107.

schools be opened and the quality of education in the schools and the boarding schools to be opened and in the industrial schools be raised as well. Besides these, he recommended that the schools to increase the religious awareness of the people be opened and the Muslims should not need the obligation to attend the Christian and foreign schools.¹¹⁶ Similarly, in Trabzon the authorities were seeking for some solutions regarding the matter. For example, in a report written about the conversions in the Trabzon Province, it is highly stressed that while the education is given in modern schools in line with the principles of modern education in the places where Greeks and Armenians live, let alone the schools there has been no *maşjid* for the Muslims to give religious knowledge.¹¹⁷ Besides this, according to the Ottoman documents, the Ottoman State closely followed the cases of conversions and exiled the converts to the places where the Muslims are densely-populated.¹¹⁸ Furthermore, the Ottoman State registered the people as “*mutanassır*” in Gümüşhane town and its vicinity in order to prevent them from their conversion to Christianity just because of the fact that a *militray* service is not demanded from the non-muslims. Thus, it did not exempt them from the *militray* service. Especillay in Anatolia, the Ottoman State seems to have focused on the issue more seriously and closely followed the situation of these people through writing to the provinces so that the foreign countries could not manipulate them as a political means.¹¹⁹

Ortaylı also states that freedom of the choice of religion and conscience reached such a degree in the XIX. century that some groups who converted to Islam officially but to keep their real faith secret did not hesitate to declare

¹¹⁶ Mehmet Bilgin, *Trabzon Vilâyetinde Çift Din Taşınanlar*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, pp. 175-176.

¹¹⁷ Bilgin, *Çift Din Taşınanlar*, p. 183. For instance, in a report despatched to the Ministry of Education by Savfet Pasha who carried out some investigation in Gümüşhane on 15.09.1863, it is said that the Greeks and the Armenians built a big and a modern primary school in Gümüşhane and in these schools the education is given in Greek and Armenian and some lessons such as mathematics and geography are given as well. The Muslims formerly had a school with one room but now there has been no trace of it. In addition, Savfet Pasha states that after 1848 when the mines were closed the inhabitants living in Gümüşhane became much poorer and the people called “*Buçuk İslamiyet*” are living in the vicinity of Gümüşhane. Accordingly, he recommends that a school (*sıbyan mektebi*) be opened in order to teach religious subjects, to reinforce their religious knowledge, to teach science and improve the education. Bilgin, *Çift Din Taşınanlar*, p. 183. For more detailed information see. Bilgin, *Çift Din Taşınanlar*, pp. 183-187.

¹¹⁸ Türkan, *Kripto Hristiyanlar*, p. 29. For more detailed information about the attitude of the Ottoman Empire towards the conversion or *tanassur* see. Türkan, *Kripto Hristiyanlar*, pp. 22-39.

¹¹⁹ Kemal Saylan, *Gümüşhane-İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih (1850-1918)*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, p. 141.

themselves to convert to their own faith. Even if it is considered as *Tanassur* (being Christian) by the Islam Sheria, it was seen that it was not evaluated and regarded like that.¹²⁰ As far as it is understood, the situation of the Crypto-Christians in Pontos, due to some social, economic and political developments on the side of England such as the opening of the Suez Canal in 1869 and not replacing any consul after Palgrave, Trabzon seems to have lost the interest of England. The recognition of 12.000-30.000 Kurumlis as Christians would only come to the agenda in 1910, but through the diplomatic efforts of Russian and French rather than England. In Bryer's words, it seems that it has resulted from the fact that becoming a Christian lost its appeal because Christians had to do their military obligations and they had the hope of Russia capturing Trabzon to be realized five years later.¹²¹

Conclusion

Trabzon has always consisted of several ethnic groups since it was founded. One of these ethnic groups has been the Christians. This Christian community have always drew the attention of Western travelers and researchers. Western travelers and the researchers seem to have been preoccupied with the existence of the Christian population after the Ottoman conquest of the town in 1461 and have questioned what happened to them. In the studies carried out by some of them, it is mostly observed that they are in favour of the idea that the Christian population was forcibly exposed to Islamisation and Turkification after the Ottoman conquest. To them, most of the Christians had to apostasize and convert to Islam. In other words, they generally base their claims and arguments solely on the conversion or apostasy ignoring the other factors such as the coercive settlement policy of the Ottoman Empire, social, political and economic factors, all of which are interwoven with one another. Therefore, some fanatic and extremist arguments should be used with caution so as to be able to understand and make more objective analysis on the subject.

As the Ottoman Empire started to lose power and got weaker, especially in the XIX. century some cases of being Christian (*Tanassur*) are observed to have taken place in Trabzon and its vicinity. Firstly, it should be noted here that nearly

¹²⁰ İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değişirme Olayları", in: *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, p. 481.

¹²¹ Bryer, "Crypto Christians", p. 29.

no reference is made to the existence of the Crypto-Christians in the accounts of Western travelers and researcher before the XIX. century. As far as it is seen in the accounts of the travelers, the earlier references to them date back to 1812 when Bijişkyan visited the region. No traveler except Bijişkyan remarks on them until the Campaign of 1828-29 is over. Therefore, it is not accidental for some missionary travelers to mention them after this date; because during the brief occupation of Russia in Gümüşhane, Russia got in touch with the Christians inhabiting in the region. Thus, it seems that there is a close link between the the War of 1828-29 and the references made to Crypto-Christians in 1830's in the accounts of some travelers.

Secondly, when compared with the other travelers, Protestant missionaries such as Smith, Wolf and Southgate seem to have showed great interest in the Crypto-Christians and give more detailed information about them. Especially, the accounts of Smith provide some important clues and help us understand the role of the missionaries about how these groups can be an important target audience to be manipulated for the Protestant mission. Thus it seems that they try to form an ethnic origin for these people claiming that they come from the Greek race and speak Greek as most of the Western travelers tend to repeat in their works in the XIX. century so as to realize their objectives and ease their work. Similarly, when giving information about the inhabitants in the region, Hamilton is observed to be establishing some links between the ancient indigenous tribes in the antiquarian period and the people living in Trabzon and its vicinity. Furthermore, unlike the others, in the accounts of Hamilton, even though he does not mention his source, he makes some remarks on the existence of some Crypto-Christians inhabiting in Trabzon. This allegation needs questioning and needs further research in the studies to be carried out in the future. Moreover, in a later date of 1893, unlike the other travelers, Lynch takes a look at the matter in a different way. It is seen that he makes more objective narrations on the inhabitants of the town pointing out that these people do not imagine being called any other name than *Osmanlı* and states that they are amalgated in the pot of the *Osmanlı* culture and they do practice the rites of their old faith just without being aware of them. In fact, it can be said that though given in a later date, the accounts of Lynch give more plausible answer to the endless and insoluble arguments that have been put forward relating to the demography and the ethnic structure of the region. More probably, it might be better to mention the blend of several cultures integrated into one another during

the course of the history rather than make some remarks on the continuity of only one ethnic group.

It should be stressed here that the rights granted to non-muslims in 1839 (*Tanzimat*) and 1856 (*Islahat Edict*) contributed to the increase in the morale of the non-muslims; because in this liberal atmosphere they felt more secure to declare themselves and tend to convert to their real faith in order to gain some social and economic benefits from Great Powers rather than prefer to be an earnest Christian. For instance, even though the Kurumlis converted to Islam in the XVII. century in order to get the mining concession, not paying *haraç* and exempt from the military service, on a large scale they tended to declare themselves openly and convert to their real faith, especially when the mines lost its economic attraction in Gümüşhane in the first half of the XIX. century. Thus, as far as it is reflected in some native and Western studies, it is possible to say that the Crypto-Christians inhabiting in such districts as Kurum, Santa, Stavri and Torul converted to their real faith so as to gain some social and economic benefits, especially after the mines were closed. As a result of some of socio-economic changes that took place in the region, these people had a tendency to abandon their region through the motivation of Russia or to be able to get a new status. It should be also noted that some Western consulates such as England, France and Russia took a close look at the matter and sent some regular reports to their embassies in Constantinople when the matter was hot for their own socio-economic interests. Besides these consulates, it seems clear that Greece also closely watched the matter and paid careful attention to it.

It seems that the information collected by the travelers and researchers have politically been used as well. In this sense, the two political aims which these researches served for should be focused on. The first one is that the Crypto-Christians in the region have become known on the international platform and their existence and their life styles have been deciphered. This seems to have been used in order to awaken the Christianity in the region. The second one is that as in the example of Greece she developed some approaches through the contact with her kins and co-religionists within the context of her expansionist nationalism and the Megali idea policies regarding the manipulation of these groups. In the XIX. century, the activities carried out in the region regarding the Pontic Greeks' identifying themselves with Greece clearly indicates it. Thus, as a result of these activities, it is understood that the artificial Pontus issue, which still keeps its actuality

in the present time was revived and brought to the international platform. In order to analyse the issue more deeply, it is necessary to take the political background of the issue into consideration, carry out some comparative studies in which the information provided by the travelers and researchers and the Ottoman archive documents are comparatively studied, to put forward the existence of the Crypto-Christians in terms of the statistical data in the region in an objective way and to study their place in the other ethnic groups. With such comprehensive studies, the real face of the Pontus issue can be deciphered.

BIBLIOGRAPHY

- Ainsworth, W. Francis, *Travels, and Reseraches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, I, John W. Parker, West Strand, London 1842.
- Akurgal, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara:1998.
- Alan, Gülbadi, “Anadolu’daki Yabancı Okullar ve Pontusçuluk”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, ed.Veysel Usta, Serander, Trabzon: 2007.
- Albayrak, Haşim, *Of ve Çaykara*, 2. Baskı, Ferhat Yayınevi, İstanbul 1990.
- Andreadis, Yorgo, *Neden Kardeşim Hüsnü*, çev. Gülden Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul 1992.
- Anonim Selçukname*, yay. F. N. Tuzluk Ankara Atıf Yayınları, 1952.
- Aşkpaşaoğlu Tarihi*, yay. Atsız, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1992.
- Augustinos, Gerosimos, *Küçük Asya Rumları*, Ondokuzuncu Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite, çev. Devrim Evcı, Dipnot Yayınları, Ankara 1997.
- Babinger, Franz, *Mehmed the Conquerer and His Time*, (Published by W. C. H Eckman-R. M., University of Princeton, New Jersey 1992.
- Baschmakoff, Alexandre, *La Syntese Des Periples Pontiques*, Geuthner, Paris 1948.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.
- Bijişkyan, P. Minas, *Pontos Tarihi*, çev. Hrand D. Andreeşyan, Çiviyazıları, İstanbul 1998.
- Bilgin, Mehmet, *Doğu Karadeniz: Tarih, Kültür, İnsan*, Ötüken Yayınları, Ankara: 2010.
- _____, *Trabzon Vilayetinde Çift Din Taşıyanlar*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisnas Tezi, İstanbul 2010.

- Bostan, M. Hanefi, *XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.
- _____, “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus Hareketleri ve Yerleşim Yerleri”, *Bir Tutkudur Trabzon*, haz. İ.Gündağ Kayaoğlu, Öner Ciravoğlu, Cüneyt Akalın, YKY, İstanbul 1997, pp. 112-180.
- Bozkurt, Gülnihal, *Alman ve İngiliz Blegelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.
- Bryer, Anthony, “The Tourkokratia in the Pontos: Some Problems and Preliminary Concluusions”, *Neo Hellenika I*, Texas (1970), pp. 30-53.
- _____, “Greeks and the Türkmens: The Pontic Exception”, *DOP 29*, 1975, pp. 113-149.
- _____, “The Crypto -Christians of the Pontos and the Consul William Gifford Palgrave of Trebizonde”, *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900*, XVII. Kısım, Varioum Rreprints, London 1998, pp. 13-68.
- _____ and others, “The Pontic Greeks Before the Diaspora”, *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos*, St. Edmundsbury Press, Aldershot 2002, pp. XXI-XL.
- Cahen, Claude, *Pre-Ottoman Turkey*, çev. J. Jones Williams, Sidgwick & Jackson, London 1968.
- _____, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, e Yayınları, İstanbul 1979.
- Childs, W. J., *Across Asia Minor on Foot*, William Blackwood and Sons, London 1917.
- Cramer, J. A., *A Geographical and Historical Descriptions of Asia Minor I*, Amsterdam 1971.
- Çalışır, M. Fatih, “Conversion and Apostasy In “The Tanzimat State”:Case of Selim Ağa, *Tarih Okulu*, sy. V (2009), pp. 111-121.
- Demircioğlu, İsmail H., “İngiliz Konsolosu Palgrave’e Göre 1868’de Trabzon Konsoloslukları”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, c.I, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, pp. 487-492.
- Deringil, Selim, “There Is No Compulsion in Religion”: On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire: 1839-1856” *Comparative Studies in Society and History*, 42/3 (2000) , pp. 547-575.
- _____, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, YKY, İstanbul 2007.

- Dilcimen, Kazım, *Canik Beyleri*, Ahali Matbaası, Samsun 1940.
- Doukas, İonnanes, *Bizans Tarihi*, yay. Vladimir Mirmiroğlu, İstanbul Fetih Derneği, İstanbul 1956.
- Emiroğlu, Kudret, “Dünyadan Bakınca Trabzon”, *Bir Tutkudur Trabzon*, haz. İ. Günday Kayaoğlu, Ömer Ciravoğlu, Cüneyt Akalın, YKY, İstanbul 1997.
- Fallmerayer, J. Philip, *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, München 1964, Türkçe çev. Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Tarihi, Münih'te 1827 yılında basılan Almancasından tercüme eden: Ahmet Cevat Eren, Türk Tarih Kurumunda Basılmamış Nüsha: No: 40/86.
- Finlay, George, *The History of Greece and of the Empire of Trebizonde*, William Blackwood and Sons, London 1851.
- Grousse, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. R. Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.
- Hamilton, W. John, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, Vol. I-II, John Murray, London 1842.
- Hamlin, Cyrus, *Among the Turks*, American Track Society, New York 1877.
- Ibn Bibi, *El-Evamirü'l Alai'ye fi'l-Umuri'l-Ala'ye*, yay. M. Öztürk, Kültür Bakanlığı, Ankara 1996.
- Janssens, Emile, *Trebizonde en Colchide*, Presses Universitaires de Bruxelles, Bruxelles 1969.
- Kafalı, Mustafa, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1998.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1988.
- Kökten, İ. Kılıç, “Kuzeydoğu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Önemi”, *DTCFD*, III/5 (1944), pp. 465-486.
- Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, çev. Ari Çokona, Heyamola, İstanbul 2013.
- Ksenophon, *Anabasis*, çev. T. Gökçöl, Sosyal Yayınları, İstanbul 1984.
- Layard, Austen, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon; with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert*, Harper and Brothers New York 1853.
- Lowry, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi (1461-1583)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 1981.
- Lynch, H. Finnis Blossie, *Armenia- Travels and Studies*, Vol. I, Khayats, Beirut 1965.

- Meeker, Micheal E., "The Black Sea Turks: Some Aspects of Their Ethnic and Cultural Background", *International Journal of Middle East Studies*, II (1971), pp. 318-345.
- _____, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, çev. Tutku Vardağlı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Nakracas, Georgios, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, çev. İbrahim Onsunoglu, Belge Yayınları, İstanbul 2005.
- Miller, William, *Trebizonde: The Last Greek Empire*, Hakkert, Amsterdam 1968.
- Neşri, Mehmed, *Kıtab-ı Cihan-nüma*, haz. I, F. R. Unat-M. A. Köymen, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 1987.
- Ortaylı, İlber, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler*, c.I, Turhan Kitapevi, Ankara 2004, pp. 313-319.
- _____, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", in: *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1994, pp. 481-487.
- Ögel, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- _____, *Türk Mitolojisi I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993.
- Öztürk, Özhan, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c.II, Heyamola Yayınları, İstanbul 2005.
- Pehlivan, Mahmut, *Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1991.
- Poutouridou, Margarita, "The Of Valley And The Coming Of Islam: The Case Of The Greek-Speaking Muslims", *Deltio Kentrou Mikrasiatikan Spoudan*, 12 (1997-98), pp. 47-90.
- Prokopius, *History of The Wars*, II, published by, H. B. Dewing, S. Heinemann, London 1979.
- Sandwith, Humpry, *A Narrative of The Siege of Kars, and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army*, John Murray, London 1856.
- Sarımay, Yusuf, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12/31 (1995) , pp. 1-77.

- Saylan, Kemal, *Gümüşhane-İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih (1850-1918)*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.
- Smith, Eli, *Researches of the Rev. Eli Smith and H. G. O. Dwight in Armenia Including A Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Slams*, Vol II, Crocker and Brewster, Boston 1833.
- Strabon, *Coğrafya*, Kitap XII, Parts I-II-III, çev. A. Pekman, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.
- Sümer, Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, *SAD*, I, (1970,) pp. 1-47.
- Şaşmaz, Musa, “Alfred Biliotti’nin 1885’teki Raporuna Göre Trabzon Vilayetinde Eğitimin Durumu”, *Tarih ve Toplum*, 163 (1997), pp. 41-53.
- Tafur, Pero, *Travels and Adventures (1435-1438)*, trans. by Malcolm Letts, Harper & brothers, London 1926.
- Tarhan, M. Taner, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İstanbul 23-26 Mayıs 1983)*, Ankara 1984, pp. 111-116.
- Tekindağ, Şehabettin, “Trabzon”, *İslam Ansiklopedisi*, c.12/1, MEB Yayınları, İstanbul 1979.
- Tellioğlu, İbrahim, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Bugünkü Yapısına Etki Eden Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları*, 5 (Spring 2005), pp. 1-10.
- _____, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007.
- _____, *Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Serander Yayınları, Trabzon 2009.
- _____, “Of Tarihine Dair Bazı Gözlemler”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 18 (2015) , pp. 93-111.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Turan, Osman, “Bayburt”, *İslam Ansiklopedisi*, c.II, MEB Yayınları, İstanbul 1961, pp. 365–367.
- Türkan, Ahmet, *Osmanlı’da Kripto Hristiyanlar*, Kitapevi, İstanbul 2012.
- Umur, Hasan, *Of ve Of Muharabeleri*, 1.Bs., Güven Basımevi, İstanbul 1949.
- _____, *Of Tarihi*, Güven Basımevi, İstanbul 1951.

- Vryonis, Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, University of California Press, Los Angeles 1971.
- Wagner, Moritz, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, vol. II, London 1856.
- Walpole, Frederick, *The Ansayrii and the Assassins: with Travels in the Further East in 1850 to 1851, Including A Visit to Nineveh*, Vol. II, R. Bently, London 1851.
- White, Louise, "Telling More: Lies, Secrets, and History", *History and Theory*, 39 (2000), pp. 11-22.
- Wolff, Joseph, *A Narrative of a Mission to Bokhara to Ascertain the Fate of Colonel Studdart and Captain Connolly*, Harper & Brothers, New York 1845.
- Yerasimos, Stefanos, "Pontus Meselesi", *Toplum ve Bilim Dergisi*, sy.43-44,(Güz 1988-Kış 1989), pp. 33-76.
- _____, "La Communauté Grecque de Trabzon Au 19 Siecle", *CIEPO, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyum Bildirileri*, Ankara 1994, pp. 241-267.
- Yılmaz, Özgür, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Trabzon 2006.
- _____, "XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış", *OTAM*, 21 (2007), pp. 192-219.
- _____, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.
- _____, "Pontus Meselesinin Tarihsel Kökenleri: XIX. Yüzyılda Trabzon Rumları Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXI, İstanbul 2008, pp. 161-196.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Tarihi, I*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1944.

RUSYA-İRAN (KAÇAR) İLİŞKİLERİ ADINA DEHŞET VERİCİ BİR
HADİSE: RUSYA'NIN TAHRAN BAŞKONSOLOSLUĞU BASKINI
VE BÜYÜKELÇİ ALEKSANDR GRİBOYEDOV VE MAİYETİNİN
KATLEDİLMESİ (11 ŞUBAT 1829)

ABDOLVAHİD SOOFİZADEH* - ÖZGÜR TÜRKER**

Griboyedov'un melankolik karakteri, öfkeli zekâsı, iyi yürekliliği, insanlığın kaçınılmaz yoldaşları olan zayıf yanları ve kusurlarıyla, olağanüstü çekicilikte bir kişiliği vardı. Onu kalles bir kavgâ ortasında yakalayan ölümlün, korkunç ya da üzücü bir yanı yok bence. Ansızın ve çok güzel bir biçimde geldi çünkü...¹

A. S. Puşkin

Giriş

XIX. yüzyılın Osmanlı mülküne olduğu gibi Kaçar Hanedanı'nın iktidarda bulunduğu İran'a da barış ve huzur getirmeyeceği aşikârdı. Avrupalı devletlerin hızlı bir sanayileşme yarışına girmesi, hammadde ve pazar bulma arayışları ve bunun yanında iki ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik konjonktür, küresel güçlerin dikkatini bu iki ülkenin sahip olduğu geniş topraklara, doğal limanlara, ticaret yollarına; kısacası tüm yeraltı ve yerüstü zenginliklerine yöneltmişti. Osmanlı ve İran'ın yarı başında beliren en büyük tehdit ise artık bu iki ülke topraklarını kendi sınırlarına katma konusunda hiçbir çekincesi olmadığını her fırsatta ispat eden Rusya İmparatorluğu'ydu. Aynı dinin iki zıt fraksiyonunu benimsemiş olmanın yarattığı tarihsel husumet, Osmanlı ve İran'ı uzun soluklu çatışmalara ve

* Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, vahid.soofizadeh@gmail.com

** Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Isparta/TÜRKİYE, oturker@sdu.edu.tr

¹ Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, Çev: Ataol Behramoğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 36-37.

sınır ihlallerine sürüklerken, artık kapıya dayanan ortak bir düşmanın bulunuyor olması, daha pragmatik politikaların takip edilmesini zorunlu hâle getirmişti. Rusların iki ülke arasında kurulabilecek olası ittifaktan kaygı duydukları ve bu suretle Balkanlarda ve Karadeniz’de daha çetin mücadeleler yaşadıkları Osmanlı Devleti’ne karşı İran’ı ürkütme istemedikleri, önceki yüzyıldan kalma bir iki antlaşma metni vasıtasıyla açıkça görülmektedir². Rusya’nın sahneye koyduğu bu sinsî plan sayesinde bilhassa Kafkasya bölgesinde ortak bir kaderi paylaşan İran ve Osmanlı devletleri, kendi aralarında herhangi bir ittifak kuramadan düşmana karşı birbiri ardına yenilgiler aldılar. Bu suretle iki ülke arasında asırlardır pay edilmiş hâlde bulunan Kafkasya bölgesi, artık Rus çarının hâkimiyet alanına girer hâle geldi. Kaçar İran’ı, Ağa Muhammed Han’ın 1795 yılındaki Kafkasya seferi ardından eski ayrıcalıklarına yeniden kavuşmuş gibi görünse de Ruslar, İran’a karşı düzenledikleri iki harekât ile Kafkasya’yı tamamen kontrol altına alıp bölgenin belki de en eski aktörü konumundaki İran’ı Aras Nehri’nin güneyine atmayı başardılar. İran, önce 1813 yılında imzaladığı Gülistan Antlaşması ve en nihayetinde de Rus kumandan İvan Födoroviç Paskeviç’in işi Tebriz’i işgal etmeye kadar vardığı 1826-1828 Rus-İran Savaşı’nın ardından imzalanan Türkmençay Antlaşması ile birlikte, aralarında etnik ve dinî rabıta bulunan Azerbaycan hanlıklarını (Talış, Şirvan, Gence, Kuba, Bakü, Karabağ, Şeki, Nahcivan) Rusya’ya bırakmak zorunda kaldı. 10 Şubat 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay Antlaşması, iki ülke arasındaki savaşa bir son vermesinin yanında, Rusya’ya Osmanlı ile Balkanlarda ve Kafkasya’da yürüttüğü savaşa yeniden odaklanma şansını tanıdı. Bu nedenle masa başında gönlünü aldıkları Kaçar Hanedanı’nı nötr bir hâlde tutmak adına antlaşmaya birkaç madde daha eklemekten geri durmadılar. Bunlardan ilki Kaçar tahtının resmi varisi olan ve *Naibü’s-Saltana* (saltanat naibi) sıfatına haiz Abbas Mirza’nın İran’ın müstakbel Şahı olarak Rus İmparatoru I. Nikolay tarafından tescil edilmesini sağlayan 7. madde³; bir diğeri ise antlaşma hükümlerinin yerine

² 10 Mart 1735 tarihinde Çariçe Anna İvanovna (1730-1740) ve İran hükümdarı Nadir Şah (1736-1747) arasında Azerbaycan’ın Gence vilayetinde imzalanan antlaşma gereği Rusya I. Petro tarafından ele geçirilen Derbent ve Bakü’yü İran’a iade ediyordu. Ayrıca Rusya ve İran arasında 12 Ocak 1732 tarihinde imzalanan Reşt Antlaşması hükümleri de aynen kabul ediliyordu. İran tarafı ise bu antlaşma gereği sürgündeki Rus yanlısı Gürcü Kralı VI. Vaktang’ın meşruiyetini tanımayı kabul etmiştir. Bkz. “Traktat Mejdu Rossiiyu i Persiiyu, Zakluçenniy Pri Genj”, *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoy İmperii* (PSZ), Sobr. 1, Tom. 21, 10 Mart 1735, N° 6707, s. 492-496.

³ *Madde 7: En kısa süre içinde İran Şahı’nın oğlu Abbas Mirza’nın tahtın resmi varisi olduğu, kendisinin dostluğunu kanıtlamak ve veraset kurallının gerçekleşmesine yardımcı olmak için bir deklarasyonla ilan edilecektir. Majesteleri Rus İmparatoru Abbas Mirza’yı tahtı aldıktan sonra tahtın resmi sahibi olarak tanımayı taahhüt eder.* Bkz. “Traktat, Zakluçönniy Mejdu ego Velicestvom i Şahom Persidskim” (PSZ), Sobr. 2, Tom. 3, 10 Şubat 1828, N° 1794, s. 128.

getirilmesini ve Kaçar Hanedanı ile olan ilişkilerin daha sağlıklı yürütülmesi adına karşılıklı diplomatik misyonların meydana getirilmesini öngören 9. madde idi⁴. Antlaşmanın diğer hükümlerinin yanında çok dikkat çekmeyen bu iki maddenin yansımaları Rusya-İran ilişkileri adına büyük bir krizin ortaya çıkmasına ve yine kendi içinde son bulmasına neden olacaktı.

Aleksandr Sergeeviç Griboyedov

General Paskeviç'in Tahran'a yürümeye hazırlandığı bir sırada Kaçar Hanedanı'nın imdadına yetişen Türkmençay Antlaşması, her ne kadar İran adına başarısız bir diplomatik metin gibi görünse de, tahtın varisi konumundaki Abbas Mirza'nın dahi Tebriz'de Ruslara esir düşmüş olması dikkate alındığında, aslında hanedanın devamı bakımından önemli bir kazanım olarak kabul edilebilir. Kaçarlar, antlaşma sayesinde Rusların Aras'ın güneyine inmek suretiyle işgal ettikleri toprakları geri almakla birlikte, Feth Ali Şah'ın veliahtı ve ordu komutanı konumundaki Abbas Mirza'yı da esaretten kurtarmış oldular. Bunun yanında İran'ın Ruslara ödemeyi taahhüt ettiği yüklü miktardaki savaş tazminatının da (10 kurur Tuman altın ya da 20 milyon Ruble) Abbas Mirza'nın salıverilmesi için bir nevi fiyde olduğu gerçeğini yadsımamak gerekir⁵.

Antlaşmanın imzalanmasını takip eden günler, Rusya tarafında Osmanlı'ya karşı yürütülen savaşın da Ruslar lehine şekillendiği bir süreci beraberinde getiriyordu. Paskeviç'in, tıpkı İran'a yaptığı gibi Osmanlı Devleti'ni de Kafkaslar üzerinden tehdit ediyor olması, Rusları her geçen saniye hedefine daha da yaklaştırıyor, bu sebeple Türkmençay Antlaşması'nın garanti altına alınması için bir elçilik delegasyonunun oluşturulması öncelikli hâle geliyordu. Paskeviç'in bu iş için belirlediği kişi kendi kuzeni olan Aleksandr S. Griboyedov'du⁶. Griboyedov dönemin Rus

⁴ Madde 9: *Büyük dilekler ile yeniden tesis edilen dostluğun korunması için Majesteleri Rus İmparatoru ve Majesteleri İran Şahu'nun yüce hükümetleri karşılıklı elçilikler oluşturulmasını kabul eder.* Bkz. "Traktat, Zakluçönniy Mejdu ego Veliçestvom i Şahom Persidskim" (PSZ), Sobr. 2, Tom. 3, 10 Şubat 1828, №. 1794, s. 128.

⁵ Türkmençay Antlaşması'nın savaş tazminatını öngören 6. maddesi için bkz. "Traktat, Zakluçönniy Mejdu ego Veliçestvom i Şahom Persidskim" (PSZ), Sobr. 2, Tom. 3, 10 Şubat 1828, №. 1794, s. 127-128.

⁶ Moskova'nın ileri gelen ailelerinden birine mensup bulunan Aleksandr Sergeeviç Griboyedov 1795 yılında dünyaya geldi. Moskova Üniversitesi'nde tahsil gördükten sonra bir dönem orduda görev aldı ve 1815 yılında bu görevinden ayrıldı. Aynı yıl St. Petersburg'a gelerek ilk eseri olan "Genç Çift'i" yayımladı. İki yıl sonra dönemin Rus Dışişleri Bakanlığı olan *Kollegia Inostrannih Del'e* girerek düzenli bir şekilde İran ve Kafkasya hakkındaki diplomatik meseleler üzerinde çalıştı. Griboyedov İran'a ilk seyahatini 1819 yılında gerçekleştirdi. Hızlı bir şekilde Arapça ve Farsça öğrenerek kurnaz bir diplomat olarak itibar kazandı. 1822 yılında ise dönemin meşhur Kafkasya Askerî Valisi Yermolov'un diplomatik sekreterliği görevini ifa etti. Bkz. David M. Lang, "Griboyedov's Last Years in Persia", *The American Slavic and East European Review*, Vol. 7, №. 4, December 1948, s. 317.

entelijansiyası için seçkin bir edebî figürdü ve sağlam bir liberal eğitimden geçmişti. Bir defaya mahsus olmak üzere Aleksandr Petroviç Yermolov'un⁷ da sekreterliğini üstlenmiş, daha sonra Türkmençay Antlaşması'nın akdi sırasında aktif olarak görev almıştı⁸. Hattı zatında İran'ın teslim olma müzakerelerindeki aşağılayıcı ifadelerin sahibi de Griboyedov'un kendisiydi. Şimdi İran tarafından ödenecek sarsıcı savaş tazminatı da dâhil olmak üzere, bütün antlaşma hükümlerini yerine getirmek onun sorumluluğunda olacaktı⁹. Griboyedov'a acil bir şekilde Tahran'a hareket etmesi emredildi¹⁰.

Bir süre Tebriz'de Abbas Mirza'nın yanında kalan Griboyedov, antlaşmayı geçerli kılacak adımları süratle yerine getirmeye başladı. Griboyedov, Abbas Mirza ile olan irtibatını güçlendirmek ve İran'daki bazı üst düzey görevlileri kendi tarafına çekebilmek adına yüklü miktarda para ve mücevheri muhataplarına hediye etmekten geri durmuyordu. Zira Paskeviç'e yazdığı raporda onların İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin etkisi altına girmesinden endişe ettiğini dile getiriyordu¹¹. Resmî yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Ruslar, İran ve Osmanlı devletlerini olası bir savaşa sürükleyerek Türklere bir cephe daha açmanın planlarını yapmakta ve bu vazifeyi de Griboyedov'a tevdi etmekteydiler. Paskeviç, 5 Aralık 1828 tarihinde Griboyedov'un raporuna cevaben yazdığı mektubunda aynen şu ifadelere yer vermektedir:

“Sizden duyduğuma göre İran hanedanlığının varisi (Abbas Mirza) Rus desteği ile Türklere karşı savaşmak niyetini belirtmişti. Böyle bir durum bizim lehimize olur. Ancak en büyük endişem, İran hanedanının diğer varislerinin Türklere gizli münasebetler yürütüyor olmasıdır. Böyle bir durumda bu plan başarısız olacaktır. Oysa aksi takdirde Ruslar Anadolu'nun kalbine kadar girebilirdi. Ayrıca İran'daki iç karışıklık, askerî zafiyet ve sefalet bu savaşın mutlak surette başarısız olacağını göstermektedir”¹².

⁷ 1816-1827 yıllarında Kafkasya Askerî Valisi olarak görev yapan Aleksandr Petroviç Yermolov'un faaliyetleri için bkz. *Aktı, Sobranne Kavkazskoy Arheograficeskoy Kommissiyei (AKAK)*, Tom. VI, Çast. I-II, Tiflis 1874; ayrıca Vasily A. Potto, *Kavkazskaya Vöyna (Yermolovskoe Vremya)*, Tom. II, Moskva 2007. Yermolov'un kendi notları için ise bkz. A. P. Yermolov, *Zapiski (Notlar)*, Moskva 1868.

⁸ Peter Avery, *Tarih Muasır İran*, Çev: Muhammed Rafii Mehrabadi, Cilt I, Tahran 1379, s. 102.

⁹ Peter Hopkirk, *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*, Kodansha International, London&New York 2006, s. 113.

¹⁰ İsmail Rayın, *Hukuk Begiran İngiliz Der İran*, Tahran 1373, s.162-163.

¹¹ “Griboyedov'un General Paskiyeviç'e 2 Aralık 1828 tarihli raporu”, N° 213, Tebriz, *Aktı, Sobranne Kavkazskoy Arheograficeskoy Kommissiyei (AKAK)*, Tom. VII, Tiflis 1878, s. 662.

¹² “General Paskeviç'in Gribyedov'a 5 Aralık 1828 tarihli mektubu”, N°: 84, *Aktı, Sobranne Kavkazskoy*

İlk durağı olan Tebriz’de konvoyunun büyük bir kısmını bırakan Griboyedov, misyonunu yürütmeyi planladığı grupla yoluna devam etti. Heyetin içinde diplomatik sekreterler Maltzov ve Adelug, Doktor Malmberg, idare ve malzemenen sorumlu Dadaş-bek ve Rüstem-bek adında iki Gürcü bulunmaktaydı. Onları 16 Kuban Kazağı ve 30 kadar Müslüman, Rus, Ermeni ve Gürcü asıllı hizmetli takip ediyordu. Ayrıca kendisine rehberlik ya da mihmandarlık etmek üzere Abbas Mirza tarafından atanmış Nazar Ali Han adında bir İran subayı bulunmaktaydı¹³. Griboyedov’un bu iş için uygun kişi olup olmadığının tartışılması bir yana, bizzatihi emri altındaki görevlilerin de böylesine önemli bir misyonu yerine getirecek donanımda ve karaktere sahip olmadıkları şüphesi, gerek olayın şahitleri gerekse de bu konu hakkında araştırma yapan bilim adamları tarafından sıklıkla dile getirilmektedir. Zira Rus elçilik heyetinin daha Tahran yolu üzerinde meydana getirdikleri taşkınlıklar kendilerinden önce Şah’ın sarayına kadar ulaşmıştı¹⁴. 11 Şubat’ta gerçekleşen elim hadisenin ardından 5 Şaban (1 Mart 1829) tarihinde oğlu Abbas Mirza’ya göndermiş olduğu mektupta Şah, Griboyedov’un heyetinde bulunan kişilerden şikâyet ediyor ve yaşanan hadisenin bu kişilerin uygunsuz davranışları ve Büyükelçi’yi yanlış yönlendirmeleri neticesinde vuku bulduğuna dikkat çekiyordu¹⁵. Rus elçilik delegasyonu içindeki görevlilerin büyük kısmı (ki bunlara Rüstem-bek ve Dadaş-bek de dahil) İran’a karşı yürütülen savaşta aktif olarak görev almış olan kişilerden oluşuyordu. Bu da ister istemez savaşı kazanan taraf olmanın vermiş olduğu mağruriyetle karışık bir düşmanlığın bu kişilerin ruh hâline yansımış olabileceği şüphesini uyandırmaktadır.

Bununla birlikte yaşanan talihsizliklerin de Rus elçilik heyetinin yakasını bırakmadığı bir gerçekti. Heyet Tahran’a vardığında takvimler 30 Aralık 1828 gününü gösteriyordu. Şia mezhebine mensup Tahran halkının yoğun dinî duygularla

Arheograficeskoy Kommissiye (AKAK), Tom. VII, Tiflis 1878, s. 663-664.

¹³ Laurence Kelley, *Diplomacy and Murder in Tehran: Alexander Griboyedov and Imperial Russia’s Mission to the Shah of Persia*, Tauris Parke Paperbacks, New York 2006, s. 179.

¹⁴ Rus elçilik heyetinde bulunan Rüstem-bek adındaki Gürcü görevlinin daha Kazvin’de iken Seyid Abdülaziz adındaki bir İran vatandaşının ikinci eşi olan Alman asıllı bir kadını alkoyması krize sebebiyet vermekle birlikte, kadının iki çocuğunun babası olan İran’lı ile kalmak istediğini belirtmesi ve Griboyedov’un yatıştırıcı tutumu sayesinde olay tathiya bağlanmıştı. Bk. Kelly, *a.g.e.*, s. 181-182; Lang, *a.g.m.*, s. 325.

¹⁵ Feth Ali Şah mektubunda Griboyedov’un heyetindeki bir kısım zevat hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Büyükelçi’den kaynaklanan birçok tatsız durum karşısında dahi hükümet memurları kendisine iltifat etmeyi sürdürdü. Hatta Şah bir Müslümanı katleden iki Ermeni’yi evinde sığınmacı olarak tutmasını bile affetti. Bebekliğinden beri onun yanında yetişen Rüstem adında bir Gürcü köle birçok saldırgan davranışta bulundu. Ona benzer ve Büyükelçi’nin maiyetindeki birkaç kalavuz ve hizmetkârlar da halka karşı nefret uyandıran davranışlarda bulundular. Bu kişiler sahte raporları ve yanlış bilgileri Büyükelçi’ye empoze ederek hükümetler arasına nifak soktular*”. Bkz. George Fowler, *Three Years in Persia: With Travelling Adventures in Koordistan*, Vol. I, London 1841, s. 204.

İslam Peygamberinin torunu olan Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesinin yasını tuttuğu bir sırada, tıpkı onu şehit eden Yezid gibi siyah bir aygırın üzerinde Tahran'a giriş yapan Griboyedov'un bu görüntüsü halk üzerinde nasıl bir intiba bıraktı bilinmez ama daha birkaç ay öncesine kadar savaş hâlinde oldukları "kâfir" Rusları karşılarında gören Tahranlıların çok da memnun olmadıkları barizdi¹⁶. Ancak Kaçar devlet adamları Griboyedov'u temsil ettiği misyonun ağırlığına yakışır biçimde resmî bir törenle karşıladılar¹⁷ ve kendilerine Rus Büyükelçiliği için ayrılmış büyükçe bir konak tahsis ettiler¹⁸.

Elçilik Baskını ve Aleksandr Griboyedov'un Öldürülmesi

Griboyedov'un Tahran'daki diplomatik misyonu oldukça çetrefilli ve zor başlıklar içermekteydi. Bilhassa İran ve Rusya arasında imzalanan antlaşma metninde yer alan bazı maddelerin hayata geçirilmesinin doğuracağı zorluklar ve bunun yanında Kaçar Devleti'nin içinde bulunduğu kırılgan ve istikrarsız siyasi atmosfer, Rus elçisinin kafasını meşgul eden hususlardı¹⁹. Paskeviç'e aralıklarla durumunu rapor eden Griboyedov'un en çok dile getirdiği hususlardan biri İran hükümetinin verdiği sözleri yerine getirmediği ve kendisini oyaladığı şeklindeydi²⁰. Feth Ali Şah ile olan ilk münasebetleri de çok dostane bir minvalde gelişmedi. Griboyedov, Türkmençay Antlaşması'nın bir nüshasını Şah'a takdim ettiği sırada Abbas Mirza'nın serbest kalması karşılığında ödenmesi istenen meblağı gündeme getirmesi Şah'ın keyfini kaçırdı. Bunun yanında Griboyedov'un Kaçar devlet protokolü gereği kendisine giymesi için verilen kıyafeti giymek istememesi, Feth Ali Şah'a elkablarını zikretmeden sadece "Şah hazretleri" diye hitap etmesi ve onun karşısında oturması muhatabı tarafından bir saygısızlık olarak addedildi. Rahatsızlık öyle bir boyuta geldi ki Şah bir ara kendisine Rusya'ya geri dönmesi için izin verdiğini söyledi. Griboyedov bunun kendisi ve misyonu için bir hakaret olduğunu belirterek Dışişleri Bakanı'na sert bir nota verdi. İran Dışişleri Bakanı Mirza Ebul-

¹⁶ Hopkirk, *a.g.e.*, s. 113; Kelley, *a.g.e.*, s. 183-184.

¹⁷ Rus heyeti Tahran'a geldiğinde (hic.1243) Feth Ali Şah devlet erkânından iki kişiye Griboyedov'u karşılaması emrini verdi. Bu kişiler Mirza Muhammed Ali Han ve Muhammed Veli Han Kasımlı idi. Bkz. Rayin, *a.g.e.*, s. 165. Süvari alayı şefi Muhammed Veli Han, Griboyedov'u selamlamak üzere bizzat Şah tarafından gönderilmiştir. Bkz. Kelley, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁸ Baş sekreter Maltzov'un bu karşılama seremonisi için "Kaflemiz daha önce hiçbir Avrupa elçisinin karşılanmadığı ölçüde sıcak bir şekilde karşılandı" şeklinde not düşmesi dikkat çekicidir. Bkz. Kelley, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁹ Tahran'a hareketinden yaklaşık bir yıl kadar önce Griboyedov ile görüşen Puşkin, onun bu görev konusunda hayli kaygılı olduğunu ve Şah ölür ölmez yetmiş oğlu arasındaki anlaşmazlığın bir katliama yol açacağından endişe ettiğini dile getirmektedir. Bkz. Puşkin, *a.g.e.*, s. 36.

²⁰ Bkz. "Griboyedov'un General Paskeviç'e 28 Kasım 1828 tarihli mektubu", №: 207, *Aktı, Sobranne Kavkazskoy Arheograficeskoy Kommissiye (AKAK)*, Tom. VII, Tiflis 1878, s. 659.

hasan Han Şirazi (İlçi) ise durumu yumuşatmak adına elinden geleni yaptı. Griboyedov'a kendisine yapılan uygulamanın rutin bir uygulama olduğunu anlattı. Bu nüanslar elçi ve misyonu adına Şah ile aralarında bir soğukluk meydana getirdi. Bunun yanında elçilik personelinin ve Kazakların çarşıda ve pazarda yaptıkları uygunsuz hareketler, alenen içki içmeleri ve hırsızlık olaylarına adlarının karışması her geçen gün halk nazarındaki rahatsızlığı arttırmaya başladı²¹.

Griboyedov'un bu tahrik edici tutumlarının misyonuna ve Tahran'da bulunuş amacına zarar verdiği aşikârdı. Dönemin Rus kaynaklarına yansıyan ve Griboyedov'un ne surette olsun İran'ın güvenini kazanarak bu devleti Osmanlı ile olası bir savaşa sokmak istediğine dair Tiflis'te bulunan Paskeviç'e yazdığı raporlarla bakılırsa, bu misyonuyla çelişir eylemler içine giren Büyükelçi'nin asıl amacından saptığı söylenebilir. Gerçekten de Griboyedov'un Şah ve çevresindekilerle olan ilişkileri bir türlü istenilen düzeye ulaşamadı. Bunda Türkmençay Antlaşması'nın ağır hükümlerinin uygulanmasında karşılaşılan sıkıntuların yanında, Griboyedov ve heyetinin Kaçar devlet erkânı ile olan restleşmeleri de etkili oluyordu. Rus elçilik heyeti Tahran'a varalı daha bir ay bile olmamışken yaşanan bir hadise sınırların gerilmesine ve olayların çığırından çıkmasına neden oldu. Antlaşmanın 13. maddesi gereği iki ülke sınırlarında yaşayan sığınmacılara karşılıklı olarak iltica etme hakkı getirilmiş ve Abbasabad şehrinde kurulacak komisyonlar bu iş için memur edilmişlerdi²². Bu maddeden faydalanarak iltica talebinde bulunan eski bir saray çalışanı ve iki kadın hizmetkâr Griboyedov ve heyetinin katledilmesine neden olan olayın fitilini ateşlemiştir²³.

Anlaşma maddelerinin uygulanması konusunda azami gayret sarf eden Griboyedov'un, kendisine müracaat eden ve Feth Ali Şah'ın harem dairesinde görevli eski bir haremağası olan Mirza Yakub adındaki Ermeni dönmesinin iltica

²¹ Kelley, *a.g.e.*, s. 185; Tarih İran (Devreye Avşar, Zend, Kaçar), The Cambridge History of Iran mecmuasından, yayına hazırlayan: Avery, *a.g.e.*, s. 324.

²² *Madde 13: Önceki ve sonraki savaşlarda ya da herhangi bir zamanda alınmış savaş esirleri ve sivil rehinelere karşılıklı olarak dört ay içinde serbest bırakılacaktır. Bu kişiler temel ihtiyaç maddeleri ve diğer gereksinimleriyle teçhiz edilmiş bir şekilde kabul, ulaşım ve iskân için başvuru yapabilecekleri karşılıklı komisyonların kurulacağı Abbasabad şehrine gönderilmelidir. Anlaşan devletler bahsedilen dönemde büyük mesafelerden ya da diğer nedenlerin bir sonucu olarak sivil rehinelere teslim edemez ise İran ve Rusya devletleri bu iş için sınırsız bir talep hakkına sahip olacaktır. Her iki devletin yukarıda belirtilen durumlarda ve her zaman sınırsız talep hakkı vardır ve bunların ortaya çıkarılması ya da talep durumunda esirleri teslim edeceğini varsayar.* Bkz. "Traktat, Zakluçömnny Mejdu ego Veliçestvom i Şahom Persidskim" (PSZ), Sobr. 2, Tom. 3, 10 Şubat 1828, №. 1794, s. 129.

²³ Griboyedov ve heyeti için sonun başlangıcı olan iltica meselesi için bkz. Fowler, *a.g.e.*, s. 202-227; Kelley, *a.g.e.*, s. 187-194; Hopkirk, *a.g.e.*, s. 113; Ali Asker Şemim, *İran Der Devreye Saltanate Kaçar*, Müdebbir Yayınları, 7. Baskı, Tahran 1375, s. 105; *Tarih İran*, s. 324-325; Rayin, *a.g.e.*, s. 166-177.

talebini görmezden gelmesi beklenemezdi²⁴. Ancak Kaçar devlet geleneğini ve halkın hassasiyetlerini göz ardı etmesi de yaptığı en büyük hata olmuştur. Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza'ya yazdığı mektupta Mirza Yakub'u hırsızlık yapmakla itham etmesi ve Griboyedov'un onu himaye etmekle hata yaptığını belirtmesi, İran tarafının bu olayı iki ülke dostluğu adına yapılmış bir ihanet olarak algıladığını göstermektedir²⁵. Bunun yanında Şah'ın ithamlarının da bir şekilde açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Zira İran tarafının talebi Mirza Yakub'un iltica etmeden evvel yasalar önünde hesap vermesi şeklindeydi²⁶. Griboyedov öncelikle Mirza Yakub'dan iltica talebinden vazgeçmesini ve eski görevine geri dönmesini istedi. Hatta onun için Kaçar Devleti idarecilerinden af talebinde dahi bulundu. Ancak böyle bir durumda kendisinin şeriat hükümleri uyarınca idam edileceğine inanan Yakub, Griboyedov'u da etkisi altına alarak olayı daha da içinden çıkılmaz hâle getirdi. Griboyedov'un talimatıyla Baş Sekreter Maltzov onu tercüman Mirza Neriman ile birlikte harem yöneticisi Minuçehr Han'ın yanına götürerek kararını deklare etmesini istedi. Onlar Yakub'u harem başının yanında bırakarak onu ikna etmesini umar bir hâlde geri döndüler. Ancak Yakub burada sadece eski eşyalarını toplamak ve elçiliğe taşımakla yetindi. Ertesi gün işler daha da kızıştı. Yakub'un evi Şah'ın emri ile mühürlendi ve Yakub'un 30-40.000 Tuman'ı çaldığı iddia edildi. Mirza Yakub bu suçlamayı reddetti. Griboyedov, Yakub'un Maltzov ve Mirza Neriman ile birlikte Minuçehr Han'ın evine götürülmesini emretti. Dışişleri Bakanı ve hazine sorumlusu da orada hazır bulunacaktı. Harem başının evinde İranlı görevliler tarafından Yakub'a hakaret edildi ve yüzüne tükürüldü. Griboyedov, Rus koruması altındaki bir tanığa bu şekilde muamele edilmesine oldukça öfkelenildi. Rus Büyükelçi: *"Bu tükürük Mirza Yakub'a değildi. Ben onların önce İmparatorumuza*

²⁴ Aslında Griboyedov'un Mirza Yakub'un gelişini haber aldıktan sonraki ilk tepkisi de müspet değildi. Onun bir hırsız gibi gece kapiya dayanmasından rahatsız olmuştu. Ancak ertesi gün Mirza Yakub'un elçiliğe kabul edilmesi gerektiğini düşünerek ona usulünce başvuru yapması için çağrı yapıldı. Bkz. Kelley, *a.g.e.*, s. 188.

²⁵ Feth Ali Şah 5 Şaban tarihli mektubunda Mirza Yakub meselesiyle ilgili şu ifadelerle yer vermiştir: *"Mirza Yakub, bir hadımdır ve Enderun'da baş yöneticidir. Uzun yıllardır Müslümandır ve Şah'ın hizmetindedir. Eskiden bir Ermeni'ydi ve köle olarak satın alındıktan sonra yıllarca güvenilir bir hizmetkâr olarak hizmet etti. Ancak son zamanlarda yüklü miktarda nakit para ve mücevher çaldı ve Rus elçiliğine mülteci olarak sığındı. Şah, eğer arzu etseydi onu Büyükelçi'ye armağan ederdi, ancak köle mülak surette iade edilmeliydi. Büyükelçi Şah'a onu kanun yolu ile almak zorunda olduğunu belirtti. Hükümet buna karşı hiçbir itirazda bulunmadı ancak hayal kırıklığına uğradı. Büyükelçi tarafından himaye edilen Mirza Yakub, mahkemeye sevk edildi ve hırsızlık suçundan hüküm giydi. Daha sonra alenen Peygambere küfretti ve Şah'a tüm maiyeti önünde hakaret etti. O ayrıca halka da tıpkı hükümet gibi hakaretler etti."* Bkz. Fowler, *a.g.e.*, s. 205.

²⁶ Bu süreçte Mirza Yakub Rus Konsolosluğu'nda iken İran dışişleri bakanı Griboyedov'a bir mektup yazarak Yakub'un gitmesine izin verileceğini ancak Yakub'un ülkeyi terk etmeden önce mahkemeye çıkarak hesap vereceğini, mal varlığı ve her şeyi açıklandıktan sonra ülkeden çıkmasına izin verileceğini belirtti. Bkz. Rayin, *a.g.e.*, s. 168.

sonra da şahsıma tükürmüş olduklarını varsayıyorum” diyerek öfkesini dile getirmiştir²⁷.

Olayın diğer tarafında olan iki Gürcü kadın meselesi ise belki de halkın öfkesinin Rus heyetine yöneltmesine neden olan başlıca amil olmuştur. Olayın muhataplarından biri olan sabık başvezir Allahyar Han Kaçar Asafü'd-Devle, Feth Ali Şah'ın damadı ve Kaçar hanedanının ileri gelenlerindendi. Yaklaşık bir yıl evvel Rusların Tebriz'i zapt etmesi sırasında esir alınmış ve onun esir alınmasında Griboyedov'un heyetinde bulunan Rüstem-bek'in de büyük rolü olmuştu. Bu nedenle özelde Griboyedov'un şahsına, genelde ise tüm Ruslara karşı bir nefret beslemekteydi²⁸. Asafü'd-Devle'nin maiyetinde bulunan iki Gürcü kadının Griboyedov'a iltica için sığınma talebinde bulunması ardından Griboyedov, Asafü'd-Devle'ye kadınların kendilerine teslim edilmesini talep eden bir mektup yazdı. Asafü'd-Devle ise kadınların Gürcü asıllı olmadıkları ve Türkiye topraklarından getirildikleri dolayısıyla da Türkmençay Antlaşması'nın 13. maddesinde geçen vasıfları taşımadıkları iddiasındaydı. Feth Ali Şah da damadı gibi düşünüyordu. Ancak Şah'ın olayın netleşmesi adına kadınların teslim edilmesini ve Griboyedov'un gerçeği öğrendikten sonra onları tekrar iade edeceğine olan inancını oğlu Abbas Mirza'ya yazmış olduğu mektup vasıtasıyla öğrenmekteyiz²⁹. Hattı zatında bu kadınların ve Mirza Yakub'un uzun zaman öncesinde Müslüman olmuş olmaları Kaçar Devleti ve halk nazarında Türkmençay Antlaşması'nın ilgili maddesini geçersiz hâle getiriyordu. Daha Ağa Muhammed Han zamanından beri bir kısım Ermeni ve Gürcü, İran tabiiyetine girmiş ve bu kişilerin çoğu da Müslüman olarak İran uyruklu kimselerle evlenmişlerdi. Dahası bir kısmı da devlet erkânında ya da sarayda makam sahibi olmuşlardı. Griboyedov'un bu kişileri İran'ı terk etmeye ikna etmeye çalıştığına kani olan İranlılar bunu İslam ve aile hukukuna aykırı bir girişim olarak kabul ediyorlardı³⁰. Griboyedov nazarında ise artık ipler kopmuştu. Sığınmacıların iadesinin kendisinin ve temsil ettiği hükümetin prestijine hâle getireceğini düşünüyor ve geri adım atmaya yanaşmıyordu. Bu karara tek itiraz eden Çar'ın Dışiş-

²⁷ Kelley, *a.g.e.*, s. 188-189.

²⁸ Kelley, *a.g.e.*, s. 180-181.

²⁹ Feth Ali Şah mektubunda Abbas Mirza'ya olayı şöyle anlatmaktadır: “Allah Yar Han Kaçar'ın sarayına Türk vilayetinden getirilen iki Gürcü kadın köle de kendi ülkelerine dönmek isteğiyle Büyükelçi'ye talepte bulundu. Büyükelçi Allah Yar Han'dan hızlı bir şekilde kadınların kendisine teslim edilmesini istedi. Allah Yar Han, bu kadınların Türk Vilayetinden geldiklerini, Gürcü olmadıklarını ve bunun kanunlara aykırı olduğunu ilettili. Ancak Allah Yar Han'ın bu gerekçesi Büyükelçi nezdinde kabul edilmedi. Şah, ihtiyatlı davranarak Büyükelçi'yi rahatsız etmemek adına Allah Yar Han'dan kadınları Rus elçiliğine göndermesini emretti ve büyükelçinin kadınları sorguladıktan sonra onların Gürcü olmadıklarına kanaat getireceğine inandı. Allah Yar Han Şah'ın emrine uyarak kadınları gönderdi, ancak büyükelçi kadınları alıkoyarak hizmetlileri geri yolladı.” Bkz. Fowler, *a.g.e.*, s. 206.

³⁰ *Tarih İran*, s. 324-325.

leri Bakanı Karl Robert Vasilyeviç Nesselrode oldu. Kont Nesselrode, antlaşma şartlarında bazı istisnaların olabileceğini ve Şah'ın iade talebinin yerine getirilmesi gerektiğini belirtti. Ancak Griboyedov'u ikna etmeyi başaramadı³¹.

Bununla birlikte Kaçar Hanedanı içinde Griboyedov'un misyonundan sapsamından ve Rus-İran ilişkilerinin çıkmaza sürüklenmesinden fayda sağlamayı uman bazı kişilerin varlığı da dikkat çekmektedir. Bunlardan biri sabık Başvezir Allahyar Han Kaçar Asafü'd-Devle, bir diğeri ise Feth Ali Şah'ın 7. oğlu olan ve o sırada Tahran valisi olarak görev yapan Mirza Ali Şah, namı diğer Zell-ul-Sultan'dır. Bu hanedan üyelerinin Ruslara karşı büyük bir düşmanlık besledikleri ve İngiltere ile dirsek temasında buldukları görülmektedir³². Zira Ruslar daha önce de belirttiğimiz gibi tahtın resmî varisi ve müstakbel İran Şahı olarak Abbas Mirza'yı işaret etmekteydiler³³. İran'ın Rusya ile olan rabıtasının daha da güçlenmesini istemeyen İngiltere'nin Kaçar Hanedanı içinde bir takım faaliyetlerde bulunması kaçınılmazdır³⁴. Nitekim Asafü'd-Devle ve Zell-ul-Sultan bu iş için biçilmiş kaftandı. İngiltere'nin İran Büyükelçisi McDonald'ın bizzat Asafü'd-Devle hakkında hükümetine vermiş olduğu rapor onun İngiltere çıkarlarına hizmet etmeye meyilli olduğunu göstermektedir. Raporda ayrıca Griboyedov'un faaliyetleri hakkında da bazı bilgiler verilmek suretiyle bu olayın üzerine gidilmesi gerektiği üstü kapalı olarak dile getirilmektedir³⁵. Diğer yandan Tahran Valisi Zell-ul-Sultan'ın da olayları yatıştırmak yerine Griboyedov ve heyetini suçlayıcı bir tutum sergilemesi de Tahran havalisinde bir Rus karşıtlığının körüklenmek istendiğine dair şüphelerimizi arttırmaktadır. Zell-ul-Sultan'ın Tebriz'deki Abbas Mirza'ya yazmış

³¹ Hopkirk, *a.g.e.*, s. 113.

³² Aslında İngiltere 1814 yılında yani ilk Rus-İran Savaşı sonrasında İran ile bir antlaşma yapmış ve Rusların Kafkasya'dan yapacakları saldırılara önlem almak için İran ordusuna maddi ve teknik anlamda destek sağlayacağı teminatını vermişti. Bu dönemde Abbas Mirza'nın da İngiliz yardımından ciddi anlamda faydalandığı görülmektedir. Bkz. Lang, *a.g.m.*, s. 318.

³³ İngiliz elçisinin 19 Eylül 1828 tarihli raporunda: "Asafü'd-Devle'nin kendisi ve tüm ailesi her zaman İngiltere devletine bağlı olarak çalışmışlardır. Ben Şah'ı gördüğümde Asafü'd-Devle'nin yeniden vezaret makamına getirilmesinin İran'ın istiklali için bir hizmet olacağını ülemek için bir fırsat bekliyorum" denilmektedir. Bkz. Rayin, *a.g.e.*, s. 172.

³⁴ Bir kısım Rus yazarın Griboyedov'un katledilmesinin bir İngiliz komplosu olduğu yönünde yayımlar yapmış olması dikkat çekicidir. Bkz. O. İ. Popova, *A. S. Griboyedov v Persii 1818-1825 gg. (po nozim dokumentam)*, Jizn i Znanie, Moskva 1929; V. T. Paşuto, *Diplomatiçeskaya Deyatelnost A.S. Griboyedova*, v Sb. IZ, Tom. 24, Moskva 1947; S. V. Şostakoviç, *Diplomatiçeskaya Deyatelnost A.S. Griboyedova*, Sotsialno-Ekonomiçeskaya literatura Publ., Moskva 1960.

³⁵ "Griboyedov bencil bir kişiliğe sahiptir. Daha 1819 yılında (1235 hic) 158 kişinin İran'dan Rusya'ya geri götürülmesi için görevlendirildi. Şimdi daha üst bir makamla tekrar geri dönmüş ve geride kalan kişilerin hepsini Rusya'ya götürmek istiyor. Rus memurlarını evlere ve sarayın haremine kadar göndermekten çekinmiyor. Hatta Asafü'd-Devle'nin evinde çalışan iki Gürcü bayanı da götürmek istiyor. Şurası aşikâr ki her zaman Asafü'd-Devle devlet işlerinde bizim (İngiltere) tarafımızda yer almıştır ancak ne yazık ki bu konuda biz ona yardım edemiyoruz". Bkz. Rayin, *a.g.e.*, s. 172.

olduğu mektupta Mirza Yakub'a sahip çıkılmasını sert bir dille eleştirdiğine şahit olmaktadır³⁶.

Artık katliam için tüm şartlar oluşmuştu. Zira halkın Ruslardan rahatsızlığı had safhaya ulaşmış, diğer yandan da Feth Ali Şah ve Griboyedov nezdinde istediğini alamayan Asafü'd-Devle işi mollalara havale etmişti. İşin bu kısmında Mirza Mesih Müctehid Esterabadi adındaki bir din âliminin ilginç bir biçimde olayları tırmandırdığı görülmektedir. Mirza Mesih halk arasında sevilen ve sözüne itimat edilen bir âlimdi. Hatta bir seferinde Mirza Yakub meselesinin çözüme kavuşturulması için Mirza Mesih Müctehid'in katılımıyla Maltzov ve Mirza Neriman eşliğinde bir toplantı planlanmış, ancak Mirza Mesih Müctehid hastalık bahanesiyle onu görmeyi reddetmişti³⁷. Mirza Mesih adamlarından birini elçiliğe yollayarak kadınların teslim edilmesini talep etti. Ancak bu talep de Griboyedov'un vetosuyla sonuçsuz kaldı³⁸. Kaçar devlet yetkilileri de artık olayın çığırından çıkmak üzere olduğunun farkındaydılar. Minuçehr Han, Griboyedov'a durumun kötüye gittiğini ve o gece elçilik binasında kalmamasını tavsiye etti. Ancak Griboyedov bu uyarıyı da ciddiye almadı³⁹.

Ertesi gün mollalar Tahran halkına çarşı ve pazar yerlerinin kapatılması ve halkın camilerde toplanması talimatını verdiler. Halk arasında zaten kökleşmiş haldeki Rus düşmanlığı, mollaların elçilikte alıkonulan kadınlar üzerinden yaptığı kara propaganda ile birleşince infialin boyutları her geçen saniye artmaya başladı. Halk (biri henüz on dört yaşında olan) kadınların elçilikte zorla tutulduğuna ve kendilerine uygunsuz muamele yapıldığına inandırılmıştı⁴⁰. Feth Ali Şah, Abbas Mirza'ya yazdığı mektubunda bu durumun İran'ın gelenekleri bakımından kabul edilemez olduğunu dile getirmektedir⁴¹. Zaten Şah'ın anlattıklarına bakılacak olursa iki taraf arasındaki ilk tartışmalar İranlı elçilik personeliyle Griboyedov'un adamları arasında baş göstermişti. Halkın elçilik binası etrafında toplanmaya baş-

³⁶ Zell-ul-Sultan Abbas Mirza'ya gönderdiği mektubunda Yakub hakkında: "*Mirza Yakub Rus elçilerine güvenerek İslam dinine, ulema ve füzulâya saygısızlık yapmıştır. Mısır ve İran halkına saygısızlık yapmış, bu nedenle hem toplum Yahem ulemayı kızdırmıştır*" demektedir. Bkz. Rayin, a.g.e., s. 172.

³⁷ Kelley, a.g.e., s. 189.

³⁸ Rayin, a.g.e., s. 175.

³⁹ *Tarih İran*, s. 325.

⁴⁰ Kelley, a.g.e., s. 189.

⁴¹ "*Ülkenin gelenekleri bir kadının yabancı bir erkeğin evinde kalmasına asla izin vermez, bu onun ailesi için bir utanç kaynağı olarak görülür. Kadınların tutulmasının yanında, Mirza Yakub, elçilik görevlileri için bir akşam partisi düzenledi ve bir hayat kadını eve götürdü. Gürcü kadınlar da Ruslarla karışık bu partiye getirildiler ve vaziyeti görünce matem tutmaya başladılar. Halk sabaha kadar bu şekilde mağdur edilen kadınların üzüntüsünü içinde hissetti*". Bkz. Fowler, a.g.e., s. 206-207.

laması felaketin habercisi gibiydi. Bu sırada en olmaması gereken durum gerçekleşti. Kalabalık arasında bulunan bir İranlı genç Elçilik muhafızı Kazakların birinin tüfeğinden çıkan kurşunla hayatını kaybetti⁴². Protestocular ölen gencin cesedini alarak camiye götürdüler. Burada mollalar tarafından halka “cihat” çağrısında bulunuldu. Gözü dönmüş kalabalık artık iyice kontrolden çıkmış bir biçimde elçilik binasına akın etti. Her geçen dakika büyüyen bu kalabalığı Griboyedov’un küçük Kazak muhafız birliğinin durdurması imkânsızdı. Bunun ölümcül bir durum olduğunu fark ederek sığınmacıları onlara teslim etmeye karar verdiler. Ama artık çok geçti. Dakikalar sonra mollalar tarafından kışkırtılan kalabalık binaya saldırdı. Kazak muhafızlar bir saatten fazla kalabalığı dışarıda tutmak için gayret ettiler ancak iki avluyu da işgal eden saldırganlar onları oda oda geri çekilmeye zorladılar. Kalabalığın arasında kalan ilk kurbanlardan biri Mirza Yakub oldu ve köşeye sıkıştırılarak paramparça edildi. İki kadına ne olduğu konusunda ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ruslar son olarak Griboyedov’un çalışma ofisinde bir süre daha direndiler. Birkaç Kazak bu süreyi uzatmak için var gücüyle mücadele etti. Ancak kalabalık kiremitleri kırarak tavandan içeri girmeyi başardı. Griboyedov son ana kadar elinde kılıcıyla mücadele etti ancak sonunda vahşice boğazlandı ve cesedi pencereden sokağa atıldı. Burada kafası bir kebab satıcısı tarafından kesildi ve tezgâhta halka teşhir edildi. Olayın ardından baş sekreter Maltzov ve üç Kazak muhafız dışında kalan 37 elçilik çalışanı hayatını kaybetti. Elçiliği basan öfkeli kalabalıktan da yaklaşık 80 kişinin bu olayda hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır⁴³.

Olayın ardından İranlı yetkililerin bir zaafi olup olmadığı konusu oldukça tartışılmıştır. Feth Ali Şah olayı duyar duymaz yardım için harekete geçtiğini ve telaş içinde iki ya da üç bin kişilik hassa kuvvetleriyle olay yerine geldiğini, ancak geç kaldığını ifade etmektedir⁴⁴. Ancak bazı kaynaklarda Zell-ul-Sultan’ın komutasında olay yerine intikal eden güvenlik güçlerinin öfkeli kalabalıkla karşı karşıya gelmemek adına olaya müdahale etmekten imtina ettiklerine dair bilgiler bulunmaktadır⁴⁵.

⁴² On altı yaşlarında olduğu söylenen protestocunun öldürülmesi olayında Griboyedov’un ateş emri verdiği konusunda olayın şahitlerinin hiçbir beyanı olmamıştır. Bkz. Kelley, *a.g.e.*, s. 191. Diğer yandan Feth Ali Şah ise mektubunda olayların başlamasını Griboyedov’un adamlarının kılıç ve silahlarla halka saldırarak birkaç kişiyi öldürmelerine bağlamaktadır. Bkz. Fowler, *a.g.e.*, s. 207.

⁴³ Kelley, *a.g.e.*, s. 190-194; Hopkirk, *a.g.e.*, s. 113. Bu olay hakkında ayrıca bkz. Muhammed Taki Lisan-ul Melk Sipehr, *Nasih-ul-Tevarih*, Tashih Cemşid Kiyanfer, I.C, Tahran 1377, s. 420-421; Rayin, *a.g.e.*, s. 175; *Tarih İran*, s. 325; Lang, *a.g.m.*, s. 328.

⁴⁴ Fowler, *a.g.e.*, s. 207.

⁴⁵ Rayin, *a.g.e.*, s. 175.

Griboyedov'un Ölümünün Ardından Rusya-İran Diplomatik İlişkileri

11 Şubat günü yaşanan hadisenin iki taraf nezdinde de büyük bir şaşkınlık ve endişe yarattığı konusunda hiçbir şüphe bulunmamaktadır. Bir düello sırasında elinden aldığı yara sayesinde teşhis edilen Griboyedov'un cansız bedeni Tiflis'e doğru yola çıkarken, Tiflis'te bulunan General Paskeviç, kuzeninin ve tüm Rus elçilik heyetinin katledildiği haberini Rusya'nın Tebriz Büyükelçisi Mr. Amburger'in kendisine göndermiş olduğu 21 Şubat 1829 (Jülyen takvimine göre 8 Şubat) tarihli raporla öğrendi⁴⁶. Ruslara yakınlığı ile bilinen ve iki taraf arasında yapılan antlaşma gereği müstakbel İran Şahı ilan edilen Abbas Mirza'nın bu olaydan duyduğu endişe ise kat ve kat fazla idi. Hemen General Paskeviç'e bir mektup yazarak, olaydan duyduğu şaşkınlık ve üzüntüyü ilettili. Abbas Mirza mektubunda böyle bir hadisenin vuku bulmasındansa kendisinin ve ailesinin yok edilmesini yeğleyeceğini belirttiikten sonra, olayın tamamen Tahran'da yaşayan cahil kimselerce tertip edildiğini, Şah'ın isteği doğrultusunda Maksud Mirza'yı kendisine İran hükümeti adına taziyelerini iletmek için göndereceklerini, eğer uygun görülürse Maksud Mirza'nın yanında baş sekreter Maltzov⁴⁷ da olduğu halde St. Petersburg'a vasıl olarak Rus İmparatoru'na durumdan duydukları derin üzüntüyü iletmek istediğini söylemekteydi⁴⁸. Diğer yandan Tebriz'de bulunan İran'ın İngiltere başkonsolosu Mc. Dolnald da İran Dışişleri Bakanı Mirza Ebulhasan Han İlci'ye 21 Şubat 1829 tarihli bir mektup göndererek Rus diplomatik misyonuna karşı yapılan saldırıyı kınamış ve durumun Britanya hükümetine rapor edilmesini istemiştir⁴⁹.

Rus Hükümeti tarafında ise olay büyük bir dikkatle takip ediliyordu. Rus-

⁴⁶ Amburger raporunda Kaçarlı yetkililerden Mirza Musa Han tarafından kendisine bilgi verildiğini ve olayın arkasında Tahran'ın ruhani liderlerinin bulunduğunu iletmektedir. Kendisine verilen malumata göre Griboyedov'un sesler üzerine dışarı çıktığı ve kafasına aldığı taşlar sebebiyle hayatını kaybettiği, İran Hükümeti'nin kendisine tahsis ettiği konağın da yağma edildiği dile getirilmektedir. Bu sırada Şah'ın da halkın öfkesinden korkarak sarayında saklandığı, şehrin büyük bir yağma hareketine sahne olduğu da belirtilmektedir. Abbas Mirza'nın yaşananlardan duyduğu üzüntü ve kaygı da Amburger'in dile getirdiği bir başka husustur. İran-Rusya ilişkilerinin bir düzene girmesi için büyük mesai harcayan Abbas Mirza'nın Şah'a mektup yazarak sorumluların derhal bulunarak Tiflis'e gönderilmesi hususunda ricada bulunduğu söylenmektedir. Bkz. "Amburger'in General Paskeviç'e 8 Şubat 1829 tarihli raporu", No: 35, *Akt, Sobranne Kavkazskoy Arheograficeskoy Kommissiey (AKAK)*, Tom. VII, Tiflis 1878, s. 671-672.

⁴⁷ Baş Sekreter İvan Sergeevič Maltsov Feth Ali Şah'ın arzusu doğrultusunda İran heyetiyle birlikte St. Petersburg'a giderek Kaçar Devleti lehine şahitlik yapmıştır. Bkz. Güzidey-i Esnadı, *Siyasi İran ve Osmanî, Cilt I*, Yayın Evi Defteri Mutaliat Siyasi ve Beynolmelali, Tahran 1369, s. 27.

⁴⁸ Abbas Mirza'nın General Paskeviç'e yazdığı mektup hakkında bkz. Fowler, *a.g.e.*, s. 209-211.

⁴⁹ "Mc. Donald'ın Mirza Ebulhasan Han'a 21 Şubat 1829 tarihli mektubu", Tebriz, *Akt, Sobranne Kavkazskoy Arheograficeskoy Kommissiey (AKAK)*, Tom. VII, Tiflis 1878, s. 672-673.

lar nazarında olayın yarattığı ilk intiba bunun bir İngiliz ya da Osmanlı komplosu olabileceği yönündeydi⁵⁰. Ancak baş sekreter Maltzov'un Griboyedov ve bazı elçilik çalışanlarının yapmış olduğu tahrik edici davranışlar konusunda ifadeler vermesi, İran tarafının olayı büyük bir üzüntüyle karşılayarak suçluların derhal cezalandırılacağı konusunda teminat vermesi ve belki de daha mühimi Rusya'nın o sırada Osmanlı Devleti'ne karşı yürütmekte olduğu savaş⁵¹, Griboyedov'un katledilmesini Ruslar nazarında bir savaş nedeni olmaktan çıkarıyordu. Rusya'nın yeniden güvenini kazanma konusunda işi şansa bırakmayan Feth Ali Şah ise torunu Hüsrev Mirza başkanlığındaki bir heyeti St. Petersburg'a göndererek en üst düzeyde affını talep etti. Hüsrev Mirza, İmparator Nikolay'ın affına mazhar olabilmek adına Nadir Şah döneminden bu yana İran hazinesinin en gözde parçası olan "Şah Elması"nı taktim etmesi ve dahası kılıcını İmparatora uzatarak Griboyedov'un canına karşılık kendi hayatını ortaya koyması Kaçar Hanedanı'nın bu işten sıyrılmak için her türlü yolu denediğini göstermektedir⁵².

İmparator Nikolay ve Rus hükümetinin Feth Ali Şah ve Abbas Mirza'nın girişimlerinden tatmin olduğu görülmekle birlikte General Paskeviç'in bu konuyla ilgili şüpheleri bulunmaktaydı. Paskeviç'in 23 Şubat 1829 tarihli Rus Dışişleri Bakanı Kont Nesselrode'a yazmış olduğu "gizli" ibareli mektupta İran hükümetinin Griboyedov'un katledilmesi ile halkına Ruslardan çekinmedikleri ve Rusya'nın zannedildiği kadar güçlü bir devlet olmadığı mesajını vermek istediğini dile getirmekteydi⁵³. Ancak İran ile ilişkilerin bozulmasına tahammülü olmayan Rus İmparatoru Nikolay, güvendiği asilzadelerden Knyaz Nikolay Andreeviç Dolgorukov

⁵⁰ Diğer taraftan Rusya ile savaş durumunda olan Osmanlı Devleti de olayları yakından takip etmekteydi. 12 Zilhicce 1244 (2 Haziran 1829) tarihli hatt-ı hümayunda Osmanlı'nın İran Müdür-i Umumu Ağa Mehmet vasıtasıyla Rusya ve İran arasında vuku bulan bu garip hadiseden haberdar olduğu, İran ahalisinin Rusya aleyhine teşviki için İran canibine bir memur irsal olunması istendiği ve bu iş için de Tezkire-i Sani Tayyibi Efendi'nin memur edildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hattı Hümayun (HAT)*, 795/ 36896, 29 Zilhicce 1244.

⁵¹ Burada ilginç bir husus da yaşanan hadisenin ardından Osmanlı Devleti'nin İran ile Ruslara karşı bir ittifak kurma arayışına girmesidir. Bu iş için memur edilen Tezkire-i Sani Tayyibi Efendi'nin 13 Muharrem 1245 (15 Temmuz 1829) tarihli şukkasında hükümete ilginç bir rapor verdiği görülmektedir. Rapora göre İran canibine elçi tayin edilen Tayyibi Efendi, daha vazifesine başlamadan evvel Erzurum'da Hasankale'ye hücum eden Rus askerleri arasında İran askerinin bulunduğu dair gözlemlerini iletmekte ve İran ile kurulması istenen ittifaktan pek hayır gelmeyeceğini ifade etmektedir. "*Düşman-ı din arasında İran ahalisi olduğu mütevatır ve meşhud olunduğundan kulları hafıyyeten memuriyetime dair feth-i kelim eylediğimde defterdar efendi ile beraber şirk-i memuriyetiniz tamam oldum. Bundan sonra Acem'den ne hayr memuldür*". Bkz. BOA, *HAT*, 812/37241, 13 Muharrem 1245.

⁵² Kelley, *a.g.e.*, s. 201.

⁵³ "General Paskeviç'in Nesselrode'a 23 Şubat 1829 tarihli mektubu, №:18", (Gizli), *Aktı, Sobrannye Kavkazskoy Arheograficeskoy Kommissiye (AKAK)*, Tom. VII, Tiflis 1878, s. 673-674.

başkanlığında bir heyeti Tahran'a göndererek diplomatik ilişkilerin kaldığı yerden devam ettirilmesi talimatını verdi. 1829 yılının Temmuz ayında (Muharrem 1245) Tahran'a varan Rus elçilik heyeti Şah'ın iyi niyetine karşılık olarak Türkmençay Antlaşması'nın 6. maddesi gereğince İran'ın ödemesi gereken savaş tazminatında (10 kurur Tuman) yarı yarıya indirim yapıyor, kalan kısmını da 5 yıl sonrasına erteliyordu⁵⁴. Şah'ın fermanı ile olayın önde gelen faillerden Rıza Kulu Beğ adındaki zat ölüm cezasına çarptırıldı. Ancak halkın itibarına sahip Mirza Mesih Müctehid Estarabadi'nin cezalandırılması çok da kolay değildi. Ruslara onun sürgüne gönderileceği belirtildikten sonra Şah kendisini yanına çağırarak onun bir süreliğine Atabat-ı Aliyyat'a⁵⁵ gönderileceğini söyledi. İlk etapta bu teklifi kabul eden Mirza Mesih, daha sonra kendisinin Ruslara teslim edileceği endişesiyle müritlerini imdada çağırması da fayda etmedi ve Tahran'dan sürgün edildi⁵⁶.

Sonuç

11 Şubat 1829 tarihinde Tahran'da gerçekleşen Rus Elçiliği baskını, öncesi ve sonrası ile çok iyi değerlendirilmesi icap eden bir hadisedir. Öncelikle Rus heyetinin başında bulunan Aleksandr Griboyedov'un edebiyatçı kimliğinin yanında Rus-İran savaşlarında aktif olarak rol almış olması, onun tecrübelerinden faydalanma hususunda Kafkasya askerî valisi ve aynı zamanda Griboyedov'un kuzeni olan General İvan Födoroviç Paskeviç'i oldukça umutlandırmıştı. Ancak bu tercihin çok da isabetli olmadığı daha heyetin Tahran yolunda karışmış olduğu hadiseler vasıtasıyla açıkça anlaşılmaktadır. Griboyedov'un başlıca misyonu, İranlı muhataplarını kendi tarafına çekerek onları Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaş açmaya ikna etmektir. Bu konuda en büyük destekçileri de Türkmençay Antlaşması hükümlerince Feth Ali Şah'ın resmî varisi olarak tescillenen Abbas Mirza idi. Ancak Rusların bu şekilde bir tercih yaparak Kaçar Hanedanı içinde Abbas Mirza'yı muhatap kabul etmeleri de Griboyedov'un diplomatik misyonu bakımından bir risk anlamına geliyordu. Zira hanedan içinde sabık baş vezir Asafü'd-Devle ve Feth Ali Şah'ın oğullarından Tahran Valisi Zell-ul-Sultan gibi kimseler İngiliz Büyükelçisi McDonald ile irtibat hâlindeydiler ve Ruslara karşı büyük bir düşmanlık beslemekteydiler. Griboyedov'un kendisi de böyle bir durumdan endişe ettiğini defalarca Paskiyeviç'e rapor ettiğini görüyoruz. Rusların bu şekilde taraf-

⁵⁴ Şemim, *a.g.e.*, s. 106.

⁵⁵ Atabat-ı Aliyyat: Şiilerin Irak'ta bulunan ve kutsal sayılan imam mezarlarına genel olarak bu isim verilmektedir.

⁵⁶ Şemim, *a.g.e.*, s. 107.

girane bir biçimde başlayan diplomatik misyonuna bir de Griboyedov'un neden olduğu tahrik edici tutumlar eklenince Tahran'da Rus aleyhtarı bir havanın esmesi kaçınılmaz hâle geliyordu. Griboyedov'un, Kaçar devlet protokolünü görmezden gelerek Feth Ali Şah'ın kendisine karşı saygısızlık olarak addedeceği davranışlar içine girmesinin yanında, bir de Türkmençay Antlaşması'nın 13. maddesi uyarınca bir kısım İran vatandaşını iltica etmek üzere himaye altına alması, ilişkileri daha da gerdi. Özellikle üç kişi, hırsızlıktan hüküm giymiş eski bir saray görevlisi ve Asafü'd-Devle'nin maiyetindeki iki kadın Rus aleyhtarı İran ricaline istediği fırsatı fazlasıyla veriyordu. Sonradan Müslüman olduğu bilinen bu kadınların Ruslar tarafından zorla alıkonduğu haberi mollalar vasıtasıyla halka empoze edilerek Tahran halkının sokaklara dökülmesi temin edildi. Griboyedov'un bir diğer önemli hatası da şeriat kurallarını ve içinde bulunduğu toplumun değer yargılarını çok iyi kavrayamaması idi. Sonuçta Rus aleyhtarı kamuoyu ve olayın diğer aktörleri istediğini aldı. Griboyedov'un heyetindekilerden baş sekreter Maltzov (ki kendisi daha sonra Feth Ali Şah'ın isteği doğrultusunda İran lehine şahitlik yapmıştır) ve üç Kazak muhafız dışında tüm çalışanlar halk tarafından vahşi bir şekilde katledildiler. Olayın ardından Feth Ali Şah'ın Tebriz'de bulunan veliahdı Abbas Mirza vasıtasıyla Ruslarla temasa geçmek istediğine ve iki taraf arasında yoğun bir mektup trafiğinin yaşandığına şahit olmaktadır. Feth Ali Şah'ın torunu ve Abbas Mirza'nın oğlu olan Hüsrev Mirza'nın İran'a yapmış olduğu taziye ziyareti ve Rus İmparatoru I. Nikolay'ın talimatıyla Knyaz Dolgorukov başkanlığında Tahran'a gönderilen Rus diplomatik heyetinin temasları neticesinde iki ülke arasındaki kriz bir nebze olsun yatıştırılmıştır. Krizin sonlandırılmasında en büyük amil ise hiç şüphesiz Rusya'nın Osmanlı Devleti ile savaş hâlinde bulunmasıydı. Bunun yanında Griboyedov'un hatalı davranışları, İngiltere'nin olayların başlamasındaki rolü konusundaki şüpheler ve İran Hükümeti'nin olayın yaralarını sarma ve suçluları cezalandırma konusunda vermiş olduğu teminat Rusya cephesinde hafifletici sebepler olarak algılanarak savaşa lüzum görülmediği anlaşılıyor. Ancak İran'ı Osmanlı ile savaşa sokmak için yola çıkan Griboyedov ve heyetinin Rusya ve İran arasında bir savaşa neden olacak şekilde böylesine elim bir olayın ortasında kalması da tahmini mümkün olmayan oldukça sıra dışı bir olay olarak tarih sayfalarındaki yerini almıştır.

KAYNAKLAR

Resmi Belge Koleksiyonları

Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoi İmperii (PSZ), Sobr: 1, Tom. 21, Sankt-Peterburg 1830.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoi İmperii (PSZ), Sobr: 2, Tom. 3, Sankt-Peterburg 1830.

Akti, Sobranie Kavkazskoy Arheograficeskoy Kommissiye (AKAK), Tom. VI, Çast. I-II, Tiflis 1874.

Akti, Sobranie Kavkazskoy Arheograficeskoy Kommissiye (AKAK), Tom. VII, Tiflis 1878.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HAT)

Kitap Makale

Avery, Peter, *Tarih Muasır İran*, Çev: Muhammed Rafî Mehrabadi, Cilt I, Tahran 1379.

Fowler, George, *Three Years in Persia: With Travelling Adventures in Koordistan*, Vol. I-II, London 1841.

Güzidey-i Esnadı Siyasi İran ve Osmani, Cilt I, Yayın Evi Defteri Mutaliat Siyasi ve Beynolmelali, Tahran 1369.

Hopkirk, Peter, *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*, Kodansha International, London&New York 1992.

Kelly, Laurence, *Diplomacy and Murder in Tehran: Alexander Griboyedov and Imperial Russia's Mission to the Shah of Persia*, Tauris Parke Paperbacks, New York 2006.

Lang, David M., "Griboyedov's Last Years in Persia", *The American Slavic and East European Review*, Vol. 7, N°. 4, December 1948, s. 317-339.

Paşuto, V. T., *Diplomatiçeskaya Deyatelnost A. S. Griboyedova*, v Sb. IZ, Tom. 24, Moskva 1947.

Popova, O. İ., *A. S. Griboyedov v Persii 1818-1823 gg. (po novum dokumentam)*, Jizn i Znanie, Moskva 1929.

Potto, V. A., *Kavkazskaya Voyna (Yermolovskoe Vremya)*, Tom. II, Moskva 2007.

Puşkin, Aleksandr Sergeeviç, *Erzurum Yolculuğu*, Çev: Ataol Behramoğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Rayin, İsmail, *Hukuk Begiran İngilis Der İran*, Tahran 1373.

Sipehr, Muhammed Taki Lisan-ul Melk, *Nasih-ul-Tevarih*, Tashih Cemşid Kiyanfer, I.C, Tahran 1377.

Şemim, Ali Asker, *İran Der Devreye Saltanate Kacar*, Müdebbir Yayınları, 7. Baskı, Tahran 1375.

Şostakoviç S. V., *Diplomatıçeskaya Deyatelnost A. S. Griboyedova*, Sotsialno-ekonomiçeskaya Literatura Publ., Moskva 1960.

Tarih İran (Devreye Avşar, Zend, Kacar) The Cambridge History of Iran Mecmua-sından, Yayına Hazırlayan: Peter Avery, Çev: Morteza Sağebfar, Tahran 1387.

Yermolov, A. P., *Zapiski (Notlar)*, Moskva 1868.

TANZİMAT DÖNEMİNDE KIBRIS'TA MODERN BELEDİYECİLİĞİN BAŞLANGICI VE LEFKOŞA BELEDİYESİ

HASAN SAMANI*

Giriş

Bu çalışma, Osmanlı yenileşme tarihinde özgün bir yer işgal eden Tanzimat döneminde Kıbrıs'ta modern belediye idarelerinin kuruluş şartlarını ve Osmanlı idaresinin adadaki son yıllarında Lefkoşa Belediyesi'ni konu edinmektedir. Osmanlı devletinde genel olarak modern belediyeciliğin başlangıcına ilişkin literatüre bakıldığında, geleneksel ihtisab kurumunun yerini alan modern belediye idarelerinin kuruluş sürecini, bu süreci başlatıp sürükleyen sosyal, ekonomik ve diğer etkenlerle birlikte ele alan çalışmaların yapıldığı görülmektedir¹. Bunlara, Osmanlı belediyeciliğinin kuruluş ve gelişimiyle ilintili mevzuâta (nizamnâme, talimatnâme, yasa) yer veren çalışmalar da eklenebilir.² Ancak bu çalışmalarda Kıbrıs'ta

* Doç. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Lefkoşa/KKTC, Mersin 10 Türkiye, hasan.samani@neu.edu.tr

¹ Tanzimat döneminde Osmanlı belediyeciliğinin kuruluş ve gelişimini konu alan en kapsamlı araştırmalar Osman Nuri Ergin ile İlber Ortaylı'nın çalışmalarıdır. Bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995; İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, hil yayınları, İstanbul; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara, 2000. Yazarın konuyla ilgili makale ve kitap bölümü çalışmaları için ayrıca bkz. İlber Ortaylı, "Belediye", *DİA*, C. 5, s. 398-402, İstanbul, 2001; İlber Ortaylı, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat", *Osmanlı Devleti Tarihi 1*, (Ed. E. İhsanoğlu), s. 283-336, Zaman Yayınları, İstanbul, 1999. Osmanlı modern belediyeciliği üzerine ayrıca bkz. Nora Lafi, "The Ottoman Municipal Reforms between Old Regime and Modernity: Towards a New Interpretative Paradigm", *First International Symposium on Eminönü*, s. 348-355, Eminönü Belediyesi, İstanbul, 2007; Halil Şimşek, *Tanzimat Dönemi Modern Belediye Örgütünün Kuruluşu*, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, 1998.

² Bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Belediye Teşkilatı ve Belediye Kanunları*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2005; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri I", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 4 (6), s. 85-102, 1995; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (II): Zokaklara Dair Nizamname", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (1), s. 59-70, 1996; Mehmet Seyitdanlıoğlu, Bir Belge: Yerel Yönetim Metinleri (III) Tuna Vilayeti Nizamnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (2), s. 67-81, 1996; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri IV: Şehremaneti'nin Kuruluşu ve Şehremaneti Nizamnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (3), s. 75-82, 1996; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Bir Belge: Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilayet Nizamnamesi

belediyelerin kuruluş sürecine hemen hemen hiç değinilmemiştir.

Genel olarak Tanzimat reformlarının Osmanlı şehri üzerindeki yansımalarını konu alan genel ve monografik araştırmalarda da Kıbrıs yer bulmamıştır³. Halbuki, Tanzimat döneminde başkent İstanbul'da ilk belediye daireleri kurulur kurulmaz, taşrada, özellikle Doğu Akdeniz'in bazı liman şehirlerinde, henüz Osmanlı taşrasında belediyelerin kurulmasını öngören bir mevzuat hazırlanmadan önce bazı belediye idarelerinin kuruluş sürecinin başlamış olduğuna özel bir vurgu yapılmaktadır. Nitekim, İzmir, Alanya, Tunus, Kudüs, Beyrut ve Mısır gibi Osmanlı liman kent veya ülkelerinde belediye teşkilatlarının kuruluşu üzerine çalışmalar yapıldığı bilinmektedir.⁴ Öte yandan, *1871 senesine gelindiğinde Kıbrıs'ta da belediye idarelerinin kuruluşunu tamamlamış olduğu* ilgili çalışmalarda yer alan tek önermedir. Ancak bu da, açıklayıcı herhangi bir veri veya bilgiyle desteklenmiş değildir⁵. İngiliz Sömürge İdaresinde Lefkoşa Belediye Meclisi'nin kuruluşunu konu alan çalışmada da, Osmanlı döneminde sadece Lefkoşa ve diğer kaza merkezlerinde

ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (5), s. 89-103, 1996; Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Bir Belge: Yerel Yönetim Metinleri(VII): 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (6), s. 89-99, 1996; Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Bir Belge. Yerel Yönetim Metinleri (VII), Tebabet-i Belediye Nizamnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 6 (1),s. 81-83, 1997; Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Bir Belge: Yerel Yönetim Metinleri (XV) Dâire-i Belediye Meclislerinin Tertibi Hakkında T'alimât”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 7 (4), s. 133-139, 1998; Mehmet, Seyitdanlıoğlu *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu. Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

³ Meselâ bkz. Maurice Cerasi, *Osmanlı Kenti. Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygurluğı ve Mimarisi*, çev. Aslı Ataöv, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999; Stefanos Yerasimos, “Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine”, *Tanzimat. Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. H. İnalçak ve M. Seyitdanlıoğlu), s. 347-362, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006; Paul Dumont ve Francois Georgeon, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Yurt yayınları, İstanbul, 1996.

⁴ Bkz. William Cleveland, “The Municipal Council of Tunis, 1858-1870: A study in Urban Institutional Change”, *International Journal of Middle East Studies*, C. IX, 1(1978), s. 33-61; Gabriel Baer, The Beginnings of Municipal Government in Egypt”, *Middle Eastern Studies*, C. IV, 2 (1968), s. 118-140; Ruth Kark, The Jerusalem Municipality at the end of Ottoman Rule”, *Asian and African Studies*, c.XIV, 2 (1980), s. 117-141; Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004; Yasemin Avcı, “Jerusalem In the Age of Ottoman Reforms: The Urban Identity and Institutional Change”, *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, 40 (2009), s. 9-21; Yasemin Avcı-Vincent Lemire, “De la Modernité Administrative à la Modernisation Urbaine: Une Réévaluation de la Municipalité Ottomane de Jérusalem (1867-1917)”, Nora Lafi (Ed.), *Municipalites Méditerranéennes, Les Réformes Urbains au Miroir d'une Histoire Comparée (Moyen-Orient, Maghreb, Europe Méridionale)*, Klaus Schwarz, Berlin, 2005, s. 73-136; Nurşen Gürboğa, “Osmanlı Taşrasında Belediye İdaresi: Alanya Belediyesi (1914-1915)”, *ÇTTAD*, VII, sayı: 16-17 (2008), s. 165-185; Erkan Serçe, *İzmir'de Belediye: Tanzimattan Cumhuriyete: 1868-1945*, Dokuz Eylül Yayıncılık, İzmir, 1998; Malek Sharif, *Imperial Norms and Local Realities: The Ottoman Municipal Laws and the Municipality of Beirut (1860-1908)*, Ergon Verlag, Würzburg, 2014; Mahmoud Yazbak, “The Municipality of a Muslim Town: Nablus 1868-1914”, *Archiv Orientalni*, 67 (1999), s. 339-360.

⁵ Ortaylı, “Osmanlı Mahalli İdareleri”, s. 31.

belediye teşkilatının kurulmuş olduğu zikredilmiştir.⁶ Diğer yandan, Tanzimat döneminde Osmanlı ülkesinde bazı şehir ve kasabalarda kurulan belediye idarelerini karşılaştırmalı olarak analiz edip, konuyla ilgili yerleşik anlatıları eleştirel bir bakış açısıyla yeniden sorgulayarak yeni önermelerde bulunan bir çalışmada da Kıbrıs yer bulmamıştır.⁷

Tanzimat döneminde Osmanlı taşrasındaki belediye örgütlenmesi çabalarını ve bunun sonucunda ortaya çıkan belediye idarelerinin genel bir resmini çizebilmek için Kıbrıs'ın el atılması gereken araştırma sahalarından birisi olması gerekmektedir. Bu, Kıbrıs ve Kıbrıs Türk Belediyecilik tarihi açısından da önemlidir.

Mevcut çalışma, üç genel bölümde kurgulanmıştır. Birinci bölüm, Tanzimat öncesi dönemde belediye hizmetleri temsil eden İhtisab kurumu ve bunun Kıbrıs'taki yansımalarını içermektedir. İkinci bölümde, Tanzimat döneminde Osmanlı modern belediyeciliğinin başlangıcı çerçevesinde Kıbrıs'ta modern belediyelerin kuruluş süreci irdelenmiştir. Üçüncü ve son bölümde, 1877/1878 itibarıyla, adanın idari merkezi konumundaki Lefkoşa'da mevcut belediye teşkilatı ile işleyişine yer verilmiştir.

Çalışmanın üzerine inşa edildiği temel kaynaklar Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Âli evrakıdır. Buradaki çeşitli fonlara ait belgelerden yararlanılmıştır. Bunlar arasında 1877/1878 tarihli Lefkoşa Belediye Defteri özel bir yere sahiptir.⁸ Kıbrıs Mutasarrıflığı Karar Defterleri de Tanzimat döneminde Kıbrıs'ta modern belediyeler hakkında önemli veriler içermektedir. Ayrıca, bu defterler adada kurulan belediyelerin merkezî hükümet karşısındaki konumlarını göstermesi açısından da önemli birer kaynak niteliğindedirler.⁹ Az da olsa, KKTC Girne Milli Arşivi ve Araştırma Dairesindeki belgelerden de yararlanılmıştır.

1. İhtisab ve Tanzimata Kadar Kıbrıs'ta Belediye Hizmetleri

Kıbrıs'ın fethedildiği 1571 senesine gelindiğinde Osmanlı devleti kurumları gelişimini çoktan tamamlamıştır. Dolayısıyla fetih ile birlikte Osmanlı devletinin taşrada kurulu idari düzeni, ayrı bir eyalet olarak örgütlenen Kıbrıs'a da uyarlan-

⁶ Mehmet Demiryürek, "Lefkoşa'da Belediye Meclisi'nin Kurulması (1885-1908)", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (41), s. 1-19, 2017.

⁷ Bkz. Yasemin Avcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Belediyeciliği Üzerine Karşılaştırmalı Analizler", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, s. 167-180, 2016.

⁸ "Lefkoşa Belediyesi'ne Ait Çeşitli Hasılatla Maaş ve Masrafların Miktarını Mübeyyin Defter". Bkz. BOA. ML.d., nr. 1139.

⁹ BOA.TŞR.KB.d., nr. 30, 33.

miş, süreç içinde burada da benzer idarî, adlî, malî, ekonomik, kültürel ve sosyal kurumlar oluşturulmuştur.¹⁰

19. yüzyılın ortalarına tesadüf eden Tanzimat dönemine kadar geleneksel devlet özelliğini koruyan Osmanlı İmparatorluğu'nda, Kıbrıs da dahil olmak üzere, beledi hizmetleri yerine getirecek modern, yani merkezî hükümet dışında ve onun karşısında idarî ve malî açıdan özerk bir belediye teşkilatı mevcut değildi. Benzer biçimde kentin temsili, kontrolünü ve yönetimini üstlenen bir belediye başkanı ve ona bağlı kurulların varlığından da söz edilemez¹¹. Böyle olmakla birlikte, Osmanlı şehrinin sosyo-ekonomik ve kültürel yaşamını düzenleyen ve 'beledi' diye tanımlayabileceğimiz hizmetleri de kapsayan bir şehir organizasyonu mevcut idi. Kentin beledi hizmetleri, merkezden atanan ve asıl görevi yargıçlık olması hasebiyle adlî görevler üstlenmiş olup şehrin en önemli mülkî amiri olan kadı'nın, adlî yaptırım ve idari icra gücünü kullanması ile yerine getirilmekteydi.¹² Bu bir bakıma, klasik dönemde beledi hizmetlerin merkezî hükümet tarafından yerine getirildiği anlamına gelmektedir.

Kadı, bulunduğu şehirde denetimi altında bulunan vakıf ve esnaf örgütleri¹³ gibi sosyo-ekonomik kurumlar ile şehir halkını örgütleyerek, buranın belediye hizmetlerinin karşılanmasını sağlıyordu. Kadı'ya bu hizmetlerin karşılanmasında başta muhtesib olmak üzere, subaşı, asesbaşı, çöplük subaşısı ve mimarbaşı gibi resmi görevliler yardımcı olmaktadır.¹⁴

¹⁰ Fetih ile birlikte Kıbrıs'ın ayrı bir eyalet olarak örgütlenmesi hakkında bkz. Recep Dündar, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya, 1998.

¹¹ Cerasi, *a.g.e.*, s. 69.

¹² Ortaylı, "Osmanlı Mahalli İdareleri", s. 124. Kadı'nın beledi hizmetlere ilişkin görev ve sorumlulukları hakkında ayrıca bkz. İlhan Yerlikaya "Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri", *Osmanlı*, c. 6, s. 130-144, İstanbul, 1999; Genel olarak Osmanlı kadısı için bkz. İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1994.

¹³ Esnaf örgütlerinin beledi hizmetlerin yerine getirilmesinde üstlendiği fonksiyonlar için bkz. Gabriel Baer, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East*, I (1), January, s. 28-50, 1970.

¹⁴ Ortaylı, "Osmanlı Mahalli İdareleri", s. 125. Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı devletinde asayiş ve emniyet hizmetleri, subaşı ve asesbaşı hakkında bkz. Abdülkadir Özcan, "Asesbaşı", *TDVİA*, c.3, 2001. Temizlik hizmetleri hakkında bkz. Fethi Gedikli, "Osmanlı'da Çevreyi Kirletme Suçu ve Salb Cezası", *Türkler*, 10, s. 611-615, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002; Abdülkadir Özcan, "Böcekbaşı", *TDVİA*, c.6, s. 323, İstanbul, 2001. İmar faaliyetleri ve mimarbaşı için bkz. Nurcan Yazıcı, *Osmanlılarda Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı*, Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, Aliye Öten, *Lütfi Paşa Tarihi'nde İmar ve İnşa Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2008; Fatma Afyoncu, "XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı", *Türkler*, 12, s. 103-110, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. Özellikle taşrada imar faaliyetleri ve şehir mimarları hakkında bkz. Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *Türkler*, 10, s. 528-539, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara,

Osmanlı genelinde olduğu gibi, Tanzimat'tan önce, Kıbrıs'ta da başlıca belediye hizmetleri, çarşı-pazar ve esnaf denetimi, narhın konulup denetlenmesi, şehrin temizliğinin sağlanması ile imâr faaliyetlerinin düzenlenmesi idi. Ne var ki bu hizmetler, kentin dinî ve ahlakî düzeninin korunmasını da kapsayan çok daha geniş bir kamu hizmetleri bütünü olarak Osmanlı yerel yönetimini temsil eden İhtisab/Hisbe Kurumu içinde değerlendirilmiştir.¹⁵

Osmanlı devletinde tüm imparatorluk topraklarına yönelik genel ihtisab kâunnâmeleri hazırlandığı gibi, belli bir sancak veya eyalet için de kâunnâmeler hazırlanmaktaydı. Nitekim, fethinden bir yıl sonra 1572'de Kıbrıs için de bir kâunnâme çıkarılmıştır. *Kıbrıs Ceziresi Kanunnâmesi*'nin bazı hükümleri ihtisaba ilişkindir.¹⁶

Osmanlı İhtisab kurumunun tarihsel gelişiminde II. Mahmut döneminin önemli bir dönüm noktası olduğu görülmektedir. Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında lağv edilmesiyle birlikte özellikle İstanbul'un asayiş, güvenlik ve ihtisab işlerini görecekk kolluk gücünden yoksun kalması, bu alanda yeniliklerin önünü açmıştır. Hazırlanan bir nizamnâme ile İstanbul'da İhtisab Ağalığı ortadan kaldırılarak, yerine 1826'da İhtisab Nezareti kurulmuştur.¹⁷ Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan *Asâkir-i Mansure-i Muhammediye*'nin ihtiyaçlarını karşılamak üzere adına "ihtisab rüsumu" denilen yeni bir vergi konularak bu verginin tahsili İhtisab Nezareti'ne

2002. Tanzimat öncesi Kıbrıs tarihi üzerine yapılan genel çalışmalarda kadı'nın yardımcıları konumundaki subaşı ve mimarbaşı ile bunların görev alanları olan emniyet, asayiş ile imar faaliyetleri de yer bulmuştur. Bkz. Kemal Çiçek, "Osmanlı Devleti'nde Asayiş ve Emniyet Hizmetleri: Kıbrıs Örneği", s. 162-171, *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet* (Ed. Kemal Çiçek ve Abdullah Saydam), Derya Kitabevi, Trabzon, 1990; Ahmet Erdengiz, "Osmanlı Belgelerine göre 16. Ve 17. Yüzyıllarda Kıbrıs Türkleri arasındaki Meslek dalları", *Halkbilimi Dergisi*, 27, (Temmuz-Eylül), Lefkoşa, 1992; Ronald Jennings, *Christians and Muslims In Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*, New York, 1993; Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750)*, İletişim, İstanbul, 2005; Nuri Çevikel, *Kıbrıs Eyaleti (1750-1800)*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, Gazimağusa, 2000; Mehmet Demiryürek, *Kıbrıs Esnaf Teşkilatı (1750-1850)*, Kıbrıs Türk Esnaf ve Zanaatkarlar Odası Yayınları, Lefkoşa, 2011.

¹⁵ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da İhtisab Müessesesi (İşel Yönetim)*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2006. İhtisab kurumunun kökenleri üzerine tartışmalar için bkz. Cengiz Kallek, "İhtisab", *TDVİA*, C. 18, s. 133-143, İstanbul, 1998. Ayrıca bkz. İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, s. 38, Turhan Kitabevi, Ankara, 1996; Klasik İslam'da muhtesiplik kurumu hakkında bkz. Claude Cahen, İslamiyet, 1. Kitap. *Doğuşu'ndan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, s. 163, Türkçesi: Esat Nermi Erendor, bilgi yayınevi (2.bs), Ankara, 2000.

¹⁶ 1572 tarihli *Kıbrıs Ceziresi Kanunnamesi* ilk kez Ömer Lütfi Barkan tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Ömer L. Barkan, "İhtisab Kanunları", *Tarih Vesikaları*, I, 5, s. 329-340, 1942. Kanunnâme'nin ihtisaba ilişkin maddeleri için bkz. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 440-441.

¹⁷ İstanbul'da İhtisab Nezareti'nin kuruluşu için bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 119-121, TTK, (2. bs), Ankara, 1997; M. Ali Gökaçtı, *Dünyada ve Türkiye'de Belediyecilik*, s. 89-91, Ozan Yayınları, İstanbul, 1996.

yüklenmiştir. Öncelikle İstanbul için yapılan bu düzenlemelerin bir benzeri taşrada da uygulanmıştır.¹⁸

İhtisab rüsumuyla ilgili yeni düzenlemeler Kıbrıs idaresine 21 Eylül 1827 tarihli bir emr-i şerif ile bildirilmiş,¹⁹ 20 Aralık 1827 tarihli ikinci bir emr-i şerifte ise başka yerlerde yeniden düzenlenen ihtisab kanununun Kıbrıs'ta da uygulanmasına karar verildiği belirtilerek, Kıbrıs muhtesibi'nin görevleri ayrıntılı bir biçimde sıralanmıştır.²⁰ Bunların, geleneksel hisbe anlayışını temsil eden hem dinî hem de sosyo-ekonomik unsurlar içerdiği görülmektedir.

Kıbrıs'ın muhtesiblik kurumu ile tanışması Osmanlı hakimiyetinden çok önce, Lüzinyan dönemine rastlamaktadır. Lüzinyanlarca *Mathesep* olarak adlandırılan bu kurum, bölgede kurulan haçlı devletlerine İslam devletlerinden geçmiş, Lüzinyanlar aracılığıyla Kıbrıs'ta da tesis edilmişti.²¹

Muhtesibin en önemli görevi olan narh ve çarşı pazar denetimi, aslında esnafı denetlemek anlamına geliyordu. Esnaf örgütleri, başta narh olmak üzere ihtisab kurallarını uygulama konusunda kendi iç denetimlerine sahip olsalar da²², bir kısım esnaf kısa yoldan para kazanmak amacıyla ihtisab kurallarını zaman zaman ihlâl ederdi²³. Bu nedenle örgüt dışı bir denetime de ihtiyaç vardı ki, bu, muhtesibin tarafından yerine getirilmekteydi. Tanzimat öncesi Osmanlı Kıbrıs'ında muhtesibin tespit ettiği ihtisab ihlallerine ilişkin örnekler, az da olsa, Kıbrıs üzerine yapılan bazı çalışmalarda yer bulmuştur.²⁴

Lefkoşa muhtesibinin çarşı, pazar ve esnaf denetiminin dışında diğer bir görevi üretim ve ticarete konu olan mallar üzerinden İhtisab Rüsümü'nu toplayarak gereken yerlere ulaştırmaktı. Başlangıçta, "bâc-ı bazar ve ihtisab"²⁵ adı altında

¹⁸ İstanbul'da İhtisab Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte Bursa, Ankara, Sivas ve Tokat gibi şehirlerde İhtisab uygulaması için bkz. Çadircı, *a.g.e.*, ss, 131-144.

¹⁹ Ayrıntı için bkz. Demiryürek, *a.g.e.*, 201-212.

²⁰ Bkz. Demiryürek, *a.g.e.*, s. 215-216.

²¹ Sir George Hill, *A History of Cyprus, II*, s. 54, Cambridge, 1952; Jennings, *a.g.e.*, s. 122.

²² Esnafın özdenetimi hakkında bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, s. 612-613, Ötüken, İstanbul, 2000; Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", s. 612-613.

²³ Kazıcı, "Osmanlı'da İhtisab", s. 91.

²⁴ Bkz. M. Akif Erdoğan, "Osmanlı Hakimiyetinin İlk Yıllarında Kıbrıs Adası'nda Temel İhtiyaç Maddelerinin Fiatları Üzerine", s. 248, *Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi Bildirileri* (13-17 Kasım 2000), Mağusa, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2000; Jennings, *a.g.e.*, 122-123; Demiryürek, *a.g.e.*, s. 194-196.

²⁵ 1572 tarihinde Kıbrıs'ın bâc-ı bazar ve ihtisab gelirleri için bkz. Dündar, *a.g.t.*, s. 280-283.

tahsil edilen Kıbrıs ihtisablık gelirleri, başlangıçta olduğu gibi²⁶, 19. yüzyıl başlarında da burada konuşlanan yeniçeri maaşlarına tahsis edilmişti.²⁷

Kasım 1827 düzenlemeleriyle gelirleri, Yeniçeri Ocağı’nın yerine kurulan *Asâkir-i Mansure-i Muhammediye*’ye ayrılan Kıbrıs İhtisab Rüsûmu, Aralık 1827 tarihinde Kıbrıs’a gönderilen ikinci emr-i şerifte, bu gelirlerin *Tersâne-i Âmiriye*’ye gönderileceği belirtilmiştir.²⁸ İhtisab vergisi, İhtisab Nezareti ile birlikte 1855 senesinde lağv edilmiştir.²⁹

2. Tanzimat Döneminde Modern Belediyelerin Kuruluş Süreci Bağlamında Kıbrıs

Epistemolojik olarak Arapça ‘belde’ ve ‘bilâd’ kelimeleriyle ilişkili olan “Belediye” nin bugünkü manada şehir idaresini niteleyen bir kavrama evrilip Arapça ve diğer doğu dillerinde kullanılması, Tanzimat döneminin bir ürünüdür.³⁰

Osmanlı İmparatorluğu’nda belediye hizmetlerinin yerine getirilmesi için modern sayılabilecek ayrı bir belediye teşkilatının kurulmasına yönelik ilk adımlar Kırım Savaşı sırasında İstanbul’da 1854 yılında atılmıştır. II. Mahmut döneminde kurulan İhtisap Nezareti’nin, 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Osmanlı Devleti’nin Avrupa devletleriyle artan ticarî ilişkileri, bürokraside yaşanan modernleşme ve değişim ile bunlara bağlı olarak özellikle liman kent ve kasabalarının fiziki değişim³¹ ve gelişmelerinin ortaya çıkardığı yeni şartlar karşısında yetersiz kalması üzerine, 1854 senesinde İstanbul Şehremaneti kurulmuş, bunu 1855 senesinde kurulan İntizâm-ı Şehir Komisyonu takip etmiştir.³²

²⁶ Harry Luke, *Cyprus Under The Turks*, s. 24, K. Rüstem and Brother, Nicosia, 1989.

²⁷ Haydar Çoruh, *II. Mahmud Döneminde Kıbrıs’ın İdari, İktisadi ve İçtimai Tarihi*, s. 202, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2008.

²⁸ Ayrıntı için bkz. Demiryürek, *a.g.e.*, s. 201-235..

²⁹ Kazıcı, “Osmanlı’da İhtisab”, s. 203. 17-19. yüzyıllar arası itibarıyla Kıbrıs muhtesiblerinden bahseden Mehmet Demiryürek, 19. Yüzyıl şerîye sicillerinde Kıbrıs muhtesibine atıfta bulunan en geç tarihli kayıtların 1834 tarihli olduğunu belirtmektedir. Bkz. Demiryürek, *a.g.e.*, s. 199.

³⁰ Bernard Lewis, “Baladiyya”, *Encyclopedia of Islam*, s. 972-975, Leiden, 1986; İlber Ortaylı, “Belediye”, *DİA*, C. 5, s. 398, İstanbul, 2001.

³¹ Osmanlı kentlerinin değişim süreci hakkında bkz. Sevgi Aktüre, “Osmanlı Devletinde Taşra Kentlerindeki Değişimler”, *TCTA*, 4, s. 891-904, İstanbul, 1985; İlhan Tekeli, “19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu), s. 363-374, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006; aynı yazar, Tanzimattan Cumhuriyete Kentisel Dönüşüm”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*, IV, s. 878-904, İletişim, İstanbul, 1985.

³² İhtisap Nezareti’nin kuruluşundan İntizâm-ı Şehir Komisyonu’nun kuruluşuna kadarki süreçte İstanbul Belediye Teşkilatı’nın gelişimi için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, s. 1257-1526, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995; Ortaylı, “Osmanlı

İntizâm-ı Şehir Komisyonu'nun çalışmaları sonucunda İstanbul'un 14 belediye dairesine ayrılması kararlaştırılmış, ancak bunlardan sadece yabancıların yoğun yaşadığı Galata ve Beyoğlu semtlerini kapsayan Altıncı Daire-i Belediye 1857 yılında kurulabilmiştir.³³ Altıncı Belediye Dairesi'nin dışında, Şehremaneti'nin idaresine bırakılan diğer belediye daireleri de 1868'de yeniden örgütlendiler.³⁴

Başkent İstanbul'da başlayan Osmanlı modern belediyelerinin kuruluş süreci kısa bir süre sonra taşra şehirlerini de kapsayarak devam etti. Kadı, evkaf kuruluşları, esnaf örgütleri gibi geleneksel kurumların çeşitli nedenlerle belediye hizmetlerinin ifasındaki etkilerini yitirmeleri, şehir yönetiminde ciddi bir otorite boşluğu yaratmış, belediye hizmetleri örgütleyip sunacak yeni kurumların, yani modern belediyelerin kurulmasını zorunlu kılmıştır.³⁵ Devletin merkezî otoriteyi yeniden tesis etme çabasının temel teşkil ettiği Tanzimat modernleşmesinde, kent yönetiminde işlevlerini yitirmiş eski kurumları yeniden toparlamak yerine, yeni bir belediye örgütlenmesi ile şehrin kontrol ve denetimini sağlamak istemesi de anlaşılır bir durumdur. Dolayısıyla İstanbul'un öncülüğünü yapıp, taşra şehirleri için de model teşkil eden modern belediyeleri Tanzimat'ın idari merkezîleşmesinin önemli araçları olarak görmek mümkündür.³⁶

Bunun dışında gerek İstanbul gerekse taşrada bazı belediyelerin kuruluş süreçlerinde katalizör görevi görmüş bazı siyasî, ekonomik ve sosyal etkenleri dikkate almak gerekmektedir. Kırım Savaşı sırasında İstanbul'da baş gösteren bazı ihtiyaçları karşılama ihtiyacının burada belediyelerin kuruluşunu zorlayıp hızlandırdığı açıktır.³⁷ İlber Ortaylı'ya göre Osmanlı taşrasının özellikle bazı liman kent ve kasabalarında modern belediye hizmetlerine ve bunu yerine getirecek modern belediye örgütlenmeye duyulan ihtiyaç, buralardaki modern belediyeciliğin kuruluş sürecinin diğer taşra kentlerine nisbeten daha erken başlamasına zemin hazırlamıştır. Yazar, Tuna bölgesindeki bazı şehir ve kasabalar ile Doğu Akdeniz'in önemli li-

Mahalli İdareleri", s. 132-141. İstanbul Şehremaneti'nin kuruluşu ve Şehremaneti Nizamnamesi için ayrıca bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri IV: Şehremaneti'nin Kuruluşu ve Şehremaneti Nizamnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (3), s. 75-82, 1996.

³³ Altıncı Daire-i Belediye'nin kuruluşu hakkında bkz. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 142-156. Belediye'nin kuruluş nizamnamesi için bkz. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 543-556. Yabancıların bu belediye idaresinin kurulmasındaki etkileri hakkında ayrıntı için bkz. Steven Rosenthal, "Foreigners and Municipal Reform in İstanbul: 1855-1865", *International Journal of Middle East Studies*, C.II, 2 (1980), s. 227-245.

³⁴ Ayrıntı için bkz. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 157-163.

³⁵ Ayrıntı için bkz. Avcı, "Karşılaştırmalı Analizler", s. 168-169.

³⁶ Ayrıntı için bkz. Avcı, *a.g.m.*, s. 168-171; Avcı, "Kudüs", s. 133-136.

³⁷ Kırım Savaşı'nın Osmanlı belediyeciliğine etkisi için ayrıca bkz. Cengiz Sunay, "Kırım Savaşı'nın Osmanlı Maliyesi ve Belediyeciliğine Etkisi", <http://iktisatdergisi.ifmc.org.tr>, s. 1-3, 2009.

man şehirleri, Mezopotamya ve Suriye'nin antrepo merkezleri olan Bağdat, Şam, Beyrut gibi şehirlerle, Anadolu'nun görece büyük merkezlerine dikkat çekmektedir. Buna göre bu gibi yerlerdeki bazı grupların, tüccar ve yabancı uyrukluların düzenli bir şehir yönetiminin ayrılmaz bir unsuru olan belediye hizmetlerinin sağlanmasındaki hassasiyetleri, İstanbul'dan sonra bazı Osmanlı kent ve kasabalarında modern belediyeçilik için ilk adımların atılması sonucunu doğurmuştu.³⁸

Ancak, idarî merkez konumundaki şehir ve kasabaların liman şehir ve kasabalarıyla eşzamanlı olarak, hatta bazı durumlarda onlardan önce belediye örgütlenme süreçlerini başlattıkları bilinmektedir. Filistin'in Nablus kasabası buna iyi bir örnektir. Filistin'de 1863 senesinde kurulan Kudüs Belediyesi'nden sonra, Filistin'de kurulan ikinci belediye idaresi, 1868 itibarıyla genişletilmiş bir mutasarrıflığa idarî merkez konumundaki Nablus'ta kurulmuştur.³⁹ 1858 gibi oldukça erken bir tarihte belediye idaresine sahip olan Tunus'ta da bu gelişmeyi, sadece burada yaşayan hatırı sayılır bir Maltalı ve İtalyan nüfusa ve konsolosların varlığına değil, aynı zamanda buranın idari merkez oluşuna da bağlamak yanlış olmayacaktır.⁴⁰ Mevcut çalışmanın ana unsurlarından biri olan Lefkoşa belediyesinin kuruluşunu zorlayan etkenler arasında da, ne ticarî ilişkilerin yoğunluğundan kaynaklı yeni kent hizmetlerine duyulan ihtiyaç, ne de yabancı tüccarın bu yönde baskı unsuru oluşturması mevcuttur. Lefkoşa, adanın en büyük çarşısına sahip kasabası olması yanında, Kıbrıs mutasarrıflığının idari merkeziydi de. Dolayısıyla Osmanlı şehirlerinde kurulan belediye idarelerini genel olarak Tanzimat modernleşmesi ve onun aslî hedefi olan merkezîyetçi bir mülkî yapı tesisi çerçevesinde değerlendirmek, ancak bazı şehirlere egemen özel sosyal, kültürel, siyasî ve ekonomik dinamiklerin buralardaki modern belediyelerin kurulma süreçlerine yön verdiğini de hesaba katmak gerekmektedir. Örneğin, önemli bir Akdeniz liman kenti olan Beyrut'ta, ilk belediye örgütlenmesi, Lübnan ve Şam'da patlak veren olayları incelemek üzere burada bulunan dönemin sadrazam ve dışişleri nazırı Fuad Paşa'nın emriyle kurulmuştu. 1860 Lübnan olayları nedeniyle buraya sığınan binlerce göçmenin ihtiyaçlarına acil olarak cevap verebilmek, böyle bir örgütlenmenin en önemli itici gücü olmuştu.⁴¹

³⁸ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 171-172.

³⁹ Ayrıntı için bkz. Yazbak, "Nablus", s. 339-360. Konuya değinen başka bir çalışma için ayrıca bkz. Avcı, *a.g.m.*, s. 138.

⁴⁰ Tunus'ta belediye meclisinin kuruluşu ve işleyişi hakkında ayrıntı için bkz. Cleveland, *a.g.m.*, s. 33-60.

⁴¹ Beyrut Belediyesi'nin kuruluşu hakkında etraflı bilgi için bkz. Sharif, *a.g.e.*, s. 29-49. Ayrıca bkz. Avcı, *a.g.m.*, s. 170.

Sir George Hill'e göre, Kıbrıs'ta 1856 yılında geleneksel kurumların dışında ayrı belediye meclisleri Lefkoşa ve diğer önemli kazalarda kurulmuştu. Yazar'a göre, Lefkoşa Belediye Meclisi'nin bir Müslüman başkanı ve üçü Müslüman, üçü de gayrimüslim olmak üzere altı üyesi vardı. Diğer büyük kazalarda da birer Belediye Meclisi oluşturulmuştu. Bu meclislerin üye sayısı ikisi Müslüman, ikisi de gayrimüslim olmak üzere dört idi. Belediye Meclisleri temizlik, sağlık, yol ve şehir planlaması, inşaatların denetimi gibi hizmetleri yerine getiriyorlardı.⁴²Hill, muhtemelen 1856'da Kıbrıs'ta kurulan sancak meclisi ile kaza idare meclislerini, belediye meclisleri olarak değerlendirmiştir. Zirâ, Tanzimat dönemi başlarında muhassıllık meclisinin kuruluşu ile başlayıp, süreç içinde memleket meclisi, kaza/sancak meclisi de olarak anılan yerel danışma kurullarının belediye hizmetlerinin yerine getirilmesinden de sorumlu oldukları bilinmektedir. Fransız konsolosunun bildirdiğine göre, Kıbrıs'ın İmparatorluğun başta Mısır ve Suriye olmak üzere diğer bölgeleriyle ticaretinde faal olan liman kasabası Limasol'daki belediye, diğer kaza belediyelerinden daha iyi hizmet vermekteydi. Buradaki asıl mesele, Limasol ve muhtemelen kaçınılmaz olarak Kıbrıs'ın dış ticaret limanı ile konsolosların ikamet merkezi konumundaki Tuzla (Larnaka)'daki kent hizmetlerinin henüz adada ayrı belediye dairelerinin kurulmasından önce de diğer kazalarda sunulan kent hizmetlerinden daha ileri olmasıdır. Öyleyse bu iki liman kasabasında belediye hizmetlerinin görece gelişmişliğini, buradaki ticari faaliyetlerin yoğunluğundan kaynaklı düzenli kent hizmetleri ihtiyacına bağlamak mümkündür.

Ağustos 1862 tarihli olup Kıbrıs Mutasarrıflığı ile merkez arasındaki yazışmaları içeren belgeye göre Lefkoşa'da uzun zamandan beri ayda bir olmak üzere Kadı ve Meclis (idare meclisi) aracılığıyla konulan narhın yeterli olmadığı, *rayic-i erzak* bir olmayıp mevsime göre düşüş veya yükseliş söz konusu olduğundan, Kıbrıs İdare Meclisi burada narhı haftada bir veya onbeşte bir olmak üzere daha sıklıkla düzenleyip, çarşı nizam, temizlik ve tertibine dikkat etmek amacıyla Müslüman ve Hıristiyan üyelerden bir Çarşı Meclisi kurmuştur. Aynı belgede Lefkoşa'daki Çarşı Meclisi'ne atıfta bulunularak meclisin bir benzerinin yabancı tüccar ve konsolosluk memurlarının ikamet yeri olan Tuzla'da da açılmasının yararlı olacağı belirtilmekte, mecliste yerli Hıristiyan ve Müslüman üyelerin yanısıra Tuzla'da ikamet eden yabancıların da temsiliyet talebinde buldukları bildirilmektedir. Tuzla'da kurulması düşünülen bu teşkilatın İstanbul için hazırlanıp uygulanan Altıncı Daire-i Belediye Teşkilatı'nın nizamnâme ve talimât nâmesine göre kurulabileceği ay-

⁴² Hill, *a.g.e.* IV, s. 211.

rica belirtilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Kıbrıs idaresince merkeze sorulan ilgili talep ve düşünceler, “karışıklık ve hoşnutsuzluğa sebep olacağından” kabul görmemiş, “şimdilik eski uygulamaya devam edilmesi” istenmiştir.⁴³

Bu belge Osmanlı Kıbrısı’nda şekilsel de olsa modern belediyeçiliğe atılan ilk adımlar hakkında önemli veriler içermektedir. Herşeyden önce en azından Kıbrıs’ın idarî merkezi olan Lefkoşa’da 1862 senesine gelindiğinde narh ve çarşı nizamına bakacak bir teşkilat (çarşı meclisi) kurulmuştur. Bu teşkilatı Kıbrıs’ta modern belediyeçiliğe doğru atılan ilk adım olarak değerlendirmek mümkündür. İkinci olarak mevcut belge, Larnaka’nın yabancı tüccar ve konsolosluklar merkezi olmasından ötürü buradaki belediye örgütlenmesine yabancıların da katılma arzusunu yansıtmaktadır. Tuzla’daki yabancı devlet konsoloslukları buradaki belediye teşkilatında temsilci bulundurmaları konusunda yakından ilgileniyor, Kıbrıs idaresi nezdinde girişimde bulunuyorlardı.

Tuzla’daki yabancı tüccarın buradaki ilk belediye örgütlenmesi girişiminde olumlu mânada baskı unsuru oluşturduğu düşünülebilir, ancak bundan sonraki süreçte belediye idaresinin yetki ve görev sahası ve denetimi dışında kalmalarını sağlayacak taleplerde buldukları görülmektedir. 1874 senesinde Tuzla’daki ABD konsolosu, Yunanistan, Rusya, İspanya, Fransa ve İtalya konsoloslarını da temsilen Kıbrıs Mutasarrıflığı’na başvurarak ister seçim yoluyla, isterse atama yöntemiyle olsun Tuzla’daki yabancı tüccarı temsilen iki üyenin yabancıları ilgilendiren konular ve esnafa kesilen para cezalarının tahsiliyle ilgili olarak Belediye Meclisi’ne dahil edilmesini talep etti. Amerikan Konsolosu, diğer konsolosluk temsilcileriyle beraber Tabib Pavlo Vasakaki ile Mösyö Rosanna’yı seçtiklerini, bunlar kabul edilmezse mutasarrıfın atayacağı başka iki kişiyi kabul edeceklerini bildirmişti. Kıbrıs idaresi, merkeze gönderdiği yazıda, böyle bir uygulamanın başka yerlerde olduğunu⁴⁴, konsolosların müdahalesi olmaksızın yabancı tüccarın kendi aralarında iki temsilciyi seçip meclise göndermelerinin yararlı olacağını, ancak konsoloslukların, seçilecek iki yabancı temsilcinin tıpkı Ticaret Meclisi’nde olduğu gibi “resmi üye” statüsünde olmayı talep ettiklerini, halbuki nizamnâmede böyle bir hükmün mevcut olmadığını bildirmiş, nasıl hareket edilmesi gerektiğini merkeze sormuştu.⁴⁵

Tuzla’da bulunan yabancıların belediye meclisinde temsil hakkı talep etme-

⁴³ BOA. M.Vala. 788/65, 29. S. 1279.

⁴⁴ Gerçekten de, 1867-1877 arası dönemde bazı şehirlerde böyle bir uygulama vardı. Beyrut örneği için bkz. Avcı, a.g.m., s. 177.

⁴⁵ BOA. ŞD. 2379/68, 22.11.1874.

leri ve özellikle yabancı esnafa kesilen para cezalarının belirlenmesinde söz sahibi olmak istemelerini, buradaki beledi hizmetlerin daha iyi sunulması kaygısı ile açıklamak doğru olmayabilir. Kudüs, İzmir ve Beyrut örneklerinde olduğu gibi⁴⁶ Tuzla'da konuşlanmış yabancı devlet konsoloslukları muhtemelen kendi tüccarına kesilen para cezalarına itiraz edip tahsiline muhalefet etmekteydiler. Yine Tuzla'da kurulmuş bulunan Kıbrıs Ticaret Meclisi'nin, yabancı nüfuzundan kurtulmak için bir ara Lefkoşa'ya nakledilmiş olmasının doğurduğu gerilimin hakim olduğu bu dönemde, yabancıların söz konusu talebi, özellikle Kıbrıs Mutasarrıflığı idaresinde yeni bir rahatsızlık yaratmış olmalıdır.⁴⁷

Mevzuat eksikliğine rağmen, Kıbrıs da dahil olmak üzere Osmanlı taşrasının bazı bölgelerinde belediye meclislerinin kurulması sürecinin başlaması üzerine 1867 yılında Vilayet Belediye Meclisleri'nin kuruluş ve görevlerini ilk kez düzenleyen dokuzar ve onaltışar maddelik iki talimatnâme hazırlanmıştır.⁴⁸ Bu mevzuat, Osmanlı taşrasında belediye idarelerine ilişkin sonradan çıkarılacak 1871 Nizamnamesi ile 1877 yasasına temel teşkil etmesi açısından oldukça önemlidir.

1867 talimatnâmelerinin ilkinde göre belediye meclisi, belediye başkanı (reis), başkan yardımcısı (muavin) ve altı üyeden oluşacak, bir mühendis ile bir memleket tabibi müşavir üye olarak mecliste yer alacaklardı. Belediye meclisi maiyyetinde gerekli sayıda teftiş memuru ile piyade sınıfından bir kol zaptiye bulunacaktı. Bir sandık emini ile bir katip maaşlı olarak belediye meclisinin personeli olarak görev yapacaklardı.⁴⁹ Meclisin maiyyetinde ayrıca kontrat (kira sözleşmesi) tescili göreviyle bir de kontrato memuru bulunacaktı.⁵⁰

Talimatnâmeye göre belediye başkanı mevcut memurlar arasından, başkan yardımcısı ise teftiş memurlarının birinci sınıfından olmak üzere seçilip atanacak,

⁴⁶ Avcı, a.g.m., s. 177. Beyrut örneği hakkında ayrıntı için bkz. Sharif, *a.g.e.*, s. 153-158. Benzer biçimde, Mahmoud Yazbak, söz konusu belediyelerin koymuş olduğu vergilerin ödenmesine sıra geldiğinde, yabancıların, sahip oldukları imtiyazları ortadan kaldırdığı gerekçesiyle, bundan imtina ettikleri, bunun ise belediyelerin etkinliğini azalttığına dikkat çekmektedir. Bkz. Yazbak, a.g.m., s. 22.

⁴⁷ Kıbrıs Ticaret Meclisi'nin kuruluş ve işleyişi hakkında bkz. Hasan Samani, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1878)*, s. 208-214, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2006.

⁴⁸ Bunlardan ilki, "Vilayet Dahilinde Olan Şehir ve Kasabalarda Teşkil Olunacak Daire-i Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memurlarının Vezaifi hakkında Talimatdır", ikincisi "Daire-i Belediye Meclisinin Vezâif-i Umumiyesi Hakkında Talimat" olarak yayınlanmıştı. *Düstur*, 1.Tertib, c. 2, s. 491-498'de yayınlanan talimatnâmelerin günümüz harfleriyle tam çevirisi ve kısa bir özeti için ayrıca bkz. Seyitdanoğlu, "Belediye Meclislerinin Tertibi Hakkında T'alimat", s. 133-139. Talimatnamelerin ayrıntılı bir değerlendirmesi için ayrıca bkz. Sharif, *a.g.e.*, s. 51-65.

⁴⁹ Birinci bend.

⁵⁰ Dördüncü bend.

emlak ve arazi sahibi kimselerden seçilecek altı belediye meclisi üyesi ise ücretsiz görev yapacaktı. Vilayetlerin diğer meclislerinin oluşumunda takip edilen seçim yöntemiyle oluşturulacak belediye meclisi haftada iki kez, gerektiğinde de olağanüstü toplanacaktı.⁵¹

Belediye Meclisleri, kentlerin bayındırlığı, yol, su yolu, kaldırım, kanalizasyon gibi altyapı tesislerinin yapımı, kontrat (sözleşme) tescili, itfaiye işleri, temizlik, narh, aydınlatma, şehiriçi ulaşım, çarşı-pazar ve esnafın denetimi, fakir ve kimse-sizlere yardım gibi görevleri icra edecekti.⁵²

Talimatnâme, belediye meclisinin harcama yetkileri ile personele verilecek maaşları ayrıca düzenlemiştir. Buna göre istihdam edilecek kâtip ve sandık emininin aylık maaşları 500'er kuruşu geçmeyecek, hademe aylık 150 kuruş maaş alacaktı. Belediye'nin mefruşat, odun, kömür, kandil ve kırtasiye gibi şeylere yapacağı masraflık 500 kuruşu geçmeyecekti.⁵³

1867 Talimatlarını, 1871 tarihli İdare-yi Umumiye-yi Vilayet Nizamnamesi takip etmiştir. Bu nizamname doğrudan taşra belediyelerine ilişkin bir mevzuat olmayıp, bundan önceki 1864 Nizamnamesi gibi Osmanlı taşra teşkilatının düzenlenmesiyle ilgiliydi. Ancak, öncekinden farklı olarak 111-129. maddeleri⁵⁴ taşrada kurulması öngörülen belediye idarelerine ayrılmıştı. Buna göre vali, mutasarrıf ve kaymakamlık merkezi olan yerlerde, bir başka deyişle vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde, birer belediye meclisi kurulacaktı.⁵⁵ Nizamname'nin taşra belediyelerine ilişkin maddeleri 1867 talimatnamelerini ortadan kaldıran değil, onları tamamlayan bir mevzuattı. 1867 talimatnamesinde meclis üyeliğine seçilme yaşı 30 iken, nizamnamede bu 25'e çekilmiştir. Müteahhitlik yapanlar, memur ve zabıtan olanlar üye seçilemeyeceklerdi. Aynı anda iki meclis üyeliği mümkün olmayacaktı.⁵⁶

Belediye Meclisi haftada iki defa, gerektiğinde de olağanüstü toplanacak, baş-

⁵¹ İkinci ve üçüncü bendler.

⁵² Ortaylı, *a.g.e.* s. 174; Seyitdanhoğlu, *a.g.m.*, s. 134. Ayrıntı için bkz. Birinci talimatnamenin 7.- 9. bendleri ile ikinci talimatnamenin tüm bendleri.

⁵³ Altıncı bend

⁵⁴ "Şehir ve Kasabalar Devâir-i Belediye Mecâlisi Beyâmındadır", *Düstûr*, 1.Tertib, C.1, s. 650-651. Ayrıca bkz. Seyitdanhoğlu, "1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri (VI)", s. 89-103; aynı yazar, "1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri (VII)", s. 89-99. Nizamnamenin belediyelerin kurulmasına ilişkin bölümünün bir değerlendirmesi için ayrıca bkz. Sharif, *a.g.e.*, s. 66-73.

⁵⁵ 111. Madde

⁵⁶ 114-116. Maddeler.

kanın olmadığı zaman muavin, onun da olmadığı zaman ise en yaşlı üye meclise başkanlık edecekti.⁵⁷ Meclisin toplanabilmesi için üyelerin üçte birinin katılımı gerekmektedir. Oylamada eşitlik halinde başkanın oyu hangi taraftaysa o tarafın tercihi karar sayılacaktı.⁵⁸ Meclis'in kararları muavin tarafından uygulanacaktı.⁵⁹

Belediye meclisinin gelirleri, hükümetin belediyelere tahsis ettiği rüsumat, kira sözleşmesi kayıt resmi (kontrato), yol-kaldırım inşaatından alınacak vergiler, belediyeye yapılacak yardım ve hibelerden oluşacaktı. Belediye idaresinin masrafları ise 124. Maddede belirtilen görevlerin yerine getirilmesinde yapılacak harcamalar, belediye memurları maaşları, belediye binası kirası ve diğer zarurî harcamalardan ibaretti.⁶⁰

Kıbrıs Belediye İdareleri'nin esas itibarıyla, yukarıda anlatılan genel mevzuata ilişkin sürece bağlı olarak geliştikleri düşünülebilir. 1871 senesine gelindiğinde Kıbrıs'ta, Mutasarrıflık merkezi olan Lefkoşa ile mülkî amir olarak başlarında kaymakamların bulunduğu, Girne, Tuzla, Baf, Mağusa, Leymosun ve Değirmenlik kazalarında birer belediye dairesinin kurulmuş olduğu, Kıbrıs İdare Meclisi karar defterlerine yansımıştır.⁶¹

1871 Nizamnamesi'nde belirtilen şartlara uygun birer belediye teşkilatı oluşturulması sürecinde Osmanlı genelinde olduğu gibi Kıbrıs'ta da bazı sıkıntılar yaşandığı, memur istihdamında yetersiz kalındığı, Meclis üyelerinin bazen pek ehliyetli olmadığı, Kıbrıs İdare Meclisi Karar Defteri'ne yansımıştır. Meselâ, 1871 tarihinde Girne Kazası Belediye Meclisi'nin hesaplarını tutacak Sandık Emni he-nüz istihdam edilmemiştir. Meclis başkan ve üyeleri de okuyup yazma bilmediklerinden, uygun bir maaşla bir katibin istihdam edilmesi gerekliliği, Girne Kaymakamlığı tarafından Kıbrıs İdare Meclisi'ne bildirilmiştir.⁶²

1871 İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnâmesi, Kıbrıs'ın idaresinin Büyük Britanya'ya geçtiği 1878 senesine kadar, Osmanlı taşrasında belediye idarelerinin yapılandırılmasına ilişkin çıkarılmış son mevzuat değildi. Meşrutiyetin ilânı ile açılan ilk Osmanlı parlamentosunun çıkardığı yasalardan biri de 1877 tarihli *Vilâyât*

⁵⁷ 121. Madde.

⁵⁸ 120-122. Maddeler.

⁵⁹ 129. Madde.

⁶⁰ 126. Madde.

⁶¹ BOA.TŞR.KB.30. s. 2, 30, 32, 46.

⁶² BOA.TŞR. KB.30. s. 32.

Belediye Kânunu idi⁶³. Ancak, aşağıda görüleceği gibi, Kıbrıs yerel idaresinin zaman zaman atıfta bulunduğu bu yasa, Osmanlı hakimiyetinin ada üzerinde fiili olarak sona erdiği 1878 senesine kadar büyük ölçüde uygulanmayacaktır.

1877 yasası önceki mevzuata göre bazı önemli yenilikler getirmiştir. Bunlardan bir tanesi meclis üyeliklerine seçilebilmek için Türkçe konuşabilme şartının getirilmesidir. İkincisi belediye başkanının merkezi hükümetçe atanmış memurlar arasından değil de, belediye meclis üyeliğine seçilenler arasından atanması ve belediye gelirlerinden maaş almasıydı. Üçüncüsü, belediye meclis üyelerinin tek dereceli seçim sistemiyle seçilmesinin öngörülmesiydi. Belediye dairesinin bulunduğu şehrin mahallelerindeki imam ve papazlarca oluşturulan seçim encümeninin idare edeceği seçimlerin nasıl yapılacağı oldukça kapsamlı bir biçimde hükmü bağlanmıştır (18.-38.maddeler). Dördüncüsü, Belediye meclislerine nüfus sayımı yapmak, dilsiz-sağır okulu ve sanayi okulları açmak, itfaiye kurmak gibi,merkezi hükümetin bile yerine getirmede yetersiz kaldığı, ilâve görevlerin yüklenmesidir. Beşincisi, *Cemiyet-i Beledî* adında bir kurulun belediye teşkilatına dahil edilmesidir (50-55. Maddeler). İdare meclisi ile belediye meclisinin senede iki kez bir araya gelmesinden oluşması öngörülen bu kurulun belediye meclisinin yapmış olduğu harcamaların genel muhasebesini yapmak ve bir sonraki senenin bütçesini görüşüp onaylamak gibi görevleri vardı.

3. Lefkoşa Belediyesi

1871'den Osmanlı yönetiminin Kıbrıs'taki son yıllarına kadar geçen süreçte Lefkoşa dışındaki belediye dairelerinin teşkilatları hakkında elimizdeki bilgiler görece olarak oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut 1877/1878 tarihli Lefkoşa Belediyesi Defteri⁶⁴ sayesinde, Osmanlı yönetiminin en azından adadaki son yıllarında Lefkoşa Belediye teşkilatı hakkında detaylı bilgilere ulaşabilmiş durumdayız.

Kıbrıs'ın idari merkezi olması, dolayısıyla da Osmanlı merkezî hükümetlerinin ve onların merkezîyetçilik temelli mülki modernleşme politikalarının adadaki vitrini olması nedeniyle, modern belediye idarelerinin kurulması sürecinde, Lefkoşa'nın ön alması kaçınılmaz bir durumdu. Ayrıca, adanın en büyük çarşısı da burada bulunmaktaydı. 1873 senesinde Kıbrıs'ı ziyaret eden Avusturya soylusu

⁶³ Yasa için bkz. *Düstur*, C. IV, s. 538-553; Akgündüz, *a.g.e.*, s. 582-593; Yasa'nın genel bir değerlendirmesi için ayrıca bkz. Sharif, *a.g.e.*, s. 87-90.

⁶⁴ BOA. ML. 1139, s. 2-34, 1293.

Arşidük Luis Salvator, Lefkoşa'da bulunduğu süre içinde Lefkoşa çarşısını gezmiş ve burada Mağusa ve Baf kapıları arasında uzanan, her biri ayrı bir iş kolu çerçevesinde faaliyet yürüten esnaf ve tüccarın konuşlandığı 23 çarşının varlığını tespit etmiştir.⁶⁵ Buna ilaveten, Lefkoşa, Tuzla ve Limasol'un aksine yabancı tüccarın konuşlandığı bir ticaret merkezi olmamasına rağmen, bu iki liman kasabasına ticarî emtia sağlayan bir antrepo konumundaydı. Nitekim, dönem boyunca adada yapılan en önemli icraatlardan birisinin Lefkoşa-Tuzla şose yolu inşası olduğunu belirtmek gerekir.⁶⁶

a. Lefkoşa Belediye Meclisi

Lefkoşa Belediyesi defterine göre Mayıs 1877/Ocak 1878 arası dokuz aylık dönem boyunca Lefkoşa belediye meclisi, başkan, muavin, üçü müslüman, üçü gayrimüslim altı seçilmiş üyeden oluşmuştur. Belediye başkanı Mehmed Arif, yardımcısı ise Mehmed Fedai Efendi'dir. Bu da bize Ekim 1877'de yürürlüğe giren Vilayetler Belediye Yasası'nın Kıbrıs'ta dikkate alınmayıp, 1871 nizamnâmesinin uygulamada kaldığını göstermektedir. Zira, yasa taşra belediye meclisleri için belediye gelirlerinden maaşlı bir muavin öngörmemiştir. Yasaya göre belediye gelirlerinden maaş alacak kişi belediye başkanı idi. Halbuki ileride Lefkoşa belediyesi gelir ve giderleri bahsinde değinileceği gibi ilgili dönemde belediye başkanı Mehmed Arif belediye sandığından maaşlı değildir. Muavin Mehmed Efendi ise dokuz ay boyunca belediyeden maaş almaktadır. Şu durumda 1871 nizamnâmesinin öngördüğü gibi, Mehmed Arif ile Mehmed Fedai doğrudan merkezi hükümet tarafından atanan yerel memurlardan olması gerekmektedir. Lefkoşa defterinde belirtilmemişse de, bazı Kıbrıs İdare Meclisi karar mazbatalarından Lefkoşa Belediye başkanının bu görevi geçici olarak vekaleten yürüttüğü anlaşılmaktadır⁶⁷. Ağustos ayı itibarıyla ise Lefkoşa belediye defterinde Belediye başkanı adına imza yeri açılmamıştır. Bu aydan sonra Belediye başkanlığı görevini vekaleten muavin Mehmed Fedai Efendi yürütmüş olmalıdır.

Lefkoşa defterine yansıyan meclis üye sayısı 6'dır. Altı üyenin tamamının imza koyduğu hiçbir örnek yoktur. Mayıs ayı bilançosunun onayı için açılan imza yerlerinde Ahmed ve Osman'ın Müslüman üyeler olduğu anlaşılmaktadır. Toplam altı üye (aza) için imza yeri açılmasına karşın iki üyenin (muhtemelen bir Müslü-

⁶⁵ Bkz. Louis Salvator, *Lefkosia The Capital of Cyprus*, s. 50-57, Triagraph, London, 1983.

⁶⁶ Lefkoşa-Larnaka şose yolu inşası hakkında ayrıntı için bkz. Samani, a.g.t., s. 262-263.

⁶⁷ BOA. TŞR. KB. 33, s. 62.

man, bir gayrimüslim) imzaları veya açıklayıcı bilgi mevcut değildir. Üyelerin cemaatlere göre dağılımı konusunda mevzuat herhangi bir hüküm getirmiş değilse de, altı üyenin üçünün Müslüman üçünün de gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslim üyelerin açık isimleri yazılı değildir. Bunlardan birinin ad ve soyadının ilk harflerinden (*MH*) oluşan mührü vardır. Diğerinin ise ad ve soyadının ilk harfleri (*KL*) el yazısıyla Rumca yazılmıştır. Bu kişinin belediye meclis üyeliği yanında, belediye meclisi toplantılarında tercümanlık yaptığı da anlaşılmaktadır. Zira, ismini simgeleyen harflerin yanında yine Rumca el yazısıyla “*Dragomanos*” ibaresi yer almaktadır.

Esasında, 1875 yılında, Lefkoşa Belediyesi'ne çeşitli vesilelerle müracaat eden gayrimüslimlerin büyük çoğunluğunun Türkçe bilmemesinden dolayı, buradaki işlerinin halledilmesinde yaşanan zorlukları ortadan kaldırmak ve Hıristiyan vatandaşlardan gelecek evrakı tercüme etmek için 35 yıldır devlet hizmetinde görev yapmış olan Pavlaki'nin, belediye sandığınca karşılanmak üzere, 150 kuruş maaşla tercüman olarak Lefkoşa Belediye Meclisi'nde istihdamına, Kıbrıs İdare Meclisi'nde karar verilmişti.⁶⁸ Bu kararın 1875 yılı için uygulamaya konulup konulmadığı belli değildir. Diğer kaza belediyelerinde de böyle bir uygulamanın olup olmadığı tespit edilememekle birlikte, 1877/1878 senesinde Lefkoşa Belediyesi'nin maaşlı personeli arasında tercüman mevcut değildir. Yine de Belediye Meclisi üyesi *KL*'in aynı zamanda meclis toplantılarında Müslüman ve gayrimüslim üyeler arasında tercümanlık yapan bir gayrimüslim olduğu açıktır. 1877 Yasası, belediye meclis üyeliklerine seçilecekler için Türkçe konuşabilme zorunluluğu getirmişti. Halbuki, Lefkoşa belediye meclisinde sadece temmuz ayında imzası mevcut olmayan tercüman *KL*'nin Ekim ayından sonra da varlığı belediye meclisi seçimlerinin yapılmadığı, Lefkoşa Belediye Meclisinin gayrimüslim üyelerinin tamamının veya bir kısmının Türkçe konuşamıyor olduğu ve bu sorunun mecliste bulunan tercüman-üye vasıtasıyla giderildiği yönündeki kanaatleri güçlendirmektedir.

Lefkoşa Belediye Meclisi'nin mevzuatca öngörüldüğü gibi haftada iki kez toplanıp toplanmadığının yanında, üyelerin toplantılara katılım durumlarının tespiti eldeki verilerle mümkün değildir. Ancak, belediyenin her ay itibarıyla gelir-giderlerini görüşüp onaylamak üzere üyelerin toplanması gerektiği durumlarda bile bazı üyelerin meclis toplantılarına katılmadığı görülmektedir. Nitekim, Mayıs ayında olduğu gibi Haziran ayı için açılan imza yerinde yine iki üyenin imzası

⁶⁸ BOA.TŞR. KB.30, s. 93.

yoktur. Meclis katibi, bunlar için bu kez “*bulamadığım*” notunu düşmüştür. Katibin bu notundan halihazırda meclis üyeliklerinin dolu olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, ilk iki ayda imzası bulunmayan gayrimüslim üyenin *Nikolaki* olduğu temmuz ayına ait imza onay sayfasından anlaşılmaktadır. Osman ve Ahmed’in dışındaki üçüncü Müslüman üye için Temmuz ayı için yine “*bulamadığım*” ibaresi yazılmıştır. Bundan sonraki aylarda da kim olduğunu bilemediğimiz Müslüman üyenin imzası mevcut değildir.

Ağustos ayı itibarıyla onay sayfasında imzası bulunan üye ve diğer görevlilerin ünvanlarının (Reis-i Meclis-i Beledi, Muavin, Aza, Katip ve Emin-i Sandık) yazılmasından vazgeçilmiştir. Ayrıca Ağustos itibarıyla Belediye Başkanı Mehmet Arif’in imzası mevcut değildir.⁶⁹

b. Lefkoşa Belediye Personeli

Nizamname’de belediye meclislerinin maiyetlerinde birer katip ile sandık emini ve gerektiği kadar hademe olacağı belirtilmiş olmasına rağmen, 1877/1878 yılına ait Lefkoşa Belediye Defteri’ne göre, *Mehmed Salih* adlı kişinin her iki görevi de yürüttüğü görülmektedir. Odacılar (hademeler) Abdülaziz ve Dilaver ile su yolcu Mehmet, Lefkoşa Belediyesi’nin diğer maaşlı personelidirler. Abdülaziz eylül ayının ortasına kadar belediyenin odacısı iken, bu ayda yerine Dilaver’in yeni odacı olarak istihdam edildiği görülmektedir.⁷⁰

Meclis toplantılarına müşavir olarak katılmaları öngörülen memleket tabibi ve mühendis gibi üyelere sadece mayıs ve haziran aylarında Mehmed adlı kişinin tabib olarak imzası mevcuttur.⁷¹

1877 yasaşı taşra belediyelerinin başta çarşı-pazar denetimi olmak üzere görevlerini icra edebilmeleri için teftiş memurları ile yeterli sayıda zabıta istihdam etmelerini hükme bağlamıştı. Ancak, 1878’e geldiğinde Lefkoşa belediyesine bağlı böyle bir zabıta teşkilatı mevcut değildir. Çarşı-pazar denetiminin önceden olduğu gibi Kıbrıs Zaptiye (Polis) teşkilatına bağlı zaptiye erlerince yapılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır.

⁶⁹ Mehmet Arif’in Belediye başkanlığının yanında Evkaf Muhasebecisi olarak görev yapan bir memur olması muhtemeldir. 12 Nisan 1293 (1877) tarihli Kıbrıs İdare Meclisi karar mazbatasında biri evkaf muhasebecisi, diğeri de seçilmiş Müslüman üye olarak Mehmed Arif adına iki ayrı imza yeri açıldığı görülmektedir. Bkz. GMA. *Kıbrıs Mutasarrıflığı Defteri*, No. 14, s. 48-2.

⁷⁰ BOA. ML. 1139, s. 2, 7, 11, 14, 18, 23, 26, 31, 34.

⁷¹ BOA. ML. 1139, s. 3, 7.

Şubat 1865 tarihli bir belgeye göre, tabur karargâhı Lefkoşa'da bulunan Kıbrıs Zaptiyesi'nin toplam personeli 268 kişiden oluşmaktaydı. Maaşları Kıbrıs yerel hükümeti mal sandığından karşılanan ada zaptiyesinin 127'si Lefkoşa'da, geriye kalanı ise diğer kazalarda görev yapmaktaydı. Lefkoşa'da çarşı zabiti emrinde üç takım olarak dönüşümlü hizmet eden 26 zaptiye erinin görevi çarşığı denetlemektir.⁷²

1865 yılı sonrasında Kıbrıs yerel hükümetinin adadaki zaptiye sayısını arttırmaya yönelik sürekli çabaları sonucunda 1874 yılında zaptiye sayısı subaylarla birlikte 369'a ulaşmıştı.⁷³ Bu artışın, 1877/1878'e gelindiğinde Lefkoşa çarşısının denetiminden sorumlu zaptiye sayısına da yansiyip yansımadığı belli değildir. Lefkoşa belediye defterinde çarşı memuru olarak kaydedilen görevli (s. 14) zaptiye erlerinden biri olmalıdır.

c. Lefkoşa Belediyesinin Görev ve Yetkileri

Lefkoşa Belediyesi defteri, 1871 nizamnâmesi ve 1877 yasası ile karşılaştırıldığında Lefkoşa Belediyesi'nin üstlenmesi gereken birçok görevi yerine getiremez bir teşkilat konumunda olduğu görülmektedir. Özellikle, 1877 yasası ile taşra belediyelerine mali güç ve teşkilat potansiyellerini aşacak biçimde yüklenen okul yapma, nüfus ve emlak sayımı yapmak gibi görevler, Osmanlı genelinde olduğu gibi Lefkoşa belediyesi tarafından yerine getirilememiştir. Lefkoşa belediyesinin gelirleri arasında yol ve kaldırım resmi, aydınlatma resmi, tenzifat resmi gibi vergilerin bulunmaması bunlara ilişkin hizmetlerin de yerine getirilemediği kanaatini güçlendirmektedir.

Aşlına bakılırsa, bu görevlerin uygulamada yerine getirilmesini ilgili belediye idarelerinin bulunduğu şehir ve kasabaların ekonomik gelişmişlik dereceleri belirleyecekti. Nitekim, 1872 yılında Osmanlı taşra belediye meclisleri hakkında Osmanlı devletinin resmi gazetesi *Takvîm-i Vekâyi*'de yayınlanan bir tebliğde, bazı memleketlerdeki belediye idarelerinin faaliyetlerinin sadece gelir toplamakla kaldığı, bunun karşılığı olan işleri yapamadıkları belirtilmekteydi.⁷⁴ Bu durumun 1877/1878'e gelindiğinde Lefkoşa belediyesi için de geçerli olduğu söylenebilir.

⁷² BOA. İMVL. 23627.

⁷³ Bkz. GMA. Mutasarrıflık Defterleri, 19, s. 48-51, 17.Ra.1291(4.5.1874); Hasan Samani-Meltem Onurkan Samani, "Tanzimat Döneminde Kıbrıs Zaptiye Teşkilatı", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 6, 4 (2017), s. 735-747.

⁷⁴ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 177.

Dokuz ay boyunca Lefkoşa belediyesinin faaliyet alanları büyük ölçüde çarşı-pazar denetimi ve esnafa kesilen para cezaları, belediyeye tahsis edilen zebhiye rüsumu ile kontrato, yapı ruhsatı ve harcı gibi gelirlerin tahsili, kamu binaları ve su yollarının bakım ve onarımı oluşturmuştur. Bunların dışında belediyenin küçük ölçekli bazı sosyal yardım hizmetlerini de yerine getirdiği görülmektedir.

Lefkoşa belediyesi defterine yansıdığı kadarıyla, Kıbrıs İdare Meclisi odasının tamiri, (s. 2) Hükümet Konağı'nın su yolları bakımı, Rüşdiye Mektebi'nin su yolları bakımı (s. 19), Piroyi köyü ile Lefkoşa arasında bulunan Papaz Deresi'nin üzerindeki köprülerin tamir ve inşası (s. 7), Eylence köyü köprüsünün tamir ve inşası (s. 11), Lefkoşa belediyesinin hükümete ait bina ile tesislerin bakım ve onarımı görevine örnek gösterilebilir.

Bunların dışında Lefkoşa belediyesinin sosyal belediyeçilik anlayışını temsil eden bazı icraatları da deftere yansımıştır; Kanûn-i Esâsi'nin (anayasanın) ilânı dolayısıyla kutlamalar düzenlenmesi, (s. 7), İâne-i Harbiye için oluşturulan komisyonun işlemleri sırasında, gelir ve giderleri kaydetmek üzere hazırlanan üç defterin temini (s. 11), İâne-i Harbiye için yapılmakta olan sarıkların tamamlanabilmesi için terzilerin geceleri de çalışabilmesi gerektiğinden ihtiyaç duyulan dört adet lambanın tedariki (s. 19), aileleriyle birlikte Ayasofya Camii havlusunda hasta düşen Buharalı üç kişinin Hayyam Ali'nin hanında tedavileri ile işçilerinin sağlanması (s. 7), çarşıda hastalanan Ümmü-Haram (hala sultan tekkesi) imamının Arab Ahmed Medresesi'nde tedavi edilerek Tuzla'ya nakil bedelinin karşılanması (s. 15).

Lefkoşa Belediyesi'nin yine sosyal belediyeçilik çerçevesinde kimsesiz ve yetimlere sosyal yardım görevini yerine getirmesine ilişkin bir diğer örnek Kıbrıs İdare Meclisi karar defterine yansıdığı şekliyle Ayasofya Camii önüne atılıp dellal Salih Efendi tarafından alınan bir çocuk hakkındadır. Salih Efendi çocuğun bakımı için maaş talebinde bulunmaktadır. Kıbrıs İdare Meclisi, belediyeden çocuğun durumunu araştırıp ona göre hareket etmesini istemektedir.⁷⁵

Kıbrıs İdare Meclisi karar defterine yansıyan diğer bir örnek muhtemelen belediye idaresiyle ilişkili İâne-i Şehir komisyonuna yapılan hayvan derisi bağışlarıyla ilgilidir. Devam etmekte olan Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle Osmanlı ordusuna halktan yardım/bağış toplanmaktadır. Bağışların yapıldığı kurum Lefkoşa belediyesi olmalıdır. Zira Lefkoşa belediyesi yerel hükümete İâne-i Şehir Komis-

⁷⁵ BOA. TŞR.KB. 33, s. 198.

yonuna teslim edilen koyun derilerinin tuzlama ve diğer masraflarının nereden karşılanacağını sormaktadır. İdare Meclisi'nin almış olduğu 6 Şubat 1878 tarihli karar masrafların derilerin belediyece satıldıktan sonra elde edilecek gelirden düşülmesi yönündedir.⁷⁶ Nitekim 6 Mart 1878 (22 Şubat 1293) tarihli başka bir kayıttan İâne-i Harbiye için halktan toplanan 821 Adet kurban derisinin Üzengicizâde Hüseyin Ağa'ya satıldığını ve elde edilen 6, 262 kuruşun Dersaadet (İstanbul) İâne-i harbiye komisyonuna gönderildiğini öğreniyoruz.⁷⁷

Lefkoşa belediyesi'nin görevlerini sadece ilgili deftere yansıyan icraatlardan ibaret saymamak gerekir. Uygulamada ne kadarının gerçekleştirildiğini bilemiyoruz, ancak genel olarak Osmanlı merkezi hükümetinin şehrin düzen, intizam ve emniyetinin muhafazasına yönelik çıkarmış olduğu nizamnamelere Kıbrıs İdaresi vakıfır ve gereğinin yapılmasına dikkat çekmektedir. Mesela, Kıbrıs İdaresi, yangında (muhtemelen 87 dükkan, 3 kahvehane, 1 ekmekçi fırını, 1 tahmishâne ve 1 küçük han'ın yandığı 1852 tarihli büyük Lefkoşa Yangını)⁷⁸ yanmış dükkân ve mağazaların yerine yeniden kargir olarak inşa edilmiş dükkan ve mağaza önlerine, sahiblerince konan saç saçakları nizamaya aykırı olarak iki buçuk, üç zirâ' genişliğinde olduğu gerekçesiyle yasaklamıştır. Saçakların en fazla 18 parmak olması gerekmektedir. Dükkan sahibi tüccar bundan hoşnut olmasa da Osmanlı merkezi hükümetinden gelen talimat, ebniye nizamnamesinin her yerde uygulanması gerektiği yönünde ve Kıbrıs İdaresi'nin tavrını destekler mahiyettedir.⁷⁹

Kıbrıs İdare Meclisi 27 Temmuz 1293 tarihli kararda *Turuk ve Ebniye Nizamnamesi*'ne atıfta bulunarak 27. Maddeye göre kağıd ve bez parçaları gibi kolay tutuşur yanıcı eşya bulunduran dükkan ve mağazaların kârgîr, kapılarının ise demirden olması gerektiği, halbuki burada bu gibi dükkanların hiçbirinin kargirden olmadığı belirtilmekte, belediyeden gereğinin yapılmasını istemektedir.⁸⁰

Genel olarak Kıbrıs belediyelerine özelde ise Lefkoşa belediyesine yüklenen diğer bir görev, belediye meclislerinde bir tabibin müşavir üye olarak yer alması öngörüsünden de anlaşılacağı üzere sağlık hizmetleriyle ilgilidir.

Bilindiği gibi Osmanlı devletinde ilk Tıp Okulu orduya hekim yetiştirmek amacıyla 1827'de kurulan Askeri Tıp Okuludur. Bunu 1866 senesinde ilk sivil Tıp

⁷⁶ BOA. TŞR.KB. 33, s. 186.

⁷⁷ BOA. TŞR.KB. 33, s. 203.

⁷⁸ BOA. İ. DH. 15830 (8. Za. 1268).

⁷⁹ BOA. MKT. UM. 391/92 (28. C. 1276).

⁸⁰ BOA. TŞR.KB. 33, s. 94

Okulu olarak *Mekteb-i Tıbbiye-yi Mülkiye*'nin açılışı takip etmiştir. İlk mezunlarını 1874 senesinde veren bu okulun kuruluş nizamnamesi buradan mezun olacak hekimlerin “Belediye Hekimleri” sıfatıyla taşrada görevlendirilmesini öngörmektedir. 1871’e gelindiğinde ise taşrada halk sağlık hizmetlerini yerine getirecek hekimlerle ilgili ayrı bir mevzuat hazırlanmış, belediye idarelerine bağlı Memleket Tabibliği uygulamasına geçilmiştir.⁸¹

1871 tarihli *İdare-yi Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi* her bir sancak ve kazaya, maaşı belediye idarelerince karşılanacak, birer memleket tabibi tayin edilmesini öngördüyse de 1871-1878 arası dönemde Kıbrıs belediyeleri bünyesinde sürekli olarak istihdam edilmiş memleket tabibleri mevcut değildir. Bazı dönemlerde görev yapan tabiblerin ise çoğunlukla gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır.

1873 senesinde ada’da memleket tabibi olmadığından, buradaki hapis hanede bulunan suçlulara sağlık hizmetini Topçu Askeri Baş Tabibi Antuan Efendi vermektedir. Antuan Efendi bunun için asli maaşına ek olarak aylık 500 kuruşluk maaş talep etmişse de Lefkoşa Belediyesi’nin gelirleri yetersiz olduğundan, bu talep kabul görmemiştir. Aslında belediyelerin mali durumu müsait olmadığı zamanlarda halka başvurulması yoluna gidilmekteydi, ancak Lefkoşa’da bulunan mahbusun büyük çoğunluğu ada dışında suç işleyip de buraya gönderilenlerden olması nedeniyle, Antuan’ın ek maaşının yerli halka yüklenmesinin uygun olmayacağı düşünülmüş, her iki görevi mevcut maaşla yerine getirmesine karar verilmiştir.⁸²

1875 senesinde Lefkoşa Belediyesi tabibi, Jan Öklid (Jean Euclides) adında bir Fransızdır. Bunu bize haber veren belgeden aynı zamanda bu tarihte Mağusa’da tabib olmadığını öğreniyoruz. Mağusa’da bulunan Öklid Mağusa Kaymakamı’nın emri ile buradaki mahbusları muayene etmiştir. Bunlardan birisi de Genç Osmanlılar’ın önde gelenlerinden olup ikibuçuk senedir Mağusa’da sürgünde bulunan *Mustafa Asım bin Zade Kemal Bey*, yani Namık Kemâl’dir. Öklid 29 Eylül 1875 tarihinde Namık Kemal ile ilgili raporunda, sıtma ve Mağusa’nın “fena havası”ndan dolayı Namık Kemal’in çok hasta olduğunu, bu hastalığın vereme dönüşerek sonunda onu öldürebileceğini yazmıştır. Zaten Mağusa’da tabib olmadığını belirten Öklid, Namık Kemal’in derhal rutubeti olmayan başka bir yere gönderil-

⁸¹ Erdem Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM*, XV, (2004), s. 185-207, 2004. Belediye Tabibliği için hazırlanan nizamname hakkında bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Bir Belge. Yerel Yönetim Metinleri (VII), Tebabet-i Belediye Nizamnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 6 (1), s. 81-83, 1997.

⁸² BOA. MKT. MHM. 447/87 (21.Z. 1289).

mesini istemektedir.⁸³ Aralık 1876 itibarıyla Leymosun Belediye Tabibliği görevini Konstantin adında bir tabib yürütmekteydi⁸⁴.

Kıbrıs belediyelerinin sağlık hizmetlerine ilişkin üstlendikleri görevlerden birisi de ihtiyaç durumunda ada çocuklarının aşılansdır. Bunun için görevlendirilen aşıcıların maaşları belediye gelirlerinden karşılanması gerekmektedir. Ancak, bu konuda da sıkıntılar yaşanmaktaydı. 1872 yılında ada çocuklarının aşılansması için 400 kuruş maaşla tayin edilen aşıcı Sokrat Efendi’nin tek başına Lefkoşayla birlikte toplam 17 kaza ve nahiye çocuklarını aşılayabilmesi mümkün olmadığından Mağusa, Lefkoşa, Girne, Tuzla ve Leymosun kasabaları ile bunlara yakın köylerdeki çocukların bu kasaba kalelerindeki topçu askeri birliklerine bağlı cerrahlarca aşılansması kararlaştırılmıştır. Sokrat Efendi ise yanına verilecek topçu taburu askerinden olup “*aşı fenninden anlayan*” Halil Onbaşı ile birlikte Baf kasabası ve diğer uzak köy çocuklarını aşılayacaktır. Sokrat Efendi ile Halil Onbaşı’nın aylık toplam 700 kuruşluk maaşları belediye idarelerince karşılanması öngörülmüştür. Buna göre Lefkoşa, Baf, Mağusa ve Girne belediyeleri 100’er, Tuzla ve Leymosun belediyeleri 150’şer kuruş katkı koyacaktır.⁸⁵

Belediye idareleri öngörüldüğü gibi Sokrat Efendi ile Halil Onbaşı’nın maaşlarını ödeyebildiler mi bilemiyoruz, ancak bu kez 1876 yılında çiçek hastalığı nedeniyle aylık 600 kuruş maaşla adaya gönderilen aşıcı Bekir Efendi’nin maaşı yine belediyelerce ödenmesi gerekirken⁸⁶, 10 Haziran 1877 tarihli Kıbrıs İdare Meclisi Kararı’na göre Bekir Efendi’nin Tuzla Belediyesi’nden 1089, Baf belediyesinden 605, Girne belediyesinden 600 ve Mağusa belediyesinden de 950 kuruşluk alacağı henüz kendisine ödenmemiştir. Kıbrıs İdaresi ilgili belediyelerin gelirleri müsait değilse ileride elde edilecek gelirlerden tedarik edilmek üzere Bekir Efendi’nin alacaklarının Kıbrıs Menafı Sandıklarınca ödenmesini kararlaştırmıştır.⁸⁷ Konu, yaklaşık bir ay sonra yeniden Kıbrıs İdare Meclisi’nin gündemine gelmiş, nihayetinde belediyelerin toplamda 2,950 kuruşluk meblağı veremeyeceği anlaşıldığından, 9 Temmuz 1877’de, önceki kararın uygulanmasına yönelik yeni bir karar üretilmiştir.⁸⁸

⁸³ BOA. MKT. MHM. 479/4.

⁸⁴ BOA. YEE. 70/74, 12 K. Evvel 1292 (23 Aralık 1876).

⁸⁵ BOA. TŞR. KB. 30, s. 54

⁸⁶ BOA. TŞR. KB. NZD, 226/177.

⁸⁷ BOA. TŞR. KB. 33, s. 53.

⁸⁸ BOA. TŞR. KB. 33, s. 72.

d. Lefkoşa Belediyesi Gelirleri

1871 Nizamnamesi'nde taşra belediyeleri için öngörülen gelirlerden emlak vergisi, aydınlatma ve temizlik resmi, yol-kaldırım resimleri gibi vergiler Lefkoşa belediyesi defterine yansımamıştır. Bunun nedeni Lefkoşa belediyesinin bu türden gelirlerin karşılığı olan hizmetleri verememiş olmasıdır. Kıbrıs İdare Meclisi Mart 1291 tarihi itibarıyla zebhiye rüsumu ile ufak tefek para cezalarından ibaret olan belediye gelirlerinin maaş ve masraflara ancak yettiğini, belediyelerin gerektiği gibi hizmet verebilmeleri için başka yerlerde olduğu gibi kıyaliyye ve kantariyye gibi resmlerin de Kıbrıs belediye dairelerine tahsis edilmesini talep etmiştir. Kıbrıs İdaresinin bu talebi, bu gibi rüsumun bazı mühim ve müstesna yerlerin belediyeleri haricinde, merkezi hazinenin gelirleri arasında olduğu gerekçesiyle kabul görmemiştir⁸⁹.

1877/1878 Lefkoşa Belediye defterine yansıdığı kadarıyla bu belediyenin en önemli gelirleri Zebhiye Resmi, Ceza-yı Nakdi, Kontrato Harcı ve Ruhsatiye Harcı'dır.

Zebhiyye Resmi

Yerel hükümetin onayıyla çeşitli satış işlemlerinden elde edilen gelirler bir yana bırakılırsa, dokuz ay boyunca Lefkoşa Belediyesi'ne en çok gelir getiren kaynağın, gelirleri Belediye İdaresi'ne tahsis edilen Zebhiyye Resmi olduğu görülmektedir.

Zebhiyye resmi, Tanzimat öncesinde geleneksel ihtisab rüsumu kapsamında hayvanlardan alınan resmlerden biridir. Zebh edilen, yani kesilen koyun, keçi, kuzu, oğlak, gibi hayvanlardan yerine göre 2 ile 10 paraya kadar zebhiye resmi alınmaktaydı.⁹⁰

Kıbrıs'ta zebhiyye resmi gelirleri iltizam edilerek, yani açık artırmayla satılarak tahsil edilmekteydi. Nitekim, 1877/1878 Lefkoşa belediyesinin gelirleri arasında gösterilen Rûmî 1292 yılı zebhiyye rüsumunun ihale bedelinin her ay olmak üzere taksitle mültezim Akliyanu tarafından Lefkoşa belediyesine ödendiği görülmektedir.

25 Kânûnisânî 1293 tarihli Kıbrıs İdare Meclisi kararına göre 1293 senesinin Zebhiyye rüsumu için Lefkoşa Belediyesi ihaleye çıkmış, ihale, 15 Kânunisâniden

⁸⁹ BOA. ŞD, 2379/75.

⁹⁰ Akgündüz, *a.g.e.*, s. 115-116.

başlamak üzere yıllık 10.000 kuruşa bir yıllığına Kasapbaşı Hacı Hüseyin kefaletiyle Hacı Hüseyin'e verilmişti. İdare meclisi, bir kez daha ihaleye çıkılması, fazla veren çıkmazsa ihalenin Hacı Hüseyin'de kalması yönünde karar vermiştir.⁹¹ Lefkoşa belediyesi defterinden ihalenin nihayetinde Hacı Hüseyin'in üzerine kaldığını görmek mümkündür. İhale şartı olarak Hacı Hüseyin 700 kuruşluk ilk taksidini Lefkoşa belediyesine Kânûnisânî ayında yatırmıştır (s. 34).

Lefkoşa belediyesi kasasına giren dokuz ayın toplam zebhiyye resmi gelirleri 7174 kuruştur. Bu gelir kaleminin aynı süredeki toplam belediye gelirleri (18.569) içindeki oranı yaklaşık olarak % 39'dur.

Para Cezaları (Cezâ-yı Nakdi)

Esnaf'tan nizama aykırı hareketlerinden dolayı alınan para cezaları, zebhiyye resminden sonra belediyenin ikinci büyük gelir kaynağıdır. Lefkoşa esnafının sıkça kuralları ihlal ettiği görülmektedir. Belediye, ekme ve etin temel gıda maddeleri olması hasebiyle en çok da ekmeçi, değirmenci ve kasapları denetlemiştir.

Mayıs ayı içinde, ekmeçiler Hasan Efendi, Mehmed Efendi, Hacı Petri ve Filip, esmer (yanmış) ve hamur (pişmemiş) ekme imal ettiklerinden Lefkoşa Belediyesi'ne 50'şer kuruş para cezası ödemişlerdi. Bazen, esnaf ceza ödediği halde nizama aykırı hareket etmeye devam etmekteydi. Hasan Efendi bir kez daha esmer ve hamur ekme imal edince bu kez 200 kuruş, Hacı Petri de aynı ihlali tekrarlayınca 100 kuruş ceza ödemek zorunda kalmıştı (s. 2).

Para cezasını gerektiren diğer bir uygulama yapıcılıkla ilgili idi. Haziran ayında, nizama aykırı yapı inşa ettiğinden, yapıcı kalfası Çaka, 36 kuruş 30 para ceza ödemişti (s. 6).

Esnaf'ın olması gerekenden ağır tartılar kullanması, para cezası gerektiren diğer bir usulsüzlüktü. Değirmenciler Yasfili, Hacı Vasili, Vasili, Hacı Yorgi, Mihail, Hacı Toğlu ve Hacı Mihail'in kullandıkları kıyye (okka) fazla olduğundan Hacı Vasili 92.5, Yasfili 75, diğerleri de 100 kuruş 10 para ceza ödemişlerdi (s. 6).

Kontratosuz dükkan icar etmek, noksan (gramajı düşük) ekme üretmek, bozuk un öğütüp satmak, noksan et satmak, küçük veya diş kuzu kesip satmak, bakkal dükkanlarında alkol (ispir)bulundurmak para cezasını gerektiren diğer nizama aykırı davranışlardı.

⁹¹ BOA. TŞR. KB.33, s. 186.

Dükkanlarında alkol bulundurdukları için bakkallar Kostanti, Yanni, Hristofi, Zaharga, Hacıkostanti, Efımyu ve Hacı Said 25'er gurusu ceza ödemişlerdi (s. 10).

Hekim Efliru, kontratosuz dükkan icar ettiği için Lefkoşa Belediyesi'ne 18 kuruş para ceza vermek zorunda kalmıştı. Kasap Ahmed'e noksan et sattığı için 75 kuruş, Arnavud Oğlu Mehmed Rüştü, kasaplar Tayhur, basmacı Hacı Sava ve Bafidi Mustafa'ya, ufak kuzu kestikleri için otuzar kuruş, Hacı Mustafa'ya dişi davar kestiği için 25 kuruş para cezası kesilmişti (s. 10,11,14, 31,34).

Osmanlı devletinde takip edilen temel et işeşi politikası genel olarak ülke halkının, özelde ise İstanbul halkının her zaman uygun fiyatla yeterli ve kaliteli et bulabilmesini temin etmeye dayalıydı. Bunun için de hayvan üretiminin devamlılığı şart idi. İşte bunu sağlamaya yönelik devletin almış olduğu tedbirlerin en başında dişi ve erkek kuzuların kesimine belli dönemler, bölgeler ve ağırlıklar üzerinden sınırlama getirilmesiydi. Genellikle, kuzu kesimine getirilen ağırlık kriteri 5-6 okka olarak belirlenmekteydi. Bu ağırlıklar üzerindeki kuzuların kesilip satılması serbest idi.⁹² 1877 Vilayetler Belediye Yasası'na göre ilgili yasak ağırlık yerine yaş üzerinden düzenlenmişti. İki aylıktan küçük kuzular ile dört aylıktan küçük danaların kesimi yasaklanmıştı. Bu konunun zaman zaman Kıbrıs İdaresi ile belediyelerini meşgul ettiği anlaşılmaktadır.

Ahali'nin et ihtiyacını karşılamak amacıyla kuzu kesimi için izin talebinde bulunan Tuzla Kaymakamlığı'nın talebi, Kıbrıs İdare Meclisi'nde görüşülmüş, ancak Kânûnievvel ve Kânûnisânî ayları içinde 6 okkalıktan aşağı kuzuların kesiminin, ileride et fiyatlarının yükselmesine neden olacağından, yasak olduğu hatırlatılarak, kabul görmemişti.⁹³ Bu gibi yasaklara uyulup uyulmadığını denetlemek görevi doğal olarak Belediye idarelerine ait idi. Yukarıda adı geçen Lefkoşalı esnafa bu yasağa uymadıkları için 30'ar kuruş para cezası kesilmişti.

Mevcut yasağa rağmen bazı özel durumlarda, kısa bir süreliğine de olsa, hayvan kesimiyle ilgili sınırlamanın hafifletildiği anlaşılmaktadır. 2 Ocak 1878 tarihli toplantısında Kıbrıs İdare Meclisi almış olduğu kararla, Paskalya nedeniyle ortaya çıkacak et ihtiyacının karşılanması için 5 okkalıktan aşağı olmamak şartıyla 5 Ocak (24 K. Evvel) Cumaertesi gününden başlamak üzere Pazartesi akşamına kadar 3 gün boyunca kuzu kesimine izin vermişti.⁹⁴

⁹² Ayrıntı için bkz. Muharrem Öztel, "Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İstanbul Et Piyasasını Düzenlemeye Yönelik Tedbirler", *International Journal of History*, 51 (5), s. 149-175, 2013.

⁹³ BOA. TŞR. KB. 33, s. 167/2.

⁹⁴ BOA. TŞR. KB. 33, s. 168.

Lefkoşa belediyesinin esnafa para cezası vermesini gerektiren diğer bir konu kağıd para, yani kaime kullanımı ile ilgilidir. Lefkoşa Esnafı, tedavülde bulunan ancak çeşitli sebeplerden dolayı⁹⁵ rağbet görmeyen kaimeyi alış-verişlerde kabul etmekten kaçınmakta, bazen de müşterinin kaime vermesini engellemek için alış-veriş konu olan malın fiyatını iki kat artırmaktaydı⁹⁶. Nitekim, Temmuz ayında, ekmekçi Hacı Mustafa'dan “kaime almaktan imtina ettiği” için 50 kuruş para cezası alınmıştı (s. 10).

Lefkoşa Belediyesinin Cezâ-yı Nakdî gelirleri (1877/1878)

Ay	mayıs	haziran	temmuz	ağustos	eylül	t.evvel	t.sânî	k.evvel	k.sânî
Gelir	1005	1250.5	1068	230	610	75	225	195	127.5

Mayıs / Kanunisânî 1293 tarihleri arasındaki dokuz ay boyunca Lefkoşa belediyesinin esnaftan tahsil ettiği toplam para cezası 4.786 kuruştur. Bunun dokuz aylık toplam belediye gelirleri (18.569 kuruş) içindeki oranı yaklaşık % 26'dır.

Ruhsatiyye (Yapı İnşaat/Tamirat İzni)

Lefkoşa belediyesinin, Mayıs/K.Sani 1293 aylarını kapsayan dönemde büyük çoğunluğu Lefkoşa mahalleleri ile Değirmenlik kazasına bağlı köylere olmak üzere inşaat izni verdiği Lefkoşa defterine yansımıştır. Aynı bir belediye teşkilatına sahip Girne'ye de zaman zaman ruhsatiyye verildiği anlaşılmaktadır. Ruhsatiyye gelirleri genellikle “falanca karyeye veya mahalleye verilen ruhsatiyye” olarak kaydedilmiştir. Az da olsa ruhsatiyyenin verildiği kişilerin isimlerinin kaydedildiği örnekler de vardır. Mesela, haziran ayında Sandıkçı Hacı Ali ile Anatya'ya?, temmuz ayında sandıkçı Karabet'e, ağustos ayında Hayalci İbrahim'e ruhsatiyye verilmiştir. Teşrinisânî ayına ait bir örnekte sadece “*ruhsatiyye tezkiresi*” ibaresi yazılmış, verildiği kişi veya köy/kasaba yazılmamıştır.

Lefkoşa belediyesi, her bir ruhsatiyye için 10 kuruş tahsil etmiştir. Verilen inşaat izni karşılığı olarak 5 kuruş tahsil edildiğini gösteren tek örnek temmuz ayında Tahte'l-kale mahallesine verilen ruhsatiyyedir.

⁹⁵ Osmanlı Kaimesi'nin kısa bir tarihçesi için bkz. Ali Akyıldız, “Kaime”, *TDVİA*, C.24, s. 212-215, İstanbul, 2001. Kaimelerin halktan kabul görmemesinin nedenleri hakkında bkz. Murat Çiftçi, Recep Seymen, “Osmanlı Kaimelerinin halktan kabul görmemesinin nedenleri (Hayek-Gellner-Keyder üçlemesiyle bütünsel sentez)”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 9 (1), s. 956-964, 2012.

⁹⁶ BOA. TŞR. KB. 33, s. 9 (17 Mart 1293).

Çeşitli aylarda ruhsatiye verildiği Lefkoşa Belediyesi defterine yansıyan mahalleler, köy ve kasabalar şunlardır: Ayasofya (3), Ayakasyanu (3), Tahte'l-Kala (2), Arap Ahmed Paşa (2), Baş, Debbaghane, Aya Sava (3), Balciayazma, Camî-i Cedid (2), Tekke, Ballirkudya?, Aya Andoni, Aya Yanni, Tophane ve İbrahim Paşa mahalleleri; Değirmenlik merkezi, Gerine (3), Omorfo (3) kasabaları; Kadalyonda, Mora(3) Vadili (3), Abohor (2), Hota, Deftera, İpsillat, Peristerona (4), Minareli (2), Linu, İstroncilo (2), Elye (2), Kaymaklı, Orunda, Kırnı, Enyamilya, Afanya (2) ve Sinde köyleri.⁹⁷

Ruhsatiye verilen, Omorfo, Minareli, Değirmenlik merkez, Afanya, Sinde ve Elye gibi köylerin Değirmenlik kazasına bağlı oldukları halde, ruhsatiyelerini Lefkoşa belediyesinden almış olmaları, Değirmenlik belediyesinin sadece kağıd üzerinde kalan bir daire olduğu, benzer biçimde Girne belediyesinin de doğru dürüst bir beledi örgütlenmeye sahip olmadığı kanaatini doğurmaktadır.

Lefkoşa belediyesinin 9 ay boyunca elde ettiği toplam ruhsatiye gelirleri 645 kuruş, bunun toplam belediye gelirleri içindeki payı yaklaşık % 3.5'tur. Aşağıdaki tabloda dokuz ay zarfında Lefkoşa Belediyesi tarafından tahsil edilen ruhsatiyenin aylara göre dağılımı görülmektedir

Lefkoşa Belediyesinin Ruhsatiye gelirleri (Mayıs/K.sânî 1293)

ay	mayıs	haziran	temmuz	ağustos	eylül	t.evvel	t.sânî	k.evvel	k.sânî
Gelir	70	90	85	80	40	160	50	30	40

Kontrato (Kira Sözleşmesi Kayıt Harcı)

Kontrato harcı, çok büyük bir meblağ oluşturmasa da Lefkoşa Belediyesi'nin düzenli gelirlerinden biriydi.

Tanzimat döneminde her türlü kira işlemlerini kurala bağlamak maksadıyla 1862 ve 1867 yıllarında olmak üzere iki kontrato nizamnamesi çıkarılmıştır. İlk nizamnamede İstanbul ile birlikte eyaletlerde her türlü dükkan, mağza çiftlik, bağ ve bağçelerin kira sözleşmelerinin devlet tarafından basılan kontrato senetleri üzerine yazılacağı belirtilmişti. Kontrato senetlerinden kuruşta bir para olmak üzere emlak sahibinden kontrato harcı alınacaktı. İkinci nizamnamede harç miktarları % 1 ve % 2.5 olarak değiştirilmiş, tahriri yapılan yerlerde emlak ve temettü (gelir) vergileri alınacağından bu harcın kaldırılması öngörülmüştü.⁹⁸

⁹⁷ Parantez içindeki rakamlar ruhsatiye sayısını göstermektedir.

⁹⁸ Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s. 176, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990.

Emlâkini kiraya verdiği halde bunu belediyeye tescil ettirmeyenler, yukarıda değinildiği gibi, para cezası ödemek zorunda kalıyordu. Lefkoşa belediyesi defterine yansıdığı kadarıyla belediyece tahsil edilen kontrato harcının önemli oranda merkezî hükümet hazinesine, az bir kısmı da belediye sandığına aktarıldığı anlaşılmaktadır. Her ayın kontrato gelirleri, kira ilişkisine girenlerin kimler olduğu, ödedikleri kayıt harcıyla birlikte Lefkoşa belediyesi defterine yansımıştır. Aşağıdakiler, birçok örnekten sadece bazılarıdır.

Mayıs ayında Hacı Andreya ile Ahmed arasında yapılan kira sözleşmesinin kontrato harcı olarak 5 kuruş 20 para alınmış, bunun 2 kuruş 20 parası hükümet hazinesi adına, geriye kalanı da belediye geliri olarak kaydedilmiştir. Şükri efendi ile Zekhiye Hanım arasındaki kira sözleşmesinden 7 kuruş kontrato harcı alınmış, bunun 2 kuruşu hükümet geliri, 5 kuruşu belediye geliri olarak kaydedilmiştir (s. 2).

Haziran ayında Hristallu ile tütüncü Andreya arasındaki kontratodan 10 kuruş 20 para tahsil edilmiş, bunun 5 kuruş 20 parası hükümet adına, 5 kuruşu belediyeye kaydedilmiştir (s. 6).

Temmuz ayında , kontratosuz dükkan icar ettiği için Lefkoşa Belediyesi'ne 18 kuruş ceza veren Hekim Efliru, bu kez Hacı Haralambo'ya icar ettiği dükkan için ayrıca 11 kuruşluk kontrato harcı ödemiştir. Bunun 5 kuruşu belediyeye kaydedilmiştir (s. 10).

Teşrinisânî ayında İmam Hacı Ahmed Efendi ile Mihail Hristoğlu arasındaki kontratodan 9 kuruş 30 para tahsil edilmiştir. Bunun 4 kuruş 30 parası miriye, 5 kuruşu belediyeye kaydedilmiştir (s. 26).

Aşağıdaki tabloda Lefkoşa belediyesi defterine yansıyan kontrato gelirlerinin kuruş para cinsinden aylara göre dağılımı ile belediyeye ve hükümet hazinesine düşen paylar görülebilmektedir.

Lefkoşa Belediyesinin Kontrato Harcı Gelirleri 1877/1878 (Malî 1293)

Aylar	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	T.E.	T.S.	K.E.	K.S.
Toplam	55.20	151.20	266.10	133	62.20	683	426.10	84	517.20
Belediyeye	20	45	55	25	5	95	65	15	55
Miriye	35.20	106.20	211.10	108	57.20	588	361.10	69	462.20

Lefkoşa Belediyesi sandığına giren dokuz aylık toplam kontrato geliri 380 kuruştur. Belediye'nin aynı süredeki toplam gelirleri içindeki oranı sadece % 2 civarındadır.

Diğer Gelirler

Yukarıda değinilen dört gelir kaleminden başka muhtelif gelirler de deftere yansımıştır. Lefkoşa Belediyesi tartı ve ölçü aletlerinin ayarlanmasından da küçük bir gelir elde etmekteydi. Keresteci Hacı Gibriyanu'nun bir adet kilesi ayarlandığından, kendisinden üç kuruş alınmıştı. Çarşı memurunca üç aded kıyye (okka)'nin damgalanmasından *Kiyye damga resmi* olarak 3 kuruş tahsil edilmiştir (s. 14).

Bu arada Kıbrıs İdare Meclisi, 12 Haziran 1872'de almış olduğu kararla Lefkoşa'da bakkal, manav ve esnafın zenbilden teraziler ile taştan yapılmış okka ve dirhem kullanmalarını yasaklamış, bunların yerine saçdan zenbil ile demirden damgalı okka ve dirhem kullanılmasını zorunlu kılmıştı. Karar'da, ilân edilecek tarihten itibaren on beş gün içinde tüm esnafın ölçü aletlerini Belediye Dairesi'nden satın alarak değiştirmek zorunda olduğu, değiştirmeyenlerin ise 20 kuruşluk para cezasına çarptırılacakları belirtilmişti.⁹⁹

Deftere yansıyan diğer gelir kalemlerinden biri de Dellaliye'dir. Başta aşar olmak üzere çeşitli resm ve vergilerin toplanma hakkının açık artırma ile mültelizmlere, ve özel kişilere ait her türlü mal ve emlakın satışı aracılık yapan dellallar sonuçlandırmaktaydı. Dellallara hizmetleri karşılığında dellaliye adı altında bir ücret verilmekteydi¹⁰⁰.

Dellaliye, ihale/satış bedelinin binde 10'u üzerinden alınmakta, bunun yarısı dellallara, yarısı da belediyelere aktarılmaktaydı. Kıbrıs eski sandık emini Marko Andon'un el konulan arazi ve emlakının satışından 331.315 kuruş elde edildiği ve buradan kaynaklanan dellaliye resminin % 10 hesabıyla yarısının münâdilere (dellallara), yarısının da belediyeye aktarıldığı İdare Meclisi Karar Defteri'ne yansımıştır.¹⁰¹ 7 Mart 1878 tarihli Kıbrıs İdare Meclisi karar mazbatasına göre, Leymosun aşarını ihaleyle satın alan mültetim Kakoyanni, binde 10 olmasına rağmen kendisinden binde 20 oranında dellaliye alındığı gerekçesiyle şikayette bulunmuş, Kıbrıs İdare Meclisi ise durumun düzeltilmesini emretmişti.¹⁰²

⁹⁹ BOA. TŞR. KB. 30, s. 56, 5.R.1289.

¹⁰⁰ Yusuf Hallaçoğlu, "Dellal", *DİA*, C. 9, s. 145-146, İstanbul, 1994.

¹⁰¹ BOA. TŞR.KB. 33, s. 91.

¹⁰² BOA. TŞR.KB. 33, s. 206.

Dellallık hizmetinin ücretini, duruma göre ihaleyi kazanan mültezimler ile malı satılan kişiler ödemek zorundaydı. Mesela, 1876 senesinin harir (ipek) dellaliyesi için Hacı Yorgo'dan 118 kuruş 30 para alındı. Ayrıca Tüccar Niko Firudu, Üzengicizade Hüseyin Ağa, Tüccar Durmuş, Terzi Dimitru ve Tüccar Şakalli'den çeşitli meblağlarda dellaliye alınmıştı (s. 22-23). Bir hânenin, dellal Hasan aracılığıyla satışından da 100 kuruş satış dellaliyesi alınmıştı (s. 26).

Kıbrıs İdaresi mültezim/tüccardan tatminkâr bir teklif verilmesi halinde dellaliye gelirlerini açık artırmayla iltizama vermeyi tercih etmekte, aksi halde emaneten, yani doğrudan yerel hükümet nezaretinde belediyelerce tahsil edilmesi yoluna gidilmekteydi.¹⁰³

Araba sahiplerinden alınan *Araba Aidatı* da gelirler arasında yer almıştır. Temmuz ayında Seri köyünden Yorgi veledi Haralambo'dan 104, İbsomolof köyünden Petri veledi Baba Cirkako'dan 73 kuruş araba aidatı tahsil edilmişti (s. 10).

Keşifiyye, deftere yansıyan tek örnek olsa da, Lefkoşa belediyesinin diğer bir gelir kalemidir. Belediye, Aşçı Nikoli'den, yeni açacağı meyhânesinin keşif hizmeti olarak 30 kuruş tahsil etmiştir (s. 26).

Bazı Belediye gelirlerinin dökümü yazılmadan, belirli bir meblağın ideftere kaydedildiği görülmektedir. Aralık ayı gelirleri arasında “1293 senesi *Kânun-i Evvel'in on beşinden ay sonuna kadar on beş günlük varidat*” olarak 555 kuruş gösterilmiştir (s. 31). Ocak Ayı'nın başından onaltısına kadar odacı tarafından idare olunan meblağ belediye'ye 406 kuruş 20 para getirmişti (s. 34). Bu paranın ne şekilde idare olunduğu deftere kaydedilmemiştir.

Lefkoşa Belediyesi adına işletilen fırın gelirleri, işletmeci belediyeçilik anlayışına tek örnek olarak görülebilir. Teşrinievvel ayında Lefkoşa Belediye fırını 500 kuruş gelir getirmiştir (s. 22).

Kıbrıs Liva İdare Meclisi'nin kararıyla bazı su kuyusu ile arazilerin satışından elde edilen gelirlerin de Lefkoşa Belediyesi Sandığı'na aktarıldığı da olmaktaydı. Ocak ayında Arab Ahmed Suyu'nun merkeze akan kısmından bir kuyuluk yer, tüccar Hacı Yusuf'a satılmış, buradan 250 kuruş gelir elde edilmişti (s. 34). Ekim ayında, Baf Kapısı caddesinde bulunan Çirkabi Deresi'nin üzeri yine İdare Meclisi kararıyla tüccar Efremi'ye satılmış ve bunun karşılığı olan 1,000 kuruş belediyenin kasasına girmiştir (s. 22).

¹⁰³ BOA. TŞR. KB. 33, s. 133.

e. Giderler

Lefkoşa Belediyesi'nin giderleri, Belediye Meclisi personel maaşları ile gerek 1867 düzenlemeleri, gerekse 1871 Nizamnamesi'nde öngörülen masraflardan ibaretti. Personel maaşları yanında, belediyehâne kirası olarak her ay verilen 150 kuruşluk miktar, dokuz ay boyunca değişmemiştir. Maaşlar ile belediyehâne kirası toplamı aylık 1140 kuruştur. Muavin Fedai Efendi aylık 500 kuruş, katip ve sandık emini Salih Efendi 300 kuruş, odacı Abdülaziz/Dilaver 150 kuruş, su yolcu Mehmed 40 kuruş maaş almaktaydı (s. 2-4).

1877 Vilayetler yasası, seçilmiş belediye meclisi üyeleri arasından merkezi hükümetçe atanacak Belediye Başkanı'nın belediye gelirlerinden olmak üzere maaş alacağını hükme bağlamış olmasına ve belediye yardımcılığı (muavin) gibi bir görev ihdas etmemesine rağmen, Kıbrıs'ta buna uyulmayarak 1871 nizamnamesinin uygulamada bırakıldığı açıktır. Daha da ilginç olanı 9 Ocak 1878 tarihli Kıbrıs İdare Meclisi karar mazbatasına göre Limasol Belediye Başkanlığını geçici olarak yürüten Fethi Efendi'nin maaş talebi, Meclis-i Mebusan'da hazırlanan belediye yasasında belediye başkanlarına maaş verilmesi öngörülmediği gerekçesiyle, Kıbrıs İdare meclisince uygun bulunmamıştı.¹⁰⁴

Masrafları, belediye teşkilatının ihtiyaçları ve görevleri gereği yapılan harcamalar olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür. Birinci kısımda, kırtasiye masraflarından başka bazı harcamalar Mesarif-i Mütferrika adı altında gösterilmiştir. Ayrıca Belediyehâne'nin mefruşatı ve ihtiyaç duyulan başka eşyalar için de harcamalar yapılmıştır. Mayıs ayında kırtasiye masrafı 51.5 kuruş, çeşitli masraflar adı altında yapılan harcamalar miktarı ise 225 kuruş 30 para idi (s. 2). Eylül ayında Belediye Meclisi'nde sarf edilen kahve ve kırtasiye harcamaları 198 kuruş 30 para idi (s. 19). Belediye Dairesi'nde kullanılmak üzere alınan iki adet tepsi için 62 kuruş 10 para harcanmıştı (s. 19). Ağustos ayında yine belediye dairesinde kullanılmak üzere satın alınan bir düzine filcan takımının karşılığı 41.5 kuruş idi (s. 15). Temmuz ayında Belediye Dairesi'nin kanepa mefruşatı için 247 kuruş 10 para harcanmıştı (s. 11). Haziran ayında hükümet konağından alınan dört adet araba tekerleğinin karşılığı olan 220 kuruşu da teşkilat için yapılan harcamalar arasında saymak gerekir (s. 7).

Yine, haziran ayında Kânun-i Esâsi'nin ilâmı dolayısıyla düzenlenen kutlamalar için, Kıbrıs Liva İdare Meclisi kararıyla, mülazim Hasan Ağa'ya 220 kuruş

¹⁰⁴ BOA.TŞR.KB. 33, s. 168/2.

verilmişti (s. 7). Temmuz ayında İâne-i Harbiye için oluşturulan komisyonun işlemleri sırasında, gelir ve giderleri kaydetmek üzere hazırlanan üç defter için 71 kuruş harcanmıştı (s. 11).

Belediye İdaresi'nin masraf kalemlerinden biri de sosyal yardım amaçlı hizmetler için yapılan harcamalardı. Eylül ayında yine İâne-i Harbiye için yapılmakta olan hırkaların tamamlanabilmesi için terzilerin geceleri de çalışması gerektiğinden satın alınan dört adet lamba için 60 kuruş (s. 19), aileleriyle birlikte Ayasofya Camii'nde hastalanan Buharalı üç kişinin tedavileri için, mutasarrıf'ın emri ile 238 kuruş harcanmıştı (s. 7). Çarşıda hastalanan Ümmü-Haram (Hala Sultan Tekkesi) imamının Arab Ahmed Medresesi'ndeki tedavisi ile Tuzla'ya nakil bedeli olan 41.5 kuruş, Lefkoşa belediyesi karşılamıştır (s. 15).

Lefkoşa Belediyesi'nin diğer bir harcama kalemi kamu binaları ile su yollarının bakım ve onarımına ilişkindir. Liva İdare Meclisi odası, Hükümet Konağı'nın suyolları, Rüşdiye Mektebi'nin su yolları, Piroyi köyü ile Lefkoşa arasında bulunan Papaz Deresi'nin üzerindeki köprülerin tamir ve inşası, Eylence köyü köprüsünün tamir ve inşasına belediye muhtelif aylarda muhtelif meblağlarda harcama yapmıştır (s. 2-11).

Yukarıdaki giderlerden başka, yine Mutasarrıf'ın emri ile Kutup Baba Zaviyesi'nde kullanılacak kandiller için gerekli zeytin yağına harcanan 60 kuruş (s. 19) ve kutsal gecelerde Hükümet Konağı'nın kapısında yakılan kandiller için sarf edilen 50 kuruş (s. 15), Lefkoşa Belediyesi Sandığı'ndan karşılanmıştır.

Lefkoşa Belediyesi Gelir-Giderleri (1877/1878)

Ay	Gelir (kuruş..para)	Gider	Önceki Aydan Kalan	Mevcut Sandık
Mayıs	1960	1640..10	696	1015..33
Haziran	2385..20	2934..27	1015..33	466..26
Temmuz	2535	2526..20	466..26	475..06
Ağustos	1254..20	1438..10	475..06	291..11
Eylül	1806..35	1551	291..11	547..06
T. Evvel	4294	1402	547..06	3439..06
T. Sâni	857	1867..10	3439..06	2428..31
K. Evvel	1894	1426..15	2428..31	2896..16
K. Sâni	1584	1406	2896..16	3074..16

Yukarıdaki tabloya yansıdığı şekliyle, Lefkoşa Belediyesi'nin aylık gelir-giderlerine bakıldığı vakit, bazı aylarda harcamaların gelirlerden fazla olduğu görülmektedir. Ancak, önceki aydan kalan meblağ da ilâve edildiğinde, Belediye Sandığı hiç bir ayda açık vermemiştir. Kasım ayı içinde belediye hasılatı 857 kuruş, giderleri ise 1867 kuruş 10 para olmasına rağmen, nisan ayından kalan 3439 kuruş altı para ile ay sonu artı 2428 kuruş 31 para ile kapatmıştır. Haziran ve ağustos aylarında da giderler gelirlerden fazla olduğu halde bir önceki aylardan kalan meblağ açıkları telafi etmiştir. Malî kaynakların kısıtlı olduğu böyle bir belediye örgütlenmede, harcamaların Kıbrıs İdare Meclisi'nin sıkı denetimi altında olduğu söylenebilir.

Lefkoşa belediyesi personel maaşlarının aylık 1140 kuruş olduğu dikkate alındığında, giderlerin önemli bir kalemini oluşturduğu, belediyenin aslı görevleri çerçevesinde yapmış olduğu harcamaların ise oldukça sınırlı olduğu buradan çıkarılabilecek diğer bir sonuçtur.

Sonuç

Tanzimat döneminde Kıbrıs'ta kurulan belediye idareleri, Osmanlı genelinde olduğu gibi merkezî hükümete bağlı ve onun denetiminde, adanın şehir ve kasabalarını kontrol ve denetim altında tutacak, çözülen geleneksel kurumların yerine kent hizmetlerini yerine getirecek yerel mülki birimlerdi. Lefkoşa belediyesi dışındaki Kıbrıs belediyelerinin, 1867-1878 arası dönemde hazırlanan mevzuata uygun bir işleyiş mekanizmasına sahip olup olmadıklarını, özellikle Tuzla ve Limasol gibi iki liman kasabası belediyelerinin Lefkoşa belediyesi ile hangi noktalarda benzeşip, hangi noktalarda farklılaştığını eldeki yetersiz verilerle ortaya koymak, en azından şimdilik, olanak dışıdır.

Genel bir değerlendirmeyle, adanın mülki amiri ve ayrıca Osmanlı merkezî hükümetinin buradaki temsilcisi konumundaki mutasarrıf ile onun başkanlığını yaptığı Kıbrıs İdare meclisi, Kıbrıs'taki belediyeler üzerinde mutlak bir kontrol ve denetime sahipti. Dolayısıyla buradaki belediyeler ne malî ne de idari bir özerkliğe sahiptiler.¹⁰⁵ Personel istihdamlarında Belediye Meclisleri'nin yetkisi yoktu. Bunun için İdare Meclisi'nin kararı gerekmekteydi. Hatırlanacağı üzere, Girne Belediye

¹⁰⁵ 1877 tarihli Kıbrıs İdare Meclisi kararında belediye dairelerince gönderilen yıllık, Nisan, Mayıs, Haziran aylarına ait defterlerde gösterilen gelir ve giderlerin neye dayanılarak yapıldığının açık olmadığı, dolayısıyla da bunların tamamen nizama aykırı olarak yapıldığı belirtilmekte, gelir ve giderlerin ne zamandan beri ve hangi usul ve kâideye göre yapıldığının izahı istenmektedir. Bkz. BOA. TŞR. KB. 33, s. 65.

Meclisi, bir katibin istihdamı için Kıbrıs İdare Meclisi'ne başvurmuş, burası da ilgili Belediye Meclisi Sandığı'nın müsait olması halinde böyle bir katibin istihdamına onay vermişti. Lefkoşa Belediye Meclisi için bir tercüman istihdamına, yine Kıbrıs Liva İdare Meclisi karar vermişti. Lefkoşa belediyesinin yapmış olduğu harcamaların önemli bir kısmında Kıbrıs mutasarrıfının veya Kıbrıs İdare Meclisi'nin onayı, emri veya izni vardır. Deyim yerindeyse, Lefkoşa belediyesi Kıbrıs merkezî hükümetine sormadan adım atamamaktadır. Bu değerlendirmeyi Lefkoşa dışındaki diğer belediye idareleri için de yapmak mümkündür. Kıbrıs İdare Meclisi Karar mazbataları arasında Lefkoşa dışındaki belediyelere ilişkin alınan kararların da mevcut olduğunu hatırlatmak yeterli olacaktır.

Tanzimat döneminde Osmanlı modernleşmesinin adadaki vitrini olan Lefkoşa'da mevcut belediye dairesi 1877/1878 itibarıyla, çarşığı denetleyip, esnafa para cezası kesen ve merkezî hükümetin tahsis ettiği belirli gelirleri tahsil edip bunlarla belediye çalışanlarına maaş ödeyen bir daire olmanın ötesine geçememiştir. Lefkoşa belediyesinin sunması öngörülen kent hizmetlerini de, yetersiz bütçe ve buna bağlı olarak personel eksikliği gibi nedenlerle, büyük ölçüde yerine getiremediği açıktır. Merkezî hükümete bağlı, özerk olmayan alt idari daireler olarak telakki edilse de, Tanzimat dönemi Kıbrıs belediyelerinin, doğrudan kent hizmetlerini yerine getirecek ayrı bir teşkilata sahip olmaları, bundan sonraki süreçte gerçek anlamda modern belediyecilik fikri ve anlayışının yerleşmesinde mütevazî ama önemli bir başlangıç noktası oluşturdukları ileri sürülebilir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul

BOA. İrade Meclis-i Vala (İ.MVL),nr. 23627

BOA. İrade Dahiliye (İ. DH). nr. 15830

BOA. Cevdet Belediye, nr. 6656

BOA. M.Vala. 788/65

BOA. Ş. Devlet(ŞD), 2379/68, 2379/75

BOA. MKT. UM. 391/92

BOA. MKT. MHM. 447/87, 479/4.

BOA. YEE. 70/74.

BOA. TŞR. KB. NZD, 226/177.

BOA. ML.d., nr. 1139

BOA. TŞR. KB. d., nr. 30, 33

Girne Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi, KKTC

GMA. Kıbrıs Mutasarrıflığı Defterleri, nr. 14, 19

Makaleler, Kitaplar ve Tezler

Afyoncu, Fatma, “XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı”, *Türkler*, 12, s. 103-110, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Belediye Teşkilatı ve Belediye Kanunları*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2005.

Aktüre, Sevgi, “Osmanlı Devletinde Taşra Kentlerindeki Değişimler”, *TCTA*, 4, s. 891-904, İstanbul, 1985.

Akyıldız, Ali, “Kaime”, *DİA*, C.24, s. 212-215, İstanbul, 2001.

Avcı, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix, Ankara, 2004.

_____, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Belediyeciliği Üzerine Karşılaştırmalı Analizler”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2016), s. 167-180.

Avcı, Yasemin, Lemire Vincent, “De la Modernité Administrative à la Modernisation Urbaine: Une Réévaluation de la Municipalité Ottomane de Jérusalem (1867–1917)”, Nora Lafi (Ed.), *Municipalites Méditerranéennes, Les Réformes Urbains au Miroir d'une Histoire Comparée (Moyen-Orient, Maghreb, Europe Méridionale)*, Klaus Schwarz, Berlin, 2005, s. 73-136.

Aydın, Erdem, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM*, XV, (2004), s. 185-207.

Baer, Gabriel, “The Beginnings of Municipal Government in Egypt”, *Middle Eastern Studies*, C. IV, 2 (1968), s. 118-140.

_____, “The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds”, *International Journal of Middle East*, I (1), January (1970), s. 28-50.

Barkan, Ö. Lütfi, “İhtisab Kanunları”, *Tarih Vesikaları*, I,5(1942),s. 329-340.

- Cahen, Claude, İslamiyet, 1. Kitap. Doğu'sundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar, Türkçesi: Esat Nermi Erendor, bilgi yayınevi (2.bs), Ankara, 2000.
- Cerasi, Maurice, *Osmanlı Kenti. Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. Ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygurluğı ve Mimarisi*, çev. Aslı Ataöv, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Cleveland, William, "The Municipal Council of Tunis, 1858-1870: A study in Urban Institutional Change", *International Journal of Middle East Studies*, IX, 1(1978), s. 33-61.
- Çadırcı Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK. (2.bs), Ankara, 1997.
- Çevikel, Nuri, *Kıbrıs Eyaleti (1750-1800)*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, Gazimağusa, 2000.
- Çiçek, Kemal, "Osmanlı Devleti'nde Asayiş ve Emniyet Hizmetleri: Kıbrıs Örneği", s. 162-171, *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet* (Ed. Kemal Çiçek ve Abdullah Saydam), Derya Kitabevi, Trabzon, 1990.
- Çiftçi, Murat, Recep Seymen, "Osmanlı Kaimelerinin halktan kabul görmemesinin nedenleri (Hayek-Gellner-Keyder üçlemesiyle bütünsel sentez)", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 9 ,1(2012), s. 956-964.
- Çoruh, Haydar, *II. Mahmud Döneminde Kıbrıs'ın İdari, İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- Demiryürek, Mehmet, *Kıbrıs Esnaf Teşkilatı (1750-1850)*. Kıbrıs Türk Esnaf ve Zanaatkarlar Odası Yayınları, Lefkoşa, 2011.
- _____, "Lefkoşa'da Belediye Meclisinin Kurulması (1885-1908)", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, yıl 5, sayı 41, s. 1-19, 2017.
- Dumont, Paul-Georgon François (der), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları (2.baskı), İstanbul, 1999.
- Dündar, Recep, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1998.
- Erdengiz, Ahmet, "Osmanlı Belgelerine göre 16. Ve 17. Yüzyıllarda Kıbrıs Türkleri Arasındaki Meslek dalları", *Halkbilimi Dergisi*, 27, (Temmuz-Eylül), Lefkoşa, 1992.
- Erdoğru, M. Akif, "Osmanlı Hakimiyetinin İlk Yıllarında Kıbrıs Adası'nda Temel İhtiyaç Maddelerinin Fiatları Üzerine", s. 245-264, *Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi Bildirileri* (13-17 Kasım 2000), Mağusa, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2000.

- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.
- Gedikli, Fethi, “Osmanlı’da Çevreyi Kirletme Suçu ve Salb Cezası”, *Türkler*, 10, s. 611-615, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet Ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul, 2000.
- Gökacı, M. Ali, *Dünyada ve Türkiye’de Belediyecilik*, Ozan Yayınları, İstanbul, 1996.
- Gürboğa, Nurşen, “Osmanlı Taşrasında Belediye İdaresi: Alanya Belediyesi (1914-1915)”, *ÇTTAD*, VII, 16-17 (2008), s. 165-185.
- Hallaçoğlu, Yusuf, “Dellal”, *DİA*, C. 9, s. 145-146, İstanbul, 1994.
- Hill, Sir George, *A History Of Cyprus I-IV*, Cambridge, 1952.
- Jennings, Ronald, *Christians and Muslims In Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*, New York, 1993.
- Kallek, Cengiz, “İhtisab”, *DİA*, C. 18, s. 133-143, İstanbul, 1998.
- Kark, Ruth, “The Jerusalem Municipality at the end of Ottoman Rule”, *Asian and African Studies*, c. XIV, 2 (1980), s. 117-141.
- Kazıcı, Ziya, “Osmanlılarda İhtisab”, *Osmanlı*, c. 3, s. 113-122, 1999.
- _____, “Hisbe (Osmanlı Devleti)”, *TDVİA*, c. 18, s. 143-145, İstanbul, 2001.
- _____, *Osmanlı’da İhtisab Müessesesi (Yerel Yönetim)*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2006.
- Kütükoğlu, Mübahat, “Osmanlı İktisadi Yapısı”, *Osmanlı Devleti Tarihi 2*, (Ed. E. İhsanoğlu), s. 513-547, Zaman Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Lafi, Nora, “The Ottoman Municipal Reforms between Old Regime and Modernity: Towards a New Interpretative Paradigm”, *First International Symposium on Eminönü*, s. 348-355, Eminönü Belediyesi, İstanbul, 2007.
- Lewis Bernard, “Baladiyya”, *Encyclopedia of Islam*, s. 972-975, Leiden, 1986.
- Luke, Harry, Cyprus, *Cyprus Under The Turks*, K. Rüstem and Brother, Nicosia, 1989.
- Macit, Yunus, “Osmanlı Türklerinde Çevre Bilinci”, *Türkler*, 10, s. 589-597, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Orhonlu, Cengiz, “Şehir Mimarları”, *Türkler*, 10, s. 528-539, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1994.

- _____, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1996.
- _____, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara, 2000.
- _____, "Belediye", *DİA*, C. 5, s. 398-402, İstanbul, 2001.
- Öten, Aliye, *Lütfi Paşa Tarihi'nde İmar ve İnşa Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- Özcan, Abdülkadir, "Asesbaşı", *DİA*, c.3, İstanbul, 2001.
- _____, "Böcekbaşı", *DİA*, c.6, s. 323, İstanbul, 2001.
- Özdemir, İbrahim, "Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı", *Türkler*, 10, s. 598-610, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Özgür, Hüseyin, "Tanzimattan Cumhuriyete Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri", *Osmanlı*, C.5, s. 116-128, İstanbul, 1999.
- Özkul, A. Efdal, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750)*, İletişim, İstanbul, 2005.
- Öztel, Muharrem, "Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İstanbul Et Piyasasını Düzenlemeye Yönelik Tedbirler", *International Journal of History*, 51 (5), s. 149-175, 2013.
- Rosenthal, Steven, "Foreigners and Municipal Reform in İstanbul: 1855-1865", *International Journal of Middle East Studies*, C.II, 2 (1980), s. 227-245.
- Salvator, Louis, *Levkosia The Capital of Cyprus*, Triagraph, London, 1983.
- Samani, Hasan, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1878)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.
- _____, "Tanzimat Döneminde Kıbrıs Ticareti", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 6, 4, s. 790-814, 2017.
- _____, Onurkan Samani, Meltem, "Tanzimat Döneminde Kıbrıs Zaptiye Teşkilatı", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 6, 4, s. 735-747, 2017.
- Serçe, Erkan, *İzmir'de Belediye: Tanzimattan Cumhuriyete: 1868-1945*, Dokuz Eylül Yayıncılık, İzmir, 1998.
- Seyitdanhoğlu, Mehmet, "Yerel Yönetim Metinleri I", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 4 (6), s. 85-102, 1995.
- _____, "Bir Belge: Yerel Yönetim Metinleri (III) Tuna Vilayeti Nizamnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (2), s. 67-81, 1996.
- _____, "Yerel Yönetim Metinleri IV: Şehremaneti'nin Kuruluşu ve Şehremaneti Nizamnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (3), s. 75-82, 1996.

- _____, “Bir Belge: Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (5), s. 89-103, 1996.
- _____, “Bir Belge: Yerel Yönetim Metinleri(VII): 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 5 (6), s. 89-99, 1996.
- _____, “Bir Belge. Yerel Yönetim Metinleri (VII), Tebabet-i Belediye Nizamnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 6 (1), s. 81-83, 1997.
- _____, “Bir Belge: Yerel Yönetim Metinleri (XV). Dâire-i Belediye Meclislerinin Tertibi Hakkında T’alimât”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 7 (4), s. 133-139, 1998.
- _____, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu. Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Sharif, Malek, *Imperial Norms and Local Realities: The Ottoman Municipal Laws and the Municipality of Beirut (1860-1908)*, Ergon Verlag, Würzburg, 2014.
- Sunay, Cengiz, “Kırım Savaşı’nın Osmanlı Maliyesi ve Belediyeciliğine Etkisi”, <http://iktisatdergisi.ifmc.org.tr>, s. 1-3, 2009.
- Şener, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990.
- Şimşek, Halil, *Tanzimat Dönemi Modern Belediye Örgütünün Kuruluşu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Çanakkale, 1998.
- Tekeli, İlhan, “Tanzimattan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm”, *TCTA*, C.IV, s. 878-904, İletişim, İstanbul, 1985.
- _____, “19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, *Tanzimat. Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu), s. 363-374, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006.
- Yazbak, Mahmoud, “The Municipality of a Muslim Town: Nablus 1868-1914”, *Archiv Orientalni*, 67 (1999), s. 339-360.
- Yazıcı, Nurcan, *Osmanlılarda Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- Yerasimos, Stefanos, “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu), s. 347-362, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006.
- Yerlikaya, İlhan, “Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri”, *Osmanlı*, c. 6, s. 130-144, İstanbul, 1999.

İSPANYA ELÇİLİK RAPORLARINDA 1875 HERSEK İSYANI*

TUFAN TURAN**

Giriş

Benzer tarihsel süreçler yaşamış olan¹ Osmanlı Devleti ile İspanya, tarihleri boyunca birbirlerine karşı ilgi duymuşlardır. İki devlet, uzun bir savaş dönemi (1520-1581) ve bu dönemi takip eden yaklaşık 200 yıllık ateşkes döneminin ardından, 14 Eylül 1782 tarihinde imzaladıkları Barış, Dostluk ve Ticaret Antlaşması ile dostluk ilişkilerini başlatmışlardır. Bu dostluk ilişkileri, günümüze kadar devam etmiş ve İspanya, Osmanlı Devleti aleyhine herhangi bir ittifaka veya oluşuma dâhil olmamıştır. Taraflar arasında başlayan dostluk ilişkileri, 19. yüzyıl boyunca artarak devam etmiştir. İspanya Hükümeti, antlaşmanın imzalanmasının hemen ardından, yeni dostunu yakından tanımak üzere, İstanbul'da elçilik kurarak Don Juan de Bouligny'yi ilk İstanbul elçisi olarak tayin etmiştir². Bouligny, elçiliği süresince, Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik, diplomatik, askeri ve toplumsal durumlarıyla ilgili ayrıntılı raporlar hazırlamıştır. Kendisinden sonra İspanya'nın İstanbul'a tayin ettiği diğer İspanyol elçiler de aynı yolu izleyerek, Osmanlı Devleti'nde yaşanan tüm gelişmeleri İspanya Dışişleri Bakanlığı'na bildirmeye devam etmişlerdir.

Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçişi ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile sonuçlanan olayların başlangıcı olan Hersek İsyanı da İspanya Hükümeti'nin dikkatini çeken olaylar arasındaydı. İsyanın patlak vermesinin ardından, İspanya Hükümeti, İstanbul, Viyana, Berlin ve St. Petersburg elçilikleri vasıtasıyla, yaşa-

* Bu çalışmanın hazırlanması sırasında yapılan araştırma, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu tarafından desteklenmiştir.

** Dr., Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya / TÜRKİYE, tturan@sakarya.edu.tr

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Muzaffer Arıkan, "XIV- XVI. Asırlarda Türk-İspanyol Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", *Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 23, sayı: 3-4, Ankara, 1968, s. 239-256.

² Tufan Turan, *Osmanlı Devleti-İspanya İlişkileri (1774-1876)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2013, s. 99-100.

nan gelişmeleri takip etmiştir. İspanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde (Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores), isyanla ilgili 32 rapor tespit edilmiştir. Bu raporlardan 20'si İstanbul, 4'ü St. Petersburg, 5'i Viyana ve 3'ü de Berlin elçiliklerinden gönderilmiştir.

1. Hersek İsyanı'nın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Hersek İsyanı, Hersek'in küçük bir kasabası olan Nevesin'de patlak vermiştir. İnzibatların kendilerine zulmettiklerini iddia eden ve ağnam vergisiyle askerlik bedelinin ağırlığından şikâyet eden, Nevesinli 160 kişi, 1874-1875 kışında, Karadağ'a sığınmıştır. Şikâyetlerini Karadağ Prensi Nikola'ya ileten mülteciler, Karadağ'daki ikamet ettikleri Grahova şehrinde geçirdikleri birkaç ay içerisinde Karadağ Prensiği, Rus konsolosluğu ile Panslavist ve Sırp Omladinist³ ajanlarıyla görüşmüşler ve bu süreçte isyanın plan ve hazırlıklarını yapmışlardır⁴. Karadağ'dan kendilerine yardım talep etmek ve seslerini Osmanlı Hükümeti'ne duyurmak isteyen mülteciler, Slav derneklerinin kışkırtmaları ve teşvikleri sonucunda, isyan düşüncesiyle dolmuşlardır.

Rusya merkezli Slav dernekleri, Bosna-Hersek de dâhil olmak üzere, Balkanlardaki Slav halklarını Türk hâkimiyetine karşı ayaklandırmak için uzun bir süre uğraşmışlardır. Bu çerçevede, Slav halklarına silah, mühimmat ve para yardımları yapmışlardır. Bu derneklerin yanı sıra, Balkanlarda genişlemeyi hedefleyen Avusturya İmparatoru da Slav halklarını Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmak ve isyana teşvik etmek amacıyla kendilerine güvenceler vermiştir⁵. Hersek isyanının arka planında bu destek, kışkırtma ve sözler bulunmaktadır. Nitekim Slav dernekleri, Nevesinli mültecilerin akıllarını isyan fikirleriyle doldürmüşlardır.

Prens Nikola, Karadağ'a sığınan ve bir süredir işlerini karıştırmak zorunda kaldığı mültecileri daha fazla beslemek istemediği için kendilerinin şikâyet ve ta-

³ 1866 yılında kurulan Sırp Gençlik (Omladinist) Hareketi, Ortaçağ'daki Sırp krallığının yeniden kurulması hedefiyle faaliyet gösteren bir örgüttü. Bosna ve Hersek, Ortaçağ'da Sırların hâkimiyetinde olduğu için bu iki vilayetin Sırbistan'a bağlanması için faaliyet gösteriyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe Özkan, *Sırbistan'ın Bağımsızlığını Kazanması (1830-1878)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009, s. 229-230.

⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 7, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1977, s. 74; Kemal Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı. 68-69, Ankara, 1982, s. 54; Mithat Aydın, *Balkanlar'da İsyân ve Osmanlı-İngiliz Rekabeti- Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 48; Mithat Aydın, "Sir Henry G. Elliot'un İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasî Olaylara Bakışı", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, c. 18, sayı. 18, Ankara, 2015, s. 30.

⁵ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 246.

leplerinin Osmanlı Hükümeti'ne bildirilmesi konusunda Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçisi General İgnatiyev'ten yardım talep etmiştir. Prens Nikola, mültecilerin affedilerek ceza almaksızın Nevesin'e dönmelerinin sağlanmasını istemiştir. Hemen harekete geçen İgnatiyev'in girişimleri neticesinde, Sadrazam Esad Paşa, mültecileri affederek, Nevesin'e dönmelerine izin vermiş ve Bosna Valisi Derviş Paşa'ya şikâyetlerinin incelenmesini emretmiştir⁶. Esad Paşa'nın bu insancıl tutumu, isyan fikriyle yoğrulmuş olan mülteciler arasında farklı algılamalara yol açmıştır.

Ceza almadan Hersek'e dönüşlerine izin verilmesini bir yönetim zafiyeti olarak değerlendiren mülteciler, Nevesin'de kahraman gibi karşılanmalarından aldıkları cesaretle, halkı isyana teşvik etmişlerdir. Temmuz 1875'te Nevesin Kaza müdürünü kaçırmaya zorlamış ve kendilerine engel olmaya çalışan inzibatları öldürmüşlerdir. Akabinde yolları keserek Osmanlı askerlerini ve Müslümanları öldürmeye başlamışlardır. Hatta isyana katılmak istemeyen Hıristiyan halkın evlerini yakarak, onları isyana katılmaya zorlamışlardır⁷. Hersek'in Nevesin kazasında, 24 Temmuz 1875 tarihinde çıkan olaylarla başlayan isyan hareketi, kısa sürede büyüyerek, 1876 yılında Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'ı da kapsayan büyük bir olay halini almıştır⁸.

Mültecilerin şiddet hareketlerine karşılık, Bosna Valisi Derviş Paşa, doğrudan müdahale etmek yerine, hükümete nasıl bir yol izlemesi gerektiğini sormuş, Meclis-i Vükela'da yapılan müzakerelerde isyanın ciddiye alınmaması üzerine Sadrazam Esad Paşa da Hersek'teki isyana önem vermemiş⁹ ve bu süreçte de isyan

⁶ Danişmend, *a.g.e.*, s. 246-247; ; Karal, *a.g.e.*, s. 74; *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın no: 7, Ankara, 1992, s. 17; Murat Akgündüz, "Osmanlı İdaresi Döneminde Bosna- Hersek", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 18, İzmir, 2003, s. 118; Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 246; Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 123; Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi (Osmanlı Devleti'nin Tahlihi, Tenkidli Siyaseti)*, c. 4, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1994, s. 91-92; Zafer Çakmak, "1875 Hersek İsyanı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 8, Elazığ, 2003, s. 246-247.

⁷ Zafer Gölen, "Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek", *Balkanlar El Kitabı*, c. 1, ed. Bilgehan A. Gökdağ ve Osman Karatay, 2. Baskı, Ankara, 2013, s. 374-375; Karal, *a.g.e.*, s. 74-75; Baltacı, a.g.m., s. 54-55.

⁸ Osman Köse, "Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)", *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 1, sayı: 2 (Güz 2006), s. 265; Vahid Çabuk, *Kuruluşundan Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 9, Emre Yayınları, İstanbul, 1999, s. 75. Kaynaklarda isyan hareketinin başlangıç tarihi 24 Temmuz 1875 olarak verilmektedir. Ancak Nicolae Jorga bu tarihi 31 Temmuz 1875 olarak ve İ. Hami Danişmend ise 13 Nisan 1875 olarak vermektedir. Bkz. Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 5, Çev. Nilüfer Epceli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 464; Danişmend, *a.g.e.*, s. 247; Gölen, a.g.m., s. 375.

⁹ İngiltre'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot, valinin Osmanlı Hükümeti'nden isyanın bastırılabilmesi için yeterli gördüğü birkaç yüz kişilik bir birlik gönderilmesini talep ettiğini, ancak Avusturya

hızla yayılmıştır¹⁰. Osmanlı Hükümeti isyan hareketine gerekli önemi göstermese de, isyanın çıkışının hemen akabinde, Avrupa barışını ve ulusal çıkarlarını tehdit altında gören Avusturya ve Rusya, isyanın yayılmasını engellemek üzere harekete geçmişlerdir.

Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Gyula Andrassy ve Rusya Dışişleri Bakanı Prens Alexander Gorçakof, 1875 yılı Temmuz ayında, Hersek'teki çiftçilerin çıkardığı isyandan haberdar olmuşlardır. Balkanlardaki bir nüfuz mücadelesinin Üç İmparatorlar Ligi'ni zedeleyeceğini düşünen iki bakan, Almanya Şansölyesi Otto von Bismark'ın da desteğiyle, Hersek'teki huzursuzluğu ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bu çerçevede, bir taraftan Türklere bölgeye bir temsilci göndererek şikâyetlerin yerinde incelenmesi istenirken, diğer taraftan da üç büyük devletin konsolosları aracılığıyla nasihat yoluyla asiler yatıştırılmaya çalışılmıştır. Türk tarafı asilerin şikâyetlerini giderecek reformlar yapmayı kabul etse de, “geçmişte verilen sözlerin tutulmamış olması” gerekçesiyle verilen yeni sözler asilere inandırıcı gelmemiş veya Hıristiyan bir prensin yönetiminde Hersek'e muhtariyet verilmesini ya da şikâyetleri giderilene kadar yabancı bir devletin hâkimiyetine girmelerinin onaylanmasını talep etmişlerdir¹¹. Osmanlı Hükümeti'nin söz konusu talepleri egemenlik haklarına aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmesi üzerine asiler, eylemlerine hız vermişlerdir.

İsyanın hızla yayılması üzerine Sadrazam Esad Paşa, harekete geçmiştir. Hersek'e takviye birlikler göndermesi durumunda, Karadağ ve Rusya'nın asilerin yanında yer alarak müdahalede bulunacağını düşünen Esad Paşa, ilk önce Hersek'e nasihatçiler göndererek isyanı bastırmaya çalışmıştır. Nasihat vermek için bölgeye gönderilen Haydar Bey ve Petrarchi Efendi'nin girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu ise isyanın Hersek'in tamamına ve Bosna'nın belirli bir kısmına sıçramasına neden olmuştur. Gelinek noktasında, Osmanlı Devleti askerî müdahaleyi zorunlu görmüş ve bölgeye 30 tugay piyade ve dört bölük de süvari göndermiştir. Yaklaşık 40.000 kişilik bir orduya kumanda eden Derviş Paşa ve kendisinden sonra bölgedeki Osmanlı ordularının kumandanlığını yapan Ahmed Hamdi Paşa, Rauf

ve Rusya elçilerinin böyle anlamsız bir olaya önem vermemesini telkin ettikleri ve Osmanlı Hükümeti'nin de bu telkinler nedeniyle isyana müdahale etmediğini ifade etmektedir. Bkz. Sir Henry Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, Ed. Gertrude Elliot, E. P. Dutton & Company, New York, 1922, s. 207.

¹⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. Cavid Baysun, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991; s. 147; *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 18; Aydın, *a.g.e.*, s. 51-52; Akgündüz, *a.g.m.*, s. 118; Özkan, *a.g.e.*, s. 246; Gölen, *a.g.e.*, s. 123-124; Danişmend, *a.g.e.*, s. 247; Aksun, *a.g.e.*, s. 92; Karal, *a.g.e.*, s. 75.

¹¹ L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, Hurst & Company, London, 2001, s. 400; Karal, *a.g.e.*, s. 79-80.

Paşa ve Mahmud Şevket Paşa'nın askeri girişimleri, gerilla savaşı yapan asileri bastırmakta yetersiz kalmıştır¹². Esad Paşa, isyanın alevlendiği ve hızla yayıldığı bir dönemde topyekûn bir Balkan savaşını engellemek amacıyla, isyanı doğrudan güç kullanarak bastırma yoluna gitmemiş ve bu süreçte asiler, gerek dışarıdan aldıkları yardımlar vasıtasıyla ve gerekse Osmanlı Hükümeti'nin kendilerine dokunmaya cesaret edememesinin verdiği özgüvenle isyanı oldukça geniş bir alana yaymışlardır.

Osmanlı Devleti, bölgenin coğrafi şartlarının elverişsizliği, Rusya, Avusturya, Karadağ ve Sırbistan'ın asilere destek olması¹³ ve özellikle İngiltere ve Fransa'da Müslümanların Hıristiyanlara zulmettiğine dair yapılan propagandalar nedeniyle oldukça zor durumda kalmıştır. İsyanın hemen başlarında, Temmuz 1875'te, Sırbistan'da kurulan "Ayaklanmaya Yardım Komitesi", Ağustos ayı içerisinde asilere 2.000 kişilik bir gönüllü ordusu, gıda maddeleri, mühimmat ve 3 milyon duka para ulaştırmıştır. Karadağ'da ise Prens Nikola, asileri destekleme kararı alarak, Peko Pavloviç'in kumandanlığında Karadağ birliklerini yardıma göndermiştir. Bu iki prensliğin yanı sıra Avusturya'nın Slav eyaletlerinden, Dalmaçya'dan ve Hırvatistan'dan da isyana destek vermek isteyen gönüllüler Hersek'e akın etmişlerdir. Rus Slav derneklerinin Hersek için başlattığı yardım kampanyasında da 360 bin ruble toplanarak Hersek'e gönderilmiştir¹⁴. Her ne kadar Esad Paşa, diğer Balkan devletlerinin asileri desteklemesinden çekinerek, isyanı kuvvetle bastırma yoluna gitmese de, bu tabloya bakıldığında, isyanın başlangıcından itibaren gerek Balkanlardaki Slav devletlerinin, gerekse Avusturya ve Rusya'nın isyanı desteklediği ortadadır.

İsyanın gelişiminden endişe eden Sultan Abdülaziz, 5 Ağustos 1875 tarihinde genel bir af ilan etmiş ve yetkililere itaat edilmesine ilişkin bir ferman yayınlamışsa da, asiler bu fermana ve ilan edilen affa itibar etmemişlerdir¹⁵. Sultan, isyanın

¹² Danişmend, *a.g.e.*, s. 247; Karal, *a.g.e.*, s. 75-76; Çabuk, *a.g.e.*, s. 76; Akgündüz, *a.g.m.*, s. 118; Özkan, *a.g.e.*, s. 246-247; Jorga, *a.g.e.*, s. 464.

¹³ Bölgedeki İngiliz konsoloslarının yazışmalarında, Dalmaçya, Sırbistan ve Karadağ'daki Panslavistlerin isyana verdiği destek açıkça görülmektedir. Bu çerçevede, isyanın başlamasından sonra Ragusa Konsolosu Taylor'ın İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Derby'ye ve Saraybosna Konsolosu Holmes'in İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Elliot'a gönderdikleri raporlarda, Panslavist komitelerin faaliyetleri aktarılmaktaydı. Slav derneklerinin faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 44-50; Mithat Aydın, "Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü", *Belleten*, c.LXIX, sa.256, Ankara, Aralık 2005, s. 7-8.

¹⁴ Özkan, *a.g.e.*, s. 248-250; Baltacı, *a.g.m.*, s. 58.

¹⁵ Aydın, *a.g.e.*, s.54; Özkan, *a.g.e.*, s. 247.

uzun bir süre bastırılmaması, Karadağ sınırındaki bazı bölgelerin asilerin eline geçmesi ve Trebin şehrinin kuşatılması üzerine, 26 Ağustos 1875'te isyana zamanında müdahale etmeyen Esad Paşa'yı azlederek, O'nun yerine, Sadaret'e geldiğinde kısa süre içerisinde isyanı bastıracağını iddia eden Mahmud Nedim Paşa'yı tayin etmiştir. Asilerin Trebin önlere gelmesi ve Banyaluka'daki Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında sokak çatışmaları çıkması üzerine, askerî müdahale konusunda Avusturya Hükümeti'nin de rızasını alan Osmanlı Hükümeti, Dalmaçya'daki Klek limanına 4.200 kişilik bir kuvvet göndermiştir. Klek limanına gelen Osmanlı birlikleri, Trebin şehrini kurtarmıştır¹⁶.

Osmanlı Devleti'nde Yeni Osmanlılar tarafından başlatılan anayasal düzene geçiş ve meşrutiyet idaresinin kurulması hareketlerinin yaşandığı süreçte, Avusturya'nın isyan aracılığıyla Balkanlarda genişleme politikası izlemeye başlaması, Rusya'yı rahatsız etmiştir. Fransa Dışişleri Bakanı Dük Louis Decazes, Balkanlar üzerinde Rus ve Avusturya rekabetinin "Avrupa Barışı"na zedelemesinden çekinerek ve 1870 Sedan Savaşı'nda Prusya'ya karşı yaşadığı mağlubiyetin yarattığı prestij kaybını gidermeyi amaçlayarak, 1856 Paris Barış Antlaşması'nın imzacı devletlerine 20 Ağustos 1875'te birer nota göndermiştir. Decazes, notasında, Hersek asilerinin Avrupa devletlerinin müdahalesine güvenerek isyandan vazgeçmediklerinden bahisle, imzacı devletlerin konsoloslarından oluşan bir heyetin Hersek'e gönderilmesini ve asilere, Avrupa devletlerinin herhangi bir müdahalede bulunmayacağını ve isyandan bir an önce vazgeçmelerinin bildirilmesini teklif etmiştir. Bu teklif üzerine, Paris Antlaşması'nda imzası bulunan devletler, Hersek isyanının asilerle Osmanlı Hükümeti arasındaki müzakerelerle çözülmesine karar vermişlerdir¹⁷.

Decazes'in teklifinin kabul edilmesi üzerine¹⁸, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Server Paşa'yı, fevkalade memuriyetle Mostar'a göndermiştir¹⁹. Avrupa devletlerinin konsolosları da arabuluculuk yapmak üzere

¹⁶ Çabuk, *a.g.e.*, s. 75; Jorga, *a.g.e.*, s. 464; Gölen, a.g.m., s. 375; Zerrin Olaş, *Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İşgalinde Bosna-Hersek*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Azmi Özcan, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Sakarya, 2007, s. 6.

¹⁷ Danişmend, *a.g.e.*, s. 249; *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 18; Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 3180; Baltacı, a.g.m., s. 56.

¹⁸ Osmanlı Hariciye Nazırı Safvet Paşa'nın İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Derby'ye gönderdiği gizli telgrafa göre, Osmanlı Hükümeti bu teklifi iki nedenden ötürü kabul etmişti. Arabuluculuğu istenmeyen bazı devletlerin isyanın yayılımı neticesinde, Osmanlı tarafının kan dökmekten kaçınmadığına ilişkin suçlamalarını geçersiz kılmak ve Rusya ve Avusturya'nın Hersek'teki nüfuzundan barış amaçlı olarak faydalanmak. Aydın, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁹ Mostar görüşmeleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 69-76.

Mostar'a gitmişlerdir. Konsoloslar, asilere silah bırakmalarını ve Server Paşa'ya şikâyetlerini bildirmelerini telkin etmişlerdir. Ancak asiler, Avrupa'nın büyük güçlerinin kendileriyle ilgilenmesini ve Osmanlı Hükümeti'nin uzlaşmacı tutumunu fırsata çevirmiş ve ıslahat taleplerini bir kenara bırakarak muhtariyet yönetimi talep etmişlerdir. Bu talebin kabul edilmemesi üzerine de Müslümanları katletmeye başlamışlardır²⁰. Dük Decazes'in notasıyla başlayan bu süreç, isyanı bir Avrupa meselesi haline getirmiştir²¹. Avrupa'nın büyük devletleri, Hersek asilerini veya Osmanlı hükümetini düşünmeleri nedeniyle değil, isyanın bir Avrupa savaşına dönüşebileceğinden korktukları için isyanı yatıştırmaya çalışıyorlardı.

Osmanlı Devleti, Rusya, Avusturya, Sırbistan ve Karadağ'ın Hersek isyanından faydalanarak, gizli emellerine ulaşmalarını engellemek amacıyla, İngiltere'nin de tavsiyesiyle üç ferman yayımlamıştır. Bu fermanların ilki 20 Eylül 1875 tarihliydi. Fermanda, özel bir Adliye Nezareti kurulacağı, halkın her kesiminin genel ve özel haklarının sağlanacağı, vergi toplayanların hareketlerine dikkat edileceği ve dürüst olmayanların cezalandırılacağı ilan edilmiştir. 2 Ekim tarihinde yayımlanan ve *Adalet Fermanı* adı verilen ikinci fermanla da Hıristiyanlara vergi indirimi, inanç özgürlüğü ve kanun önünde eşitlik hakkı verilmiştir. Üçüncü ferman 12 Aralık tarihliydi ve daha geniş kapsamlıydı. Fermanda, modern bağımsız mahkemeler kurulacağı, inzibat kuvvetlerinin vergi alımına karışmayacağı, bazı vergilerin kaldırılacağı, tam bir inanç serbestisi sağlanacağı, angaryaların kaldırılacağı, 20-40 yaş aralığının dışında kalanlardan askerlik bedeli alınmayacağı ve köylülerin toprak satın alabileceği ilan edilmiştir. Avusturya, Rusya ve Almanya'nın ön planda olduğu altı büyük Avrupa devletinin arabuluculuk faaliyetlerine girişmesi, asilerin cesaretlerini arttırmıştı. Sultan Abdülaziz'in, isyanı yatıştırmak amacıyla ilan ettiği bu imtiyaz fermanları da asiler tarafından zafiyet olarak algılanmıştır²². Neticede, bu fermanlar da asiler tarafından kabul görmemiştir. Bunda hem Osmanlı Hükümeti'ne karşı güvensizlikleri hem de Avrupa devletlerinin isyana müdahil olmalarının verdiği cesaret önemli rol oynuyordu.

2. Andrassy Notası ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

Osmanlı Sultanı tarafından ilan edilen fermanların Hersek isyanını yatıştırmakta başarısız olması üzerine, Almanya, Avusturya ve Rusya'nın başvekilleri

²⁰ Akgündüz, a.g.m., s. 118; *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 18-19; Özkan, a.g.e., s. 258; Danişmend, a.g.e., s. 249; Olaş, a.g.t., s. 8.

²¹ Aydın, a.g.e., s. 75.

²² Karal, a.g.e., s. 80-81; Aydın, a.g.e., s. 78-79; Özkan, a.g.e., s. 259-260; Gölen, a.g.e., s. 124-125; Jorga, a.g.e., s. 464-465; Olaş, a.g.t., s. 8-9; Gölen, a.g.m., s. 375.

Berlin’de toplanarak, Osmanlı Devleti’nin ıslahat faaliyetlerinden sonuç alınamaması gerekçesiyle, bir nota hazırladılar. 31 Ocak 1875 tarihinde Babıali’ye sözlü olarak tebliğ edilen ve Babıali’nin de 12 Şubat 1876 tarihinde kabul ettiği, *Andrassy Notası* olarak bilinen notada şu hususlara değinilmektedir:

1. Hıristiyanlar için tam ve mutlak bir din ve ibadet serbestisi sağlanması,
2. Aşar vergisinde iltizam usulünün kaldırılması,
3. Çiftçilerin tasarruf haklarını tam olarak temin edecek bir kadastro ıslahatı yapılması,
4. ıslahatları denetlemek için eşit sayıda Hıristiyan ve Müslüman’dan oluşan bir vilayet meclisi oluşturulması,
5. Vergi gelirlerinin sadece yerel ihtiyaçlar için kullanılması²³.

Andrassy Notası, Osmanlı hükümetince kabul edilmesine rağmen, asiler notanın hükümlerini kabul etmemiş, isyan hareketini sürdürmüş, Osmanlı askerlerinin Bosna-Hersek’ten çekilmesini ve ıslahatların Avrupa devletlerinin denetiminde yapılmasını istemişlerdir²⁴. Andrassy Notası ile her ne kadar Osmanlı Devleti içişlerine dış müdahaleleri kabul etmiş olsa da asilerin notayı reddetmeleri, barış ortamının sağlanamamasının suçlusunun Türkler değil asiler olduğunu ortaya koymuş oldu.

Andrassy Notası’nın asiler tarafından reddedilmesinin ardından, isyanın güç kullanılmadan bastırılmayacağını anlayan Osmanlı Hükümeti, bölgedeki Osmanlı kuvvetlerinin kumandanlığına Ahmed Muhtar Paşa’yı tayin etmiştir. Bu sırada, Andrassy Notası’nı kabul etmeyen asiler faaliyetlerini hızlandırmış ve Nikşiç kalesi yolu üzerindeki Duga Boğazı’nı kapatarak, Nikşiç’teki askerler ile Müslüman halkı kuşatmışlardı²⁵. Bunun üzerine, Ahmed Muhtar Paşa, 22.000 kişilik ordusuyla, Duga Boğazı’na hareket etmiş ve burada Karadağlılar tarafından da desteklenen asileri mağlup etmiştir. Daha sonra Gaçka’ya dönen Ahmed Muhtar

²³ Danişmend, *a.g.e.*, s. 251; Karal, *a.g.e.*, s. 81-82; Jorga, *a.g.e.*, s. 466; Aksun, *a.g.e.*, s. 104-105; Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 3194-3195; Akgündüz, *a.g.m.*, s. 119; Stavrianos, *a.g.e.*, s. 400; *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 19; Özkan, *a.g.e.*, s. 260; Olaş, *a.g.t.*, s. 9-10; Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 1 (18. ve 19. Yüzyıllar)*, 4. Baskı, Trc: İhsan Durdu vd., İstanbul, 2015, s. 384; H. Hikmet Süer, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 9.

²⁴ Akgündüz, *a.g.m.*, s. 119; *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 19; Çabuk, *a.g.e.*, s. 77.

²⁵ Çakmak, *a.g.m.*, s. 249.

Paşa, hazırlıklarını tamamladıktan sonra 27 Nisan'da harekete geçerek Nikşiç'e ulaşmış ve burada asileri bir kez daha mağlup etmiştir²⁶. Ahmet Muhtar Paşa'nın kazandığı bu zaferler, Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş açmalarını da beraberinde getirmiştir.

6 Mayıs 1876 tarihinde Selanik'te gerçekleşen olaylar neticesinde, Alman ve Fransız konsoloslarının öldürülmesinin ardından, 11 Mayıs'ta Bismark, Gorçakof ve Andrassy, Berlin'de bir araya gelmişlerdir. Bu toplantıda, Hersek sorununun Andrassy Notası çerçevesinde çözülmesi, Hersek'te iki aylık bir ateşkes ilan edilmesi, isyanın yarattığı tahribatın tazmin edilmesi, ıslahatların konsoloslar tarafından denetlenmesi ve bu şartlar sağlanmadığı halde bu üç devletin fiili müdahalede bulunması kararları alınmıştır. Ancak bu kararlar tebliğ edilemeden Osmanlı Devleti'nde saltanat değişikliği yaşanması ve İngiltere'nin de bu düzenlemeleri reddetmesi nedeniyle Berlin Memorandumu askıda kalmıştır²⁷. Böylece üç büyük devletin isyanı yatıştırmak ve Avrupa barışını korumak amacıyla yaptığı girişimlerin tamamı sonuçsuz kalmış ve bu süreçte Sırbistan ve Karadağ'da da Osmanlı Devleti'ne savaş açma eğilimleri başlamıştır.

Sırbistan ve Karadağ'da Panslavistler, Hersek isyanının başlangıcından itibaren, isyana destek verilmesi ve Osmanlı Devleti'nin zafiyetinden faydalanılması konusunda baskı yapmaya başlamışlardı. Rusya'nın kıskırtmaları ve asilere gönderdiği destek ve yardımlar, Karadağ Prensi Nikola'yı Osmanlı Devleti'ne savaş açma eğilimine sokarken, Sırbistan Prensi Milan, ülkesinin böyle bir savaşa hazır olmadığını ve savaşın ülkesini felakete sürükleyeceğini düşünerek bu fikirden uzak durmaya çalışıyordu. Bu nedenle, savaş yanlısı hükümeti görevden almış olmasına rağmen kamuoyundaki baskılara karşı koyamamış ve görevden aldığı hükümeti yeniden göreve getirmek zorunda kalmıştır²⁸.

1876 yılı Mart ayına gelindiğinde, Bosna ve Hersek'ten 156.000 mülteci, Sırbistan, Karadağ ve Avusturya-Macaristan sınırlarını geçmişti. Bu durum Sırbistan ve Karadağ'da olduğu gibi Avusturya-Macaristan'ın Slav vilayetleri Dalmaçya ve Hırvatistan'da da Türklerle savaşılması yönünde bir kamuoyu oluşturmuştu. Sırbistan Prensi Milan ve Karadağ Prensi Nikola, barışı korumak istiyorlardı. Nite-

²⁶ Çabuk, *a.g.e.*, s. 78-79; Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 3196-3197.

²⁷ Danişmend, *a.g.e.*, s. 255-256; Karal, *a.g.e.*, s. 99-101; *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 19-20; Özkan, *a.g.e.*, s. 264-266; Çabuk, *a.g.e.*, s. 79-80; Olaş, *a.g.t.*, s. 10-11; Stavrianos, *a.g.e.*, s. 400.

²⁸ Mithat Aydın, "Osmanlı-Sırp, Karadağ Savaşlarında İngiltere'nin Balkan Politikası", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı: 15, Ankara, 2004, s. 139-140; Jelavich, *a.g.e.*, s. 384.

kim Avusturya ve Rusya'dan da bu doğrultuda uyarılar almışlardı. Ancak kamuya karşı koymakta zorlanıyorlardı²⁹.

Sırbistan'daki Hersek isyanını destekleyen tutum ve Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaş açma ihtimali ve söylentileri üzerine, 9 Haziran 1876 tarihinde Osmanlı Hükümeti, Sırbistan'dan konuyla ilgili bir açıklama talep etti. 29 Haziran'da Sırbistan'dan verilen cevapta, Bosna'nın Sırbistan'a ve Hersek'in de Karadağ'a bağlanmasının istendiğini Osmanlı Hükümeti'ne bildirildi. Babıâli'nin bu talepleri reddetmesi üzerine, önce Sırbistan sonra da Karadağ, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti³⁰.

Ne Osmanlı Hükümeti'nin ne de isyana müdahil olan Avrupa devletlerinin girişimleri, Hersek isyanını bastırmayı başaramamış ve bu durum özellikle Osmanlı Devleti'nin ne kadar güçsüz kaldığını ortaya çıkarmıştır. İsyanın bastırılması konusundaki başarısızlık, Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş açmasıyla sonuçlanmıştır. 1876 Mayıs'ında Bulgarlar da ayaklanmış; bu ise Osmanlı Devleti'nin bütün Balkan topraklarını yangın yerine çevirmiştir. Kendi vilayetinde, bir çiftçi isyanını bastıramaması, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikası izleyen büyük devletlerin politikalarını değiştirmeleri ve Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşmaya yönelik adımlar atmalarıyla sonuçlanmıştır. Balkan buhranı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile topyekûn bir savaş halini almış ve Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan büyük ölçüde çekilmesine yol açmıştır.

3. Hersek İsyanyla İlgili Elçilik Raporları

Yukarıda değinildiği üzere Hersek İsyanı ile ilgili İspanya'nın İstanbul, Viyana, St. Petersburg ve Berlin elçiliklerinden İspanya Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 32 rapor tespit edilmiştir. Hersek İsyanını başlangıcından itibaren ayrıntılı bir şekilde ele alan bu raporlardan ilki, İspanya'nın İstanbul elçisi Augusto Conte'nin 20 Temmuz 1875 tarihli raporudur.

a. İsyanın Patlak Vermesi ve Yayılması

İspanya'nın İstanbul elçisi Conte, 20 Temmuz 1875 tarihli raporunda yabancı gazetelerde, Hersek isimli vilayette küçük bir isyan çıktığına dair haberler görülebileceğini, isyanın çıkmasının tek nedeninin, hükümet yetkililerinin vergi toplama konusunda gösterdikleri sert tutum olduğunu ve o ana kadar isyanın her-

²⁹ Stavrianos, *a.g.e.*, s. 400.

³⁰ Jorga, *a.g.e.*, s. 468.

hangi siyasi bir karakter göstermediğini belirtmiştir. İstanbul Hükümeti'nin isyana büyük bir önem vermediğini belirten Conte, sözü edilen vilayetin halkının Slavlardan oluştuğunu ve silahlı isyanların sık görüldüğü Karadağ, Sırbistan ve Dalmaçya ile devamlı irtibat halinde olduklarını, ancak bu isyanın yerel etkenler yerine yabancıların (Panslavist örgütler) etkisiyle ve bir anda ortaya çıktığını ifade etmiştir³¹. Kaynaklarda isyanın başlangıç tarihi genel olarak 24 Temmuz 1875 olarak verilmektedir. Ancak 20 Temmuz 1875 tarihli raporda, isyandan bahsedilmesi göz önüne alındığında, isyanın başlangıç tarihinin İ. Hami Danişmend'in belirttiği 13 Nisan 1875 olması daha muhtemeldir.

Conte, raporunun devamında, Rus hükümetinin kesin olarak pasif bir politika izlemesinin ve Hersek'te daha önceden bozuklukları teşvik eden Sırbistan ve Karadağ'ın, Babıâli'nin bu iki vilayette yaşanan sıkıntılar sırasında gösterdiği uzlaşmacı politika nedeniyle Babıâli ile iyi ilişkiler içerisinde olmasının, sorunun başlangıçta politik bir zemin bulamaması konusunda büyük bir şans olduğunu vurgulamıştır. Bu üç unsurun, mevcut barışçıl politikalarının, sorunun yerel bir sorun halinde kalmasını sağladığını belirten Conte, bu nedenle isyanın yatışmasının çok uzun sürmeyeceğini iddia etmiştir.

Conte, isyanın gelişimini aktarırken, Nevesin adlı küçük köyde başlayan ve oradan Trebin'e sıçrayan isyanın, Mostar ile Ragusa sınırı arasında uzanan kırsal bir kesimde yoğunlaştığını, ülkenin kalanında sükûnetin hâkim olduğunu ve Türk hükümetinin huzursuzlukların yayılmasını engellemek üzere bölgeye yeterli miktarda asker sevk ettiğini ifade etmiştir³². Bu raporda verilen bilginin doğru olduğu kabul edilirse, Türk kaynaklarında yer alan, isyana hemen müdahale edilmediği ve bölgeye destek kuvvet gönderilmediği bilgisinin yanlışlığı ortaya çıkar. Ancak elçinin raporunda bir öngöründen bahsediyor olması ve asker gönderilmiş olacağı konusundaki bir tahminini gerçekmiş gibi göstermesi de muhtemeldir.

İspanya'nın St. Petersburg elçisi El Marques de Nedmar, 29 Temmuz 1875 tarihli raporunda, Hersek olaylarının dönüşümü ve siyasi çevrelerde yarattığı alarm durumu ile ilgili bilgiler aktarmıştır. Raporunda, Slav toplumunda görünen hazırlık ve eğilimler ile bu ülkelerde mevcut anormal durumdan dolayı, Avrupa'yı rahatsız edecek bir Doğu sorunu ortaya çıkaracağını düşündüğünü ifade eden

³¹ Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores (AMAE), H-2694, no: 98, 20 Temmuz 1875 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).

³² AMAE, H-2694, no: 98, 20 Temmuz 1875 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).

Nedmar, mevcut koşulların karmaşıklığı arttırabileceğini ve hatta şiddetli fırtınalara yol açabileceğini belirtmiştir. Nedmar, Avrupa devletlerinin, isyanın yüksek vergi alan Türklerle, kendi yönetim ve kurumlarıyla otonomi arzulayan prensler arasındaki anlaşmazlıktan kaynaklandığına inandıklarını, ancak yine de isyanı manevi olarak desteklediklerini düşünüyordu. Avrupa, kendilerini Müslüman boyunduruğu altında ezilen milyonlarca Hıristiyan'dan farklı görmediği için asilere karşı sempati duyuyordu. Nedmar, Türklerin medeniyet taleplerini kanla basturmasının alışlagelmiş olduğunu ve Avrupa düzeninin bir parçasını oluşturmak için var olan ve özgürlük arzulayan Hıristiyanları katletmesinin an meselesi olduğunu iddia etmiştir.

Rapora göre, Asya sorunlarında ve özellikle de Karadağ Prensi Nikola ile ilgili konularda nüfuz hakkına sahip Rusya, Kont Andrassy'nin görüşleriyle uyum halinde bu bölgedeki ayaklanmayı bastırma konusunda aktif olarak çalışıyordu. Ancak her zamanki gibi Babiâli'nin uzlaşmacı sözleriyle çelişki içerisinde olmasından ve Avusturya ve Rusya'nın yatıştırıcı tavsiyelerine uymamasından korkuluyordu³³. Raporun St. Petersburg elçiliğinden gönderilmiş olması, içeriğinde de isyanı destekleyen ve Osmanlı Devleti'ni eleştiren unsurlar barındırmasını da beraberinde getirmiş gibi görünüyor. Nitekim raporda Slavların Müslüman egemenliğindeki durumlarının kötü olduğu lanse edilerek, Müslümanların Hıristiyanları katledeceğine ilişkin bir iddia ortaya atılıyor. Rus politik çevrelerinde, Slav halklarının isyanının destekleniyor ve isyanın teşvik ediliyor olması öngörülebilir. Nitekim elçinin de bu politik çevreden etkilenmiş olması muhtemeldir.

İsyanın alevlendiği ve yayıldığı 1875 yılının Ağustos ayında, elçilik raporlarının yoğunlaştığı görülmektedir. Ağustos ayı içerisinde İspanya Dışişleri Bakanlığı'na İstanbul, Viyana, Berlin ve St. Petersburg elçiliklerinden isyanla ilgili toplam 11 rapor gönderilmiştir. Bunların ilki, İstanbul Elçisi Augusto Conte'nin 3 Ağustos tarihli raporudur. Hersek'te gerçekleşen isyanın, yurtdışından gelen abartılı haberler nedeniyle, halkın dikkatini meşgul etmeye devam ettiğini vurgulayan Conte, Türk hükümetinin yeniden iç karışıklıklarla uğraşmasından zevk alanların, olayların hacmini büyüterek, isyana abartılı bir önem atfettiklerini ifade etmiştir. Conte'ye göre, siyasi olduğunu düşünmek için nedenler olmasına rağmen isyanın böyle bir önemi yoktu. Saffet Paşa'nın kendisine Sultan'ın, bütün uzlaşmacı yol-

³³ AMAE, H-2694, no: 108, 29 Temmuz 1875 (St. Petersburg Büyükelçisi El Marques de Nedmar'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

ların tükendiğine ve asilerin barışın yeniden tesisi amacıyla, şikâyetlerini dinlemek ve çözmek için gönderilen Türk veya Hıristiyan temsilcileri istemediğine ilişkin yazışmalarını okuttuğunu belirten Conte, yazışmalarda artık asilerin güçlü oldukları yerlerden askeri kuvvet kullanarak çıkarılmalarından başka çare olmadığını kaydedildiğini bildirmiştir.

Rapora göre, asilerin sayısı 1000'den biraz fazla olarak hesaplanıyordu ve bu rakam Sırbistan ve Hersek'te yerleşik yabancı konsolosların kendi büyükelçilerine gönderdikleri raporlardakilerle uyumluydu. Conte, Sırbistan ve Karadağ'ın yardımlarına rağmen, o sıralarda daha uzlaştırıcı ve barışçıl olan ve İngiltere gibi Türkiye'deki mevcut durumun korunmasını savunan Avusturya ve Rusya'nın yardımı olmadığı sürece, isyancıların dağılmasının uzun sürmeyeceğini düşünüyordu. Conte, ayrıca, Avusturya İmparatoru I. Francisco'nun yakın zamanda Slav vilayetlerini ziyaret etmesinin yanlış anlaşılabileceğini ve isyanın imparatorun Slav ülkelerine yayılma hayaline hayat verdiğinin düşünülebileceğini ancak kendi vilayetlerinde de aynı tür hareketlerin yaşanmasından endişe etmesi nedeniyle isyanı desteklemesinin mümkün olmayacağını belirtmiştir³⁴. Conte, isyanın yabancı basın tarafından abartılarak aktarıldığını belirterek, aslında 1.000 kişilik küçük bir isyandan bahsedildiğini, büyük devletlerden hiçbirinin henüz isyana destek vermediğini belirtiyor ve isyanın kısa süre içerisinde sonlandırılacağını iddia ediyordu.

Conte, 10 Ağustos tarihli bir sonraki raporunda, Osmanlı ordularının zafıyla ilgili Ragusa'dan alınan 4 Ağustos 1875 tarihli telgraftan şüphelenmesi üzerine, Osmanlı Hariciye Nazırı Safvet Mehmed Esad Paşa ile yaptığı mülakatı aktarmıştır. Conte, raporunun başında, o gün Ragusa'dan gelen telgrafta, Hersek asilerinin kesin yenilgisine yer verildiğini ve asilerin büyük çoğunluğunun Sultan adına Hersek'teki yetkililerin teklif ettiği affı kabul ettiklerini belirtmiştir. Ragusa'dan alınan bu telgrafta yer alan bilgilerden şüphe duyan Conte, Safvet Paşa'nın Boğaziçi'ndeki ofisine giderek, telgrafta yer alan bilgilerden ötürü kendisini tebrik ettiğini, ancak Safvet Paşa'nın tebriklerini kabul etmek yerine şu açıklamalarda bulunduğunu ifade etmiştir:

“Türk birliklerinin asileri bazı bölgelerden uzaklaştırdığının doğru ve gerçekte Voyvodaları tarafından idare edilen dağlık bölgeden 600 kişilik bir kuvvetin diğer asilerle birleşmek üzere Hersek'e nüfuz etmiş olmasına rağmen yakında vilayette tam bir barış ortamı sağlanacaktır. Sonuçta isyanın

³⁴ AMAE, H-2694, no: 103, 3 Ağustos 1875 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığına).

önemi arttı ve artık Türk hükümetinin isyanı bastırmak için daha büyük kuvvetlere ihtiyacı var. Sorun şimdiye kadar gereğinden fazla sabırlı bir şekilde ele alındı ancak artık daha enerjik ve mutlak önlemler almak kaçınılmaz.”

Conte, raporunun devamında isyanla ilgili gelişmeleri aktarmıştır. Osmanlı Hükümeti'nin Bosna ve Hersek'te isyanı bastırmak için yeterli kuvveti olduğunu düşünen Conte, bu birliklere ek olarak önceki gece 2.000 civarında asker taşıyan iki vapurun, Arnavutluk kıyılarına asker çıkarmak üzere yola çıktığını da aktarmıştır. O'na göre, bu askerler asilere arkadan saldırabilir ve onları mağlup edebilir. Ayrıca yakın komşu olan iki büyük güç (Avusturya ve Rusya), isyanın bir an önce yatıştırılmasını destekleyici bir tavır içerisindeydi. Avusturya maslahatgüzarı Baron de Herbert, sık sık Safvet Paşa ile görüşüyor ve kendisine Avusturya Hükümeti'nin asilere Dalmaçya'dan gelebilecek herhangi bir yardımın ulaşmasının önleyeceği konusunda güvenceler veriyordu. Almanya'daki kaplıcalarda bulunan Rus elçisi General İgnatiyev ise, önceki gün hükümetinden aldığı bir emir üzerine alelacele İstanbul'a gelmiştir. İgnatiyev'e, Türkiye'ye manevi destek vermesi ve kullandığı dil ve sergilediği tavırla, asilerin Rus Hükümeti ile bir işbirliği içerisine girme heveslerini kırmayı emredilmişti.

Conte, raporunda, olayların gidişatından memnuniyetsiz olan Sultan'ın, olayların sorumluluğunu nazırlarına yüklediğini ve nazır değişiklikleri ve kombinasyonlarına başladığını ifade etmektedir. Conte, Rusya'nın yapıcı tutumunun doğal sonucu olarak, mevcut sadrazamın yerine Rusya'nın “favori sadrazam adayı” Mahmud Nedim Paşa'nın geçeceğine ilişkin söylentiler olduğunu, ancak kendisinin bunun sadece bir tahminden ibaret olduğunu düşündüğünü ve Hersek'te yaşanan olaylara rağmen, Sultan'ın Esad Paşa'nın faydalı hizmetlerini unutmamasını mümkün görmediğini de belirtmiştir³⁵. Ancak Conte'nin tahminlerinin aksine, Sultan Abdülaziz, Hersek'te yaşanan isyanın bastırılmamasının sorumluluğunu Sadrazam Ahmed Esad Paşa'ya yükleyerek 26 Ağustos 1875 tarihinde, raporda belirtilen söylentileri doğru çıkaracak şekilde, Esad Paşa'nın yerine Mahmud Nedim Paşa'yı sadrazam tayin etmiştir.

Bir sonraki rapor, 15 Ağustos 1875 tarihinde, Viyana elçisi El Conde de Torrepalma tarafından gönderilmiştir. Torrepalma, raporunda, isyanın patlak vermesinin ardından, Avusturya Hükümeti'nin isyanla ilgili tutumunu aktarmaktadır. Rapora göre, Sırp Prensi Milan, Viyana'da İmparator Francisco-Jose ile Hersek

³⁵ AMAE, H-2694, no: 109, 10 Ağustos 1875 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığına).

İsyanı'yla ilgili mülakatta bulunmuştur. Prens, daha sonra Kont Andrassy tarafından da kabul edilmiştir. Hükümetlerinin isyana müdahale edilmemesini önereceği anlaşılan Rus elçisi Novikoff ve Alman elçisi Schweinitz de Viyana'da kendisini ziyaret etmişlerdi. Üç büyük devletin temsilcileri, Prens Milan'a, kendilerinin yardımına güvenmemesini ve Hersek vatandaşlarının ayrılıkçı emellerini teşvik edecek bütün girişimlerden imtina etmesini istemişlerdi.

Torrepalma, raporunda, Viyana Hükümeti'nin, Dalmaçya vilayeti ile bitişik Bosna ve Hersek'te yaşanan isyanın, 24 Temmuz'dan itibaren gelişerek devam ettiğini ve Osmanlı Babiâli'sinin isyanı bastırmak için yeterli gücünün olmadığını gördüğünü vurgulamaktadır. Kont Andrassy, aşılması neredeyse imkânsız olan bu dağlarda, Osmanlı ordusunun veya Hilal'in otoritesinin, herhangi bir çıkar sağlama amacı gütmeyen ve sadece vergi vermeye karşı çıkan Hıristiyan asileri mağlup edemeyeceği düşüncesinin endişe yarattığını belirtiyordu. Torrepalma'ya göre, Andrassy, isyanın temel gerekçelerini haklı buluyordu, ancak devrimci araçlar kullanılması konusunda hemfikir değildi. Uzun bir çatışmanın neden olabileceği sonuçların bütün sorumluluğunun Sultan'ın hükümetine ait olduğunu da düşünüyordu³⁶. Rapordan anlaşıldığı üzere, Sırp Prensi Milan, Hersek isyanı ile doğrudan alakadar olan üç büyük devletin isyanla ilgili düşüncelerini öğrenmek üzere Viyana'ya giderek görüşmelerde bulunmuştur. Üç büyük devletin temsilcileri, kendisine isyana destek vermeyeceklerini ve barışın tesisi için farklı önlemler alınmasını düşündüklerini ifade ederek, kendisinin (Prens Milan'ın) de isyanı desteklemekten kaçınmasını istemişlerdir.

İsyanla ilgili bir sonraki rapor, 17 Ağustos tarihinde İstanbul Elçisi Conte tarafından gönderilmiştir. Conte, raporunda isyanın gelişimine ilişkin elde ettiği resmi haberleri aktarmaktadır. Buna göre, Hersek'teki isyan hareketi, her geçen gün daha fazla önem ve siyasi bir karakter kazanıyordu. Herseklilere yardıma giden Karadağlı birliklerin yanı sıra imparatorlarının rızası ile hareket ettikleri izlenimi uyandırmak için Avusturya bayrağı donanmış üç bin Dalmaçyalı da Hersek'e nüfuz etmişti. Asiler, bu yardım sayesinde, yeniden saldırıya geçmek için cesaret kazanmışlar ve şehrin sakinlerinden bazılarının “vatan hainliği” yaparak kendilerine yardım etmesi beklentisiyle, Trebin'i kuşatma altına almışlardı.

Hersek'te bu olay gerçekleşirken, 9.000 kişilik bir Osmanlı askerî birliğinin

³⁶ AMAE, H-2694, no: 133, 15 Ağustos 1875 (Viyana Büyükelçisi El Conde de Torrepalma'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

bulunduğu Bosna ve Sırbistan'da askeri harekât gerçekleştirilmesi beklentisiyle büyük bir çalkalanma dikkat çekiyordu. *Büyük Fikir* yani *Türkiye'ye bağlı bütün Slav devletlerinin tek bir krallıkta birleşmesi* fikrinin savunucusu ve taraftarlarından, Doğu'nun Victor Manuel'i olarak adlandırılan Prens Milan, Viyana'ya Moldova Prensi Manusi'nin yeğeni Kontes Kerezko ile evlenmek amacıyla gitmişti. Ancak Conte'ye göre prensin asıl amacı, hırslı projeleri için Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun desteğini ve yardımını sağlamaktı.

Conte, raporunda, Dalmaçya, Hırvatistan, Slovenya ve Avusturya'ya bağlı diğer Slav ülkelerinde, Hersek'in sözde kaçaklarına yardım edecekleri iddiasında olup, gerçekte tek amaçları asilere para, silah ve fon yardımı yapmak olan sempatan cuntalar oluştuğuna ilişkin haberler geldiğini³⁷ ve Türk hükümetini kötüleme fırsatından faydalanan en nüfuzlu kişilerden birinin de Baron Hirsch olduğunu ifade etmektedir. Bu spekülasyonlar, Sultan'ı ve nazırlarını oldukça huzursuz ediyordu. Onlara göre yavaş yavaş siyasi bir karakter kazanan isyan, Avrupa'nın pohpolanması ve Avusturya'nın dolaylı yardımlarıyla önceden hazırlanmıştı. İsyanın siyasilşmesinin huzursuz ettiği Sultan, isyanın bir an önce bastırılabilmesi için Hersek'e yeni birliklerin gönderilmesini ve bu birliklerin enerjik ve anlayışlı General Fazlı Paşa'nın emrine verilmesini emretmişti³⁸.

b. İlk Arabuluculuk Faaliyetleri ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

İsyanın büyük bir alana yayılması, Avrupa devletlerini, özellikle de Almanya, Rusya ve Avusturya devletlerini rahatsız etmişti. Bu isyanın "Avrupa Barışı"ni tehdit edeceğine inanan üç ülkenin hükümetleri, Osmanlı Hükümeti ile asiler arasında arabuluculuk yapma teklifinde bulunmuşlardır. Bu tekliflerle ilgili bilginin yer aldığı ilk rapor, Torrepalma'nın 15 Ağustos 1875 tarihli raporudur. Torrepalma, raporunda, İstanbul'daki Avusturya-Macaristan büyükelçisi Kont Lichy'nin kendisine, hükümeti tarafından tam bir tarafsızlık içerisinde gözlem yapmak ve gerektiğinde, asilerin silah ve para yardımlarıyla beslenmesini engellemek üzere, ülkesinin sınırlarında askeri bir kordon oluşturmayı teklif etmekle görevlendirildi-

³⁷ Asilerin Hersek'e dönmesinin hemen akabinde Karadağ, Agram, Ragusa ve Trieste'de kurulan örgütler, topladıkları bağışlarla isyana yüklü miktarda para yardımları yapmışlardır. Bu örgütler ve insani yardım dernekleri adı altında kurulan derneklerin faaliyetleri İngiliz belgelerine de yansımıştır. İngiliz ve İspanyol belgelerinde bu konudaki bilgiler birbirini tamamlar niteliktedir. İngiliz belgelerine yansıyan yardım faaliyetleri için bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 48-49.

³⁸ AMAE, H-2694, no: 116, 17 Ağustos 1875 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).

ğini ve bu teklifin, düzensizliklerin bir an önce ortadan kaldırılmasını ve barış tesis edildikten sonra, bölgedeki Hıristiyanların çektikleri acıları hafifletecek tavizler aracılığıyla, barışı güvence altına almayı hedeflediğini söylediğini bildirmiştir. Torrepalma'ya göre, aynı öneriler, Berlin ve Petersburg'tan da gelmişti ve artık geriye sadece İstanbul'da bu tekliflerin kabul edilmesi kalmıştı³⁹. Raporunda, üç devletin hükümetlerinin de isyanın yatışması amacıyla Osmanlı Hükümeti'ne bazı teklifler sunduklarını ve bu tekliflerde, isyanın yatıştırılabilmesi için Osmanlı Hükümeti'nin asilerin talepleriyle ilgili bazı tavizler vermesini önerdikleri aktarılmaktaydı.

Conte'nin 17 Ağustos 1875 tarihli raporunda İngiltere'nin arabuluculuk faaliyetlerine yer verilmiştir. Buna göre, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü konusunda her zaman daha ilgili olan İngiltere, isyanı güçle bastırmaya çalışan Osmanlı Hükümeti'ni sakinleştirmek konusunda sorumluluğu üstüne almıştı. Bu çerçevede, İngiltere'nin İstanbul elçisi Sir Henry Elliot, önceki Perşembe günü Sultan'la görüşmüş ve isyanı güçle bastırmanın muhtemel sonuçlarıyla ilgili kendisini bilgilendirmişti. Kamuoyunda, ziyaretin sebebinin, bazı tutumlarının isyanı körüklediği gerekçesiyle, Sultan'a bazı tavsiyelerde bulunmak olduğu belirtiliyordu. Bu tavsiyeler⁴⁰, *Karadağ'a denize çıkış kapısı ve daha fazla özgürlük verilmesi, Hersek ve Bosna için aşar vergisini kaldırılması, önemli demiryollarının Sırbistan ve hatta Avusturya'dakilerle birleştirilmesi, İmparatorluğun bütünlüğünün korunması için çalışan ve eğer mümkün olursa düşmanlarına silah bırakılmaması isteyen İngiliz hükümeti ile uyum içerisinde hareket edilmesiydi.*

Elliot'un tavsiyelerine Sultan'ın verdiği cevabın henüz bilinmediğini belirten Conte, bu sorunlardan bazılarında Türkiye'nin tavizler vermesini muhtemel görmüş ve Osmanlı Hükümeti'nin Hıristiyan vatandaşlarına karşı bir kusurunun tespit edilmesi durumunda, İngiltere'nin de Avusturya ve Rusya gibi Hersek olaylarının suçunu Türkiye'ye atmasının doğal olacağını ifade etmiştir. O'na göre, Osmanlı Devleti için önemli olan, son haberlere göre açıkça silah bırakmayı düşünmeyen asilere, Avrupa'nın büyük devletlerinin yardımının kesilmesi ve asilere karşı tutumlarının değişmesiydi. Hersek'teki isyan, artık daha ciddi ve önemli bir olaydı. İsyancılar köyleri yakıyor ve Osmanlı vatandaş ve askerlerine acımasızca davranıyordu. Karşılık olarak Türkler, kararlılık ve enerji ile ilerlemeye çalışıyorlardı.

³⁹ AMAE, H-2694, no: 133, 15 Ağustos 1875 (Viyanalı Büyükelçisi El Conde de Torrepalma'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

⁴⁰ Sir Henry Elliot, hatıratında, Sultan'a bazı tavsiyeler verdiğinden bahsetmiş, ancak bu tavsiyelerin neler olduğuna değinmemiştir. Bununla birlikte, hükümetinin talimatıyla verdiği bu tavsiyelerin Sırbistan ve Karadağ'daki barışı da bozabilecek nitelikte olduğunu düşündüğünü ve hükümetiyle yaptığı görüşmelerde, hükümetini vazgeçiremediğini ifade etmiştir. Elliot, *a.g.e.*, s. 216-217.

Ancak bu “talihsiz” isyanda, iki taraf için de faydasız bir şekilde kan dökülüyordu. Sonuç, şüphesiz ki Avrupa’nın onaylamadığı bir şey olmayacaktı⁴¹.

Bu ilk arabuluculuk faaliyetleri, isyanın artık büyük bir uluslararası sorun haline geldiğinin göstergesiydi. İngiltere, Balkanlardaki bir çıkar mücadelesinin topyekûn bir Avrupa savaşıyla sonuçlanabileceğini düşünen Almanya, Avusturya ve Rusya ile Avrupa barışını tehdit eden isyanın bir an önce barışçıl yollarla bastırılması konusunda hemfikirdi; ancak onlardan ayrı hareket etmeyi tercih ediyordu. Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün korunması gerektiğini savunan İngiltere, İstanbul elçisi Henry Elliot aracılığıyla, Osmanlı Devleti’ne bazı tavizler vermesi konusunda tavsiyelerde bulunmaktaydı. Ancak bu süreçte asilerle Osmanlı kuvvetleri arasında çatışmalar devam ediyordu ve Conte’ye göre bu çatışmalar gereksizdi. Neticede isyanın sonuçları konusunda büyük devletlerin istediği olacaktı.

İspanya’nın Berlin Büyükelçisi Francisco Merry y Colom da gönderdiği 23 Ağustos 1875 tarihli raporunda, Osmanlı Devleti’ne, bu sefer Almanya, Avusturya ve Rusya tarafından yapılan tavsiyelerle ilgili bilgiler aktarmıştır. Raporda, üç devletin, uygulanması üç imparatorun tam garantisinde olacak bazı tavizler karşılığında, asilere silah bırakmalarını önermek üzere, Hersek’e Avrupalı memurlar gönderilmesi teklifinde bulunduğu ve İngiltere, Fransa ve İtalya’nın da bu çabalara katılmaya davet edileceği belirtilmektedir.

Colom, Osmanlı Hükümeti’nin çatışmaların sonlandırılmasını emrederek bu aracılığı kabul edeceğine inanıldığını, ancak elde ettikleri asker ve silah yardımları ile oldukça güçlenmeleri, Türkiye’nin zayıflıklarını öğrenmiş olmaları ve defalarca yinelenen ancak tutulmayan reform sözlerine karşı güvensizlikleri nedeniyle, asilerin bu teklifle ilgili kararını öngörmenin kolay olmadığını vurgulamaktadır. Colom’a göre, 1861’de yaşanan benzer bir olay, Avrupa’nın barışçıl müdahalesi ile sona erdiyse de, bu başarının asıl nedeni, Ömer Paşa’nın 40.000 kişilik güçlü bir orduyla asilerin üzerine ilerlemesiydi. Ancak hâlihazırda, Osmanlı Devleti’nin Hersek’teki kuvvetleri, Ömer Paşa’nın kuvvetlerine oranla oldukça azdı⁴².

Colom, raporunda, uluslararası bir boyut kazanan isyanla ilgili Alman Hükümeti’nin tutumunu da aktarmaktaydı. Buna göre, Almanya’da isyana büyük önem

⁴¹ AMAE, H-2694, no: 116, 17 Ağustos 1875 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte’den Dışişleri Bakanlığı’na).

⁴² Bosna Valisi Derviş Paşa, isyan haberini alınca, isyanı bastırmak için 3 tabur asker yollamıştır (bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 51). Bir taburda 300-1300 arasında asker bulunmaktadır. En yüksek rakamdan hesaplandığında bile gönderilen asker sayısı 3.900 olmaktadır. Bu hesaba göre Ömer Paşa’nın 1861’deki ordusu, 1875’te isyanı bastırmak üzere gönderilen ordunun 10 katından fazladır.

veriliyordu. Alman Hükümeti, çabalarını barışın korunmasına yöneltmişti ve bu hedefe ulaşmak için de bütün nüfuzunu kullanıyordu⁴³.

Osmanlı Devleti'nin kendisine yapılan tavsiyelerle ilgili tutumu, İstanbul elçisi Conte'nin 24 Ağustos ve Berlin elçisi Colom'un 25 Ağustos 1875 tarihli raporlarında aktarılmaktadır. Conte'nin raporunda, kuzeyin üç gücünün, Osmanlı Hükümeti'nin gönderdiği kuvvetlerin barış ortamını sağlamak için yetersiz olabileceğinden korkarak, hükümete aracılık teklif ettikleri belirtilmektedir. Üç devletin büyükelçileri, İgnatiyev, Werther ve Zichy'den ilk ikisi birlikte ve diğeri ayrı olmak üzere, isyan konusunda aracılık etmek amacıyla Babıâli'ye başvurmuşlardı. Gücün kötüye kullanımından kaynaklandığı öngörülen isyan sona erdirildiğinde, bu bölgelerdeki yönetim konusunda büyük yeniliklerin başlatılması ihtiyacını hükümete aktarmışlardı. Rapora göre, Osmanlı Hükümeti'nin fikirleri, diğer üç gücün attığı adımın yanı sıra İngiltere ile uyuyordu. Sultan, müttefiklerin tavsiyelerini hemen kabul etmemekle birlikte, onları gücendirmemek için Harbiye ve Adliye nezaretlerine Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa'yı ve Şura-yı Devlet Reisliği'ne de Mahmud'u atamaya karar vermişti. Bunlardan ilki iyi bir asker ve Girit'te barış ortamını sağlayan kişi, ikincisi Fransa'nın ve Avusturya'nın "favori adayı" ve reform taraftarı, muhafazakâr Türklerin lideri olan üçüncüsü ise Rusya taraftarıydı. Kamuoyunda, bu üç vezir, enerjik olmaktan çok kan dökücü olarak nitelendiriliyor ve Sadrazam Esad Paşa'nın yönetiminde çok fazla bir arada kalamayacakları belirtiliyordu. Bu sırada, eski Paris büyükelçisi, eski Hariciye Nazırı ve Girit isyanı sırasında da benzer bir görev üstlenen Server Paşa da asilerle ilgilenmek için İmparatorluk Komiseri olarak atanmıştı.

Raporun devamında, teklifleri dirençle karşılanan üç büyükelçinin, asilere karşı savaşı sürdürme özgürlüğünü Osmanlı Hükümeti'ne bırakarak, hükümeti dekor konumundan çıkararak yeni talimatlarla tekliflerini yeniledikleri ve bu sayede Sultan'ı aracılığı kabul etmeye ikna ettikleri belirtilmektedir. Avusturya'nın işbirliklerine başvurduğu Fransa ve İtalya da bu yeni tekliflerle hemfikir olmuşlar ve geriye sadece İngiltere kalmıştı. İngiltere, zaten Bosna'daki konsoloslarına asilerin inadının kırılması için gerekli bütün manevi önlemlerin alınması talimatı vermiş olduğundan, diğerlerine katılmayı gereksiz buluyordu. Önceki gün, Hariciye Nazırı'nın kendisini, isyandan dolayı hiçbir asinin cezalandırılmayacağına ve isyana sebep olan görev suüstimallerinin ortadan kaldırılacağına ikna ettiğini belirten

⁴³ AMAE, H-2694, no: 231, 23 Ağustos 1875 (Berlin Büyükelçisi Francisco Merry y Colom'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

Conte, bu aracılık faaliyeti nedeniyle, altı ülkenin politikalarını genişleten veya sınırlandıran pek çok sonucun ortaya çıkabileceğini ifade etmiştir⁴⁴.

Colom'un üç imparatorun tavsiyeleri ile ilgili yazdığı 25 Ağustos 1875 tarihli raporunda ise Osmanlı Hükümeti'nin, Hersek sorununda üç imparatorun arabuluculuk teklifini kabul ettiği, Bosna'daki Avrupalı konsolosların asilere ortak teklifler sunmakla görevlendirilecekleri ve Avusturya asıllı ve Osmanlı Hükümeti'nin üyesi olan Server Paşa'nın, hoşnutsuzlukları ortadan kaldırmak için Sultan'ın komiseri olarak Hersek'e tayin edildiği bildirilmiştir. Colom, çatışmaların askıya alınmasının çözüm olmamasına rağmen, Türk ordularının ileri harekât yapmamasının müzakerelerin başarıya ulaşması için bir taviz olduğunun düşünüldüğünü de aktarmıştır. Berlin'deki diplomatik çevrelerde bu girişimin başarıya ulaşacağına inanılmadığını belirten Colom, artık bazı kesimlerin, sorunun ancak bir Avrupa antlaşması ile Bosna'ya özerklik verilmesi ve bu Türk eyaletinin Eflak, Boğdan gibi feodal bir devlet yapılarak çözüme kavuşturulabileceğini düşündüklerini de raporuna eklemiştir⁴⁵.

Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin bir vilayetinde başlayan küçük bir isyanın nasıl altı büyük Avrupa devletini meşgul edecek boyutlara ulaştığını göstermektedir. Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'ni isyanın barışçıl yollarla çözülmesi konusunda ikna etmiş olsa da, asiler, gerek büyük devletlerin müdahalesinin kendi lehlerine olacağı düşüncesi, gerekse Osmanlı kuvvetlerinin isyanı bastıramamasının verdiği cesaret ve Osmanlı Hükümeti'nin vereceği sözlere karşı güvensizlikleri nedeniyle, Müslüman veya Hıristiyan hiçbir aracının nasihatini dinlemeyerek isyanı sürdürmüşlerdir. Bu suretle Osmanlı Devleti'nin isyanı bastırabileceğine ilişkin inanç da artık ortadan kaybolmaya başlamıştı.

Conte'nin raporunda, isyanla ilgili bazı gelişmeler de aktarılmaktaydı. Conte, Hersek İsyanı'nın Karadağ, Dalmaçya ve Sırbistan'dan gelen gönüllüler ile her geçen gün daha da alevlendiğini ve Bosna'daki Banyaluka bölgesine kadar yayıldığını belirtiyordu. Avusturya Hükümeti ile Sırbistan ve Karadağ prenslerinin silahlı kişilerin sınırlarından geçmesini engellemek için ellerinden geleni yaptıklarını ifade eden Conte, bununla birlikte, Bosna ve Hersek'i çevreleyen bütün devletlerin ve hatta Korint ve Steiermark gibi daha uzak bölgelerin az çok Slav ol-

⁴⁴ AMAE, H-2694, no: 117, 24 Ağustos 1875 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).

⁴⁵ AMAE, H-2694, no: 232, 25 Ağustos 1875 (Berlin Büyükelçisi Francisco Merry y Colom'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

duğunu ve doğal olarak asilerin taraftarı olduğunun da unutulmaması gerektiğini aktarmıştır. Çok sayıda Hırvat'ın yaşadığı İstanbul'da bile, asilere gönüllü ve para gönderen gizli bir komite kurulmuştu. Hatta birkaç gün önce İstanbul'da yaşayan Avusturyalı bir kontun odasına iki hançerli Hırvat kadın gelerek kendisini ofisinde bulunan bütün parayı asilere vermek zorunda bırakmışlardı. Conte, İstanbul'da bunların olduğu bir ortamda, Slav ülkelerinde neler yaşanabileceğini kestirmenin mümkün olamayacağını da vurgulamıştır.

İngiltere büyükelçisinin Sultan ile yaptığı mülakatta, kendisine asilere mümkün olan bütün tavizlerin verilmesini ve aynı zamanda da onları mağlup etmek için gerekli bütün tedbirlerin alınmasını önerdiğini belirten Conte, Sultan'ın bu tavsiyeyi kabul ederek, Varna garnizonu, Çumla ve İstanbul'dan beşer bin askeri bölgeye gönderdiği ve Ahmed Paşa'nın kumandasına verilen bu birliklerin, Bosna'dakilerle birleşerek asileri korkutacak bir ordu haline geldiğini aktarmıştır. Bununla birlikte, isyanın gerçekten belirtildiği kadar yayılmış olması durumunda, atılan bu adımların yakın zamanda Osmanlı Devleti lehine bir sonuca ulaşmasının mümkün olmadığını da ifade etmiştir⁴⁶. Conte, artık Osmanlı Devleti'nin isyanı bastırma ihtimaline şüphe ile bakmaya başlamıştı. Bunun en önemli nedeni, büyük devletlerin arabuluculuk çalışmalarına rağmen, bölgedeki Slav devletlerinin isyanı hem asker, hem gıda maddesi, hem de mühimmat açısından desteklemeleriydi.

Konuyla ilgili bir sonraki rapor, Viyana elçisi Torrepalma'ya aittir. Torrepalma, arabuluculuk faaliyeti ile ilgili olarak Viyana Hükümetinin ve Kont Andrassy'nin görüşlerini aktarmaktadır. Raporda, Andrassy'nin, Viyana'da kaldığı süre içerisinde Hersek İsyanı'nın "Avrupa Barışı" için tehdit oluşturmasının önüne geçilmesi için Rusya ve Almanya büyükelçileri ile müzakerelerde bulunduğu ancak St. Petersburg ve Berlin hükümetleri ile tesis ettikleri antlaşmadan memnun olmadığı ifade edilmiştir. Andrassy, kendisinin ve Prens Gorçakov'un nüfuzunu kullanarak, İngiltere, Fransa ve İtalya hükümetlerinin de arabuluculuk faaliyetlerine katılımlarını sağlamayı başarmıştı. Ona göre, bu uyum devam ettiği sürece Avrupa barışı da devam edebilirdi. Raporda, altı büyük devletin Hersek'teki konsoloslarının, asileri silah bırakmaları ve taleplerinin kanuni yollarla çözülememesi durumunda yeniden silahlı mücadeleye başlayabilecekleri konusundaki ikna çabalarının nasıl sonuçlanacağını büyük bir merak ve sabırsızlıkla beklendiği belirtilmektedir.

⁴⁶ AMAE, H-2694, no: 117, 24 Ağustos 1875 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).

Raporda, Avusturya’da asilerin nasıl görüldüğüne ilişkin de bilgiler aktarılmaktadır. Buna göre, Avusturya’da asilere karşı sempati besleyenler azınlıktaydı ve bunlar, *Orşova’dan Budva’ya kadar uzanan Sırp Krallığı*’nı kurmak için Avusturya’nın desteğini isteyen sınır bölgelerindeki Slavlardı. Bununla birlikte, Avusturya’da, Hersek ve Bosna’nın “Habsburgların esasının altında” birleşmesini zevkle kabul edecek bir grup da vardı. Bu grup, Venedik ve Lombardiya’daki başarısızlıklarını unutturmak için herhangi parlak bir silahlı mücadele yürütmek isteyen askeri kesimdi. Torrepalma, genel bir savaşla sonuçlanabilecek olan bu gibi durumlardan kaçınmanın yolunun, Avusturya ve Rusya hükümdarları arasındaki zayıf dostluğun geliştirilmesi olduğunu düşünüyordu⁴⁷.

Büyük Avrupa devletleri, Osmanlı Hükümeti ile asiler arasında arabuluculuk faaliyetlerini sürdürdükleri sıralarda, İngiliz *The Times* gazetesinin sorunun çözümüne ilişkin ortaya attığı ve bazı kesimler tarafından destek gören bir teklif, büyük Avrupa devletlerinin politik çevrelerini meşgul etmiştir: *Bosna ve Hersek’in Osmanlı Hükümeti’nden koparılmasının yerine, Romanya ve Sırbistan örneğindeki gibi hükümete bağlı ancak kendi kendini yöneten bir yapıya kavuşturulması*.

Sorunla öncelikli olarak ilgilenen büyük güçler, Türkiye’nin bütün yerleşimlerinde derin huzursuzluk üretmeyi amaçlayan bir fikre ve Bulgaristan’daki isyan sinyallerine destek vermeye karşı değildiler. Bununla birlikte, güçlü bir şekilde oluşumunu tamamlamış Romanya dışında, Balkan yarımadasındaki diğer toplumlara ne bağımsız bir devlet oluşturmak, ne de kendi kendilerini yönetmek için gerekli koşulları sağlamak mümkün değildi. Bu vilayetler, eğilimlerine ve değişik partilere göre derin bir şekilde ayrılıyorlardı ve kendilerine bağımsızlık verilmesi anarşiyi arttırmak ve kanlı savaşlar çıkarmak dışında bir şeye hizmet etmezdi. Şiddetli rekabet, bitmek bilmeyen felaketselere ve Barbarlık dönemlerindeki gibi muhteşem bir ıstıraba yol açabilirdi. Avusturya ve Rusya, rahatsızlık ve huzursuzluklarla dolu küçük devletlerin sayısının artmasını istemiyorlardı. Avrupa barışı açısından Hersek’in Osmanlı Devleti’ne bağlı kalması konusunda bütün büyük devletler hemfikirdi⁴⁸. İngiliz Hükümeti’nin isyanı yatıştırmak amacıyla arabuluculuk yaptığı dönemde, *The Times* gazetesinin böyle bir teklifte bulunması, kamuoyunun İngiliz Hükümeti ile aynı fikirde olmadığını göstermekteydi. Nitekim Avusturya ve Rusya’da da iki devletin öncü bir rolle arabuluculuk yapmaya çalışmasına rağmen

⁴⁷ AMAE, H-2694, no: 142, 26 Ağustos 1875 (Viyana Büyükelçisi El Conde de Torrepalma’dan Dışişleri Bakanlığı’na).

⁴⁸ AMAE, H-2694, no: 130, 28 Ağustos 1875 (St. Petersburg Büyükelçisi Nedmar’dan Dışişleri Bakanlığı’na).

isyana en azından manevi olarak destek veren kesimler azımsanamayacak miktardaydı.

The Times gazetesinin ortaya atmış olduğu teklifin etkileriyle ilgili diğer bir rapor, Colom tarafından gönderilmiştir. 31 Ağustos 1875 tarihli raporda, Osmanlı Hükümeti'ne haraç ödemeleri şartıyla, Bosna ve Hersek'te yeni bağımsız devletin kurulması fikrinin, günden güne zemin kazandığı, Rus gazetelerinin de bu teklifi destekledikleri ve 31 Ağustos tarihli *National Zeitung* ve *Berlin Post* gazetelerinde de Hersek'in Osmanlı Devleti'nden ayrılmasının olumlu karşılandığı bildirilmiştir. Colom'a göre, Berlin ve Petersburg hükümetlerinin bu teklifi desteklemeleri durumunda, "nüfusları hiçbir zaman dünya siyasetini yürüten Almanya ve Rusya imparatorlarının kararlarına karşı gelmeye yetmeyen" Paris Antlaşması'nın imzacı devletlerinin de kendilerine destek vermek zorunda kalacağını ve bu durumda da sözü edilen devletin kuruluşunun kesin olarak gerçekleştirilebileceği belirtilmiştir⁴⁹. Her ne kadar *The Times*'ın teklifi ve Rus ve Alman gazetelerinin bu teklifi desteklemesi, Hersek'in muhtariyet yönetimine ilişkin bir kamuoyu oluşturmuşsa da büyük Avrupa devletlerinin hükümetleri bu teklife sıcak bakmamışlardır.

The Times gazetesinde yayınlanan Türkiye'nin işgaliyle ilgili mağrur ve düşmanca diğer bir haberin, İstanbul'da büyük bir şaşkınlıkla karşılandığını bildiren Conte, bu haberin Babıâli'deki bir meslektaşına telgrafla iletildiğini aktarmıştır. Conte, meslektaşının kendisine, Türklerin, İngiliz Hükümeti'nin dostluk konusunda devamlı olarak verdiği güven ile basının yayınladığı haberler arasındaki çelişkiye bir türlü anlam veremediklerini söylediğini, bu haberin İngiltere'nin Türkiye'deki en büyük bankasını ve çok sayıdaki İngiliz tüccarı da oldukça endişelendirdiğini ve bu kişilerin yeni yatırımlar yapmaktan kaçındıklarını söylediğini ifade etmiştir⁵⁰.

Bununla birlikte, büyük devletler, Slav ülkelerinin sempatilerini de kaybetmek istemiyorlardı. Bu nedenle özellikle Rusya ve Avusturya, Osmanlı Hükümeti'nin Slav asilerinin bütün taleplerini karşılamasını istiyorlardı. Conte'ye göre, isyanın başlangıcından beri iki zor nokta vardı. Bunlardan ilki, silahlı mücadeleye başlamış olan asilerin, en azından Bosna'daki din kardeşleri ile birlikte yarı bağımsız bir yönetim istemeleriydi. Bu fikir, iki noktadan hareketle Osmanlı Hükümeti'ni rahatsız edecekti. Öncelikle Hersek'in ardından Teselya, Bulgaristan ve Arnavutluk

⁴⁹ AMAE, H-2694, no: 234, 31 Ağustos 1875 (Berlin Büyükelçisi Francisco Merry y Colom'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

⁵⁰ AMAE, H-2694, no: 120, 31 Ağustos 1920 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).

da böyle bir yönetime kavuşmak isteyebilir ve bu örnek çerçevesinde isyana kalkışabilirlerdi. İkinci nokta ise Bosna'da eşit miktarda Hıristiyan ve Müslüman olmasına rağmen Hersek Hıristiyanlarının ne Türklere bağımlı kalmak ne de Türklerin kendilerine bağlı kalmasını istememeleriydi.

Conte, raporunda, diğer bir karanlık noktanın da Sırbistan sorunu olduğunu belirtmiştir. Büyük güçler, Prens Milan'ı baskılara karşı koymaya devam etmesi konusunda teşvik ediyorlardı. Ancak Sırbistan'ın kendini isyanın ateşine kapılması durumunda, Osmanlı Hükümeti, kendi yasal hakkını kullanarak, bu prensliği askeri olarak işgal edebilirdi ve Rusya da buna müsaade edemezdi. Osmanlı Hükümeti, bütün olasılıklara hazırlıklı olmak için 60 tabur askerden yeni bir ordu teşkil etmeye başlamıştı. Ordunun karargâhı Niş şehri olacaktı. Ordunun konumlandırılması için mevcut Harbiye Nazırı Hüseyin Avni Paşa görevlendirilmişti.

İsyanın durumu hakkında güvenilir haberlerin azlığından yakınan Conte, çatışmaların oldukça az olduğunu ve iki tarafın da çatışmalarda kendisinin galip geldiğine ilişkin haberler aktardığını ifade etmiştir. O'na göre, muhtemelen asiler halen organizasyon aşamasındaydı ve şimdilik sadece faydasız çatışma ve saldırılarla Türk askerlerini yorgun düşürmeye çalışıyorlardı. Ne Trebin'i, ne Ludim'i, ne de çok sayıda Hıristiyan'ın kendilerine katıldığı Bosna'yı alabilmişlerdi. Bununla birlikte, her gün yeni kuvvetler asilere katılıyordu. Bazıları 10.000 kişinin, bazılarıysa 4.000 kişinin asilerin saflarına katıldığını iddia ediyordu.

Bu sıralarda, fevkalade memuriyetle Hersek'e tayin edilen Server Paşa, asilerin talep ve şikâyetlerini dinlemek ve nasihatlerde bulunmak üzere yola çıkarak önce Türk topraklarında bulunan Dalmaçya limanı Klek'e gitmişti. Oradan da şu sıralar büyük güçlerin farklı komisyonlarının bulunduğu noktalar olan Trebin veya Mostar'a geçecekti. Conte'ye göre Türk hükümeti için diğer bir zorluk da savaş kaynağının bulunamaması olacaktı. Osmanlı Hükümeti, üç gün önce Galata'da iki milyon Türk Lirası yani 46 milyon Frank aramaya başlamıştı; ancak henüz bu parayı bulamamıştı. Yabancı şirketlere başvurmak istedilerse de Almanya ve İngiltere basınında yayımlanan makaleler, Osmanlı Hükümeti'nin kredi güvenilirliğine büyük bir darbe vurmuştu. Bu arada, başlayan reformlar da büyük ölçüde askıya alınmıştı. Conte, Sultan'ın reform projelerini ilan edeceğini düşünmediğini ve kendisine göre Esad Paşa hükümetinin istifa etmesinin hata olduğunu da vurgulamıştı⁵¹. Bu raporun gönderildiği sıralarda, Hersek'in Osmanlı Devleti'ne bağlı

⁵¹ AMAE, H-2694, no: 120, 31 Ağustos 1920 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri

kalmaması konusunda hemfikir olan ilgili Avrupa devletlerinde, Sırbistan'ın takınacağı tavrı da merak ve endişe konusuydu.

İstanbul elçisi Conte'nin 2 Eylül 1875 tarihli raporunda da bu husus gündeme gelmişti. Conte, altı büyük gücün büyük alaka gösterdikleri iki sorun olduğunu vurgulamaktaydı. Türk hükümetinin asilere karşı başlattığı askeri harekâtın gelişimi ve Sırbistan'ın tutumu. İlk sorunla ilgili olarak, General Ahmet'in beraberindeki kuvvetlerle birlikte, Klek'e giderek, orada hâlihazırda mevcut olan orduyla birleştiğinin bilindiğini ifade eden Conte, Derviş Paşa'nın da jandarma ve ihtiyat kuvvetleriyle, Bilikje bölgesinde müstahkem bölgeye ulaşarak asileri kolayca Dalmaçya sınırına kaçmaya zorladığını belirtmiştir. Conte'ye göre, isyanın neredeyse zirve noktasına ulaşmış olması göz önüne alındığında, resmi ve güvenilir yollarla haberi gelen bu silahlı yaptırımın önemi kalmıyordu.

Conte, ikinci sorunun yani Sırbistan'ın tavrının da netleşmeye başladığını ifade etmekteydi. Buna göre, Sırbistan'da seçimleri radikal parti kazanmış ve Panslavist fikirleriyle tanınan Ristich Bey nezdinde kurulan bakanlık, asilere maddi yardım sağlamaya söz vermişti. Conte, bu durumla ilgili olarak, Sırbistan sınırındaki Niş'te yeni bir ordu kuran Osmanlı Devleti'nin enerjik tavrı karşısında, yeni bakan Ristich'in hiçbir şeye cesaret edemeyeceğini düşündüğünü ve zaten kendisinin de Osmanlı temsilcisine gönderdiği telgrafla, asilerle işbirliği yapılmayacağına ilişkin geniş güvencelerini yenilediğini bildirmektedir.

Bununla birlikte Conte'ye göre isyan ciddiyetini kaybetmemiştir. Artık asiler, Server Paşa ile birlikte Mostar'ta bulunan altı büyük gücün temsilcilerinin korumasında olacaklarını düşünüyorlardı. Büyük ihtimalle, isyan iyi gitmezse ve Sırbistan hareketsiz kalmaya devam ederse, silahla elde edemediklerini kurnazlıkla elde edip edemeyeceklerini görmek için delegelerin karşısına çıkacaklardı. Türklerle direnmeye devam ederlerse, şüphesiz Sırbistan ve Karadağ gibi muhtariyet isteyecekleri de aşikârdı. Ancak Conte, Türk tarafının muhtemelen sadece isyanın başlangıç nedenlerini oluşturan dört noktanın çözüme kavuşturulmasına çalışılacağını ve asilerin bu talebine kulak asılmayacağını düşünüyordu: *Aşar vergisinin kaldırılması, geç ödemelerin hoş görülmesi, en azından gelirler üzerindeki vergilerin önemli ölçüde*

Bakanlığı'na). Osmanlı Hükümeti, asilerle yapılan savaşları finanse etmek ve Ocak ayı borç taksitlerini ödemek için aradığı borç parayı Galata'da buldu. Bu borçlanma 1,5 milyon Türk Lirası veya 37 milyon Frank tutarındaydı. Bkz. AMAE, H-2694, no: 121, 2 Eylül 1875 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na); AMAE, H-2694, no: 146, 15 Aralık 1875 (St. Petersburg Büyükelçisi Nedmar'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

*azaltılması ve son olarak Türk karargâhının uzaklaştırılması ve yerel jandarmanın oluşturulması*⁵².

Avrupa devletlerinin isyana karşı tutumu, Sırbistan'ın tutumunu etkileyen en önemli faktördü. Avrupa devletleri, Sırp Prensi Milan'ın isyana destek vermesini engellemeye çalışıyorlardı. Bununla birlikte, Sırp kamuoyunda büyük bir savaş yanlısı eğilim vardı. Sırbistan, gerek Osmanlı Devleti'nin Niş'te oluşturduğu yeni ordudan çekinmesi nedeniyle ve gerekse Avrupa devletlerinin telkinlerinin etkisiyle, isyanı el altından desteklemesine rağmen siyasi tarafsızlığını sürdürüyordu. Conte, bu tarafsızlığın, asileri yola getireceğini ve en azından Osmanlı ve Avrupa temsilcileriyle görüşmeye iteceğini düşünüyordu.

Bu doğrultuda, asiler Avrupa devletlerinin temsilcileriyle bir mülakat yapmışlardı. Bu mülakat, Hersek meselesinde uzlaşma beklentilerinin azalarak devam etmesine neden olmuştu. İsyanın liderlerinin kibirli cevabı, kendilerinin beklentilerini ortaya koymaktaydı. Konsoloslara verdikleri cevapta, Türk toprakları içerisinde barış görüşmelerine girmelerinin ve Osmanlı Hükümeti'nin herhangi bir temsilcisi ile herhangi bir görüşme yapmalarının söz konusu olmadığını belirtmişlerdi. St. Petersburg elçisi Nedmar, isyan eden vilayetlerden St. Petersburg'a gelen insanların ve yerli toplumların asilerle aynı fikirde olmadıklarını belirtiyordu. Onlara göre bu isyanı, *her zaman anarşi ve düzensizliklerin bulunduğu ve kendilerine zarar vermeyecek bölgelerde devrim ve yıkımları teşvik etmeye hazır bulunan kozmopolit demagoglar* çıkarmıştı.

Nedmar, raporunun devamında, Sırbistan ve Karadağ'ın durumu ile ilgili huzursuzluklarını da dile getirmişti. Aktardığına göre, Sırbistan, korkunç bir anarşi içerisindeydi ve Prens Milan devrimcileri dizginlemede yetersiz kalıyordu. Karadağ Prensi Nikola ise daha da beter bir durumdaydı ve savaşçı gelenek ve içgüdüleri bulunan son derece heyecanlı fanatik destekçilerini bile elinde tutamaktan korkuyordu. Nedmar, ortada Rusya Hükümeti'nin düşündüğünden bile daha ciddi bir durum olduğunu belirtmekteydi⁵³. Bu rapor, bütün Herseklilerin isyana taraftar olmadığını da bir göstergesi olmasının yanında, Sırbistan ve Karadağ'daki tehlikeli durumu da ortaya koymaktadır. Rapora göre, bu iki prenslikteki savaş taraftarları neredeyse tutulamaz hale gelmişti.

1875 yılı Kasım ayına gelindiğinde, Osmanlı Hükümeti halen isyanı bastıra-

⁵² AMAE, H-2694, no: 121, 2 Eylül 1875 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na)

⁵³ AMAE, H-2694, no: 146, 15 Aralık 1875 (St. Petersburg Büyükelçisi Nedmar'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

mamıştı ve asiler silahlı mücadelelerini sürdürüyorlardı. Bu süreçte büyük Avrupa devletlerinin farklı çıkarları nedeniyle de sorun daha karmaşık bir hal alıyordu. Özellikle Avusturya ve Rusya'nın tavırlarında yaşanan değişimler dikkat çekici bir hal almaya başlamıştı. İsyanın bir an evvel sonlandırılmasını isteyen bu iki devlet, bir taraftan da asilerin sempatisini kaybetmemek için uğraşıyorlardı. Viyana elçisi Torrepalma'nın 9 Kasım 1875 tarihli raporunda da bu konu ile ilgili bilgiler aktarılmaktaydı. Torrepalma, Rusya'nın Sırbistan'a ve Karadağ'a iki ülkedeki mülteciler için alenen 30.000 Ruble gönderdiğini, bunun yanı sıra her türlü maddi yardımcı yaptığını ve artık bunları gizlemeye çalışmadığını bildirmekteydi. Bunun yanı sıra, Rusya, ayaklanmanın nedenlerini haklı buluyor ve manevi olarak da isyanı destekliyordu. Torrepalma, Rusya'nın sorunun kısa süre içerisinde sonlandırılması ve asilerin diplomatik müzakerelerle istediklerini elde etmesi konusundaki faaliyetlerinin, Osmanlı Hükümeti'ni, St. Petersburg ve Viyana hükümetleriyle uyum içerisinde hareket etmeye zorlayacağını düşünüyordu.

Avusturya Hükümeti ise henüz Rus resmi gazetesinde asileri kurtarma arzularının yayımlandığı deklarasyonla ilgili açıklama yapmamıştı. Her konuda düşüş yaşamaması (siyasi, askeri ve ekonomik) nedeniyle, Viyana'da Osmanlı Hükümeti'nin isyanı kontrol altına almasına olan güven kaybedilmişti ve sonsuza kadar Türkiye ile Hıristiyan vilayetler arasında mevcut siyasi, sosyal ve idari koşulların iyileştirilmesi arzu ediliyordu⁵⁴.

c. Andrassy Notası ve Nota Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

Osmanlı Hükümeti'nin isyanı bastırmak konusundaki başarısızlığı ve büyük Avrupa devletlerinin arabuluculuk faaliyetlerinin sonuçsuz kalması üzerine, Almanya, Rusya ve Avusturya başvekilleri Berlin'de toplanmışlar ve Avrupa'da barışı tehdit eden isyanın yatırılması konusunda uygulanacak politikayı kararlaştırmışlardır. Aldıkları kararlar, Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Andrassy'nin fikirleri doğrultusunda idi. İngiltere Hükümeti de Andrassy'nin fikirlerine bağlı kalma kararı almıştı. Nedmar, 11 Aralık 1875 tarihli raporunda, bu kararın, Rus politik çevrelerinde keyifle karşılandığını, ancak Rus Hükümeti'nin geleneksel Doğu politikasının hiçbir noktasını terk etmemesine rağmen Avrupa hükümetlerinin eski hırslı projelerinden vazgeçtiklerinin görüldüğünü ifade etmektedir.

Nedmar, İngiltere'nin Kont Andrassy tarafından geliştirilen reform projesini destekleyen hükümetlerden ayrı hareket etmeyeceğine inanıldığı, ancak Viyana

⁵⁴ AMAE, H-2694, no: 187, 9 Kasım 1875 (Viyana Büyükelçisi El Conde de Torrepalma'dan Dışişleri Bakanlığına).

Hükümeti'nin “devlet sırrı” olarak addettiği girişimin uygulanmasının oldukça zor olduğunu belirtmektedir. İsyancı vilayetlerin sakinleştirilmesi için yetersiz kalmıştı ve Osmanlıların reformcularının yetersizliği göz önüne alındığında, büyük güçler, Hıristiyan toplumların taleplerini karşılayacak ve barışı sağlayacak olan reformları dikte etmek zorunda kalabilecekti. Nedmar'a göre, Osmanlı Hükümeti, Avrupa hükümetlerinin tavsiyelerine müteşekkir olmalı ve iç meselelerindeki girişimlerinde bütün haklı taleplere duyarlı kalmalıydı⁵⁵. Andrassy Notası, Osmanlı Hükümeti'ne 31 Ocak 1876 tarihinde teslim edilmiştir. Ancak bu rapordan anlaşıldığına göre, notanın hazırlanmasına önyak olan kuzeyli üç devletin yanı sıra İngiltere de Andrassy'nin fikirlerinden haberdardı ve bunları onaylıyordu. Bu sırada Osmanlı Sultan'ı da yayınladığı irade ve fermanlarla isyanı sakinleştirmeye ve asilerin şikâyetlerini ortadan kaldırmaya çalışıyordu.

Conte, Osmanlı Sultan'ının Reform Fermanı'ndan (kaynaklarda Adalet Fermanı olarak geçiyor) haberdar olan büyük güçlerin, bu reformları yeterli ve Kont Andrassy'nin projesiyle uyumlu bulduklarını, ancak Osmanlı Hükümeti'nin bu reformların yakın zamanda yürürlüğe konulması konusunda resmi garantiler sunmadığı sürece verimli olmayacağını veya isyanı bastıramayacağını düşündüklerini belirtmektedir. Conte, üç büyük gücün, birkaç gün önce diğer hükümetlerle iletişim kurarak, projeyi desteklemeleri durumunda, Sultan'ın reformları uygulamasını sağlamak için güçlerini birleştirmeleri gerektiğini kendilerine bildirdiklerini de aktarmaktadır. Ona göre, Fransa yakın zamanda projeyi destekleyecek gibi görünüyordu ve İngiltere de kısa süre içerisinde bu projede hemfikir olacaktı. İtalya geleneksel olarak İngiltere'yi izleyecekti. Ancak üç Batı hükümetinin destekleri sınırlı olacaktı ve bu nedenle de önemli kazanımlarının olması şüpheliydi⁵⁶. Zira, Fransa, Almanya ve İtalya, Viyana Memorandumu'nu açıkça onaylarken, İngiltere, projenin uygulanma yöntemi konusunda çekincelerini ortaya koymuştu. Rusya ise projenin doğurabileceği sonuçlara olan güvensizliğini bildirmişti⁵⁷. Rapordan anlaşıldığına göre, Andrassy'nin reform projesi, Osmanlı Devleti dışında bütün büyük Avrupa devletleriyle paylaşılmış ve onların da desteği sağlanmaya çalışılmıştı. Osmanlı Hükümeti'nin reformlar yapması konusunda bütün büyük Avrupa devletleri hemfikirdi. Bununla birlikte, İngiltere ve Rusya, bu reformların sorunu çözeceğine inanmıyorlardı.

⁵⁵ AMAE, H-2694, no: 10, 11 Aralık 1875 (St. Petersburg Büyükelçisi Nedmar'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

⁵⁶ AMAE, H-2694, no: 5, 4 Ocak 1876 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).

⁵⁷ AMAE, H-2694, no: 16, 8 Şubat 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

Andrassy'nin projesinin Osmanlı Devleti'ne teslim edilmesinin ardından, İspanya'nın İstanbul elçisi Conte'nin yokluğunda maslahatgüzar olarak görev yapan A. Ruada, 8 Şubat 1876 tarihinde kaleme aldığı raporunda, reform projesinin önceki gün Osmanlı Hükümeti tarafından prensipte kabul edildiğini, ancak Hariciye Nazırı Raşid Paşa'nın, kuzeyin üç ülkesinin büyükelçileri ile bir görüşme yaparak, kendilerine şunları söylediğini aktarmıştır:

“İsyancı vilayetlerde barışın sağlanması konusunda garantör devletlerin temsilcileriyle hemfikir olan Sultan'ın Hükümeti, Avusturya Hükümeti tarafından teklif edilen ve prensipte kabul edilen reformlar için yaptırımlar teklif edecektir. Ancak arzulanan barışın daha hızlı gelmesi için öncelikle Kuzey devletleri tarafından önerilen güvencelerin yazılı olarak alınması gerekmektedir.”

Ruada'ya göre, Raşid Paşa, içerisinde bulunduğu durumu kabul ederek ve notayı kabul etmekten kaçınarak, ülkesinin onuruna uygun bir şekilde, Sultan'ın yeni reformları başlatacağına dair güvence vermişti; ancak belirtilen etkileri yaratmazsa, sorumluluğu teklifte bulunanlara yükleyecekti. Ayrıca, eğer öngörülemez yeni karışıklıklar mevcut durumu tamamen değiştirmezse, bu reformlar sayesinde, Osmanlı Devleti hâlihazırdaki bütünlüğünü koruyacaktı⁵⁸. Artık Osmanlı Hükümeti Andrassy Notası'ndan haberdardı ve teklif edilen reformların başarısız olması durumunda sorumluluğu üzerinden atmak istiyordu. Ancak nota hükümete şifahi olarak bildirilmişti ve herhangi bir belge bulunmamaktaydı. Bu nedenle de bu reform projesinin kendisine yazılı olarak bildirilmesini istemişti.

Osmanlı Hükümeti'nin büyük devletlerden talep ettiği yazılı beyanın gönderilmesinin ardından, Sultan Abdülaziz, Kont Andrassy'nin notasındaki önerileri kabul ettiğini bildiren bir irade yayınlamıştır⁵⁹. İspanya'nın İstanbul maslahatgüzarı A. Ruada, 14 Ocak 1876 tarihli raporunda, bu iradenin aynı gün içerisinde yayınlandığını ifade etmektedir. Kaynaklarda ise Osmanlı Hükümeti'nin Andrassy Notası'nı 12 Şubat tarihinde kabul ettiği belirtilmektedir.

Osmanlı Sultan'ının uygulamayı kabul ettiği, Andrassy'nin reform projesinin içerdiği beş nokta şunlardı:

⁵⁸ AMAE, H-2694, no: 16, 8 Şubat 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

⁵⁹ AMAE, H-2694, no: 19, 14 Şubat 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

1. Tam bir dini özgürlük sağlanması,
2. Vergi kiralamasının kaldırılması,
3. Bosna ve Hersek'in vergilerinin yine aynı vilayetin çıkarına kullanılmasını garanti eden ve 12 Aralık fermanına uygun bir şekilde memurların denetimi altında olacak bir kanun çıkarılması,
4. Büyük devletler tarafından teklif edilen ve 2 Ekim 1875 tarihli irade ve 12 Aralık 1875 tarihli fermanla ilan edilen reformların yürütülmesini denetlemek için eşit sayıda Müslüman ve Hıristiyan'dan oluşan özel bir komisyon kurulması,
5. Son olarak, kırsal toplulukların tarımsal durumunun iyileştirilmesi.

Ruada, Osmanlı Hükümeti'nin reform yoluna girmesi ve ciddi olarak kabul ettiği hususları uygulaması durumunda bile hükümetin sözlerine şüpheyle bakan ve hatta hiç güvenmeyen asilerin hemen silah bırakmasına ihtimal verilmediğini ifade ederek, şu soruları sormuştur: İsyancı vilayetler tarafından gereksiz bir direniş olasılığına karşı Avusturya'nın manevi taahhüdü çerçevesinde tavır ne olacaktı? İsyanı sona erdirmek için kendi yetkisiyle de olsa silahlı müdahale önerildiğinde Osmanlı Hükümeti'nin tavrı ne olacaktı? Bu konuda kehanette bulunmanın zor olduğunu belirten Ruada, Sultan'ın hükümetinin, sonuçta isyanı bastırmaya muktedir olmadığını deklare edeceğini ve büyük devletlerin, özellikle de Avusturya'nın, sözlerine tutarlı davranarak isyanı güç kullanarak bastıracağını düşünmekteydi⁶⁰. Sultan Abdülaziz, Andrassy Notası'nı kabul ederek büyük bir yükümlülük altına girmiş olsa da bu yükümlülüğü bir nebze de olsa notayı teklif eden devletlere yüklemişti. Bu nedenle, isyanın Osmanlı kuvvetleri tarafından bastırılmaması durumunda izlenecek olan yöntemler de belirsizliğini korumaktaydı. Bununla birlikte, Sultan'ın iradesinin ardından, asilerin direnişinde zayıflamalar da baş göstermiştir.

Bu durum, Ruada'nın 28 Şubat 1876 tarihli raporunda da vurgulanmaktaydı. Ruada, Sultan'ın Kont Andrassy'nin teklif ettiği reformları kabul ettiği günden beri, Hersek isyanının fark edilir bir şekilde tükenme eğiliminde olduğunu ve pek çok yerli asinin meşru yetkililere teslim olarak, kendilerine bahşedilen aftan faydalandıklarını aktarmaktadır. Ancak yine de Sırplar ve Karadağlılar ile oldukça önemli miktarda asiden oluşan bir çekirdek mevcuttu ve bunlar silah bırakma

⁶⁰ AMAE, H-2694, no: 19, 14 Şubat 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

fikrine karşı inatla direniyorlardı. Osmanlı hükümetinin sözlerine güvenmiyorlar; Hersek'i "Türk Boyunduruğu"ndan kurtarmak ve orada kendi ülkelerindeki gibi "muhtariyet" yönetimi kurmak için savaşıyorlardı.

Ruada'ya göre, Türkiye'ye vergi veren üç ülkenin (Hersek, Sırbistan ve Karadağ) beklentisi ve eğilimi de bu yöndeydi. Ayrıca prensliklerin de Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki endişeli sınır devletlerinden yardım aramaları garip değildi. Osmanlı Devleti'nin ne kendisine vergi veren devletlerden korkusu vardı, ne de asiler topraklarının doğu kısımlarına herhangi bir tehdit oluşturuyordu. Üç İmparator'un, Avrupa barışının korunması konusunda samimi olmadıklarını belirten Ruada, Avusturya'nın Bosna ve Hersek'te en ufak bir girişiminin, Moskova askerlerinin, Rus İmparatorluğu'na bağlanmak isteyen Ermenistan'ı işgal etmeye yönlendireceğini düşünmekteydi.

Bu süreçte, Avusturya Hükümeti, sınır yetkililerine daha katı emirler göndererek asilerin yardım almasının önlenmesini emretmişti. Avusturya İmparatoru Francisco-Jose, büyük popülerliğe sahip olan Dalmaçya valisi Rodich'i Viyana'ya çağırarak, "neye mal olursa olsun asilerin boyun eğmesi için bütün kaynaklarını ve etkisini kullanmasını" istemişti. Sırbistan Prensi Milan da iki yıl önce Sultan'la küçük Sovornik'in sahipliği konusunda anlaşmazlık yaşamasına rağmen, Hersek isyanında, bağlı olduğu devlete karşı büyük bir sadakat sergilemişti. Bölgede herhangi bir tür askeri müstahkem kurulmayacağına ilişkin söz veren Milan, bu tarz tatsızlıkların ve karışıklıkların tekrarlanmasını istemediğini ortaya koymuştu.

Ruada, raporunda, Osmanlı tarafındaki gelişmelere de yer vermiştir. Ona göre, Osmanlı Hükümeti, reformları resmi olarak başlatmak istiyordu. Bu amaçla, Viyana'daki eski büyükelçi Haydar Efendi ile yüksek rütbeli memurlardan Slav kökenli Hıristiyan Wassa Efendi, yakın zamanda isyanın sonlandırılması amacıyla Andrassy tekliflerini yürürlüğe koymak için oluşturulan komisyonların başkanlığına getirilmişlerdi. Bu ikiliye, verilen sözlerin tutulması ve reformların uygulanması için gerekli tedbirleri almaları için geniş yetkiler de verilmişti⁶¹. Ruada, aktardığı hususlar çerçevesinde, isyanın kısa süre içerisinde bastırılacağını öngörmekteydi.

Ruada'nın bir sonraki raporu, askeri gelişmeler konusundaydı. 13 Mart 1876 tarihli raporda, ayın 10'unda, asilerin aniden ortaya çıkan büyük birliklerinin,

⁶¹ AMAE, H-2694, No: 25, 28 Şubat 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

Maradovitza yakınlarında Osmanlı kuvvetlerini zor durumda bıraktıklarına ilişkin bir söylenti yayıldığı, ancak o sıralarda basında ve resmi kaynaklarda, Hersek'teki asilerin yakında silah bırakacaklarına, isyanın sona ereceğine ve Doğu'da ciddi olayların yaşanması korkusunun tamamen ortadan kalktığına ilişkin haberlerin yayıldığı aktarılmaktaydı. Osmanlı Hükümeti, Hersekliilerin sözde zaferi ile ilgili söylentiyi hemen resmi olarak yalanlamıştı. Buna karşılık isyanın liderleri artık bağımsızlık ve "Müslümanların Boyunduruğu"ndan sonsuza kadar kurtulmak için savaştıklarını deklare ederek, maskelerini çıkarmış ve gerçek amaçlarını ortaya koymuşlardı. Ruada, birkaç gün içerisinde neredeyse bütün asilerin affa başvurucaıklarının düşünüldüğü sırada, yeniden saldırgan asi birliklerin ortaya çıkmasının büyük endişeye yol açtığını, bu beklenmeyen inatçılığın, Avusturya hükümetinin isyanı her açıdan boğma taahhüdünü yerine getirmesiyle sonuçlanabileceğini ifade etmiştir⁶². Yaşanan gelişmeler, Osmanlı Hükümeti'ni olduğu kadar Avusturya Hükümeti'ni de zor duruma sokmaya devam etmekteydi. Nitekim Osmanlı kuvvetleri isyanı bastıramazsa, Avusturya, bölgeye askerî müdahalede bulunmak zorunda kalabilecekti.

Osmanlı Hükümeti, yaşanan son gelişmelerin ardından, ihtiyat birliklerini silahlaltına alarak bu birlikleri deniz yolu ile bölgeye gönderiyordu. Ahmed Muhtar Paşa da büyük bir orduyla, isyanın karargâhı olan ve halen binlerce asinin bulunduğu Piva'ya hareket etmişti. Bu sırada, büyük devletlerin kendilerine olan sempatisi nedeniyle asiler, azimle savaşa devam etmek ve güç kullanarak emelleri olan muhtariyet yönetimine ulaşmak istiyorlardı. Ruada'ya göre, sınır topluluklarının Osmanlı Hükümeti'ne sadakatlerini sürdürmeleri ve mutlak tarafsızlıklarını korumaları durumunda, Osmanlı kuvvetleri, isyanı bastırmak için yeterli kuvvete sahipti.

O'na göre, Rusya'nın Doğu'daki emellerinden vazgeçmeksizin olayları geri planda takip ettiği sırada, Avusturya'nın bu zor ve şüpheli sorunun çözümü konusunda, doğrudan bir adım atmış olmasından dolayı dertli olduğuna şüphe yoktu. Ruada, bu konuyla ilgili olarak, Viyana'dan kendisine ulaşan ve Osmanlı siyasi çevrelerinde dalgalanma yaratan yazının bir paragrafını aktarmaktadır:

"Rusya Doğu'da ne istiyor? İstanbul yolunu kapatan Avusturya'ya zarar vermek. General İgnatıyev ne yaptı? Mahmud Paşa ve Kont Zichy'yi yakın arkadaşları olarak seçti ve onları birbirleriyle aldatmaya çalıştı. Bazıları

⁶² AMAE, H-2694, No: 30, 13 Mart 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

[Rusya'nın] başaramadığını düşünebilir, ancak Avusturya'nın Hersek'i yatıştırma sözü vermesi ve şimdiden kendilerine bir milyondan fazlaya mal olan mültecilerin masraflarını üstlendiği göz önüne alındığında bence başarılı oldu.”

General İgnatiyev'in, Andrassy Notası'ndaki reformların sonuçlarına inancının olmadığını düşünen Ruada, asilerin boyun eğmesinin Rus planlarının bir parçası olmadığını ve Rusya'nın büyük nüfuz sahibi olduğu bölgeyi Avusturya Hükümeti'ne bırakmaya razı olmayacağını vurgulamaktadır. Ona göre, Osmanlı Hükümeti, barışın sağlanması için bir fedakârlık olarak Zoubezi dağlarını vermeyi kabul edebilirdi, ancak Avusturya, Ragusa ile Cataro ağzlarının doğrudan iletişimini sağlayacak bu bölgeyi ne kendisi isterdi, ne de Rusya ile dostluğu nedeniyle gelecekte bazı zıtlıklar yaşanması muhtemel Karadağ'a verilmesini kabul ederdi⁶³. Ruada, bu raporunda, Avusturya Hükümeti'nin Hersek isyanının bastırılması konusunda oynadığı öncü rolün Rusya'ya verdiği rahatsızlıkları ortaya koymaktadır. Ayrıca, Osmanlı Hükümeti'nin samimi bir şekilde reform projesini hayata geçirmeye çalıştığı sıralarda, gerek asiler ve gerekse Rusya'nın farklı planları olduğu da rapordan anlaşılmaktadır.

Ruada'nın 4 Nisan 1876 tarihli raporuna göre, Avrupa gazeteleri, Avusturya'nın enerjik tutumunun bir sonucu olarak Hersek İsyanı'nın yakın zamanda sona ereceğine ilişkin telgraf ve yazışmalar yayımlıyordu. Yazışmalarda, Dalmaçya Valisi Rodich'in barış heyetinin asilerle ve Karadağ Prensi ile sık sık müzakereler yaptığı ve 15 günlük ateşkes döneminde, Ahmed Muhtar Paşa'nın asilerle değil Rodich'le bir araya geleceği ifade ediliyordu. Rodich, isyanın liderleriyle görüşerek, kendilerine hükümetin ilan ettiği aftan faydalanarak silah bırakmanın gerekliliğini vurgulamıştı. Ancak ne komşu devletlerin genel barışın korunması politikasını desteklemeleri ne de Babıâli'nin reform projesini onaylamasının oluşturduğu yeni durum, sonsuza kadar “Müslüman boyunduruğu”ndan çıkacakları umuduyla hareket eden asilerin inadını kırmaya yetmemişti.

Rodich'le görüşen asilerin liderlerinin çoğu, komşu Hıristiyan toplumların yardım etmeyeceklerine inanmayarak dağlara geri dönmüştü. Bu süreçte, Bosna'da asilerden oluşan 6.000 kişilik bir ordu aniden ortaya çıkarak, Banyaluka ve Bekhe bölgesinde, Osmanlı ordularıyla ciddi çatışmalar yapmış ve Avusturya

⁶³ AMAE, H-2694, No: 34, 21 Mart 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

toprakları içerisinde, Karadağlılar ve Sırplarla birleşerek ilerlemeye başlamıştı. Ruada'ya göre, isyanın gelişimi, artık isyanın önemini hiç anlayamayan Osmanlı Hükümeti'nin lehine değildi. Osmanlı Hükümeti, isyanın başlangıcından beri asilerin kendiliğinden boyun eğmesini beklerken, her tür kaynağını faydasız bir şekilde tüketmişti. Ruada, henüz bir boyun eğmenin söz konusu olmadığını, politik zorlukların günden güne arttığını ve iflas etmiş bir hazineyle boğulmuş durumda olan Osmanlı Hükümeti'nin gerçekleştirilmesi imkansız teklifleri uygulayabileceğine artık kimsenin inanmadığını vurgulamıştır⁶⁴.

General Rodich ile isyanın liderleri arasında, 6 Nisan'da Sutorina'da yapılan görüşmelerin ayrıntıları, Torrepalma'nın 10 Şubat 1876 tarihli raporunda aktarılmıştır. Buna göre, General, Babıâli tarafından teklif edilen reformlarla ilgili bilgi vermiş ve bu teklifi kabul etmelerini ve silah bırakmalarını istemişti. Bu görüşme tamamen başarısız olmamıştı ve sözü edilen liderler, Rodich'ten böyle önemli bir konu ile ilgili karar vermek için 12 saat süre istemişlerdi. Gerçekten, ayın 7'sinde, isyankâr liderler Rodich'e düşmanlıkları sona erdirmek için talep ettikleri şartları bildirmişler ve Osmanlı Hükümeti'nin talep ettikleri şartları kabul etmeleri halinde silah bırakabileceklerini bildirmişlerdi. Ancak Torrepalma, bu taleplerin oldukça abartılı ve büyük güçlerin barışı sağlamak için yaptıkları her şeyin aksine olmaları göz önüne alındığında, bu ön şartların sonuçlarının ne olacağını öngörmenin kolay olduğunu ifade etmektedir. Asi liderleri, Bosna ve Hersek gayrimenkullerinin üçte birini, savaş nedeniyle yıkılan kilise ve evlerin tamirini, tohum, sığır ve tarımsal aletler, ahırlar inşa edilmesini, Bosna ve Hersek düzenli birliklerinin Niksiç, Holaç, Tolsa, Mostar, Trebin ve Plevalye ile Rus ve Avusturya ajanlarının ikamet ettiği her yerden küçük birlikler halinde çekilmesini, anlaşmanın büyük güçlerin garantisine altında olmasını talep etmişlerdi. General Rodich, asi liderlere verdiği kesin cevapta, bu taleplerin büyük güçlerin tekliflerinden çok daha fazlasını içerdiğini ve karşılanmalarının mümkün olmayacağını bildirmiştir.

Torrepalma, o sıralarda barışın kısa vadede sağlanabileceğine dair büyük bir güvensizlik olduğunu, her geçen gün gerçekleşen farklı olaylar dikkate alındığında sorunun çözüme kavuşmasından şüphe duyulduğunu ve Doğu'daki durumun daha ciddi ve karmaşık hale gelmesinin garip olmayacağını da raporunda belirtmiştir⁶⁵. Avusturya Hükümeti, isyanı yatıştırmak konusunda elinden geleni

⁶⁴ AMAE, H-2694, no: 40 4 Nisan 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığ'ına).

⁶⁵ AMAE, H-2694, no: 62, 10 Nisan 1876 (Viyana Büyükelçisi El Conde de Torrepalma'dan Dışişleri Bakanlığ'ına).

yapıyordu. General Rodich aracılığıyla asilerle barış müzakereleri yapılmış ancak asilerin şımarık ve inatçı tutumları nedeniyle, bir barış ortamı sağlanamamıştır.

Ruada, sonraki iki raporunda, politik alanda yaşanan yeni gelişmeleri aktarmaktaydı. 18 Nisan 1876 tarihli raporunda, isyanla ilgili şahsi öngörülerinin gerçekleşmeye başladığını, Rus politikasının, açıkça Viyana Hükümeti'nin teklifleriyle çelişkili bir hal aldığını, Kont Andrassy'nin tekliflerine sadık bir çizgide ilerlediğini, ancak her geçen gün yeni ve daha büyük zorluklarla karşılaşıldığını belirtmektedir. Viyana ve St. Petersburg'daki öngörülü politikacıların, asilerle ilgili görüşlerinin artık daha sabit olduğunu vurgulayan Ruada, Rusya'nın asilere karşı gizli sempatisi ve Sırbistan'ın sürekli tehditleri karşısında, Sultan'ın hükümetinin, altı garantör devlete gerçek durumu göstermesine ve egemenlik hakları lehine onlardan yardım istemesinin çok muhtemel olduğunu ifade etmektedir⁶⁶. 19 Nisan tarihli raporda ise Rusya'nın gizli kıskırtmalarının ve Osmanlı Hükümeti'nin isyanı bastırmadaki başarısızlığının sonucu olarak, Avusturya'nın iyi memurlarının, tamamen başarısız olduğu bildirilmektedir. Telgraflarda Osmanlı ordusunun Karadağ'a ve Sırbistan'a ilerleme emri aldığına ilişkin bilgiler verildiğini öne süren Ruada, Rusya'nın, Osmanlı ordularının Karadağ ve Sırbistan'ı işgal etmelerine izin vermeyeceğini ve mevcut durumun, Sırbistan'ın ve belki de Karadağ'ın savaşa katılmasından korkan diğer büyük devletler için de oldukça zor olduğunu aktarmaktadır⁶⁷. Bu rapordan da anlaşıldığı üzere, Avusturya'nın barışçıl bir şekilde isyanı bastırma politikası artık tamamen başarısız olmuştu. Bu başarısızlıkta, hiç şüphesiz, Rusya'nın asilere karşı sempatisinin ve onları desteklemesinin etkisi büyüktü. Rusya artık barışçıl politikalarını bir kenara bırakmaya başlıyordu.

Yaşanan bu politik gelişmeler karşısında, Ahmet Muhtar Paşa'nın bölgedeki Osmanlı ordularının başına geçmesinin ardından, asilerle Osmanlı kuvvetleri arasındaki mücadele tekrar Osmanlı Devleti'nin lehine dönmüştür. Ruada'nın bir sonraki raporunda, Muhtar Paşa'nın askeri başarılarından bahsedilmektedir. Rapora göre, Muhtar Paşa, düşman hatlarını yararak, sonunda gıda maddeleri ve cephane konvoyuyla birlikte Niksiç'e ulaşmıştı. Bu haber, İstanbul'da oldukça iyi bir etki uyandırmıştı ve gerçekten manevi olarak da büyük öneme sahipti. İsyanlılar, oldukça stratejik öneme sahip bir noktadan çekilmek zorunda kalmıştı. General İgnatiyev, kendi ajanlarından konuyla ilgili bilgi alamadığı için Muhtar

⁶⁶ AMAE, H-2694, no: 41, 18 Nisan 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

⁶⁷ AMAE, H-2694, no: 43, 19 Nisan 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

Paşa'nın kazandığı zaferle şüphesiz bakıyordu. Buna karşılık Henry Elliot ve Kont Zichy, bölgedeki ajanlarından bu haberi onaylar nitelikte bilgiler almışlardı. Neticede, durum Muhtar Paşa'nın görevlendirilmesinden sonra gözle görülür bir şekilde daha iyi hale gelmişti. Muhtar Paşa, zaferinin ardından gönderdiği telgrafta, *önceki gün hayatta kalma mücadelesinde büyük bir zafer kazandığını ve Allah'ın da yardımıyla isyanı sonlandıracağını* ifade ediyordu. Bu zafer pek çok beklentiyi de beraberinde getirmişti. Ancak Ruada'ya göre, sorunun çözümü için Osmanlı süngülerinin gücünden daha faydalı olacak olan şey Berlin konferanslarıydı ve sonuçlar da hiç şüphesiz farklı olacaktı⁶⁸.

Bu rapor, Ruada'nın son raporu oldu ve İstanbul elçisi Augusto Conte yeniden görevine başladı. Conte, görevine döndükten sonra, hükümetine 26 Haziran'da Muhtar Paşa'nın zaferiyle ilgili bir rapor gönderdi. Buna göre, Niksiç'in ikmal hakkındaki haberler, resmi kaynaklar tarafından onaylanmıştı. Muhtar Paşa, Niksiç'e ulaşarak, oraya 3.800 yük gıda maddesi ve cephane götürmüş ve gidiş ve dönüşünde asileri görmeksizin Duga boğazından geçmişti. Bu sonuç, asilerin ateşkesi kabul ettiğinin kanıtı olarak görülüyordu. Ancak Osmanlı generali asilere güvenmiyor ve yaşanan mağlubiyetlerin ardından asilerin moralinin bozulduğunu ve onların asilerin bazı Türk köylerindeki karakollara saldırılarını durdurduğunu düşünüyordu. Conte'ye göre, Hersek'teki Osmanlı kuvvetlerinin maddi ve manevi üstünlük kurması oldukça önemliydi ve bu üstünlük, asilerin silah bırakmalarıyla sonuçlanacak bir avantaj olarak görünüyordu⁶⁹.

Muhtar Paşa'nın zaferinin ardından Torrepalma, kaleme aldığı raporda, Osmanlı Devleti'nin Viyana elçisi Arifi Paşa'nın kendisine, isyankâr Dalmaçya ve Hersek vilayetleri sorununun sonunda çözüme kavuştuğunu ve kısa bir süre içerisinde Osmanlı Devleti'nin arzu edilen barış ortamına kavuşacağını söylediğini bildirmekteydi. Hersek Hıristiyanlarının isyanının kısa bir süre içerisinde sona ereceğinin açık olduğunu belirten Torrepalma, bu isyankâr vilayetlerde barışın sağlanması için büyük çaba sarf eden Paris Antlaşması'nın imzacılarına özellikle de Avusturya Hükümeti'ne karşı büyük bir güvensizliğin olduğunu ifade etmektedir. Torrepalma'ya göre, asilerin silahlı mücadeleye devam ettikleri, aynı şekilde Türklerin büyük kuvvetlerle karşılık verdikleri ve hepsinden öte ekonomik olarak isyankâr vilayetlere yardım edilmesi için toplam fonların yetersizliği devam ettiği

⁶⁸ AMAE, H-2694, no: 46, 2 Mayıs 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

⁶⁹ AMAE, H-2694, no: 83, 26 Haziran 1876 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).

sürece, bu sorunda hiçbir şeye karar verilemezdi⁷⁰. Son raporlardan anlaşılacağı üzere, durum artık Osmanlı Devleti'nin lehine işlemeye başlamıştı. Ancak bununla birlikte, Muhtar Paşa'nın Hersek'te kazandığı zaferler, başka bir sorunu da beraberinde getirdi: Sırbistan ve Karadağ Sorunu.

d. Sırbistan ve Karadağ'da Yaşanan Gelişmeler

Hersek İsyanı'nın başlangıcından itibaren, büyük Avrupa devletleri ve özellikle Rusya ve Avusturya, isyanın barışçıl yollarla bir an önce bastırılmasını sağlamak ve bu isyanın "Avrupa Barışı"na tehdit etmesini engellemek doğrultusunda faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu çerçevede, Slav halk tarafından çıkarılan isyana, aynı ırktan olmaları nedeniyle açık destek vereceklerini düşündükleri Sırbistan ve Karadağ prensliklerine de uyarılar yapılarak asilere destek olmaktan ve Osmanlı Devleti'ne düşmanlık beslemekten imtina etmelerini sağlamışlardı. Her ne kadar isyana el altından destek verseler de iki prenslik de büyük devletlerin tepkilerinden çekinerek, asileri alenen desteklememişlerdir. Ancak isyanın uzun süredir bastırılmaması ve Osmanlı Hükümeti'nin başarısızlıkları, bu iki prensliğin kamuoyunda isyana katılma eğilimini artırmış ve Sırbistan Prensi Milan ve Karadağ Prensi Nikola da bu eğilimin içerisine çekilmeye başlanmıştır.

Sırbistan'da yaşanan gelişmelerle ilgili ilk rapor, Ruada'nın hazırladığı 3 Mart 1876 tarihli rapordur. Raporda, Sırbistan'da karışıklıklar olduğunu ve bu karışıklıkların Osmanlı Devleti açısından bazı sorunlar ortaya çıkarılmasından çekindiğini belirten Ruada, bu tür haberlerin kaynağının Avusturya'nın Belgrat'taki diplomatik temsilcisi olduğunu ifade etmiştir. Rapora göre, bu haberin, Prens Milan'ın ülke yönetiminden çekilerek cumhuriyet ilan etmesini sağlamak için olayları abartan spekülâtorler tarafından çıkarıldığına ilişkin söylentiler de vardı. Ancak açık olan şey, Osmanlı Hükümeti'nin yeni Sırp Hükümeti'nin bitmek üzere olan Hersek İsyanı'nı yeniden alevlendirmesinden çekiniyor olmasıydı.

Raporun devamında, Sırbistan'da yaşanan karışıklıklara ilişkin bilgiler aktarılmaktadır. Buna göre, Sırbistan'da yetkililer, Krajevatz'daki belediye seçimlerini bahane ederek saldırgan fikirlerini uygulamaya geçirmek isteyen birkaç hayalperesti engellemişti. Bu sırada, hengâme, bağrışma ve hatta çatışmalar yaşanmış; ancak polis düzeni sağlamayı başarmıştı. Ruada, isyanın neredeyse sona erdiği bir anda, Sırbistan tarafından Andrassy'nin diplomatik eserini ve Osmanlı Hükümeti'nin fedakârlıklarını ortadan kaldırmak için yeni sorunların ortaya çıkabileceğini

⁷⁰ AMAE, H-2694, no: 59, 26 Mayıs 1876 (Viyana Büyükelçisi El Conde de Torrepalma'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

duymanın üzücü olduğunu ifade etmekteydi⁷¹. Sırbistan'da yaşanan bu gerilim, daha sonraki olayların da habercisiydi.

Ruada, konuyla ilgili 4 Nisan 1876'daki raporunda, alenen ve gizli olarak büyük ölçüde silahlanan Sırbistan'dan gelen haberlerin yatıştırıcı olmadığını, Sırp komisyonların Karadağ'a, Karadağlıların da Belgrat'a gönderilerek konferanslar, müzakereler ve teklifler yapıldığını ve böylece Sırp halkının tedirgin edildiğini bildirmektedir. Yaşanan gelişmeler üzerine, Rus ve Avusturyalı temsilciler, Prens Milan'a, Osmanlı Devleti ile savaşmaları durumunda tamamen yalnızlaşacaklarını ve çılgınlıklarının sonuçlarını ödemek zorunda kalacaklarını resmî olarak bildirmişlerdi. Bu bildiri, Prens Milan ve hükümetini oldukça etkilemiş ve Sırp hükümeti, muhtemel bir savaşı finanse etmek üzere Avrupa'dan kredi aramaya başlamıştı. Kredi bulunamayınca da milli kaynaklardan 12 milyon Frank temin edilmişti. Milan bu süreçte, Karadağ Prensi Nikola'nın da gizli niyetlerini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Ancak Nikola, St. Petersburg hükümetine derinden bağlıydı ve daimî arzularını, barışçıl bir hedefe ulaştırmak için kendisine daha önceden vermiş olduğu bütün sözleri inkar etmiştir⁷². Anlaşıldığı üzere, Sırbistan Prensi Milan, bir taraftan Osmanlı Devleti ile muhtemel bir savaşın hazırlığını yaparken, diğer taraftan da Karadağ Prensi Nikola'yı kendisine katılmaya ikna etmeye çalışıyordu. Osmanlı Devleti'ni bu tehditten Rusya'nın Nikola'yı dizginlemesi kurtarıyordu.

Muhtar Paşa'nın yukarıda bahsedilen zaferinin ardından, hayal kırıklığına uğrayan Slavlar, Sırbistan'ın tavrı konusunda türlü söylentiler oluşturmaya başlamışlardı. Conte, 26 Ağustos 1876 tarihli raporunda, Sırbistan'ın alenen silahlanmaya başlaması üzerine, Osmanlı Hükümeti'nin, Prens Milan'dan açıklamalar talep ettiğini ancak tatmin edici bir cevap alabileceklerini sanmadığını dile getirmekteydi. Yeni Sultan'ı tebrik etmek için Sırbistan'dan önemli bir kişinin gelişinde yaşanan gecikme de dikkat çekiciydi. Prens Milan, Slav Karbonarizmiyle mücadele ediyor ve dinî ve politik fanatizmi destekliyordu. Conte'ye göre Prens'in durumu ya iyiye gidecek ya da prens tahtından veya canından olacaktı. Raporda, prensliğin ordusunun oluşturulduğu ve Rus General M. Grigoriyeviç Çernayev tarafından organize edildiği aktarılmaktaydı. Ancak bu ordu, bir Osmanlı ordusunun gücüne karşı koyamazdı.

Ağustos ayı içerisinde, İstanbul'da ve Avrupa'da bazı gazetelerin Sırların

⁷¹ AMAE, H-2694, No: 27, 3 Mart 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

⁷² AMAE, H-2694, no: 40 4 Nisan 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

Türklere saldırdığını ve bazılarının da Türklerin Sırbistan'ı işgal ettiğini iddia eden haberler yayımlandığını ifade eden Conte, bu gibi haberlerin temel kaynağının, her zamanki gibi Rus büyükelçiliği olduğunu iddia etmiştir. Conte, bu iddiasının tahminden ibaret olmadığını şu sözlerle kanıtlamaktadır:

Önceki gün, evimden çıktım ve *The Times* muhabiri Gallenga ile karşılaştım. Bana yeni bir şey bilip bilmediğimi sorduysa da kendisine olumsuz yanıt verdim. Bana, Sırp'ların sınırı geçmelerinin görmezden gelinmesine olan şaşkınlığını belirtti. Kendisine haberle ilgili şüphelerimi aktardım ve bu haberi kimden aldığımı sordum. Gizleme ihtiyacı hissetmeksizin, "General İgnatiyev'den" diye cevap verdi.

Bu deneyimden hareketle, tedirgin edici bütün söylentileri İstanbul'daki Rus büyükelçiliği, konsolosları ve onların vilayetlerdeki temsilcilerinin çıkardığını ileri süren Conte, General İgnatiyev'in, Türkiye ve Türklerden nefretinde asalaklık durumuna ulaşarak, Türkiye'nin pozisyonunu kaybetmeye başladığını söylediğini belirtmektedir. Ona göre, bu ve benzeri durumlar İgnatiyev'e karşı nefreti ve Elliot'a karşı coşkuyu büyütüyordu. Şu anda camileri ziyaret eden, "Müslümanları Selamün Aleyküm diyerek selamlayan İngiliz gezginlerinin" de etkisiyle Türkler, yavaş yavaş Büyük Britanya'nın tutumunu desteklemeye başlamıştı. İngilizler, hükümetleri, büyükelçileri, vatandaşları aracılığıyla her seferinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne veya bağımsızlığına saldırılmasına izin vermeyeceklerine dair mutlak kararlarını vurguluyorlardı. Conte'ye göre, İngiltere'nin bu açık tavrı, Türkiye'nin bütünlüğüne saldırı olursa, barışı korumak için, müttefikleriyle veya yalnız olarak savaşıma karar verdiğini gösteriyordu⁷³. Gerek Sırbistan'da yaşanan gelişmeler ve gerekse Rus Hükümeti'nin ve onun İstanbul'daki elçisi General İgnatiyev'in olumsuz tavırları, hem Osmanlı Hükümeti'ni hem de Osmanlı kamuoyunu İngilizlerin lehine çevirmeye ve hükümetin üzerindeki Rusya etkisini ortadan kaldırmaya başlamıştı. Osmanlı Hükümeti'nin eğilimlerinde yaşanan bu değişiklik, Rusya'nın da Osmanlı Devleti'ne, Hersek'te yaşanan isyana ve Sırbistan ve Karadağ'daki ayaklanma hazırlıklarına ilişkin politikasını değiştirmesiyle sonuçlanacak yeni bir süreci de beraberinde getirmiştir.

Hersek'teki isyan ile ilgili son İspanya elçilik raporu, yine İstanbul elçisi Conte tarafından kaleme alınmıştır. 30 Haziran 1876 tarihli raporda, Sırbistan'ın durumunun, İstanbul'daki elçiliklerin en büyük meşguliyeti olmaya devam ettiği ve Os-

⁷³ AMAE, H-2694, no: 83, 26 Haziran 1876 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).

manlı kuvvetlerinin her türlü ihtimale karşı hazırlık yaptığı aktarılmıştır. General İgnatiyev ve Kont Zichy, Osmanlı Hükümeti'ni ileri harekâttan vazgeçerek Niş'teki ordularını, Bulgaristan'daki karargâhlara çekmesi yönünde uyarılmıştı. Conte, o sıralarda aksi bir hareketin gözlemlendiğini ve Osmanlı askerlerinin yeniden Niş- Yeni Pazar hattında yoğunlaştığını belirtmiştir. Saray Bosna'yı da içerisine alan bu hattın halatı Tuna'ydı. Hersek ve diğer yerlerden İşkodra'ya gelenler hariç, Osmanlı Devleti'nin toplam asker sayısı 55.000 olarak belirtiliyordu. Aynı zamanda, Tuna'daki Osmanlı filosuna da harekete geçme emri verilmişti.

Conte, meslektaşlarının konuyla ilgili fikirlerini duymak için neredeyse hepsini ziyaret ettiğini ifade etmektedir. Conte, Kuzey'in üç büyük devletinin büyükelçiliklerinde Sırbistan'ın düşmanca hareketlere başlamasından korkulduğunu, ancak aynı zamanda Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasında savaş çıkması durumunda, bütün devletlerin buna müdahale edilebileceğini düşündüklerini aktarmaktadır. Conte'ye göre bu düşünce oldukça şaşırtıcıydı; çünkü Andrassy Notası'ndan beri gerçekleşen olaylarda kimse herhangi bir müdahale düşünmüyordu.

Conte'nin izlenimlerine göre, Fransa'da da aynı hayırsever ve beklentili tavır devam ediyordu. Fransız büyükelçi Bourgoing, barışçıl ve samimi karakteri doğrultusunda, hükümetinin tavrını tam olarak yansıtmak için en doğru kişiydi. İtalyan elçi ise Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasında bir savaşın yakın olduğunu düşünmekte ve bundan endişe duymaktaydı. İngiltere elçisiyle uzun süre görüştüğünü belirten Conte'ye göre İngiltere, zengin olduğu, çok para harcamak ve ticaretinin sekteye uğramasını istemediği için hiçbir şekilde savaş arzu etmiyordu. İngiltere'nin fetih hırsı da yoktu ve elindeki topraklar kendisine yeterliydi. Conte, İngiliz elçinin sözlerini ise şu şekilde aktarmaktaydı:

“İngiltere, Memorandum sorusunda diğerlerinden ayrılırsa, bunun nedeni Hıristiyan Slavları koruma bahanesiyle, her tür çatışmaya neden olabilecek istenmeyen bir yola girilmesi olacaktır. Eğer Hıristiyanların durumunun düzeltilmesi isteniyorsa, bu kadar kişi bunun için çalışıyoruz. Şu an yapılması gereken şey, Türkiye'nin imparatorlukta bütün vatandaşlarının durumunu olumlu olarak değiştirecek reformları yapmasını sağlamak. Ancak eğer başka bir şey isteniyorsa, bu ülkenin bütünlüğüne saldırmak isteniyorsa, İngiltere açıkça savaş açar ve bir kez başladı mı bir daha vazgeçmez.

Korkulduğu gibi Sırbistan'ın düşmanlığa başlayacağını sanmıyorum. Slav hareketine itildiği açık ve Tanrı bilir hangi beklentiler ve üst hazırlayıcıların verdiği hangi sözlerle. Ancak bu, şu an vakitsiz bir şekilde genel barışı rahatsız etmeye izin vermez. Ayrıca bu tür bir hareketi ne ortaya çıkarabi-

lir? Şansımıza, [Sırbistan] şu an vergi veren küçük ve neredeyse bağımsız bir devlet değil mi? En azından Bosnalılar ve Hersekliğin iddia ettiği gibi şikâyetleri var mı? Sizi temin ederim ki Sırbistan düşmanca hareket ederse, Türkiye'nin ona gerekli dersi vermesi beni mutlu eder. Hiç şüphesiz bunu yapar, çünkü her şeyden öte Sırbistan'ın ordusu milislerden oluşuyor ve sadece 25.000 askeri iyi eğitilmiş.

Umarım diğer büyük devletler de izlenen yolun tehlikelerle dolu olduğu konusunda İngiltere'ye hak verir. Fransa ve Almanya tarafsızdır. İtalya, şu anda kötü ellere düştü. Viscont Venesta elçiliğine devam ederse, ondan korkmamız gerekir; ancak Depretis ve adamları, Fransa ve Avusturya'ya karşı hareket ederek, politikasız bir şekilde Almanya'ya bağlı olan maceraperestler. Şu an en önemli şey, isyanın sona ermesi, her şey sona erdikten sonra Türk hükümetinin söz verdiği reformları uygulaması. Bu reformlar doğal olarak çok kapsamlı olmazlar ancak Türklerle Hıristiyanlar arasında eşitliği sağlarlar.”

Conte, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Derby'nin son açıklamasında, Sırbistan tarafından bir saldırı olması durumunda, İngiltere'nin, hiçbir devletin Babıali ile kendisine vergi verenler arasına girmeye hakkı olmadığını düşündüğüne ilişkin açıklamalarıyla, elçinin açıklamalarını uyumlu bulduğunu belirtmektedir. Conte'ye göre, durumun bu şekilde devam etmesi durumunda, Osmanlı Hükümeti'nin sahip olduğu tüm imkânları seferber ederek savaşı asilerin tamamı teslim olana kadar ileri götürmekte özgür kalacağını düşünmekteydi⁷⁴. Conte, mevcut koşullar ve özellikle de İngiltere'nin tavrı göz önüne alındığında, Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne karşı bir harekete girişmesinin mümkün olmadığını düşünüyordu. Ancak bu öngörüsünde yanıldığını anlaması uzun sürmedi. Sırbistan Prensi Milan, bütün olasılıkları göze alarak 30 Haziran 1876 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Prens Milan'ın bu hareketi, Karadağ Prensi Nikola'yı da harekete geçirmiş ve Karadağ da iki gün sonra 2 Temmuz 1876'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir⁷⁵. Böylece, Hersek isyanı, topyekûn bir Balkan buhranına dönüşmüştür.

Sonuç

Hersek'e bağlı Nevesin kazasında patlak veren isyan, Osmanlı Hükümeti'nin nasihatlerle yatıştırmaya çalışarak vakit kaybetmesi nedeniyle Bosna ve Hersek'in neredeyse tamamına yayılmıştır. İsyân, yayılmaya başladığı andan itibaren, önce

⁷⁴ AMAE, H-2694, no: 86, 30 Haziran 1876 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).

⁷⁵ Stavrianos, *a.g.e.*, 402.

Avusturya ve Rusya'nın ve ardından da Almanya, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın müdahaleleriyle uluslararası bir boyut kazanmıştır. Osmanlı Hükümeti, bir taraftan isyanı bastırmaya çalışırken, diğer taraftan da altı büyük Avrupa devletini memnun edecek reformlar yapmakla uğraşmak zorunda kalmıştır.

İspanya'nın İstanbul, Viyana, St. Petersburg ve Berlin büyükelçileri, isyanın ortaya çıkışından itibaren, hazırladıkları raporlarla yaşanan gelişmeleri hükümetlerine aktarmışlardır. Raporlar incelendiğinde, yaşanan gelişmelerin aktarımı sırasında, tarafsız bir bakış açısı olduğu açıkça görülmektedir. Nitekim İspanya, 1782 antlaşmasının imzalanmasından günümüze kadar, Osmanlı Devleti'nin ve ardından da Türkiye Cumhuriyeti'nin aleyhine hiçbir organizasyona veya ittifaka katılmayarak hem antlaşmanın hükümlerine uymuş hem de dostluğa yakışır şekilde hareket etmiştir. Sözü edilen antlaşmanın imzalanmasının ardından, Osmanlı Devleti'nin taraf olduğu savaşlarda ise hemen tarafsızlığını ilan etmiştir.

İspanya Hükümeti'ne gönderilen ilk rapor, isyanın başlangıç tarihiyle ilgili kaynaklarda geçen 24 Temmuz 1875 tarihinin doğruluğunu sorgular niteliktedir. Raporun tarihinin 20 Temmuz 1875 olması ve raporda isyanın yayılmaya başladığından bahsedilmesi, isyanın çok daha erken bir tarihte çıktığını kanıtlar niteliktedir. İsyanın başlangıcını daha erken bir tarihte gösteren en önemli kaynak, İ. Hami Danişmend'in İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi adlı eseridir. Bu eserde, isyanın 13 Nisan 1875 tarihinde patlak verdiği ifade edilmektedir. İspanya'nın İstanbul elçisi Conte'nin raporu göz önüne alındığında, isyanın bu tarihte başlamış olması muhtemeldir.

Tarih çelişkilerindeki diğer bir husus, Osmanlı Hükümeti'nin Andrassy notasını kabul tarihiyle ilgilidir. İspanya elçilik raporlarında 14 Ocak olarak verilen bu tarih, kaynaklarda ise 12 Ocak olarak geçmektedir. İspanya elçisinin raporunu notanın kabulünden iki gün sonra hazırladığı ve bu nedenle tarih olarak 14 Ocak'ı bildirdiği düşünülebilir. Ancak raporda geçen *bugün* ibaresi elçinin raporunu notanın kabul edildiği gün yani 14 Ocak'ta yazmış olduğunu ortaya koymaktadır.

İspanya'nın dört ülkedeki elçilerinin raporları, tarafsız bir devletin temsilcileri tarafından hazırlanmış olmaları açısından, buldukları ülkelerde isyana karşı tutumlarının ortaya konulması açısından oldukça önemlidir. Bu raporlardan, isyanın uluslararası bir hal almasının ardından, ilgili devletlerin politikalarının açık ve gizli eğilimlerini görmek mümkündür. Aynı zamanda, isyanın gidişatına göre, altı büyük Avrupa devletinin isyanla ilgili politikalarındaki değişimleri de gözlemlemek mümkündür.

Elçilik raporları incelendiğinde, isyanın gelişimi ile ilgili olarak Türk kaynaklarında geçen bütün hususlara ilişkin bilgiler ve yorumlar ihtiva ettiği görülmektedir. Elçilerin yorumları, genel politik eğilimlerin yanı sıra ülkelerin gizli emellerini ortaya koymasından da oldukça orijinal ve önemlidir. Elçilerin yorumlarında ve öngörülerinde pek yanılmadığı da isyanın gelişim süreci içerisinde tespit edilebilir. Aslında elçilerin ve özelde de İstanbul elçisi Conte'un öngörülerinde yanıldığı tek husus, Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi üzerinedir. Elçi, Sırbistan'ın buna cesaret edemeyeceğini düşünmüş olsa da, Sırp Prensi Milan, her sonucu göze alarak Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir.

Makalede işlenen raporlarda, isyanın hazırlayıcısı olan faktörler de işlenmektedir. İsyanın nedenlerinin sadece yerel huzursuzluklardan değil, bunun çok ötesinde Slav dernekleri ve Panslavist örgütlerin ve Avusturya ve Rusya devletleriyle Sırbistan ve Karadağ prensliklerinin kışkırtmalarından ileri geldiği anlaşılmıştır. Yine bu teşvik ve kışkırtmaların isyan boyunca devam ettiği ve özellikle Rusya ve Avusturya devletlerinin ikiye bölünmüş bir politika izlediği de bu raporlarda görülmektedir.

İspanya elçileri, isyanla ilgili hazırladıkları 32 raporda, isyanın iç ve dış dinamiklerini, gelişimini, taraflar arasında yaşanan çatışmaları, diplomatik alandaki mücadeleleri, Osmanlı Hükümeti'nin fikir ve tavrını, büyük Avrupa devletlerinin müdahalelerinin yarattığı etkileri, isyan eden bölgelerdeki huzursuzlukların giderilmesi için atılan adımları ve yapılması planlanan reformları bütünsel çerçevede görmek mümkündür. Elçilerin büyük devletlerin gizli emellerine ilişkin yorumlarının doğruluğu, Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesinin ardından yaşanan gelişmelerde anlaşılmaktadır.

Hersek İsyanı, bir yıl içerisinde büyük bir Balkan Buhranı'na ve ardından da 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na sebep olmuştur. Büyük devletlerin, Osmanlı Devleti ile ilgili politikaları bu isyanla birlikte değişmeye başlamıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması politikası izleyen ve gerekirse bu uğurda her türlü mücadele ve savaşı göze alabileceğini resmi kanallardan ilan eden İngiltere Hükümeti bile, kamuoyunun baskısı ve Osmanlı Hükümeti'nin kendisine bağlı bir vilayetinde çıkan isyanı bastıramaması sonucunda görüşüğünün ortaya çıkması nedeniyle, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne dayanan politikasını terk etmiş ve Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak için Osmanlı pastasından pay alma politikası izlemeye başlamıştır. Nitekim, Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının başlarında, Osmanlı Devleti'nin güvenebileceği tek dostu kalmamıştı.

KAYNAKLAR**Arşiv Belgeleri**

- Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores (AMAE), H-2694, no: 10, 11 Aralık 1875 (St. Petersburg Büyükelçisi Nedmar'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 103, 3 Ağustos 1875 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 108, 29 Temmuz 1875 (St. Petersburg Büyükelçisi El Marques de Nedmar'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 109, 10 Ağustos 1875 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 116, 17 Ağustos 1875 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 117, 24 Ağustos 1875 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 120, 31 Ağustos 1920 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 121, 2 Eylül 1875 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 130, 28 Ağustos 1875 (St. Petersburg Büyükelçisi Nedmar'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 133, 15 Ağustos 1875 (Viyana Büyükelçisi El Conde de Torrepalma'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 142, 26 Ağustos 1875 (Viyana Büyükelçisi El Conde de Torrepalma'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 146, 15 Aralık 1875 (St. Petersburg Büyükelçisi Nedmar'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 16, 8 Şubat 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 187, 9 Kasım 1875 (Viyana Büyükelçisi El Conde de Torrepalma'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 19, 14 Şubat 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).

- AMAE, H-2694, no: 231, 23 Ağustos 1875 (Berlin Büyükelçisi Francisco Merry y Colom'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 232, 25 Ağustos 1875 (Berlin Büyükelçisi Francisco Merry y Colom'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 234, 31 Ağustos 1875 (Berlin Büyükelçisi Francisco Merry y Colom'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 25, 28 Şubat 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, No: 27, 3 Mart 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, No: 30, 13 Mart 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, No: 34, 21 Mart 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 40 4 Nisan 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 41, 18 Nisan 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 43, 19 Nisan 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 46, 2 Mayıs 1876 (İstanbul Maslahatgüzarı A. Ruada'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 5, 4 Ocak 1876 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 59, 26 Mayıs 1876 (Viyana Büyükelçisi El Conde de Torrepalma'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 62, 10 Nisan 1876 (Viyana Büyükelçisi El Conde de Torrepalma'dan Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 83, 26 Haziran 1876 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).
- AMAE, H-2694, no: 86, 30 Haziran 1876 (İstanbul Büyükelçisi Augusto Conte'den Dışişleri Bakanlığı'na).

Kitap ve Makaleler

- Akgündüz, Murat, “Osmanlı İdaresi Döneminde Bosna- Hersek”, *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 18, İzmir, 2003, s. 111-130.
- Aksun, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi (Osmanlı Devleti'nin Tahlili, Tenkidli Siyaseti)*, c. 4, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.
- Ankan, Muzaffer, “XIV- XVI. Asırlarda Türk-İspanyol Münasebetlerine Toplu Bir Bakış”, *Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 23, sayı: 3-4, Ankara, 1968, s. 239-256.
- Aydın, Mithat, *Balkanlar'da İsyân ve Osmanlı- İngiliz Rekabeti- Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.
- _____, “Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü”, *Belleten*, c.LXIX, sa.256, Ankara, Aralık 2005, s. 1-21.
- _____, “Osmanlı-Sırp, Karadağ Savaşlarında İngiltere'nin Balkan Politikası”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı: 15, Ankara, 2004, s. 139-163.
- _____, “Sir Henry G. Elliot'un İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, c. 18, sayı. 18, Ankara, 2015, s. 21-49.
- Baltalı, Kemal, “1875-1878 Balkan Buhranı”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı. 68-69, Ankara, 1982, s. 44-68.
- Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın no: 7, Ankara, 1992.
- Cevdet Paşa, *Tezakir*, haz. Cavid Baysun, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991
- Çabuk, Vahid, *Kuruluşundan Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 9, Emre Yayınları, İstanbul, 1999.
- Çakmak, Zafer, “1875 Hersek İsyanı”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı. 8, Elazığ, 2003, s. 241-254.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972.
- Elliot, Sir Henry, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, Ed. Gertrude Elliot, E. P. Dutton & Company, New York, 1922.
- Gölen, Zafer, “Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek”, *Balkanlar El Kitabı*, c. 1, ed. Bilgehan A. Gökdağ ve Osman Karatay, 2. Baskı, Ankara, 2013, s. 365-378.

- _____, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi 1 (18. ve 19. Yüzyıllar)*, 4. Baskı, Trc: İhsan Durdu vd., İstanbul, 2015.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 5, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. 7, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1977.
- Köse, Osman, “Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)”, *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 1, sayı: 2 (Güz 2006), s. 237-272.
- Olaş, Zerrin, *Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İşgalinde Bosna-Hersek*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Azmi Özcan, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yabancı Tarih Bilim Dalı, Sakarya, 2007.
- Özkan, Ayşe, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- _____, *Srbistan'ın Bağımsızlığını Kazanması (1830-1878)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009.
- Sertoğlu, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Stavrianos, L. S., *The Balkans Since 1453*, Hurst & Company, London, 2001.
- Süer, H. Hikmet, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.
- Turan, Tufan, *Osmanlı Devleti-İspanya İlişkileri (1774-1876)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2013.

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ARNAVUTLARIN EĞİTİM ÇALIŞMALARINDA ÖNEMLİ BİR AŞAMA: ELBASAN MAARİF KONGRESİ

ERCAN KARAKOÇ* - MESUT YAVAŞ**

Giriş

Osmanlıların Balkanlar'a geçişiyle birlikte, bölgenin diğer yerlerinde olduğu gibi Arnavut toprakları Osmanlı egemenliği altına girmişti. Bu süreç aynı zamanda Türkler ve Arnavutlar açısından 14. yüzyılın ortalarından başlayıp 20. yüzyıla kadar devam eden ortak kader paylaşımının ve birlikteliğinin de başlangıcı anlamına geliyordu. Zira Osmanlıların bölgeye yerleşmesi, konuştukları ağız farklarına göre Gega, Toska, vd. gibi mahalli bölgelere ayrılmış olan Arnavutlar arasında İslamlaşma sürecini hızlandırdı. İslamlaşmayla birlikte imparatorluk bünyesinde önemli bir unsur haline gelen Arnavutlar; pek çok asker, ulema ve yüksek dereceli devlet adamları sayesinde Osmanlı Devleti'nin bir dünya imparatorluğu olarak tarih sahnesine çıkışında ve bu gücün yayılmasında önemli bir paya sahip oldular.

Bununla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarını ciddi manada etkisi altına alan ve dönemin büyük devletlerinin siyasi merkezlerinden ciddi destek gören milliyetçilik akımları, Balkan milletlerini Osmanlı yönetimine karşı menfi yönde etkiledi. Her ne kadar Arnavutlar diğer milletlere kıyasla milliyetçilik akımlarından çok daha az etkilenmiş olsalar da söz konusu yüzyıl, Balkan ulusları için milli kimliğin inşası ve milliyetçiliğin yayılması bağlamında ayrılıkçı ayaklanmaların gelişim gösterdiği bir dönem oldu. Bu dönemde Osmanlı yönetimi, devleti modernleştirmek amacıyla hayata geçirdiği Tanzimat uygulamalarıyla birlikte yeni bir problemle, Arnavutluk sorunuyla da karşı karşıya geldi. Bu sorun, ayaklanmalar ve Arnavut aydınların liderliğinde gelişen kültü-

* Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, İstanbul /TÜRKİYE, ercankarakoc@hotmail.com

** Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Çanakkale/TÜRKİYE, myavas07@gmail.com

rel hareketler şeklinde ortaya çıktı. Zira Arnavutlar, yönetimin merkezileştirilmesi başta olmak üzere zorunlu askerlik, yeni vergilendirmeler ve ‘Lek Dukakin Kanunu’ gibi geleneksel kanunların yerine, yeni düzenlemelere gidilmesinden oldukça rahatsız olmuşlardı. Bunun neticesinde ise özellikle yönetimin merkezileştirilmesi uygulamalarına bir tepki olarak bölgede ayaklanmalar baş gösterdi. Bu dönemde Arnavutluk’ta ortaya çıkan ayaklanmalar, ortak siyasal bir amaca hizmet etmekten ziyade, daha çok geleneksel ayrıcalıkların korunmasını amaç edinen birbirinden bağımsız isyanlar şeklinde yaşanmıştı. Arnavut milliyetçiliği olarak bilinen girişimin ilk ortaya çıkışı ise 1878 Berlin Kongresi sürecinde kurulan Prizren Birliği ile oldu. Bundan dolayı Arnavut milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişimi, diğer Balkan milliyetçiliklerine kıyasla biraz daha geç bir döneme denk geldi.¹

Balkanlar’da milliyetçiliğin dinsel ve dilsel temeller üzerine inşa edildiği bu yüzyılda tüm ulusal liderler dili, milli birliği oluşturmanın en güçlü harcı olarak görmüşlerdi. Aynı durum bölgede yoğun olarak yaşayan Arnavutlar için de geçerliydi ve Arnavutça, farklı din ve mezheplere mensup Arnavutları birleştirici bir unsur olarak görülmekteydi.² Nitekim Arnavutluk’ta yaşanan sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmeler, 19. yüzyılın ortalarından itibaren milli bir Arnavut kültür hareketinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı.³ Bu durumun ortaya çıkışında Tanzimat dönemi Osmanlı yönetiminin Arnavutça yayınlara ve Arnavutların kültürel faaliyetlerine karşı menfi bir tavır takınmayışının da etkisi bulunmaktaydı. Nitekim 1870’lerin başlarında Yanya Vilâyeti gazetesinin iki sayfasının Arnavutça yayımlanıyor olması, bu duruma örnek teşkil etmekteydi.⁴

Milli devlet oluşumunun en önemli ve en kritik unsurlarından birisinin milli bir dil ve eğitim anlayışı inşa etmek olduğu göz önüne alındığında, Arnavutların da bağımsızlık hareketlerinin ilk aşamasında bu ekseninde hareket ettikleri görülmektedir.⁵ Dile dayalı bir ulusal kültür oluşturulması hedefi milliyetçi Arnavutların

¹ Nuray Bozbora, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, İstanbul: Boyut Kitapları, 1997, s. 164 vd, Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 291-301. Ayrıca bkz. Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, Büke Kitapları, İstanbul 2004, s. 25 ve 65; Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, İstanbul: YKY, 2007, s. 13-18 vd.

² Çelik, *a.g.e.*, s. 31-34.

³ Abdurrauf Sinno, *Osmanlı’nın Sancılı Yıllarında Araştırmalar-Kürtler-Arnavutlar 1877-1881*, çev. Ahsen Batır, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 195, 196.

⁴ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 262.

⁵ Kemal Yakut, “Arnavutluk Bağımsızlık Hareketinde Alfabe ve Eğitim Tartışmaları”, *Balkanlar’da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Tiran Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 2006, s. 29.

ajandalarında ciddi manada yer almaktaydı. Bu nedenle Arnavutlar, ulusal bilincin geliştirilmesi amacıyla aralarındaki tek ortak unsur olan dilin geliştirilmesine öncelik vermişlerdi. Özellikle Berlin Kongresi sonrasında bu yönde yoğunlaşan çalışmalar, birleşik ve standart bir dil oluşturulması ve bu dilin eğitim ve yönetim kademelerinde kullanılmasının sağlanması biçiminde ortaya konulmuştu.⁶ Nitekim bu konuda Boşnak ve Arnavutlar arasında bir kıyaslama yapan Peter Bartl, Arnavutlarda ortak kökten gelme ve ortak bir dili konuşma bilincinin, dini mensubiyetten daha kuvvetli olduğuna dikkat çekmektedir.⁷

Nitekim 1864'te İstanbul'da Arnavut Kültür Derneği şemsiyesi altında bir araya gelen bir grup Arnavut aydını kendi tarih, edebiyat, kültür ve folklorlarının yanı sıra Arnavut dili üzerine de araştırmalar yapmaya başladı. Hatta bu dönemde oluşturulan üç kişilik bir komisyon, Arnavut alfabesi üzerine çalışarak Latin alfabesine uygun bir alfabe dahi hazırlamış ve alfabe konusunda önemli bir aşama katettikten sonra Maarif Nezareti'nden Arnavutça eğitim talebinde bulunmuşlardı.⁸ Bununla birlikte Arnavut aydınların istekleri gerek Ortodoks Fener Rum Patrikhanesi'nin itirazları, gerekse Osmanlı yönetiminin karşı çıkması nedeniyle sonuçsuz kalacaktı.⁹

1877 yılına gelindiğinde ise yaşadıkları toprakların işgal edilmesi riskiyle karşı karşıya kalan Arnavut aydınlar, Abdül Fraşeri Bey liderliğinde Yanya'da bir araya gelerek Osmanlı yönetimine verilmek üzere bir muhtıra hazırladılar.¹⁰ Muhtırada,

⁶ Sönmez, *a.g.e.*, s. 14.

⁷ Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, çev. Ali Taner, Bedir Yayınları, İstanbul, 1998, s. 12.

⁸ Yakut, *a.g.t.*, s. 30.

⁹ Nuray Bozboru, "Arnavut Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi ve Günümüze Etkileri", *Avrasya Dosyası*, (Balkanlar Özel), C. 14, Sayı 1, (2008), s. 115-117.

¹⁰ Hıristiyan Arnavutların her geçen gün milliyetçi duyguları alevlendirdikleri bir dönemde zamanla Müslüman Arnavut aydınların da bu çalışmaların içinde yer aldıkları görülür. Nitekim bu aydınlardan Abdül, Naim ve Sami Fraşeri kardeşler; Arnavut milliyetçiliğinin gelişiminde liderlik rolü üstlenmişler ve Müslüman Arnavutların milli Arnavut kültürüne yakınlaşmaları konusunda çalışmalar yapmışlardır. Bunlardan Abdül Fraşeri (1839-1894) gerek Osmanlı gerekse Arnavutluk topraklarına göz diken Balkan devletlerine karşı milli Arnavut hareketinin gerçek lideri olmuştur. Arnavut cemiyetini aktif ve milli bir örgüt haline getirmeyi başaran Abdül Bey, 1885 yılında Romanya'da kardeşleri Naim ve Sami Beyler ile birlikte Arnavutça kitaplar yayımlayan bir edebiyat derneği dahi kurmuştur. Arnavut milli hareketinin "şair elçisi" olarak nitelendirilen Naim Fraşeri (1846-1900) ise Arnavutçayı ve Bektaşilik kavramlarını yabancı sözcüklerden temizlemeye çalışmıştır. Bektaşiliğin, Anadolu coğrafyasıyla olan tüm bağlarını koparmaya çalışan Naim Bey, Arnavutlar arasında yankı uyandıran tarih kitaplarında Bektaşiliğe milli bir karakter kazandırarak, Arnavut halkını bağımsızlığını kazanması yolunda birlik olmaya davet etmiştir. Fraşeri kardeşlerin üçüncüsü olan Sami Fraşeri (1805-1903) ise 93 Harbi esnasında ve sonrasında Arnavut milli hareketinin beyin takımında yer almış ve hareketin siyasi programını hazırlayan kişi olmuştur. Ölünceye kadar da fikirleriyle bu hareketi

bir dizi talebin yanı sıra eğitim ve yargı alanında Arnavutçanın benimsenmesi isteği dikkat çekmekteydi. Bu talepler Arnavut ulusal hareketinin ana karakterini ortaya koyuyordu. Nitekim Arnavutluk'un bağımsızlığına giden süreçte yaşanan olaylarda bu yöndeki talepler sürekli dile getirilecekti. Diğer yandan Arnavut Haklarını Savunma Komitesi'nin 10 Haziran 1878'de gerçekleştirdiği toplantı sonunda oluşturduğu Prizren Arnavut Birliği, Ocak 1879'da Osmanlı yönetimine sunduğu 5 maddelik programda okul ve resmi kurumlarda Arnavutçanın kullanımını talep edecekti.¹¹ Komite, aynı yıl içerisinde Arnavut aydınlarına verdiği talimatta da bir Arnavutça alfabenin hazırlanmasını istedi. Bunun üzerine içlerinde Hoca Hasan Tahsin, K. Kristoforidhi, Ergirli Kato Hacı, Vasa Paşa ve Şemsettin Sami Fraşeri'nin de bulunduğu bir komisyon kuruldu. Çalışmalar neticesinde, komisyon başkanı Şemsettin Sami'nin önerdiği 36 harfli Latin kökenli Arnavut alfabesi benimsenerek kabul edildi. Ancak Osmanlı yönetiminin Prizren Arnavut Birliği'ni dağıtması ve Ortodoks Rum Patrikhanesi'nin bu harekete ciddi tepki göstermesi hazırlanan alfabenin rafa kaldırılmasına neden oldu. Böylece eskiden olduğu gibi Müslüman Arnavutların Arap, Ortodoks Arnavutların Yunan ve Katolik Arnavutların Latin alfabelerini kullanmasına bir süre daha devam edildi.

Diğer yandan dönemin iç ve dış şartlarının bir ürünü olan Prizren Arnavut Birliği, Arnavutluk milliyetçilik hareketinin teşkilatlı siyasal bir güç olarak başlangıç noktasını teşkil etmesi bakımından önemliydi. Arnavutlar, Prizren Birliği ile ilk defa siyasal nitelikte örgütsel bir birlik oluşturmuşlardı.¹² Birlik, ilk zamanlarda Arnavutların yaşadığı topraklara komşu devletlerin girmesine karşı bir direniş hareketi olarak görülmesine ve Sultan İkinci Abdülhamid tarafından da desteklenmesine rağmen özerklik yanlısı eğilimlerinden dolayı 1881'de yasaklandı.¹³ Liderlerinden Abdül Fraşeri Bey aynı yılın 16 Mayıs'ında tutuklanarak müebbet hapse mahkûm edildi. 3 yıl Prizren hapisanesinde kaldıktan sonra Anadolu'ya sürüldü ve Balıkesir'de göz hapsinde tutuldu. Gazi Osman Paşa'nın araya girmesiyle

yönlendirmiştir. Kendisi Arnavutların dinlerine göre bölünemeyeceğini savunmuş ve Arnavutların kardeş olduğu vurgusunu yapmıştır. Bu dönemde edebi çalışmalar da yapan Sami, Trablus'ta görevli olduğu 1874 yılında *Trablus* gazetesini çıkarmıştır. İstanbul'da bulunduğu esnada ise *Muharrir*, *Tercüman-ı Şark* ve *Sabah* gazetelerinin başyazarı olmuştur. Fransızca ve Farsçadan çeviriler yapmasının yanı sıra bir tiyatro kitabı da yayımlamıştır. Birçok makale kaleme alan Şemsettin Sami, Arnavutça için Latin harfleriyle bir alfabe geliştirmiş ve gramer kitapları ile sözlükler yazmıştır. Meşhur eseri *Kamus'ul a'lâm*'ın dışında klasik Arnavut ve İslâm tarihiyle ilgili bir de ansiklopedi hazırlamıştır. Bkz. Sinno, *a.g.e.*, s. 169-172.

¹¹ Yakut, *a.g.t.*, s. 31, 32 ve Çelik, *a.g.e.*, s. 65, 66.

¹² Hale Şıvgın, "Arnavutlarda Milli Bilincin Gelişme Sürecinde Yaşanan Siyasi Olaylar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 147, (Aralık 2003), s. 145.

¹³ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012, s. 256, 257.

affedilen Abdül Bey, 1892 yılında İstanbul'da öldü. Prizren Arnavut Birliği'nin yasaklanmasından sonra Osmanlı yönetiminin Arnavutlara yönelik tutumu ise Arnavutların dillerini alenen kullanıp geliştirmelerini bütün gücüyle önlemek yönünde oldu. Okullarda Arnavutça eğitimin yanı sıra Arnavutça yayın yapılması ve kitap basılması engellendi. Hatta Görice'de açılan ilk Arnavut okulu başta olmak üzere diğer Arnavut okulları birer birer kapatıldı. Böylece eğitim konusunun tüm Arnavutlar için ulusal dilde eğitimi sağlayacak bir harekete dönüşmesinin önüne geçilmeye çalışıldı.¹⁴ Fakat tüm bu önleyici politikalara rağmen Arnavut aydınları, anadillerinde eğitim konusunda Sultan İkinci Abdülhamid devri boyunca gizliden gizliye faaliyetlerine devam ettiler. Örneğin Görice ve havalisi ile Ergiri taraflarında kısmi bazı okul kurma girişimlerinde bulundular. Her ne kadar açılan okullar bir süre sonra kapansa da bu dönemde Debre, Elbasan, Kolonya, Görice, Ohri, Tepedelen ve Avlonya'da izinsiz, korsan nitelikli ulusal bir eğitim tarzının ortaya çıktığı görülmektedir. Bu eğitim tarzında öğrencilere özellikle Arnavutça okuma yazma öğretilmekteydi. Arnavutça alfabe ve ders kitapları ise Bükreş'te basılarak, kaçak yollarla ve tüccarlar aracılığıyla ülkeye sokulmakta ve zaman zaman tüccarların ambarları derslik olarak kullanılmaktaydı.¹⁵

19. yüzyılın ikinci yarısından, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen bu süreçte Arnavut okulları ve dili hakkında ortaya konulan mücadelenin ulusal siyasi bir niteliğe sahip olduğu görülmektedir. Zira Arnavutlar dilleri aracılığıyla ulusal bilinçlerinin güçleneceğine ve gerek Osmanlı Devleti, gerekse Avrupa nezdinde Arnavut ulusunun tanınacağına inanmaktaydılar.¹⁶ Oysa Sultan İkinci Abdülhamid siyasetinin en önemli amacı bir Arnavut milliyetçiliğinin yükselmesini engellemektir. Nitekim bu yöndeki politika, 19. yüzyılın son yıllarına kadar ana hatlarıyla uygulanmıştı. Bu dönemde her ne kadar bir kısım Arnavut aydını milliyetçi bir tutum geliştirmeyi sürdürse de Arnavutların çoğunluğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması halinde Arnavutluk'un da parçalanacağına inandıklarından, Sultan'a olan bağlılıklarını devam ettirmişti. Bu yöndeki kanaat yalnızca imparatorluk dâhilindeki Arnavutlarla da sınırlı kalmamıştı. Nitekim İbrahim Temo'nun aktardığına göre Romanya'daki Hıristiyan Arnavutların liderlerinden Drita (Işık)

¹⁴ Nuray Bozboru, "Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi", *Balkanlar El Kitabı, Cilt 1: Tarih*, (Der: Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ), KaraM & Vadi Yayınları, Ankara 2006, s. 577.

¹⁵ Selçuk Akşin Somel, "Arnavut Milliyetçiliği, Bâbü âli ve İstanbul Ektümenik Patrikhanesi", *Tarih ve Milliyetçilik*, 30 Nisan-2 Mayıs 1997, Mersin Üniversitesi, 2007, s. 332-334.

¹⁶ Gazmend Shpuza, "Millet Sistemi Çerçevesinde Arnavutların Durumu", *Osmanlı*, C. 4, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 1999, s. 294.

Partisi Başkanı Naçu Efendi Arnavutluk'un bekasını Osmanlı saltanatının devamında görmekteydi.¹⁷ Aslında bu düşünce tek taraflı da değildi. Dönemin önemli siyasi figürlerinden Tunalı Hilmi de çok yiğit bir halk olarak nitelediği Arnavutları, Balkanlar'daki Osmanlı varlığının bir güvencesi olarak zikretmekteydi. Onların Arnavut olarak kalabilmelerinin ancak Osmanlı olmalarıyla mümkün olduğunu düşünen Hilmi Bey, kendi dillerinde eğitim verecek okullar açabilmeleri için Arnavutlara müsaade edilmesi gerektiğini de dile getirmişti.¹⁸

1. İkinci Meşrutiyet'in İlanından Elbasan Kongresi'ne Kadar Geçen Süreçte Arnavutça Eğitim Alanında Yaşanan Gelişmeler

Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi, diğer Osmanlı bölgelerinde olduğu gibi Arnavutluk coğrafyasında da büyük bir sevinçle karşılandı.¹⁹ Arnavutlar, farklı talepleri dile getirsel de Arnavutça okullar açılması konusunda görüş birliği içerisindeydiler ve milli okullarına kavuşmayı umuyorlardı.²⁰ Böylece okul ve kiliseyi birleştirerek, Hıristiyan Arnavutları Rumlaştırmaya çalışan Yunan politikalarına karşı da milli varlıklarını muhafaza edebileceklerdi.²¹ Hemen işe koyuldular. Arnavutça eğitime destek amacıyla cemiyetler oluşturuldu. Şehir ve köylerde Arnavutça eğitim veren okulların açılmasını İstanbul, Selanik, Manastır, Görice, Yanya, Elbasan, İşkodra gibi yerlerde Arnavutça gazete ve mecmuaların yayımlanması izledi. Basım hayatına hız vererek yayınevleri kuruldu ve birçok şehirde edebiyat dernekleri açıldı.²² Arnavutların kültür, edebiyat ve eğitim faaliyetlerinde daha önce görülmemiş bir dönem yaşandı. Nitekim Meşrutiyet'in daha ilk 10 ayında Arnavutlarca 66 kültür derneği, 50 edebiyat topluluğu, 34 gündüz ve 24 gece okulu, 11 gazete ve 3 musiki cemiyeti kuruldu. 4 baskı makinası satın alındı.²³ Gündüz okullarındaki öğrenci sayısı 1850'lere ulaşırken, gece okullarında bu sayı 1753'lere geldi.²⁴

¹⁷ Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 59 ve 78.

¹⁸ Sabri Ateş, *Tunalı Hilmi Bey Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Aydın*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009, s. 26 ve 153.

¹⁹ Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, Ticaret Basımevi, İzmir 1944, s. 352.

²⁰ Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 258.

²¹ Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul 1948, s. 284.

²² Edwin E. Jacques, *The Albanians an Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, McFarland Publishers, North Carolina 1995, s. 265.

²³ George Gawrych, *The Crescent and the Eagle, Ottoman Rule, Islam and the Albanians 1874-1913*, I. B. Tauris, London 2006, s. 163, 164.

²⁴ A. Christo Dako, *Albania: The Master Key to the Near East*, Vol. 1-4, E. L. Grimes Company, Boston, Massachusetts, 1910, s. 259, 260.

Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Arnavutçanın yazımına izin verilmişti. Fakat Arnavutça eğitim veren okullar olmadıkça ve tek bir alfabe kullanılmadıkça ilerlemek mümkün görünmüyordu. Okullar ve alfabe sorunu kaçınılmaz bir şekilde birbirleriyle ilintiliydi.²⁵ Ortaya çıkan iyimser havanın da etkisiyle Arnavutlar, bir kez daha eğitim ve alfabe konusundaki taleplerini yüksek sesle dillendirmeye başladı. Nitekim Ergiri Mutasarrıfı Müfit Bey, alfabe ve eğitim konusunda oluşan Arnavut kamuoyu baskısını 10 Eylül 1908'de, Maarif Nezareti'ne iletti, ancak Nezaret bu konudaki talepleri kabul etmedi.²⁶

Aslında bu dönemde eğitim sorunu beraberinde dil sorununu da getirmişti. 1876 Kanun-i Esasi'sinde resmi dilin Türkçe olduğu belirtilmişti ve Meşrutiyet'in ilanında Arnavutların desteğini alan İttihat ve Terakki Cemiyeti programında, ilkokullarda eğitimin yerel dille yapılacağını öngörmüştü. Ancak orta ve yükseköğretimde eğitim dili Türkçe olacaktı.²⁷ Arnavut aydınlar ise milli varlıklarının muhafazasının tek yolunun eğitim seviyesinin yükseltilmesinden geçtiğini biliyorlardı.²⁸ Bundan dolayı gerek merkezi hükümetin olumsuz tutumuna, gerekse İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin giderek belirginleşen merkezîyetçi duruşuna rağmen alfabe ve eğitim konusundaki arayışlarını sürdürdüler. Çünkü o döneme kadar Arnavutlar arasında farklı alfabelerin kullanılıyor olması, Arnavut toplumunda bölünmelere sebep oluyordu. Ayrıca açılan Arnavut okullarında hangi alfabenin kullanılacağına dair henüz net bir karara da varılamamıştı.

Bu dönemde Arnavut basınında, yeniden 'birleşme' ve 'ortak tek alfabe' kullanılması yönünde görüşlerin dile getirildiği ve bu işin 'ulusal bir kurultay' ile çözümlenmesinin tavsiye edildiği görülmektedir. Bunun üzerine Manastır Başkim Kulübü, böyle bir organizasyonun düzenlenmesi işini üstlenerek derhâl harekete geçer.²⁹ Ayrıca Mithat Fraşeri liderliğindeki bazı Arnavut aydınlar, bu sorunun çözüme kavuşturulabilmesi için bir kongre düzenlenmesi gerektiğini bildirirler. Tüm bu girişimler neticesinde Manastır Başkim Kulübü'nün organizasyonunda 14-22 Kasım 1908 tarihleri arasında Manastır'da bir kongre düzenlendi. Kongre sonunda Başkim alfabesine benzeyen 25 harfli Latin alfabesi ile İstanbul alfabesinin

²⁵ Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton University Press, Princeton 1967, s. 366, 367.

²⁶ Yakut, *a.g.t.*, s. 32.

²⁷ Hale Şıvgın, "İttihat ve Terakki Politikalarının Balkan İttifakını Hızlandırmadaki Rolü", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Vol. 6, No 11, (2012), s. 6, 7.

²⁸ Bartl, *a.g.e.*, s. 275.

²⁹ Necip P. Alpan, *Albanolojinin Işığında: Arnavut Alfabesi Nasıl Doğdu?*, y.y. Ankara 1979, s. 11, 12.

kullanılmasına karar verildi.³⁰ Fakat kongreye katılım 32 kişi gibi oldukça sınırlı sayıdaydı.³¹ Kongrenin harf meselesini ele almak üzere toplanması ve Latin harfleri yanlısı bir tutum sergilemesi, kongreye katılımın düşük olmasında etkili olmuştu. Bu durumdan rahatsız olan muhafazakâr Müslüman Arnavutların kongreye katılmamış olmaları ihtimal dâhilindeydi. Zaten kongreye katılım yetersiz bulunmuş olmalı ki gelecek yılın Haziran ayı içerisinde Yanya’da yeni bir kongrenin toplanması kararlaştırıldı.³²

Bundan sonraki süreçte ise sadece kongrede kabul edilen bu iki alfabe kullanılacak ve Arnavut okullarında öğretilenecekti. Böylece kuzeyde ve güneyde basılan kitap ve gazeteler Arnavutlarca rahatlıkla okunup, anlaşılabilenecekti. Aslında bu sonuç Arnavutluk’un milli birliğine giden yolda atılmış kayda değer bir adımdı.³³ Ancak Manastır Kongresi aynı zamanda Arnavutlar ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında ciddi bir güven bunalımına da yol açtı. Çünkü alfabe meselesi, Cemiyet ile Arnavut aydınlar arasında perde arkasında yaşanmakta olan gizli çatışmaların gün yüzüne çıkmasına neden oldu. Bu esnada Cemiyet, muhafazakâr Müslüman kesimlerce Arnavut diline ve Latin alfabesine gösterilen tepkilerden yararlanma yoluna gitti. Zira Cemiyet, Arnavutlarda ortak bir ulus bilincine yol açacağı ve nihayetinde onların imparatorluktan ayrılımlarına sebep olacağı endişesiyle Latin harflerine pek sıcak bakmıyordu. Hatta Müslüman Arnavutları kazanabilmek için sık sık dinsel propagandaya başvuruyordu.³⁴ Nitekim Müslüman Arnavutların bir kısmı Manastır Kongresi sonunda Latin harflerinin benimsemesine tepki göstererek, Ocak 1909’da ‘Arnavut Lisânını Osmanlı Hurufuyla Tahrir ve Talim Cemiyeti’ni kurdu. Bu cemiyetin kuruluşunu ‘Huruf-u Arabiye’ ile ‘İttihad-i Osmani Arnavut Maarif Mahfili’ cemiyetlerinin teşkili izledi.

Bir yandan alfabe tartışmalarının güncelliğini koruması, diğer yandan Arnavutların Osmanlı yönetimine karşı ayrılıkçı hareketlerin içinde buldukları

³⁰ Yakut, *a.g.t.*, s. 33. Bilmiz’e göre ise bu kongrede yalnızca İstanbul ve İşkodra Başkim alfabeleri değil, Ağimi alfabesi de kabul edilmiştir. Bkz. Bülent Bilmiz, “Arnavut Dil-Ulusçuluğu ve Alfabe Tartışmalarında İlk Zirve, 100. Yılında Manastır Kongresi (14-22 Kasım 1908)”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 179, (Kasım 2008), s. 29.

³¹ Necip P. Alban, *Tarihin Işığında Arnavutluk*, Kardeş Yayınları, Ankara 1975, s. 76. İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther’e göre ise kongreye Müslüman, Katolik ve Ortodoks Arnavutlardan 50 delege katılmıştır. Bilgi için bkz. *Türkiye 1908, İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther’in 1908 yılı Türkiye Raporu*, çev. Halil Ersin Avcı, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Basımı, Çanakkale 2003, s. 67.

³² Çelik, *a.g.e.*, s. 264.

³³ Bartl, *a.g.e.*, s. 280.

³⁴ Sönmez, *a.g.e.*, s. 101, 137 ve 140.

yönünde haberlerin Avrupa basınında yer alması, İttihat ve Terakki yanlısı Arnavut aydınları harekete geçirdi. Bu aydınlar birlik ve beraberlik mesajı verebilmek amacıyla Meşrutiyet'in birinci yıldönümünde Debre'de bir kongre düzenlenmesi için çalışmalarına başladı. Debre Kongresi, 23-28 Temmuz 1909 tarihleri arasında gerçekleştirildi. Kongrede, alfabe ve eğitim konuları bir kez daha yoğun bir şekilde tartışıldı. Kongre esnasında bir yandan hükümetin henüz okulu olmayan köylere okul inşa etmesi gerektiği dile getirilerken, diğer yandan Arnavutluk'taki bütün okullarda Arnavutçanın okutulması ve hangi harflerle okutulacağına ise kişisel tercihe bırakılması konularında tartışmalar yaşandı. Nitekim kongre esnasında dile getirilen bu farklı görüşler, kongre sonunda alfabe ve eğitim konusunda alınan kararlara da yansıtılacaktı.³⁵

Debre Kongresi'nde alınan kararların 3. maddesi eğitim konusuna ayrılmıştı. Buna göre medreselerin ıslah edilmesi, gerekli olan mahallerde öğretmen okullarının açılması, Rumeli'de bir üniversitenin kurulması, eğitim konusunda çok geride kalmış olan Arnavutluk'ta hızla çağdaş ilk, orta ve lise eğitimi veren okulların açılması kararlaştırıldı. Ayrıca sanayi ve ziraat okullarının kurulması kabul edilirken, diğer yandan resmi ve yerel dilin yani Arnavutçanın öğreniminin seçmeli olması ve serbest bırakılması için çalışılmasına karar verildi.³⁶ Alfabe konusunda ise Arap ya da Latin harflerinin kullanılmasının halkın tercihine bırakılması istendi. Debre Kongresi'nde söz konusu kararlar alınmasına rağmen yaşanacak gelişmeler bu kararların Arnavutların tamamını tatmin etmediğini ortaya koyacaktır.

2. Elbasan Kongresi ve Çalışmaları

Debre Kongresi sonrası yaşanan gelişmeler ise Arnavutlara âdetta bekledikleri fırsatı sundu. Bundan dolayı Elbasan Kongresi, yarı resmi olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti kontrolünde düzenlenen ve Osmanlı birliğinin bir gövde gösterisi olarak düşünülen Debre Kongresi'nden çok daha farklıydı ve kongrenin ana konusu tamamen Arnavut milli meselelerinden oluşmaktaydı. 2 Eylül 1909'da Elbasan'da³⁷

³⁵ Yakut, *a.g.t.*, s. 34, 35.

³⁶ Faruk Ilkan, "Debre Kongresi", *Simurg Dergisi*, Sayı 1, (Ekim 1999), s. 226-228.

³⁷ Elbasan, Arnavutluk'un ortasından geçen ve Gegalar ile Toskaları birbirinden ayıran İşkombi Nehri'nin kuzeyinde gayet güzel bir vadinin içinde kurulmuş bir şehirdi. Kısmen eski bir surla çevrilmiş olan şehirde tüfek namluları imalatı yapılmaktaydı. Ayrıca yapağı ve deri ticareti de önemliydi. Debre, Korça, Manastır ve Serfice ile birlikte Manastır Vilayeti'nin beş sancağından biri olan Elbasan'ın 1910 yılında yapılan sayımda nüfusu, 53.048 olarak tespit edilmişti. Bunlardan 46811'i Müslüman, 5359'u ise Ortodoks Arnavut idi. Bu da kongrenin düzenlendiği tarihlerde Elbasan nüfusunun % 80'inin Müslümanlardan oluşmakta olduğunu göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şemsettin Sami Fraşeri, "İlbasan", *Kamüsü'l-a'lâm*. c. 1, İstanbul: Mihran Matbaası, 1306/1889, s. 357 ve Bartl, *a.g.e.*, s. 118.

başlayan Kongre'ye, Orta ve Güney Arnavutluk'tan 35 temsilci katıldı.³⁸ Kuzey Arnavutlar kongrede temsil edilmezken,³⁹ Avlonya'dan da hiç katılım olmadı.⁴⁰ Kongreye delege gönderen Arnavut cemiyetlerin sayısı ise 28 idi.⁴¹ Kongre Başkanlığı'na Elbasanlı Derviş Bey seçilirken, Mithat Fraşeri Bey ikinci başkan oldu.⁴² Sekreterliklerini Simon Şuteriçi ile Yusuf Hacı Mima'nın yaptığı kongreye Orhan Poyani, Grigor Cilka, Derviş Bey, Ahmet Dakli, Refik Toptani, Hafız İbrahim Dalliu, Thoma Papapano, Hamdi Ohri, Nikoll Kaçori, Dhimiter Buda, Abdullah Ruşit Ahmet, Abdullah Koprencka, Kristo Dako, Emin Hacı Adem, Selman Blloşmi ve Andrea Konomi gibi Arnavut ulusal hareketinin tanınmış simaları katıldı.

Bir başkan ve başkan yardımcısı ile iki sekreterden oluşan bir heyet tarafından yürütülen kongrede, planlandığı gibi Arnavut okulları meselesi ele alındı. Okulların açılması, yönetimi, organizasyonu ve finansmanı için tek bir merkezin teşkili konularının yanında Arnavut kulüplerinin faaliyetlerinin koordinasyonu için gerekli önlemlerin alınması da masaya yatırıldı. Bu arada kongre çalışmalarına devam ederken kongrenin kültürel amaçlı olduğuna inanmayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, ulusal eğilimleriyle tanınmış bir Arnavut olan Elbasan Jandarına Komutanı Binbaşı Naci Bey'i acilen Manastır'a çağırıldı. Cemiyetin tepkisi bununla da sınırlı kalmadı. İttihat ve Terakki'nin Elbasan üyeleri civardaki köylere giderek kongre çalışmalarına kulak verilmemesi yönünde halka telkinlerde bulundu. Kongre esnasında yapılan gizli toplantılarda ise katılımcılar, defaten İttihat ve Terakki'ye karşı olan güvensizliklerini dile getirdi. Birçok delege Cemiyet'in Arnavutlara karşı ikili oynadığı kanaatindeydi. Onlara göre Cemiyet; Struga, Tiran, Ergiri ve Filat gibi çoğu Arnavut şehirlerinde yerli komiteleri Arnavut ulusal çıkarlarına karşı

³⁸ Miranda Vickers, *The Albanians: a Modern History*, I. B. Tauris, London 2006, s. 60; Bartl'a göre kongreye 30 civarında Orta ve Güney Arnavutluk delegesi katılmıştır (Bartl, *a.g.e.*, s. 287). Gawrych'e göre ise kongrede yaklaşık olarak 120 kişi bulunuyordu (Gawrych, *a.g.e.*, s. 180).

³⁹ Skendi'ye göre Kuzey Arnavutluk'un bu kongrede temsil edilememesinin nedeni *Lirija* gazetesinde yayımlanan tek davetiyenin karışıklığa sebep olmasıydı. Ona göre bu davetیه karışıklığı, bir ihtimal güneyliler tarafından kasıtlı olarak yapılmıştı. Güneyliler, Debre Kongresi'ndeki deneyimlerine dayanarak kuzeylileri bu kongreden uzak tutmanın daha akıllıca olacağını düşünmüşlerdi (Skendi, *a.g.e.*, s. 381).

⁴⁰ Bir Arnavut kaynağına göre Jön Türklerin Avlonya'da sıkı kontrollerinden dolayı bu şehir kongreye delege gönderememişti. Fakat Tiran başta olmak üzere Draç, Debre, Üsküp, Manastır, Ergiri, Korça, Berat, Leskovik (Liaskovik), Premeti, Ohri, Struga, Pogradec, Yanya, Filat, Gramshi ve Skrapari'den ise katılımlar olmuştur. Diğer yandan muhafazakâr din adamlarınca desteklenen Jön Türklerin tepkisi nedeniyle İşkodra da kongreye delege gönderememişti. İmparatorluk sınırları dışındaki cemiyetler de bu kongrede temsil edilememişlerdir. Bkz. Kristaq Prifti, *Historia E Popullit Shqiptar, Rilindja Kombëtare*, Vëllimi I Dytë, Vitet 30 të shek. XIX–1912, Tiran: Toena 2002, s. 415, 416.

⁴¹ Jacques, *a.g.e.*, s. 316.

⁴² Sönmez, *a.g.e.*, s. 140, 141.

kışkırtmaktaydı. Bu konuyla ilgili olarak Elbasan'ın ileri gelenleri, özellikle kongre başkanı Derviş Bey, Osmanlı Hükümeti'nin Arnavutların ulusal özerklik için yasal isteklerini tanımaması ve onları bastırmaya çalışması halinde Arnavutların zora başvurmak mecburiyetinde kalacaklarını bildirdi.⁴³ Oturumlarda kongrenin gizli gündem maddeleri de tartışıldı. Nitekim kongre sonunda gizli komiteler oluşturulması ve bunların koordinasyonunun sağlanması yönünde bir kararın çıkması bunu doğrulamaktaydı.⁴⁴ Zaten Arnavut milliyetçilerinden oluşan küçük bir grup, Arnavutluk'un gizli birliklerini daha iyi organize etmenin gerekli olduğunu savunarak, dağdaki aşiretleri merkezi hükümete karşı direniş için örgütlemekteydi.⁴⁵ Bilahare meydana gelen Arnavut isyanları da bu gerçeğin bir göstergesiydi.

3. Kongre Kararları ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

Arnavut okullarına bir düzen vermeyi ve ıslahı için gerekli tedbirleri almayı amaçlayan Elbasan Kongresi sona erdiğinde,⁴⁶ kongreye katılan tüm delegelere imzalanan 15 maddelik bir karar metni yayımlandı. Bu konuyla ilgili olarak kongre başkanı tarafından Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'ne gönderilen takrir suretinde, maarifin yayılması amacıyla Elbasan'da Arnavut Maarif Kongresi'nin toplandığı ifade edilmekteydi. Ayrıca Arnavutluk'ta hüküm süren cahilliğin giderilmesi ve her bir tarafın ilim nimetleri ile maariften faydalanabilmeleri için bazı kararların alındığı bildirilmekteydi. Takririn devamında Arnavutların o ana kadar takip ettikleri hedefin ve bundan sonra besleyecekleri tek arzusunun, Osmanlı meşrutiyetini kuvvetlendirmek ve ilelebet Osmanlı namı altında yaşayarak diğer unsurlarla kardeşliği tesis etmekten ibaret olduğu vurgulanmaktaydı. Takrirden, Arnavutların bu hedef ve arzusuna rağmen bazı arabozucular tarafından kendileri hakkında gazete sayfalarında uydurma haberlerin yer aldığına dikkat çekilerek, bu iftiralar reddedilmekteydi. Son olarak ise kongre kararlarında zikredilen ilmin ve marifetin yayılabilmesi için Osmanlı Hükümeti'nin kendilerine yardımcı olması ve kolaylık göstermesi, hatta taleplerinin ilgili makamlara iletilmesi dile getirilmekteydi.⁴⁷

⁴³ Skendi, *a.g.e.*, s. 381, 382.

⁴⁴ Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, çev. Ali Bertay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 484.

⁴⁵ Barbara Jelavich, *History of the Balkans, Twentieth Century*, Vol. 2, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 88.

⁴⁶ Süleyman Kani İrtem, *Meşrutiyetten Mütekeyye, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Yılları 1909-1918*, Temel Yayınları, İstanbul 2004, s. 237.

⁴⁷ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezâreti Mektûbî Kalemî (ME MKT), Dosya No: 1141/Gömlük No: 13, 27 Ağustos 1325/9 Eylül 1909.*

Arşiv belgelerinde Arnavut Maarif Kongresi olarak geçen ve 2-8 Eylül 1909 [20-26 Ağustos 1325] tarihleri arasında gerçekleştirilen kongrede aşağıdaki kararlar alınmıştır:⁴⁸

Mâdde 1- İlbasan'da sene-i hâliye Eylül'ünde altı sınıfı hâvî bir dâru'l-mu'allimîn te'sîs ve güşâd edilecektir. Bu mektebin idâresi Arnavudluk'da ve diğer memleketlerde bulunan bi'l-umûm kulübler ve şirketlerle Arnavud kavminin terakkîsini arzu buyuran vatanperver hamiyetmendân tarafından te'mîn olunacaktır. Sınıfların hadd-i mukarrere iblâğı ve talebe adedinin mîkdâr-ı matlûba vusûlü hâlinde mezkûr mekteb için senevî bin lira bir tahsîsâtın lüzûmu var ise de taleb adedinin noksân ve sınıfların nâ-tamâm bulunacağı müddet zarfında mektebin idâresi için yalnız yedi yüz lira kadar bir paranın lüzûmu vardır. Kongre mektebin ayrıca tab' ve neşr olunacak bir nizâmnamesini tertîb etdi.

Mâdde 2- Görice'de Terakkî-i Arnavud Mekâtib-i Cem'iyeti nâmıyla bir i'âne sandığı te'sîs ve bu sandığın Meclis-i Meb'ûsınca bir şahs-ı ma'nevî mâhiyetinde tanınması kongrece takarrur etdi. Bu umûmî sandık bi'l-umûm Arnavud kulübleriyle cem'iyetlerin ve kendi kavmin arzukeş-i terakkîsini olan zevât-ı muhteremenin i'âneleriyle idâme edilecektir. Sandık en evvel İlbasan'da te'sîs ve güşâd edilen dâru'l-mu'allimîn'in idâresini te'mîne mecbûr olduğu gibi Arnavudluk'un her bir tarafında te'sîs ve güşâd olunup mü'essisleri tarafından idâre edilemeyen mekâtibe mu'âvenet edecek ve diğer taraftan sandık hey'etince teşkîli mutasavver olan hey'et-i ilmiyece tedkik edilmek şartıyla kütüb ve resâil-i lâzîme ve tedrîsiyye tab' ve neşrine çalışacaktır.

Mâdde 3- Görice Cem'iyeti'nin idâre edeceği mekâtib için hükûmetin mu'âvenetini de talep etmesi mukarrerdir.

Mâdde 4- Görice Mekâtib-i Cem'iyeti İlbasan Dâru'l-mu'allimîn'in te'mîn-i idâresinen sonra Arnavudların fakîr ve iktidârsız bulunacağı yerlerde mektebler güşâdı teşebbüsâtına girişecektir. Kongre Görice Mekâtib-i Cem'iyeti'nin idâresine müte'allik bir nizâmname tertîb ve neşr etmiştir.

Mâdde 5- Arnavudlar Arnavudluk'da mevcûd olan resmî ve gayr-ı resmî bi'l-umûm mekâtib-i sâire de Arnavudca lisânının da idhâl ve icrâ-yı tedrîsâtı esbâbım istihzâra çalışacaklardır.

Mâdde 6- Arnavudluk'da maârif ve sanâyi'i ta'mîm ve inişâryla esbâb-ı umrân ve sa'âdetin taharri ve te'mîni maksad-ı ulvîsine vusûl için bi'l-umûm kulüb ve cem'iyetlerle erbâb-ı hamiyet Arnavudlar müttehiden ve müttefikan çalışmağla ve Görice'deki Arnavud Mekâtib-i Cem'iyeti sandığına mu'âvenet etmekle mükellefdir.

Mâdde 7- Umûm kulüb ve cem'iyetler için bir merkez bulunacaktır.

Mâdde 8- Merkez Kulübü Arnavudluk'da bulunacak ibtidâî ve rüşdî mekteplerinde tedrîsâtın Arnavud lisâm üzerine icrâ edilmesini talep etmek vazîfesiyile mükellefdir.

⁴⁸ BOA, MF MKT, 1141/13, 26 Ağustos 1325/8 Eylül 1909.

Mâdde 9- İki sene için kongre merkez kulübü olmak üzere Manastır Başkım Kulübü'nü intihâb etmiş ve kulüblerin yek-dîğeriyle te'mîn-i merbûtiyeti hakkında birkaç mevâdd-ı esâsiyyeyi hâvî ayrıca neşr olunacak bir nüzâmnâme tertîb etmişdir, yapmışdır.

Mâdde 10- Arnavudlar vilâyet merkez-i umûmiyyesi vesâtiyle Arnavudluk'un îcâb eden mahalle-rinde birer zirâat mektebinin te'sîs ve gûşâdını hükûmetden taleb eyleyeceklerdir.

Mâdde 11- İlbasan şive-i tekellümü Arnavudluk'un her bir tarafında kolayca tefehhüm ediliyor bir şive olması hasebiyle kongre umûm Arnavud muharrirlerine te'lîf edecekleri kütüb ve resâilde İlbasan şive-i tekellümünün istimaline ricâ eder.

Mâdde 12- Görice Mekâtib-i Cem'iyeti Hey'et-i İdâresi'nin intihâb ve ta'yini zımında Midhat Bey, Derviş Bey, Naki Bey, Ahmed Efendi, Dakli Hristo Dako, Selman Belošmi, Kîryas, İrfan Bey ve Hacı beyfendilerden müteşekkîl bir hey'etin Görice'ye azîmeti karârlaşdırılacaktır.

Mâdde 13- Arnavudluk'da ilim ve ma'rifet ve san'at ve hirfetin medâr-ı neşr ve ta'mîmi olan Arnavud lisânının serbestî-i ta'lîmi maksadını ta'kîb eden kulüb ve cem'iyet ve mekteplerden her hangisinin her hangi taraftan her ne gibi tas'ibâta dâcâr olur ise bu dâire-i itihâzda bulunan bütün kulüb ve cem'iyetler yek-vücûd olarak ve her türlü vesâit-i kânûniyyeye mürâcaat ederek tas'ibât-ı vâkî'ayı ref' ve izâleye çalışacaklardır.

Mâdde 14- Arnavudların umûm ihtiyâcât-ı ilmiyesi hakkında müzâkerât ve mütâlâ'ât dermiyân edilmek üzere fi 20 Ağustos sene [1]328 "1912 ve 1328" senesinde İlbasan'da tekrâr bir kongrenin teşkîli taht-ı karâra alınmışdır.

Mâdde 15- Üç sene sonra İlbasan'da in'ikâd edecek kongre programının tanzîmi ve vakt-i münâsibde bu bâbda i'lânât ve ihbârât-ı muktezîyyede bulunması husûsâtı kongrece İlbasan kulüb ve cem'iyetlerine havâle ve tevdi' olunur.

Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, kongre başkanlığınca kendilerine iletilen yukarıdaki maddeler hakkında yaptığı ilk değerlendirmede kararların takdire şayan olduğunu bildirdi. Hatta Maarif Nezareti'nce Manastır Vilayeti'ne gönderilen yazıda, açılacak öğretmen okulu için Nezaret olarak her türlü yardımın yapılacağı dahi ifade edildi. Fakat bu konuda Nezaret'in bir uyarısı dikkat çekmekteydi. Nezaret, açılacak okulun programı ve talimatı hakkında kongrece alınan kararların maksadı karşılamakta yetersiz olduğunu savunarak, konuyu değerlendirmek üzere Maarif Müdürlüğü ya da yetkililerle görüşülmesini tavsiye etti.⁴⁹ Aslında bu tavsiye işin komisyonlara havalesi anlamına geliyor ve açılacak öğretmen okulunun programından duyulan rahatsızlığı gözler önüne seriyordu.

⁴⁹ BOA, MF MKT, Dosya.No: 1141/Gömlük.No: 13, 27 Eylül 1325/10 Ekim 1909.

Kongrede alınan en önemli kararlardan birisi Elbasan'da açılacak öğretmen okuluyla ilgiliydi. Okul, 6 sınıflı olarak aynı yılın sonbaharında açılacak şekilde planlanmıştı.⁵⁰ Arnavut ilkokulları için öğretmen yetiştirecek olan bu okul, bütün Arnavut dernekleri ve kulüplerinin yardımıyla ayakta kalacaktı. Diğer bir maddeye göre ise Arnavut okullarını bir çatı altında toplamak için Görice'de, 'Përparim' [terakki/kalkınma] adında 'Arnavut Okul Cemiyeti' kuruluyordu. Bu cemiyetin görevi Elbasan Pedagojik Lisesi'nin ve Arnavutluk'taki diğer okulların açılmasını, yönetimini ve gerekli olan kitapların basılmasını sağlamaktı. Kongre ayrıca, Përparim Cemiyeti'nin hiçbir engelle karşılaşmadan serbest bir şekilde çalışabilmesi için kanuni olarak hükümetçe tanınmasını istedi ve devletin onayı için bir tüzük hazırladı. Bütün kulüp ve dernekler arasındaki bağlantı ve işbirliğini güçlendirmek için bunların tek merkezden yönetilmesini kararlaştıran kongre, Arnavut ulusal hareketinin başında bulunan Manastır Kulübü'nü iki yıllığına Merkez Kulüp seçti. Kulübü, Arnavutluk'taki bütün okulların Arnavutça dilinde eğitim yapmalarını sağlamakla görevlendirdi. Arnavut dernekleri ile kulüplerinin kültürel ve politik faaliyetlerini daha iyi koordine edebilmek için onların arasındaki görev dağılımlarını, bağlantı şekillerini ve kendi aralarındaki işbirliğini belirleyen bir tüzüğü de onayladı. Ayrıca Arnavutlar için gerekli olan ziraat okullarının açılması yönündeki taleplerin, bütün Arnavutlarca vilayet heyetlerine iletilmesini kararlaştırdı.

Arnavutlar, kongre kararlarına dayanarak Përparim adlı cemiyeti 20 Eylül 1909'da kurdular ve başına Orhan Poyani'yi getirdiler. Diğer yandan Përparim Cemiyeti'nin yanında kulüplerin, derneklerin ve vatandaşların yardımlarını alabilmek için bir kasa oluşturuldu.⁵¹ Kongre, Manastır Başkim Kulübü'nü Arnavut kültürel faaliyetlerinin merkezi olarak belirlerken, gelişmeleri değerlendirebilmek için 3 yıl sonra, Elbasan'da yeni bir kongrenin toplanmasını kararlaştırdı. Yine kongre kararları gereği açılan ilk öğretmen okulu 3 Aralık 1909'da Elbasan'da faaliyete geçti.⁵² Okula müdür olarak, 28 Kasım 1912'de Avlonya'da Arnavutluk'un bağımsızlık ilanında yer alacak ve İsmail Kemal Bey'in başında bulunduğu ilk Arnavut hükümetinin eğitim bakanı olarak görev yapacak olan Luigi Gurakuqi atandı. Söz konusu okulda Türkçe ve Fransızca zorunlu, İngilizce ve Rumca ise seçmeli ders olarak verildi.⁵³ Diğer dersler ise hesâb, ilm-i felsefe, hikmet-i tabî'yye, ilm-i

⁵⁰ Okulun öğrenci sayısı ise 90 kişi olarak kararlaştırılmıştı. Bkz. Gawrych, *a.g.e.*, s. 180.

⁵¹ Prifti, *a.g.e.*, s. 416, 417.

⁵² Alpan, *Tarihin Işığında...*, s. 135; Robert Elsie okulun açılış tarihini 1 Aralık olarak vermektedir. Bkz. Robert Elsie, *Albanian Literature: A Short History*, I. B. Tauris, London 2005, s. 91.

⁵³ BOA, MF MKT. 1141/13, 26 Ağustos 1325/8 Eylül 1909. Alpan'a göre ise Türkçe ve Fransızca dersleri de seçmeliydi (Alpan, *Tarihin Işığında...*, s. 135).

hayvânât, Arnavudca'nın kavâ'id-i lisâniyyesi ve sarf, nahiv, edebiyât, hendese, ilm-i ahvâl-i rûh, târih-i tabî'î, maâdin-i tabakâtü'l-arz, cebir, mantuk, ilm-i teşrih, coğrafya-i umûmî, müsellesât, ilm-i terbiye-i etfâl, ilm-i menâfi'u'l-a'zâ, târih-i Osmanî, resim, ilm-i hey'et, kimya, ilm-i nebâtât, Arnavudluk târihi, akâid, resim ve jimnastik olarak belirlendi.⁵⁴

Elbasan Kongresi'nde ayrıca Arnavutluk'taki tüm özel ve devlet okullarında Arnavutçanın Latin alfabesiyle propagandasının yapılması ve yayılması kararlaştırılmıştı. Kongre, bu kararıyla aslında Manastır Kongresi'ni de desteklemekteydi. Çünkü kongrede Latin alfabesinin Arnavutça için Arap ve Grek karakterlerinden daha uygun olduğu ve Arnavutçanın ünlü ve ünsüzlerini diğer alfabelere kıyasla daha iyi karşıladığı, bundan dolayı da öğreniminin kolay olduğu görüşü kabul edilmişti.⁵⁵

Elbasan Kongresi'nin Arnavut eğitim hareketini önemli ölçüde hızlandırdığı görülmektedir. Nitekim kongre sonrasında Kosova vilayetinin Mitroviçe ve Gilan kasabalarında ulusal Arnavut okulları açıldı. Ayrıca Arnavut Eğitim Kulübü'nün vasıtasıyla Üsküp Lisesi'nde Arnavut dili Latin alfabesiyle öğretilmeye başlandı.⁵⁶ Diğer yandan hem kuzeydeki Gegler, hem de güneydeki Toskalar için ortak bir yazın oluşturabilmek amacıyla Elbasan lehçesi yazın dili olarak seçildi. Böylece kuzey ile güney arasında bir bağ ve yazın dili için bir temel oluşturulması amaçlanmıştı. Nitekim zamanla halk arasında en temiz Arnavutçanın Elbasan'da konuşulduğu konusunda ortak bir kanaat de oluştu.

Arnavut milliyetçiler bu kongreyle Arnavutçanın eğitim dili olmasının yanında Latin harflerinin kabulünü de kararlaştırmışlardı. Arnavutçayı okullara sokmak ve bunun Latin harfleriyle yazılmasını kabul etmek, Osmanlı yönetimi için Arnavutların kısa bir süre sonunda Türklerden uzaklaşmalarına ve devletten ayrılmalarna zemin hazırlamak demekti ki bu durum Osmanlı yönetimini içten içe tedirgin ediyordu.⁵⁷ Arnavut milliyetçileri ile İttihat ve Terakki arasındaki uz-

⁵⁴ BOA, ME MKT. 1141/13, 26 Ağustos 1325/8 Eylül 1909. Bu okul, Arnavutların ulusal tarihlerinde önemli bir yere sahip olduğundan günümüzde de Etnografya Müzesi olarak kullanılmaktadır. Bkz. Tuğrul Kihitir, *Balkanların Osmanlı Tarihi 1352-1913*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2015, s. 265.

⁵⁵ Vickers, *a.g.e.*, s. 60.

⁵⁶ Skendi, *a.g.e.*, s. 381-383.

⁵⁷ Mehmet Ali Ayni, *Ulusçuluk (Milliyetçilik)*, Peva Yayınları, İstanbul 1997, s. 267. Hükümetin Arnavut okulları ve oradaki eğitim sistemiyle esasl bir şekilde ilgilenmeye başlaması, Sultan Mehmet Reşat'ın Kosova gezisinden sonra olacaktır. Bkz. Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 383.

laşmazlık, Osmanlı yönetiminin Latin alfabesinin benimsenmesinin engellenmesi çabaları esnasında iyice arttı. Nitekim Cemiyet, yeni Arnavut okullarının beklenmesine kayıtsız kalmayarak, Arnavut milliyetçiliğini basturmak için hükümet vasıtasıyla bütün Arnavut gazetelerini, ulusal kulüp ve okullarını kapatarak tepkisini ortaya koydu.⁵⁸

4. Elbasan Kongresi'nin Osmanlı Basınında Yansımaları

Dönemin Osmanlı basını sayfalarında kongreyle ilgili haberlere sık sık yer verdi. Nitekim 1909 Ağustos'unda basında yer alan bir haberde, Elbasan Sancağı'nda Arnavutların organize edecekleri bir kongrenin toplanacağı duyurulmaktaydı. Habere göre kongrede hazır bulunacak Arnavutların o andan itibaren Rum Patrikhanesi'ne tabi olmadıklarını ilan etmeleri beklenmekteydi, çünkü Ortodoks Arnavutlar bu konuda birkaç aydan beri çalışmaktaydılar.⁵⁹ Eylül ayının ilk günlerinde *Yeni Tasvir-i Efkâr*, Elbasan'da bir Arnavut kongresinin açıldığını duyurdu.⁶⁰ Gazetenin birkaç gün sonraki haberinde ise, kongreye Arnavutluk'un çeşitli şehirlerinden yüz yirmi delegenin katıldığı, Arnavut siyasetinin ileri gelenlerinden Derviş Hima Bey'in kongre başkanlığına seçildiği ve kongrenin on beş gün kadar süreceği yazılıyordu.⁶¹

Bu konuda *İkdam*, 'İlbasan Kongresi' başlıklı haberinde, kongrenin Arnavutluk'un her tarafında okullar açılması meselesiyle ilgilendiğini duyurmaktaydı. Haberde açılacak olan okulların ihtiyacı olan öğretmenleri yetiştirmek üzere öncelikli olarak bir öğretmen okulunun açılmasına karar verildiği de aktarılmaktaydı.⁶²

Yeni Gazete ise 'Arnavut Maarif Kongresi' başlıklı haberinde okuyucularına şunları nakletmekteydi:

“Mahallinden iş‘âr olunduğuna göre:

İlbasan'da on gündün beri mün'akıd olan Arnavut Kongresi kemâl-i ciddiyetle iş görmekte ve mekâtibe âid olan mesâil-i müşkile yavaş yavaş hal olunmaktadır. Kongre ilk teşebbüs-ü hayr olmak üzere bir dâr-ül-muallimin te'sisine karar vermiştir. Bu dâr-ül-mualliminin binasına yedi yüz lira masraf tahmin edilmiş ve erbâb-ı hamiyet tarafından hemen toplanmıştır. Arnavutların ilim ve maarife gösterdikleri bu rağbet a'dâyı me'yûs itmektedir.”

⁵⁸ Vickers, *a.g.e.*, s. 60.

⁵⁹ “Rum Patrikhanesi ve Hristiyan Arnavutlar”, *Yeni Gazete*, 28 Ağustos 1909/15 Ağustos 1325, s. 2.

⁶⁰ *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 8 Eylül 1909, s. 5.

⁶¹ “Arnavut Kongresi”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 12 Eylül 1909, s. 6.

⁶² “İlbasan Kongresi”, *İkdam*, 13 Eylül 1909/31 Ağustos 1325, s. 2.

Yazıda ayrıca Arnavutların gerçek bir çalışma ve gayretle anlayış seviyelerini ve zekâlarını [eğitim seviyelerini] diğer unsurlar seviyesine yükseltmek istediklerini görmekle kendilerinin iftihar ettikleri ve övündükleri dile getirilerek, onların her zaman sağ ellerini Osmanlılara yardım için uzattıkları ve her muharebede de cengâverlikler gösterdikleri hatırlatılmaktaydı. Arnavutların Osmanlı Hükümeti'ne olan eski samimi bağlılıklarını bir kez daha tekrar etmenin anlamsız olduğu ifade edilen yazıda, onların bu ilmi kongrelerini Allah'ın hayır ile başarılı kılması da temenni edilmekteydi.⁶³ Aynı gazete, 17 Eylül 1909 tarihli nüshasında ise 15 maddelik kongre kararlarını okuyucularına aktarmaktaydı.⁶⁴

Kongre hakkındaki bilgilerin her geçen gün daha da netleşmesiyle birlikte, ayrıntılı haberlerin gazete sütunlarında yer aldığı da görülmektedir. Örneğin *İkdam*, bu kez Elbasan Kongresi'nin çalışmalarına son verdiğini ve kongrenin lisan meselesi üzerinde önemle durduğunu aktarmıştır. Haberde ayrıca bütün ilk ve ortaokullarda Arnavutçanın okutulmasına karar verildiği, kısa süre içerisinde Görice'de Arnavut okulları öğretmenlerinin bir toplantı yapacakları ve bu toplantıda milli bir ianenin toplanacağı duyurulmuştur.⁶⁵ *Yeni Tasvir-i Efkâr* ise haberinde, kongrenin 2-8 Eylül 1909 tarihleri arasında ve 120 delegenin katılımıyla gerçekleştiğini bir kez daha hatırlatmış ve akabinde maddeler halinde kongre kararlarını yayımlamıştır.⁶⁶

Dönemin önemli yayın organlarından ve İttihat ve Terakki'nin sözcüsü gibi hareket eden *Tanin* de kongreye duyarsız kalmamıştı. Nitekim gazetenin 17 Eylül 1909 tarihli nüshasında yer alan 'Arnavutluk Ahvali' başlıklı haberinde, Elbasan şehrinde toplanan ve çalışmalarına son veren kongrenin okullar meselesini ele aldığı aktarılmıştır. Habere göre kongrede ilkokul ve özel okulların programları, Arnavut mektepleri için bir cemiyet oluşturulması ve Görice Kasabası'nda milli bir yardım sandığının kurulması konuları karara bağlanmıştır.⁶⁷ Aynı gazete bir sonraki sayısında ise yorumsuz olarak 15 maddelik kongre kararlarını yayımlamıştır.⁶⁸ *Sabah* gazetesi de 17 Eylül 1909 tarihli nüshasında 'Arnavut Kongresi Mukarreratı' başlığıyla verdiği haberinde, konuyla ilgili olarak hiçbir değerlendirmede bulunmadan doğrudan kongre kararlarını okuyucusuna aktarmayı tercih etmiştir.⁶⁹

⁶³ "Arnavut Maarif Kongresi", *Yeni Gazete*, 14 Eylül 1909/1 Eylül 1325, s. 2.

⁶⁴ "Arnavut Kongresi Mukarreratı", *Yeni Gazete*, 17 Eylül 1909/4 Eylül 1325, s. 2.

⁶⁵ "Arnavutluk Ahvali", *İkdam*, 17 Eylül 1909/4 Eylül 1325, s. 3.

⁶⁶ "Arnavutluk-İlbasan Kongresi", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 17 Eylül 1909, s. 8-9.

⁶⁷ "Arnavutluk Ahvali", *Tanin*, 17 Eylül 1909/4 Eylül 1325, s. 2.

⁶⁸ "Arnavutluk Kongresi Mukarreratı", *Tanin*, 18 Eylül 1909/5 Eylül 1325, s. 3, 4.

⁶⁹ "Arnavut Kongresi Mukarreratı", *Sabah*, 17 Eylül 1909/4 Eylül 1325, s. 2.

Kongrenin sona ermesinden kısa bir süre sonra *Yeni Tasvir-i Efkâr*'da 'İlbasan Kongresi' başlığıyla bir makale yayımlanmıştır. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında gerek basında gerekse halk arasında Arnavutlar hakkında çeşitli görüşlerin ileri sürüldüğüne değinilen makalede, meseleye birkaç noktadan bakılması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Osmanlı ordularıyla Arnavutların karşılaşmalarının kısa tarihine değinilen makalede, İslamiyet'i kısmen kabul etmiş olan Arnavutlarla Türklerin sürekli kaynaşmalarının işin gereği olduğu görüşüne yer verilmiştir. Yazıda ayrıca Arnavutların kabul ettikleri İslam'a eski inançlarını katmaktan geri kalmadıklarını hatırlatılarak, hükümetin bu duruma ilgisiz ve kayıtsız kalmasının bir sonucu olarak Arnavutların hâlâ dillerini ve geleneklerini muhafaza edebildikleri ifade edilmiştir. Makalenin devamında Elbasan Kongresi'ne de değinilerek, bu kongreden 'Lisan Kongresi' olarak bahsedilmiş ve eğitimin ilerlemesi ve yükselmesi için bazı kararlar almak üzere toplanan kongrenin arzu edilen iyi sonuçları verecek mahiyette olduğu savunulmuştur. Kongrenin aldığı çeşitli kararlar arasında bir darülmualimin kurulması, değişik yerlerde özel okullar açılması, ziraat okullarının kurulması gibi Arnavutların irfanlarını ve kültürlerini yükseltecek hususların yer aldığı aktarılmıştır. Makalede keza Arnavutları buldukları üzüntülü durumdan kurtaracak şeyin eğitim olduğuna dikkat çekilmiştir. Hükümetin eğitim konusunda daha birkaç sene toplumun bireylerine gereği kadar yardım edemeyeceğinin üzüldüğü ifade edilerek, kongrenin memleket hakkında çok faydalı bir girişim olarak bilinmesi istenmiştir. Kongrenin tam bir samimiyetle takdir edilmesi gerektiğine vurgu yapılmış ve bunun bir görev olduğu savunulmuştur. Makalede son olarak Arnavutların Osmanlı vatanına olan bağlarının sanıldığı kadar zayıf olmadığına dikkat çekilmiş ve kendilerinin Arnavutlara gösterecekleri güvenin, Arnavutların kendilerine olan bağlılıklarını kuvvetlendireceği ifade edilmiştir.⁷⁰ *Yeni Tasvir-i Efkâr*'ın bu makalesinde Arnavutların eski geleneklerini İslâm dinine kattıkları hatırlatılarak, Osmanlı yönetiminin bu duruma kayıtsız kalmasının Arnavutların dillerini ve geleneklerini muhafaza edebilmelerinde etkili olduğu görüşü savunulmuştur. Böylece Arnavut dilinin ve geleneklerin korunduğu ifade edilmek istenmiştir. Makalede Arnavutların eğitimi üzerinde durulması ve Elbasan Kongresi'nin bu konuda bir fırsat olarak görülmesi önemlidir. Arnavutların bu tarz çalışmalarının takdir edilmesi ve kendilerine yönelik karşılıklı güvene vurgu yapılması ise dikkat çekicidir. Bu dönemde Balkan coğrafyasındaki hassas dengeler göz önüne alındığında, kongre ve Arnavutlar hakkında mümkün oldukça olumlu değerlendirmelerde bulunulduğu gözden kaçmamaktadır.

⁷⁰ "İlbasan Kongresi", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 17 Eylül 1909, s. 8-9.

Elbasan Kongresi ve kararlarının yansımaları yalnızca Osmanlı basını ile sınırlı değildi. Dönemin Arnavutça yayımlanan gazetelerinden *Liria* (Hürriyet), *Lidhja Ortodokse* (Ortodoks Birliği) ile Amerikan misyonerliğinin merkezi konumundaki Boston’da yayımlanan *Sun* (Dielli) gazeteleri de sayfalarında kongre çalışmalarına geniş yer vermişti.⁷¹ Elbasan Kongresi’nin üzerinden henüz birkaç ay geçmişti ki kongreye Selanik delegesi olarak katılan *Liberja* gazetesi başyazarı Mithat Fraşeri Bey, Arnavut Başkim Kulübü’nde bir konferans düzenledi. Kongre kararlarının ve doğuracağı sonuçların uzun uzadıya aktarıldığı etkinlikte, eğitimle ilgili maddeler bir sıra dâhilinde sunuldu. Mithat Bey’in aktardıklarına göre kongrede ilk olarak, Arnavutluk’ta okul açmak için bir cemiyetin oluşturulması kararlaştırılmıştı. Bu cemiyet Görice’de kurulacak ve adı da ‘Arnavut Mekâtib Cemiyeti’ olacaktı. Cemiyetin kuruluş amacı ise Arnavutluk’ta okulların kurulmasını ve yönetilmesini sağlamaktı. Sadece mahalli yardımlarla çalışacak olan Cemiyet, eğitim esnasında ihtiyaç duyulan kitapların basım ve dağıtımına yardımcı olacaktı. İkinci olarak kongrenin yapıldığı şehir olan Elbasan’da, idadi derecesinde bir okul açılacak ve okulda darülmualimin hizmetini yerine getirecek şekilde dersler verilecekti. Okul hem yatılı, hem gündüz faal olacaktı. Gündüz eğitime gelen öğrenciler ücretsiz olacak, fakat yatılı öğrenciler ücret ödeyeceklerdi. Okula ilk etapta ücretsiz olarak on öğrenci kabul edilecek ve yalnızca idadi derecesinde altı sınıfı içine alacaktı. Arnavut kulüpleri hakkında bir nizamname hazırlanarak, bu kulüplerin bütün çalışmalarını eğitimin yaygınlaşmasına, sanayi ve ziraatın ilerlemesine hasretmesi sağlanacaktı. Bunun gerçekleştirilmesi için ise gerekli olan araçların sarf edilmesi konusunda kulüplerin teşvik edilmesi kararlaştırılmıştı. Mithat Bey, konferansın sonunda kongrenin Arnavutluk’un ihtiyaç duyduğu bayındırlık ve ilerleme konularına özellikle önem verdiğini dile getirmiş ve her şeyden önce eğitim ve uygarlaşma konularında çalışmalar yapılmasının kongrede benimsendiğini aktarmıştır.⁷² Mithat Bey’in vurguladığı gibi Elbasan Kongresi, Arnavutların eğitim alanında yapacakları faaliyetlerin masaya yatırıldığı ve bu konuda atılacak adımların yol haritasının çizildiği bir toplantıydı.

⁷¹ Sokol Gjevori, “Educational and Cultural Traditions in Elbasan During the Nineteenth Century–1912”, *European Scientific Journal*, Vol. 10, 2011, s. 141-143; Majlinda Peza, “Reflections on Movement Patriotic in Elbasan in the Years 1909-1910”, *European Journal of Inter Disciplinary Studies*, Vol. 1, No. 1, (2015), s. 119 ve Manola Myrta, “The Congress of Elbasan and Its Attitude Toward Elbasanist”, *the 2nd International Conference on Research and Education–‘Challenges Toward the Future’ (ICRAE2014), 30-31 May 2014*, University of Shkodra “Luigj Gurakuqi”, Shkodra, Albania, ICRAE2014 Conference-Paper Proceedings.

⁷² “Rumeli Ahvalı”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 3 Kanun-ı Evvel 1909, s. 5-6.

Elbasan Kongresi hakkında değerlendirmelerde bulunan Şevket Süreyya Aydemir de bu kongrenin gerçekte bir hazırlık ve istişare toplantısı olduğunu ve bir milli dayanışma havası içerisinde geçtiğini savunur. Aydemir'e göre kalabalık bir unsurun kendi bölgesinde okullar açması ve bu okullarda Türkçe ile beraber kendi dilini okumak ve kendi dilinde yayınlar yapmak istemesi çok doğaldı. Hatta böyle bir çözüm yolu, Osmanlılar için Arnavutluk'ta dahi olsa diğer milliyetlere karşı bir dayanak da olabilirdi.⁷³

Sonuç

Diğer Balkan ulusları gibi Arnavutlar, Fransız İhtilali'nin getirmiş olduğu milliyetçilik akımının etkisiyle, özgürlükleri yolunda zaman zaman kongreler düzenleyerek, eğitim ve kültür alanlarında çalışmalarda bulunmuşlardır. Nitekim bunların en önemlilerinden biri olan Elbasan Kongresi'yle, eğitim alanında yapacakları faaliyetleri masaya yatırmışlar ve bu konuda kendilerine bir yol haritası çizmişlerdir. Kongre sonrasında yapılan çalışmalar da bunun açık birer göstergesi niteliğindedir. Kongre'de Arnavutça ders verebilecek öğretmenlerin yetiştirileceği bir öğretmen okulunun açılmasına karar verilmesi, gelecek kuşakların Arnavutça eğitim sayesinde 'ulusal kimlik' bilinciyle yetiştirilmelerinin hedeflendiğini göstermesi açısından önemlidir. Kongre kararlarına dayanılarak oluşturulan 'Përparim Cemiyeti' de o zamana kadar koordinesiz bir şekilde yürütülmekte olan okul kurma girişimlerini tek çatı altında toplamıştır. Böylece eğitim alanında kaydedilecek ilerlemeler için uygun bir imkân da sağlanmış oluyordu. Përparim Cemiyeti'nin yanında kulüplerin, derneklerin ve vatandaşların desteğiyle gelişecek bir yardım sandığının oluşturulması ise Arnavutlar arasındaki işbirliğinin, yardımlaşmanın ve dayanışma duygusunun geliştirilmesi açısından ehemmiyet arz etmekteydi.

Dönemin Osmanlı basınında 'Arnavut Maarif Kongresi' olarak adlandırılan Elbasan Kongresi'yle, Arnavutların Manastır Kongresi'ndeki tercihi olan Latin alfabesi bir kez daha tasdik edildi. Diğer yandan hem Gegalar hem de Toskalar için ortak bir 'yazın dili' oluşturabilmek amacıyla Elbasan lehçesinin benimsenmesiyle,

⁷³ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa 1908-1914*, C. 2, 10. bs. Remzi Kitabevi, İstanbul 2006, s. 198-199, 252. Aydemir, eserinde söz konusu kongrenin tarihini 20-26 Ağustos 1909 olarak vermektedir. Ancak bu tarih Rumi 20-26 Ağustos 1325 olmalıdır. Aydemir, ayrıca kongre sonunda hükümete 12 maddelik bir talepler listesinin sunulduğunu ve listenin son maddesinde de taleplerin karşılanmaması halinde Arnavutların ortak bir direniş hareketi konusunda karar aldıklarının duyurulduğunu aktarmaktadır. Oysa gerek arşiv belgeleri, gerekse dönemin gazeteleri tarandığında Arnavutların kongre sonunda 15 maddelik bir karar metnini ilan ettiği görülmektedir. Karar metni incelendiğinde ise Arnavutların direniş hareketi içerisinde olacaklarına dair bir hüküm de yoktur.

Arnavutluk'un kuzeyi ve güneyi arasında güçlü bir bağ kurulması amaçlanıyordu. Ulusal bir devlet oluşumunun en önemli unsurunun "milli bir dil ile milli bir eğitim" anlayışı inşa etmek olduğu göz önüne alındığında, Elbasan Kongresi'ndeki girişimleriyle Arnavutların bu ekseninde hareket ettikleri, farklı din ve mezheplere mensup soydaşlarını birleştirici yönde kararlar aldıkları görünüyordu.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

Maarif Nezâreti Mektûbî Kalemi (ME MKT.) Dosya No: 1141 / Gömlek No:13.

Gazeteler

İkdam

Tanin

Yeni Tasvir-i Efkâr

Yeni Gazete

Sabah

Kitaplar ve Makaleler

Alpan, Necip P., *Albanolojinin Işığında: Arnavut Alfabeti Nasıl Doğdu?*, y.y., Ankara 1979.

_____, *Tarihin Işığında Arnavutluk*, Kardeş Yayınları, Ankara 1975.

Ateş, Sabri, *Tunalı Hilmi Bey Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Aydın*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa 1908-1914*, C. 2, 10. bs. Remzi Kitabevi, İstanbul 2006.

Ayni, Mehmet Ali, *Ulusçuluk (Milliyetçilik)*, Peva Yayınları, İstanbul 1997.

Bartl, Peter, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, çev. Ali Taner, Bedir Yayınları, İstanbul 1998.

Bilmez, Bülent, "Arnavut Dil-Ulusçuluğu ve Alfabe Tartışmalarında İlk Zirve, 100. Yılında Manastır Kongresi (14-22 Kasım 1908)", *Toplumsal Tarih*, S. 179, Kasım 2008, ss. 22-31.

Bozboru, Nuray, "Arnavut Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi ve Günümüze Etkileri", *Avrasya Dosyası* (Balkanlar Özel), C. 14, S. 1, 2008, ss. 111-158.

- _____, “Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi”, *Balkanlar El Kitabı, C. 1: Tarih*, Yay. Haz. Osman Karatay-Bilgehan A. Gökdağ, KaraM&Vadi Yayınları, Ankara 2006, ss. 568-588.
- _____, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, Boyut Kitapları, İstanbul 1997.
- Clayer, Nathalie, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri Avrupa’da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*, çev. Ali Berktaş, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.
- Çelik, Bilgin, *İttihatçılar ve Arnavutlar II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, Büke Kitapları, İstanbul 2004.
- Dako, A. Christo, *Albania: The Master Key to the Near East*, Vol. 1-4, E. L. Grimes Company, Boston, Massachusetts, 1910.
- Elsie, Robert, *Albanian Literature: A Short History*, I. B. Tauris, London 2005.
- Emecen, Feridun M., *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- Ergün, Mustafa, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.
- Fraşeri, Şemsettin Sami, *Kamüsü’l-âlâm*. C. 1, Mihran Matbaası, İstanbul 1306/1889.
- Gawrych, George, *The Crescent and the Eagle, Ottoman Rule, Islam and the Albanians 1874-1913*, I. B. Tauris, London 2006.
- Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, 2. Bs. İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Gjevori, Sokol, “Educational and Cultural Traditions in Elbasan During the Nineteenth Century-1912”, *European Scientific Journal*, Vol. 10, (2011), ss. 136-144.
- Hacısalihoğlu, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.
- İlhan, Faruk, “Debre Kongresi”, *Simurg Dergisi*, S.1, (Ekim 1999), ss. 200-248.
- İrtem, Süleyman Kani, *Meşrutiyetten Mütarekeye, Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküş Yılları 1909-1918*, Temel Yayınları, İstanbul 2004.
- Jacques, Edwin E., *The Albanians an Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, McFarland Publishers, North Carolina 1995.
- Jelavich, Barbara, *History of the Balkans, Twentieth Century*, Vol. 2, Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- Kihtir, Tuğrul, *Balkanların Osmanlı Tarihi 1352-1913*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2015.

- Kuran, Ahmed Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul 1948.
- Külçe, Süleyman, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, Ticaret Basımevi, İzmir 1944.
- Myrta, Manola, “The Congress of Elbasan and Its Attitude Toward Elbasanisht”, *The 2nd International Conference on Research and Education—‘Challenges Toward the Future’ (ICRAE2014)*, 30-31 May 2014, University of Shkodra “Luigj Gurakuqi”, Shkodra, Albania, ICRAE2014 Conference-Paper Proceedings.
- Peza, Majlinda, “Reflections on Movement Patriotic in Elbasan in the Years 1909-1910”, *European Journal of Inter Disciplinary Studies*, Vol 1, No. 1, (2015), ss. 117-122.
- Prifti, Kristaq, *Historia E Popullit Shqiptar, Rilindja Kombëtare, Vëllimi I Dytë*, Vitet 30 të shek. XIX–1912, Toena, Tiran 2002.
- Shpuza, Gazmend, “Millet Sistemi Çerçevesinde Arnavutların Durumu”, *Osmanlı*, C. 4, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 1999, ss. 294-311.
- Sinno, Abdurrauf, *Osmanlı'nın Sancılı Yıllarında Araplar-Kürtler-Arnavutlar 1877-1881*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- Skendi, Stavro, *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton University Press, Princeton 1967.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- _____, “Arnavut Milliyetçiliği, Bâbı âli ve İstanbul Ekümenik Patrikhanesi”, *Tarih ve Milliyetçilik*, Mersin 2007, ss. 327-340.
- Sönmez, Banu İşlet, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Şıvgın, Hale, “İttihat ve Terakki Politikalarının Balkan İttifakını Hızlandırmadaki Rolü”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Vol. 6, No 11, (2012), ss. 1-15.
- _____, “Arnavutlarda Milli Bilincin Gelişme Sürecinde Yaşanan Siyasi Olaylar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 147, (Aralık 2003), ss. 131-152.
- Türkiye 1908, İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'in 1908 yılı Türkiye Raporu*, çev. Halil Ersin Avcı, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Basımı, Çanakkale 2003.
- Vickers, Miranda, *The Albanians: A Modern History*, I. B. Tauris, London 2006.
- Yakut, Kemal, “Arnavutluk Bağımsızlık Hareketinde Alfabe ve Eğitim Tartışmaları”, *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Tiran Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 2006, ss. 29-53.

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE İSLAM HUKUKU'NUN GEÇERLİ OLDUĞU II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE TATİLLER, İZİNLER VE ÇALIŞMA SÜRELERİ

HASAN DOĞAN*

Giriş

Osmanlı, İslam hukukunu esas alan bir devlettir. Bununla beraber örfün Osmanlı hukuk sisteminde geniş bir yere sahip olduğu görülmektedir. Özellikle ayet ve hadislerle açık biçimde belirlenmemiş hususlarda, İslam hukukunun ruhuna aykırı olmamak kaydıyla devletin örfe ve diğer kriterlere dayalı düzenlemeler yaptığı görülmektedir.

Devlet teşkilatında büyük değişimlere sahne olan II. Meşrutiyet döneminde diğer çok sayıda konu gibi tatil günleri, izinler, çalışma süreleri hakkında bir yeknesaklık elde etme gayreti dikkat çekmektedir.

Çalışmamızda İslam hukuku merkezli geniş bir hukuk sistemine sahip olan Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen süre içerisinde tatil günleri, izinler, çalışma süreleri ve bunlara dair uygulamalar ile karşılaşılan problemler ağırlıklı olarak arşiv belgelerine göre ele alınacaktır.

1. İslam Hukuku Açısından Dinlenme, İzin ve Hafta Tatili

İslam hukuku, kendisine ait bir disipline ve sistematığe sahiptir. Bu açıdan bakıldığında modern hukukun ön plana çıkardığı bazı konu ve kavramlara İslam hukukunda aynı isim ve bağlamlarda şahit olamamamız normal bir durumdur. Özellikle sanayi devriminden sonra hızla müstakil bir nitelik kazanan iş ve sosyal güvenlik hukukunun ele aldığı konu ve kavramlar, İslam hukukunda ihmal edilmiş, çeşitli başlıklar altında değerlendirilmiştir. İslam hukukunda çalışma hayatıyla ilgili konuların, bu arada çalışanların, yeme, içme, dinlenme gibi tabii ve ibadet gibi manevi hak ve ihtiyaçlarının klasik fıkıh kitaplarının daha çok "icâre" bölümünde veya "buyû", "ıstisnâ", "vekâlet" gibi kısımlarda dolaylı olarak ele alındığı

* Dr., Büyükelçi, Ankara / TÜRKİYE, hasandogan1@gmail.com

görülmektedir.¹ İslam hukukçuları iş akdi açısından öğretmenlik, işçilik, memurluk vb. meslekler arasında bir fark gözetmemişler, iş akdine “icâre-i âdemî” adını vermişler² ve ücret karşılığı çalışan veya belli bir işi üstlenen kimseleri genelde “ecîr-i hâs” ve “ecîr-i müsterek” şeklinde iki başlık altında ele alarak ortak hükümlere tabi tutmuşlardır³.

Konumuzla ilgili olarak, anılan farklı başlıklar altında temin edebileceğimiz bilgiler ışığında, İslam hukukunun işçi çalıştırmaya tanıdığı meşruiyet, çalışanların istirahat hakkına bakışı, çalışılmayan süre için ücret ödenmesi ve çalışanlar için standart bir hafta tatilinin ön görülmüş olup olmaması meselesinin birbiriyle bağlantılı biçimde ele alınması elzemdir.

İslam hukukunda iş sözleşmesi yapmanın, işçi çalıştırmanın veya işçi olarak çalışmanın meşruiyeti Kur’ân-ı Kerim ve Sünnet-i Nebî’ye dayanmaktadır. Kur’ân-ı Kerim’de Hz. Musa’nın Medyen yolculuğu sırasında hayvanlarını sulamakta zorluk çeken iki kız kardeşe yardım etmesi sonrasında, kızlardan birinin babalarına O’nu işçi edinmesine dair ricada bulunduğu anlatılmaktadır⁴. İleride kayınpederi olacak Hz. Şuayp da bu talep üzerine Hz. Musa’yı yanında istihdam etmiştir. Konuya dair başka örnekler de rastlanmaktadır⁵.

Hz. Peygamberimiz (SAV) :

“Hiç kimse kendi el emeğinden daha temiz bir kazanç edinmemiştir”⁶ buyurmuş, böylece emeğe verdiği değeri vurgulamıştır. Hem Kur’ân-ı Kerim ve hem de Sünnet-i Nebî’de işçi haklarına riayet hususunda uyarılara yer verildiği görülmektedir:

“Kardeşleri Şuayb; Medyen (kavmine)’e şöyle dedi: “Ey kavmim Allah’a kul olun! O’ndan başka sizin ilâhınız yoktur. Rabbinizden size beyyine (bir mucize, ispat edici bir açıklama) gelmiştir. Artık ölçü ve tartıya vefa edin (tam ve doğru ödeyin). İnsanların eşyalarının değerini eksiltmeyin. Yeryüzünde, O’nun islâhından sonra fesat (bozgunculuk) çıkarmayın. Şâyet mü’minler iseniz, işte bu sizin için hayırlıdır.”⁷

¹ Hayrettin Karaman, *İslam’da İşçi-İşveren Münasebetleri*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981, s. 39; Ahmet Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı (Özel Hukuk II), Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları*, İstanbul 2011, III, 276.

² Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı (Özel Hukuk II)*, III, 276.

³ Burhânüddin Ebûl-Hasen Ali b. Ebû Bekr b. Abdülcelîl el-Fergânî (ö. 593/1197), *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti’l Mübtedî*, I-IV, Şeriketü Dâri’l-Erkam b. Ebî’l-Erkam, Beyrut (t.y.), III, 239.

⁴ Kasas Suresi, 28: 27.

⁵ Kehf Suresi, 18: 77.

⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid b. Mâce, *Sünen*, Dâru Sahnûn-Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, (Kitâbu’t-Ticârât), II, 723-724.

⁷ Arâf Suresi, 7: 85.

İşçilerin çeşitli hakları Kur'ân-ı Kerim ve Sünnet-i Nebî'de açık biçimde ortaya konmuştur. Yaptığı işin karşılığını tam olarak alabilmek,⁸ sağlıklı ve insani çalışma koşullarına sahip olmak işçilerin ve tüm çalışanların en mühim haklarıdır. Sağlıklı ve insani çalışma koşullarının temini hususunda Hz. Peygamber (SAV)'in şu uyarısı dikkat çekmektedir:

“Çalışanlarımız sizin işlerinizi yapan kişilerdir. Allah onları sizin ellerinizin altına verdi, isteseydi sizi onların elleri altına sokabilirdi. Öyleyse yanımızda çalıştırdıklarınıza yediğinizden yedirin, giydiğinizden giydirin. Onlara güçlerini aşan iş yüklemeyin. Eğer güç bir iş yapmalarını isterseniz, siz de onlara yardım ediniz.”⁹

Çalışanlara yapamayacakları iş yüklememek, genel bir yaklaşımın zeminini meydana getirmektedir. Dinlenmelerine fırsat tanımadan işçileri sürekli çalışmaya zorlamak, onları güç yetiremeyecekleri bir işle karşı karşıya getirmenin tipik bir görünümüdür. Buna göre dinlenmek ve insan tabiatına uygun sürelerde işçi çalıştırmak İslam'ın inanç ve hukuk sisteminin vurguladığı hususlardan biri olarak algılanmalıdır.

Çalışılmayan süre için ücret ödenmesi meselesine dair dikkat edilmesi gereken hususlar, akit serbestisi, örf ve kamu düzenidir. Çalışma sürelerinin belirlenmesinde İslam hukukuna göre tarafların hizmet akdini imzalarken sergiledikleri rızalarının belirleyici olduğunu¹⁰, ancak bunun örf ve kamu otoritesinin düzenlemelerinden tümüyle bağımsız bir nitelik taşımadığını söyleyebiliriz. Çalışma süresinin hizmet akdinde açıkça belirtilmemiş olması durumunda ise örf- günümüzde daha çok kanuna- müracaat esas alınmaktadır¹¹.

⁸ Hz. Peygamber (SAV)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmektedir:

“Cenab-ı Allah buyurdu ki, kıyamet günü üç kişi beni karşılarında bulacaktır (hasmıym): Benim adımı kullanmak suretiyle haksızlık yapan, özgür bir insanı satın onun parasını yiyen, işçi çalıştırıp ücretini ödemeyen” Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru Sahnûn-Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, (Kitâbu'l-İcâra), III, 50.

⁹ Ebû'l-Huseyn el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru Sahnûn-Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, (Kitâbu'l-Eymân), II, 1283.

¹⁰ Hoca Emin Efendizade Ali Haydar, *Düerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, Matbaa-i Tevsi' Tıbbât, İstanbul 1330 h., I, 826-827 (Mecelle Madde 495); Ahmet Akgündüz, Eski Ve Yeni Hukukumuzda İşçinin Çalışma Süresi-İstirahat-Ta'til ve İbadet Hakkı

<https://osmanli.org.tr/eski-yeni-hukukumuzda-iscinin-calisma-suresi-istirahat-tatil-ibadet-hakki/> (E.T. 13 Temmuz 2018); Hayrettin Karaman, İslâm'da İşçi-İşveren İlişkileri Hakları, Anlaşmazlıklar, Çözümler <http://www.hayrettinkaraman.net/kitap/meseleler/0301.htm> (E.T. 13 Temmuz 2018)

¹¹ Muhammed Fehr Şakfe, “İşçinin Vazifeleri ve Hakları”, Çev. İhsan Toksarı, *İş Ahlakı Dergisi*, Cilt 5, Sayı 12, Kasım 2012, s. 190.

Bu konuda Mecelle’de yer alan:

“*Bir kimsede bir gün işlemek üzere bir ecir tuttuğu surette, güneşin doğmasından ikindiye kadar yahut güneşin doğmasından batışına kadar işlemek hususunda örf-i belde ne ise ona göre amel olunur*” şeklindeki madde bu hususa açıklık getirmektedir.¹² Bu maddede örfteki gün ile gün doğumu ve batımı arasındaki sürenin bir üst sınır olarak kastedildiği anlaşılmaktadır.¹³

İşçinin çalışmak üzere hazır bulunması, ancak kendisine bir iş verilmediğinden dolayı çalışmaması hali, çalışılmayan süre için ücret ödenmesi konusunda farklı bir yere sahiptir. Burada işçinin çalışmamak gibi bir iradesi bulunmadığından ücretinden mahrum bırakılması söz konusu değildir¹⁴. Aksi takdirde maaşından çalışmadığı zamanın payının düşürülmesi ve sözleşmedeki diğer müeyyideler gündeme gelecektir¹⁵. Bu hususta Mecelle’de şöyle bir madde bulunmaktadır:

“Hususi ücretli icâre müddetinde çalışmaya hazır olduğu vakit, ücrete hak kazanır, bilfil çalışması şart değildir. Fakat çalışmaktan imtina edemez. Eğer imtina ederse, ücrete hak kazanamaz”¹⁶

İslam dininin temel kaynaklarında dinlenme amacıyla belirli bir tatil zamanı tespit edilmemiştir. Ne Hz. Peygamberimiz (SAV) ne de Râşit Halifeler döneminde Cuma veya haftanın herhangi bir günü tatil edilmemiştir¹⁷. İslam dininde toplu namaz ibadetinin gerçekleştiği Cuma günü, Kur’ân-ı Kerim’de:

“*Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah’ın zikrine koşun ve alışverişini bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır.*”¹⁸ ayet-i kerimesiyle açıkça vurgulanmakla birlikte, bugünün tatil olduğu anlamı çıkartılamaz. Cuma günü iş görülmesi veya alışveriş yapılması sakıncalı olan vakit ile ilgili, ağırlıklı olarak, iç ezanın okunmasından namaz kılınmaya kadarki zaman anlaşılmıştır. Bununla birlikte İslam âlimleri, Cuma gününün özellikleri göz önüne alındığında, eğer haftanın bir günü tatil yapılacaksa, bunun Cuma olması gerektiği yönünde neredeyse hemfikir olmuşlardır¹⁹.

¹² Ali Haydar, I, 826-827. (Mecelle, Madde 495)

¹³ Ramazan Altınay, “Erken Dönem İslâm Toplumunda Zaman (Gün-Ay-Mevsim-Yıl) Anlayışı ve Günlük Hayata Etkileri”, Dinî Araştırmalar, Cilt 7, Sayı 21, s. 234.

¹⁴ el-Merginâni, el-Bidayeti’l Mübtedi, III, s.241. Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabiyyi, Beyrut, 2004

¹⁵ Ebûbekir Muhammed b. Ahmed el-Hanefi es-Serahsî, *Kıtabu’l-Mebstât*, Dâru’l-Marife, Beyrut (t.y.), XV, 163.

¹⁶ Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Madde 425; Ali Haydar, I, 698.

¹⁷ Altınay, s. 227.

¹⁸ Cuma Suresi, 62: 9.

¹⁹ Hayrettin Karaman, “Cuma”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, VIII, 85.

Cuma günü ilk defa Emevî Valisi Ziyâd b. Ebîhi zamanında davaların görülmediği gün olarak belirlenmiş ve böylece kısmen tatile dönüşmüştür²⁰. Emeviler, Abbasiler ve takip eden ilk İslam devletlerinde görülen resmî dairelerin Cuma günü tatil edilmesi uygulaması, sonraki dönemlerde de bazı değişikliklerle birlikte devam etmiştir²¹. Bununla beraber İslam hukukunda Cuma gününün istirahat günü olması, çalışma yasağına tabi tutulması söz konusu edilmemiştir. Haftalık istirahat için hangi günün seçileceği ve benzeri hususlarda daha çok taraflar arası anlaşmaya, hizmet akdine ve genelde mevcut örf riayet edilmesi esas tutulmuştur²².

2. 19. Yüzyılda Hafta Tatili'ne Dair Alınan Kararlar

Osmanlı Devleti'nde Fatih Sultan Mehmed devrinden itibaren medreselerin Salı günleri tatil yapmaya başladığı ve bunun Cumhuriyet'e kadar devam ettirildiği bilinmektedir. 1550-1557 yılları arasını kapsayan bir araştırmada, Osmanlı inşaat sektöründe Cuma gününün hafta tatili olduğunu göstermektedir. Yahudi işçilerin Cumartesi, Hristiyanların ise Pazar günü çalışmadıkları kayıt altına alınmıştır²³.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 19. Yüzyıla kadar resmî daire ve farklı düzeyde eğitim veren medreselerde ayrı gün ve sürelerde tatil uygulanagelmıştır. Devlet meselelerinin yoğunluk kazandığı ve ciddi savaşların olduğu bazı dönemlerde tatillerin iptal edildiği de bir vakıdır.

Hafta tatili konusunda standart oluşturma gayretleri, ancak 19. Yüzyılın ortalarına doğru, özellikle Tanzimat'la birlikte görülmeye başlamıştır. Nitekim II. Mahmud dönemine ait bir hatt-ı hümayûndan anlaşılacağı üzere, Tanzimat dönemine kadar hafta tatili konusunda Padişahların da esnek davrandığı, belirli bir güne sabitlenmesi yönünde ısrarcı olmadıkları ve bu durumun kurumlara göre farklılık gösterdiği görülmektedir. Meclis-i Şûrâ'nın Pazar ve Salı günleri toplanmasının uygun görüldüğünü belirten sadaret tezkiresine²⁴ II. Mahmud, "*Benim vezirim, merâm haftada bir iki gün bir yerde cem' olub vâki' olan umûr-ı devleti müzâkere ve tedbir etmektir. Kangı gün olsa be'is yokdur. Hemân Hakk Teâlâ tebdirimizi takdîre muvâfık eyleye.*"²⁵

²⁰ Altınay, s. 227.

²¹ Cevdet Küçük, "Hafta Tatili", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XV, 130-131; Altınay, s. 227.

²² Mustafa Yayla, "Hafta Tatili", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XV, 133.

²³ Yayla, a.g.m., s. 133.

²⁴ Cemal Tukin, "Yakın Çağ Tarihimizde Hafta Tatili", *TD*, I/2 (1950), s. 141.

²⁵ *BOA. HAT. 277 / 16297.*

ifadeleri ile bu konuda ısrarcı olmamıştır. Sunulan tezkire; o günlerde Perşembe ve Pazartesi olmak üzere haftada iki kez Bâb-ı Âlî ve Fetvahane’de toplanan Meclis-i Şûrâ’ya; Tophane, Lağımçı ve Humbaracı neferlerinin talim günleri olmasından ve buralara ocak ağalarının da iştirak etmesinden dolayı, bazı görevlilerin katılmadığı ifade edilmektedir²⁶.

Tanzimat’ın ilanından bir süre önce yapılan düzenleme ile devlet memurlarının hafta tatili önce Perşembe günü ardından Pazar da ilave edilerek iki gün olarak belirlenmiştir. Ancak bu durumun da uzun süre devam etmediği ve kısa bir süre sonra, Tanzimat’ın ilanı günlerinde, hükümet birimlerinde hafta tatilinin tekrar Perşembe gününe alındığı görülmektedir²⁷.

Hafta tatili uygulaması, bazı yargı organı ve yüksek mahkemelerde ise farklılık göstermiştir. Bu kurumların Tanzimat dönemi ile birlikte iş yükünün artmasından dolayı, hafta tatilleri hükümet birimleri ile aynı güne çekilmiştir. Bu cümleden olarak II. Mahmud’un kurduğu ve reformların icrasını denetleyen yüksek yasama ve yargı organı Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye’nin kuruluşunda benimsenen Perşembe, Cuma ve Pazar olmak üzere üç günlük tatil uygulamasından 3 Şubat 1840 tarihinde vazgeçildiği ve sadece Perşembe günlerinin hafta tatili olması gerektiği irade ile karara bağlanmıştır²⁸.

17 Ocak 1842 tarihli bir irade ile hafta tatili, Müslüman memurların izin günü olan Perşembe’nin ertesi yani Cuma günü de işe gelmediklerinin tespit edilmesinden dolayı, Cuma gününe alınmıştır²⁹.

İrade ile Hükümette, Seraskerlikte, hazinelerde görevli olanlar ve diğer memurların, tatil günleri Perşembe olsa bile, ertesi gün Cuma olmasından dolayı çoğunlukla o günü de tatile kattıkları belirtilmektedir. Bu açıdan Cuma günü, diğer çalışma günleri kadar işlerin yürütülemediği, tatilin Cuma gününe alınması ile

²⁶ Tezkirede gerekçe şu şekilde ifade edilmektedir: “*Muktezâ-yı irâde-i seniyye-i şehriyârleri üzere el-hâletü-hâzihî haftada iki def’a Bâb-ı ‘Âlî ve Hâne-i Fetvâ-penâhîde ‘akd olunmakta olan Meclis-i Şûrâ Pençşembe ve Pazartesi günleri olmakda ise de zikr olunan Tophâne-i ‘Âmîre ve Lağımçı ve Humbaracı neferâtının ta’lîm günleri olub vâki’ olan ta’lîmlerde ocak ağalarının dahî berâber bulunmaları lâzîmeden olduğundan mâ’adâ ...*” BOA. HAT. 277 / 16297.

²⁷ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, s. 64.

²⁸ BOA., İ. DH. 8 / 380. Bu irâde, gecikmeden uygulamaya geçirilmek üzere aynı gün, 29 ZA 1255 (m. 3 Şubat 1840) tarihinde, Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye Reisi’ne gönderilmiştir. BOA. BEO. *Aynıyyât Defteri*, Numara/Sayfa 766 / 162.

²⁹ BOA., İ. DH. 50 / 2482. Hafta tatilinin Cuma gününe alındığına dair karar, 2 gün sonra Serasker Kâimmakâmı Paşa’ya, Maliye Nazırı’na, Umûr-ı Hâriciye Nazırı’na, Harbiye Nazırı’na, Evkâf-ı Hümâyûn Nazırı’na, Emtia Gümrüğü Emîni’ne ve Darbhâne-i âmîre Nazırı’na bildirilmiştir. BOA. *Buyruğu Defteri*, Numara/Sayfa 3 / 54; BOA. BEO. *Aynıyyât Defteri*, Numara/Sayfa 767 / 46.

diğer günlerde işlerin daha iyi takip edileceği ve bu güne de hürmet edileceği ifade edilmektedir. Sultan Abdülmecid'in bu emrinde Müslümanlar ifadesi geçmemekle birlikte verilen kararın Müslüman memurları kapsadığı aşikârdır. Bu irade ile birlikte, gümrük ve vergi daireleri istisna olmak üzere, devlet dairelerinde 17 Ocak 1842'den 1 Haziran 1935 tarihine kadar hafta tatili Cuma günü olarak uygulanagelmıştır³⁰.

İşçi sınıfının mesai ve hafta tatili konusunda ise Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar genel bir standart oluşturulamamıştır. Bu durum, 31 Aralık 1919 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'nden Şûrâ-yı Devlet'e gönderilen bir vesikada da açıkça ortaya konulmaktadır. Yazıda; Osmanlı memleketlerinde sanayi henüz tam anlamıyla inkişaf etmediği ve düzenli bir işçi sınıfı olmadığından resmî ya da özel olsun bütün ticari ve sanayi kurum-kuruluşlarında çalışan görevli ve işçilerin bağlı oldukları din ve mezhebe göre hafta tatilini yaptıkları belirtilmektedir. Bu tarihlerde Ticaret ve Zirâat Nezâreti tarafından hazırlanan "*Hafta Tatili ve Müddet-i Mesâit Kararnâme-si*", 26 Ağustos 1919'da Şûrâ-yı Devlet'e sunulmuştur³¹. 3 Mayıs 1920'ye kadar yazışmaları devam eden³² bu kararname de hayata geçirilememiştir. Sonuç olarak başta 1908 yılı olmak üzere devam eden ve temelinde ücret artırımını talep edilen grevlere rağmen³³ II. Meşrutiyet yıllarında da işçi sınıfının çalışma süreleri konusunda kolaylaştırıcı bir mevzuat yürürlüğe konulamamıştır.

3. Hafta Tatili'ne Dair II. Meşrutiyet Dönemi Uygulamaları

1842 yılından itibaren, Osmanlı Devleti'nde hafta tatili olarak Cuma gününün belirlenmesine rağmen, bu konuda İstanbul ve taşrada bazı aksaklıkların olduğu Osmanlı Arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Örneğin, Sadaret'ten 15

³⁰ *Resmî Gazete*, Sayı 3017, Kanun Kabul Tarihi 27/5/1935; Kanun No: 2739; Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789-1922*, s. 192; BOA. DH. EUM. MEM. 84 / 9; 85 / 25; 87 / 30. II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki arşiv belgelerinden anlaşılacağı üzere, Rüsûmât Müdüriyyet-i Umûmiyyesi kararı gereği; Gümrük dairelerinin, İstanbul ve bazı mahallerdeki vergi dairelerinin hafta tatili Pazar günüdür. BOA. DH. İD. 59 / 70. Bu dairelerden bazıları, tatil günlerinin İslami hassasiyet ve ticarete hâlel getirmeyeceği gerekçelerinden dolayı Cuma'ya alınması talebinde bulunmuşlardır. Örneğin Kal'a-i Sultâniyye Rüsûmât İdaresi, 16 Haziran 1914 tarihli arıza ile talep etmiş; Rüsûmât Müdüriyyet-i Umûmiyyesi, 29 Eylül 1914 tarihinde bu talebi; Cuma ve Pazar günleri nöbetleşe olarak personelin yarısının çalışması diğer yarısının izinli sayılması şeklinde onaylamıştır. Zira bu tarihlerde İstanbul gümrüklerinde de haftalık tatil uygulaması bu şekilde yapılmaktaydı. BOA. DH. İD. 59 / 82.

³¹ "*Memâlik-i 'Osmâniyye dâhilinde sanâyi*" henüz kemâliyle inkişâf etmediği ve muntazam bir 'amele teşkilâtı olmadığ gibi resmî ve husûsî müessesât ve teşebbüsât-ı snâiyye ve ticârîyye ve hayriyye müstahdemîn ve 'amele-i mevcûdesinin de esâsen mensûb oldukları edyân ve mezâhibe göre eyyâm-ı ta'tîliyyeden istifâde eyledikleri ..." BOA. ŞD. 1268 / 27.

³² BOA. BEO. 4631 / 347259.

³³ Cem Doğan, "Türk İş Hukuku ve Çalışma İlişkileri Alanına Uzlaştırma Kurulunun Girişi: Ta'til-i Esgâl Kanunu Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 31 (Bahar 2012), s. 280.

Ağustos 1895'te Ankara Vilayeti'ne gönderilen bir tezkirede; hükümet dairesinde Cuma'dan başka Pazar günü de resmen tatil edilerek işlemlerin geciktirildiğine dair şikâyet olduğu belirtilerek uyarı yapılmıştır³⁴.

Aynı minval üzere 1909 yılına gelindiğinde Şurâ-yı Devlet memur ve müstahdemlerinin Pazar günleri işe gelmediği tespit edilmiş ve bu konuda Sadâret'ten katî bir ikaz gerçekleşmiştir. Şurâ-yı Devlet Riyâseti'ne 15 Şubat 1909 tarihinde gönderilen yazıda; o zamana kadar tetkik edilmek üzere Şurâ-yı Devlet'e sunulan kanun layihalarının incelenmesinin gecikmesinden ve kendilerine gönderilememesinden dolayı Meclis-i Mebûsân tarafından şikâyette bulunduğu belirtilmiştir. Layihaların incelenmesi konusunda hızlı davranılması, hafta tatilinin Cuma günü olmasına rağmen Şurâ-yı Devlet memur ve müstahdemlerinin Pazar günleri de işe gelmediklerinin haber alındığından bunun asla kabul edilemeyeceği ve çalışanların tatil dışındaki günlerde akşama kadar mesai vermeleri gerektiği konularında uyarılmışlardır³⁵.

Tatil günlerinde bile devlet kurumlarında yeterli sayıda memur bulundurulması konusunda hassasiyet gösterilmiş, bu durum aksaklık görüldüğünde sürekli ikaz edilmiştir. 2 Mayıs 1906 tarihinde Dâhiliyye Nezâreti'nden Dârülaceze Müdürlüğü'ne gönderilen tezkire bu husustadır. Dârülaceze'de tatil günlerinde memurlardan yeterli sayıda nöbetçi bulundurulması, bu sayede orayı ziyaret etmek arzusunda bulunanların mevcut ürünleri görebilmeleri ve lâzım olan şeyleri satın alabilmelerinin temin edilmesi gerektiği hatırlatılmıştır. Uyarıda ustaların imalathanelerden uzaklaşmamaları gerekirken geçen Cuma günü yalnız bir nöbet tabibi ile kapıcıdan ve bir iki hademeden başka kimsenin bulunmadığı ve imalathanelerin kapalı olduğu ifade edilmiştir. Sayısı bine yakın ve çoğunluğu hasta olan acezenin böyle bir iki hademeye emanet edilmemesi ve mutlaka gerekli memurlar dışında baş hademe ve eczacı gibi sürekli personel bulundurulması ve görevlilerin görev yerlerini terk etmemeleri gerektiği hatırlatılmıştır³⁶.

³⁴ BOA. DH. MKT. 412 / 11.

³⁵ BOA. ŞD. 3197 / 62.

³⁶ “Dârülaceze’de eyyâm-ı ta’tilîyyede me’mûrînden birkaçının münâvebeten olsun mevcûd bulunması ve tenezzüh vesilesiyle ol taraflara gidiub de Dârülhayr’ı ziyâret etmek arzusunda bulunanlar sanâyi-i mevcûdeyi görmek ve lâzım olan şeyleri mübâyâ’a ve sipariş eylemek isteyecekleri cihetle ustaların i’mlât-hânelerden infikâk etmemeleri iktizâ eder iken geçen Cum’a günü yalnız bir nöbet tabibi ile kapıcıdan ve bir iki hademeden mâ’adâ kimse bulunmadığı ve i’mlât-hânelerin kapalı olduğu haber verildi. Adedi bine karîb ve ekserîsi ‘atîl ve marîz olan ‘acezenin böyle bir iki hademeye teslim edilmesi ve me’mûrîn-i lâzîme ile ser-hademe ve eczacı gibi mütemâdiyen bulunması icâb eden müstahdemînin terk-i vazîfe ile evine berîye imrâr-ı evkât etmeleri gayr-ı câiz ve haklarında mes’ûliyyeti mücib bulunmuş olduğundan ba’demâ zâtlınız bulunamadığımız günlerde başkâtibin dairesinden infikâk etmemesi ve me’mûrîn ve hademe ve sâirenin îfâ-yı hüsn-i vazâife mütemâdiyen ikdâm ettirilmesi zımnında icâb-ı hâlin îfâsı siyâkında tezkire terkâm kılınmış efendim.” BOA. DH. MKT. 1075 / 60.

Osmanlı Devleti'nde 1842 yılından yıkılışa kadar uygulanagelen Cuma tatili konusunda hassasiyet gösterilmiş ve o güne denk gelen bazı resmî görüşmeler dahi iptal edilmiştir. Bu cümleden olarak 18 Kasım 1908 Çarşamba günü Sadâret'ten Yıldız Sarayı'na gönderilen tezkirede; patrikliğe yeni atanan Ermeni Patriğinin Cuma günü Mabeyn-i Hümayûn'u ziyareti, devlet dairelerinin tatil olması nedeniyle başka bir güne ertelenmiştir³⁷.

4. II. Meşrutiyet Döneminde Diğer Resmî-Günlü Tatil ve İzinler

Osmanlı Devleti'nde padişahın tahta cülûs günü ve yildönümlerinde, kılıç kuşanma merasiminde, Kurban ve Ramazan bayramlarında, Hz. Peygamberimiz (SAV)'in doğum günlerinde, Meşrutiyet'in ilanı yildönümünde, meclis açılışında ve benzeri durumlarda o gün yapılacak kutlama ve törenden dolayı devlet daireleri tatil edilmiştir. Bazen de padişahın bir seyahatten dönüşünde veya havaların aşırı sıcak olmasından dolayı devlet dairelerinin tatil edildiği bir vakıadır.

II. Meşrutiyet'in ilan tarihi olan 23 Temmuz 1908'e denk gelen rûmî tarihle 10 Temmuz günü, milli bayram ilan edilmiş ve kutlamalar yapılmış, bu yüzden resmî daireler de tatil edilmiştir. 1 Temmuz 1909'da Meclis-i Vükelâ'da alınan kararla; "*Meşrûtiyet'in teyid ve tahkîmi ve ezhân-ı umûmiyyede takrîri maksadına hâdim olacak esbâbdan...*" denilerek bu günün milli bayram ilan edilmesinin ve törenler yapılmasının gerekçeleri ortaya konmuştur. Böylece Meşrutiyet idaresi daha güçlü ve sağlam kılınacak ve kamu zihninde yer bulacaktır³⁸.

Bununla birlikte herhangi bir savaş durumunda veya olağanüstü halde milli bayram kutlamaları da kısıtlanmış ve hatta devlet dairelerinin o gün çalışması yönünde karar alınmıştır. Nitekim 10 Temmuz 1913 tarihinde II. Balkan Savaşı'nın mevcut durumu nedeniyle devlet daireleri tatil edilmemiştir³⁹. Yine I. Dünya Savaşı'na denk gelen 9 Eylül 1916 tarihinde ise Dâhiliye Nezâreti'nce alınan bir kararla; 2 Ekim 1911 tarihli genel tebliğ hükmü hatırlatılarak, memurların savaş hali devam ettiği müddetçe görevlerinin başında bulunmaları ve mecburi bir durum olmadığı sürece izin almamaları belirtilmiştir⁴⁰.

Yine II. Meşrutiyet'in ilanını müteakiben 17 Aralık 1908 tarihinde Meclis-i Umûmî'nin açılışı münasebetiyle açılışa devlet erkânı da davet edilmiş, bu münâ-

³⁷ BOA. Y.PRK.BŞK. 79 / 67.

³⁸ BOA. MV. 129 / 38.

³⁹ BOA. BEO. 4198 / 314805. Sadâret'ten Şûrâ-yı Devlet ile Dâhiliye ve Maârif Nezâretlerine, dairelerde tatil yapılmamasına dair resmî yazı, 22 Temmuz 1913'te, milli bayramdan bir gün önce tebliğ edilmiştir. BOA. DH. MTV. 37 / 7; BOA. ME. MKT. 1188 / 33; BOA. ŞD. 2823 / 30.

⁴⁰ BOA. DH. HMŞ. 24 / 26.

sebetle tören günü tüm devlet daireleri tatil edilmiştir. 15 Aralık 1908'de, açılıştan iki gün önce, Sadâret'ten Dâhiliyye Nezâreti'ne gönderilen tezkirede; Meclis-i Umûmî'nin Kânûn-ı evvelin dördüncü Perşembe günü açılacağı, açılış günü tüm resmî dâirelerin tatil edildiği ve gerekli yerlere ve vilayetlere tebligâtın yapıldığı ifade edilmektedir⁴¹.

Sultan Mehmed Reşad'ın 10 Mayıs 1909 Pazartesi günü gerçekleşen kılıç kuşanma töreni münasebetiyle de bütün resmi daireler tatil edilmiş sadece posta işlemlerinin devam ettiği şubelerde birkaç nöbetçi memur bırakılmıştır⁴².

Sultan Mehmed Reşad'ın tahta cülusunun birinci yılı münasebetiyle, 24 Nisan 1910 tarihinde, Sadâret'ten Dâhiliyye, Harbiyye ve Bahriyye Nezâretleri ile diğer devlet dâirelerine gönderilen talimatla o günün tatil edileceği belirtilmiştir. Meclis-i Vükelâ kararıyla alınan tatilin gerekçesi olarak; Padişahın cülûs tarihine denk gelen 27 Nisan 1910 tarihinde gündüz-gece İstanbul ve vilayetlerde gerçekleştirilecek program gösterilmiştir⁴³. Bir gün sonra Maârif idârelerine gönderilen talimat ile cülûs nedeniyle 27 Nisan'da Maarif daireleri ve mekteplerin de tatil edildiği duyurulmuştur. İstanbul Maârif Müdürlüğü'ne gönderilen yazıda idarenin ve mekteplerin yanı sıra Sanâyi-i Nefise Mektebi'nin adı ayrıca zikredilmektedir⁴⁴. Cülûs yıldönümü münasebetiyle devlet dairelerinin tatil edilmesi geleneği sonraki yıllarda da devam etmiştir⁴⁵.

Padişahın Rumeli seyahatini tamamlayarak İstanbul'a geldiğinde de o günün Meclis-i Vükelâ kararıyla tatil edildiği görülmektedir. Nitekim Sultan Mehmed Reşad, seyahatten 26 Haziran 1911 tarihinde alaturka saatle 5'te İstanbul'a geleceğinden, karşılama töreni icrası kararlaştırılmış ve o gün bütün devlet daireleri ve mekteplerin tatil edildiği İstanbul Maârif Müdürlüğü ile yüksek mekteplere iki gün önceden bildirilmiştir⁴⁶. Aslında o günün tatil edilip edilmeyeceği hususu,

⁴¹ BOA. DH. MKT. 2683 / 70; 2684 / 22.

⁴² Kılıç kuşanma merasimi münasebetiyle resmi dairelerin tatil olunacağı tebligatı üzerine Postahâne tarafından ne şekilde hareket edileceği sorulduğundan, merasimden bir gün önce, 9 Mayıs 1909'da, Dâhiliyye Nezâreti'nden Posta ve Telgraf Nezâreti'ne bu minvalde bir cevap yazılmıştır. BOA. DH. MKT. 2801 / 78; 2807 / 25.

⁴³ BOA. BEO. 3738 / 280280; BOA. ME MKT. 1151 / 43.

⁴⁴ "... yevm-i mezfûrda bi'l-'umûm devâir-i Ma'ârif ile mekâtibin ta'til edilmesi lüzûmu beyân olunur." BOA. ME MKT. 1151 / 43.

⁴⁵ Sultan Mehmed Reşad'ın tahta çıkışının ikinci yıldönümü, 14 Nisan 1327 (m. 27 Nisan 1911) tarihine denk gelmiştir. BOA. DH. MTV. 34 / 10.

⁴⁶ BOA. ŞD. 2802 / 54; BOA. ME MKT. 1171 / 51; 1172 / 53; BOA. BEO. 3907 / 292968; BOA. DH. MTV. 25 / 57.

Maârif-i Umûmiyye Nâzırı tarafından 20 Haziran 1911'de Sadâret'e sorulmuş; aynı gün Sadâret'ten gelen cevapta resmî dâirelerin tatiline dair henüz bir karar alınmadığı ifade edilmişti. Ancak 4 gün sonra yazılan tezkire ile tatil kararı son anda duyurulmuştur⁴⁷.

Sultan Mehmed Reşad'ın Pazartesi günü İstanbul'a gelmesi nedeniyle yapılacak karşılama merasimi, mektep ve dairelerdeki çeşitli faaliyetlerin ertelenmesine sebep olmuştur. Nitekim Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi'nin o güne tesadüf eden imtihanları, başka bir güne ertelenmiştir⁴⁸.

Kurban ve Ramazan bayramlarında memur ve işçilere ilk gün kesinlikle tatil yaptırılırdı. Ancak bayramların ikinci gününden itibaren devlet dairelerinin açık bulundurulup bulundurulmaması, ilgili Bakanların ve valilerin alacağı karara göre değişiklik gösterebilmekteydi. Genel anlamda tatil uygulanagelen bayramlarda iş yoğunluğuna göre mesai de yaptırılabilmiştir⁴⁹.

8 Mart 1910 tarihinde Meclis-i Mahsûs tarafından yapılan teklif sonucu yayımlanan irade örneğinden de anlaşılacağı üzere; II. Meşrutiyet yıllarında Hz. Peygamberimiz (SAV)'in doğum günü yıldönümleri de resmi tatil günü olarak belirlenmiş ve Sadâret'ten devlet dairelerine şu şekliyle genel tebliğât yapılmıştır: “*Fahr-i kâinât ‘aleyhi efdal’üs-salavât Efendimiz hazretlerinin vilâdet-i bâhir’ül-mes’adet-i nübüvvet-penâhileri yevm-i mübârekinin eyyâm-ı resmîyye-i ta’tîliyyeden ‘add olunması husûsuna Meclis-i Vükelâ kararıyla bi’l istîzân-ı irâde-i seniyye-i Cenâb-ı Hilâfet-penâhi şeref-sudûr buyrulurarak tebliğât-ı umûmiyye icrâ kılınmıştır, efendim.*”⁵⁰. Bu kararın alınmasında Beyrut Vilayeti ulema ve müderrisleri tarafından Hz. Peygamberimiz (SAV)'in doğum gününün resmi tatil yapılması talebini içeren telgraf etkili olmuştur⁵¹. 1911 senesinde bu tebliğâtın daha açık bir şekilde yapıldığı görülmektedir. “Şehr-i Rebî’ül-evvelin guresi Cum’a gününden mu’teber olmasına binâen on ikinci Salı gecesi vilâdet-i

⁴⁷ BOA. BEO. 3907 / 292998.

⁴⁸ BOA. MF MKT. 1172 / 49.

⁴⁹ BOA. DH. MTTV. 33 / 1 / 96. Bu konuda Meclis-i Vükelâ tarafından 12 Kasım 1912 tarihinde alınan karar şu şekildedir: “*Bayramın birinci günü müstesnâ olmak üzere ikinci gününden itibaren gerek devâir-i devlette gerek vilâyâtta icâb eden aklâmın açık bulundurulmasının nüzzâr ve vüldân takdirlerine bırakılması tensîb edilmekle âna göre vilâyâta tebliğât icrasının Nezâret-i müşârûn-ileyhâya iş’ârı ve devâir-i merkezîyyeye ma’lûmât i’tâsı tezekkür kılındı.*” BOA. MV. 171 / 8.

⁵⁰ Dâhiliyye, Mâliyye, Harbiyye Nezâretlerine gönderilen yazıda fazladan: “*Nezâret-i celtlelerince de devâir-i merbûtaya ve telgrâfta vilâyâta ve elviyye-i gayr-ı mülhakaya iş’âr-ı keyfiyyetine himmet*” ifadesi yer almaktadır. BOA. BEO. 3716 / 278631; BOA. DH. EUM. THR. 28 / 9; BOA. ML. EEM. 790 / 6.

⁵¹ BOA. İ. İLM. 9 / 2.

bâhir'üs-sa'âde Hazret-i risâlet-penâhiye müsâdif olacağına dâir İstanbul Kadılığ'ından tanzîm olunan i'lâm ... ve leyle-i mukaddese-i mebhûs-ı 'anhâda *bermu'tâd cevâmî*' ve *mesâcid-i şerîfe minâreleri kanâdîl ile tezyîn ... olunarak devâir-i lâzimeye teblîgât icrâ kılınmış olmağla...*" ifadelerinin geçtiği tezkirede İstanbul Kadılığı tarafından tespit edilen o günün tatil olduğuna dair resmî dairelere tebligat yapıldığı belirtilmektedir.⁵²

Hava sıcaklığı münasebetiyle de devlet dairelerinin tatil edildiği Osmanlı Arşivi belgelerinden anlaşılmaktadır. 1910 yılı yazında aşırı sıcakların yaşanmasından dolayı 4 Temmuz 1910 tarihinde, Meclis-i Vükelâ kararıyla, İstanbul'da hükümet daireleri Ağustos ayının sonuna kadar Pazar günleri de tatil edilmiştir⁵³. Sıcak tatillerinin diğer şehirlerde de geçerli olup olmadığı hususu, vilayetlerden Dâhiliye Nezâreti'ne sual edilmiştir. Bu kapsamda Konya Vilayeti'nin 18 Temmuz 1910 tarihli yazısına iki gün sonra cevap veren Dâhiliye Nezâreti'nce; bu tatilin Dersâadet'e mahsus olduğu, oralarda da aşırı sıcak yaşanması halinde tatile ihtiyaç hissedilirse, Ağustos sonuna kadar geçerli olacak herhangi bir günün belirlenmesinin Vilayetin takdirinde olduğu ifade edilmiştir⁵⁴. Aynı ifadeleri içeren tezkireler, o tarihlerde Canik, İzmit ve Kal'a-i Sultâniyye (Çanakkale) Mutasarrıflıklarına da yazılmıştır⁵⁵.

İstanbul ve bazı vilayet merkezlerinde uygulanmaya başlanan Pazar tatillerinin kendilerini de kapsamı için bazı Mutasarrıflıklar da başvuru yapmıştır. 23 Temmuz 1910 tarihinde Karesi Mutasarrıflığı, Ayvalık'ta hava sıcaklıklarının artış göstermesinden ve mekân darlığından zorlukla hizmet verilebildiğinden bahisle, tıpkı Aydın Vilayetinde olduğu gibi, Ağustos sonuna kadar Pazar günlerinin tatil yapılmasını talep etmiştir. Ahalisinin Hristiyan oranı yüksek olan Ayvalık'a da bu müracaattan dolayı izin verilmiştir⁵⁶. 1910 yılında alınan karara istinaden 1911 yılında da sıcaklıktan dolayı hükümet daireleri, Meclis-i Vükelâ kararıyla, yine Ağustos sonuna kadar hafta tatili olan Cuma'ya ek olarak Pazar günleri de ta-

⁵² BOA. DH. MTV. 37 / 1.

⁵³ BOA. MV. 141 / 97; BOA. BEO. 3774 / 283049; BOA. DH. MTV. 12 / 7; BOA. ME. MKT. 1155 / 97. Sadrazam tarafından Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'ne gönderilen tezkirede şu ifadelere yer verilmektedir: "Havalarn şu mevsimde sıcak gitmekte olması münâsebetiyle Ağustos nihâyetine kadar devâir-i Hükümetçe Pazar günleri dahîl ta'til edilmesi Meclis-i Vükelâ kararıyla devâir-i merkezîyyeye ta'mîmen teblîğ edilmiş olmağla Riyâset-i celîlelerince de âna göre îfâ-yı muktezasına himmet buyurulması sıyâkında tezkire-i senâverî terkîm olundu efendim." BOA. ŞD. 2795 / 42.

⁵⁴ BOA. DH. MUİ. 111 / 48.

⁵⁵ BOA. DH. MUİ. 115 / 30; 117 / 22.

⁵⁶ BOA. DH. MUİ. 117 / 44.

til edilmiştir. Meclis-i Vükelâ, 1911'de sıcak tatili kararını bir önceki seneye göre daha erken bir tarihte, 19 Haziran'da, almıştır⁵⁷.

19. Yüzyıl Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde gerek Tanzimat gerekse Meşrutiyet yıllarında memurlara günümüz Türkiye'sinde olduğu gibi evlilik ve ölüm izinlerinin verildiği görülmektedir. II. Meşrutiyet yıllarında doğum iznine dair herhangi bir kayda ise rastlanılamamıştır.

Yakının ölümü ve veraset işlemleri münasebetiyle, 19. Yüzyılda olduğu gibi, defin veya vefat işlemlerini takip etmek üzere II. Meşrutiyet yıllarında da gidilecek mesafeye göre 1 aydan 3 aya kadar izin verilebilmekteydi. Bu cümleden olarak Hicaz topçu neferi Üsküdarlı Şükrü Efendi'nin validesinin vefatı münasebetiyle bazı iş ve işlemleri yürütmek üzere 2-3 ay izin alarak İstanbul'a gelme talebine dair kız kardeşi tarafından bir dilekçe verilmiştir. Askerî Meclisçe uygun görüş bildirilmiş ve ardından 16 Nisan 1850 tarihinde Padişahın onayı ile 6 ay izin verilmesi kararlaştırılmıştır⁵⁸. Yine Kayseri'de babası vefat eden İstanbul polis memuru Mustafa Efendi'ye 19 Aralık 1899'da 2,5 ay⁵⁹; kızının vefatı nedeniyle vilayet mektûbî memuru Zeynelabidin Reşid Bey'e ise 10 Şubat 1902'de 2 ay izin verilmiştir⁶⁰. İzmir Jandarma Tensikât Dâiresi'nde görevli Binbaşı İstefan Bey'e Roma'da vefat eden validesinin İngiltere'de düzenlenecek cenazesine katılmak üzere 25 Nisan 1910'da 3 ay izin verilmiştir⁶¹.

Bu minvalde evlenen memurların da düğün yeri mesafesine göre 2-3 ay evlilik izni aldığı görülmektedir. Mülkiye memurlarından kaymakam gibi idareci olanların izinleri sırasında yerlerine başkaları tayin edilmekteydi. Şubat 1907'de evlenmek için İstanbul'a gitmek isteyen Araç kazası seyyar frengi tabibi Yüzbaşı Abdullah Şakir Efendi'ye 2 ay⁶², 4. Ordu erkân-ı harbiyye yüzbaşlarından İhsan Efendi'ye 3 ay⁶³ izin verildiği kayıtlarda yer almıştır.

⁵⁷ BOA. BEO. 3906 / 292921; BOA. DHEUM. MEM. 1 / 16. Meclis-i Vükelâ'nın aldığı Ağustos ayı sonuna kadar Pazar günlerinin de sıcak tatili yapıldığı kararı, Sultan Mehmed Reşad tarafından Şûrâ-yı Devlet'e ve Sadâret tarafından Nezâretlere 7 Haziran 1327 (m. 20 Haziran 1911) tarihinde bildirilmiştir. BOA. ŞD. 2802 / 47; BOA. MF MKT. 1172 / 62; BOA. ML. EEM. 850 / 5. Ayrıca bir başka kararda; "Havaların sıcak gümekte olduğu cihetle geçen sene itihâz olunan karâra teflikan Ağustos nihâyetine kadar devâir-i hükümetçe Pazar günleri dahî ta'til edilmesi münâsib görüldüğünden ta'mînen devâire teblîgât icrâsı tezekkür kılndı." Denilmiştir. BOA. MV. 153 / 47.

⁵⁸ BOA. A. }MKT.NZD. 5 / 68.

⁵⁹ BOA. ZB. 156 / 65.

⁶⁰ BOA. DH. MKT. 2586 / 103.

⁶¹ BOA. İ. HB. 26 / 17.

⁶² BOA. DH. MTV. 1147 / 67.

⁶³ BOA. Y. MTV. 394 / 32.

5. II. Meşrutiyet Dönemi Memur ve Öğretmenlerin Yıllık İzinleri

II. Meşrutiyet yıllarına gelindiğinde memurların bir sene veya daha fazla görev yapmaları ve amirlerinin onaylaması şartlarıyla senede bir ay izin süreleri bulunmaktaydı. Bir aylık iznini muhtelif zamanlarda ayrı ayrı kullanabiliyorlardı⁶⁴. Harcırah Kararnamesi'ne zeyl edilen 25 Temmuz 1910 tarihli Nizamname hükümüne, bir memurun kesintisiz en uzun izin süresi ise, eski iki yıla ait izinlerini de kullanabilmek koşuluyla 3 aydı. Bu süre zarfında memurlar maaşlarını kesintisiz olarak alırlar ve istedikleri yere gidebilirlerdi⁶⁵. Vali, mutasarrıf, vilayet tahrîrât müdürü, kaymakam ve Nezâret merkezi memurlarına Nezâretçe; diğer Dâhiliye memurlarına ise Vilâyet makamınca izin verilirdi⁶⁶. Vilayetlerde görevli memurlar, 10 Ekim 1908 tarihine kadar doğrudan doğruya bağlı oldukları Nezâret'ten izin talebinde bulunabiliyorlardı. Bu tarihte, Dâhiliye Nezâret'i'nce alınan bir kararlar idari mahzurları olan bu durumun önüne geçilmiş ve memurlar izin taleplerini ancak mensup oldukları Vilayet vasıtasıyla gönderebilmişlerdir⁶⁷.

Bir büroda çalışan memurların öncelikle izin talepleri toplandıktan sonra amirlerinin planı çerçevesinde ve/veya kura ile belirlenen tarihlerde izinlerini kullanabilirlerdi. Memur ve müstahdemlerin mazeretleri durumunda amirleri tarafından kendilerine ayda üç güne kadar izin verilebiliyor ve bu izinleri senelik izinlerinden düşülmüyordu. Hac farızasını yerine getirme veya hastalık durumlarında memurlara bir aydan fazla izin verilebilmekteydi. Hac münasebetiyle ilk defa izin aldığı anda memurun izinli olduğu sürece de maaşı ödenirdi. İzinleri bitiminde mesaiye başlamayanlar, bir hafta sonra müstafi sayılır yerlerine başka bir memur tayin edilirdi. Fakat bu durum hastalık veya vasıta bulamamak durumlarından kaynaklandı ise mazereti kabul edilirdi⁶⁸.

⁶⁴ BOA. DH. MTV. 7 / 10; 7 / 32.

⁶⁵ BOA. DH. HMŞ. 24 / 18; 24 / 22; BOA. DH. MTV. 17 / 3; 17 / 5; 17 / 6; BOA. DH. EUM. THR. 47 / 17; BOA. DH. MKT. 128 / 15. II. Meşrutiyet öncesinde de memurlara bir ay izin verildiğine ve izinlerini seyahatle geçirebildiklerine dair arşiv kayıtları bulunmaktadır. BOA. İ. HUS. 97 / 22; BOA. DH. MKT. 245 / 16; 381 / 44; 1113 / 13.

⁶⁶ BOA. DH. HMŞ. 24 / 17; BOA. DH. EUM. THR. 11 / 29; BOA. MF. MKT. 1171 / 64.

⁶⁷ BOA. DH. HMŞ. 24 / 16.

⁶⁸ 16 maddeden oluşan "Memûrînin Senede Bir Ay Mezûniyyetleri Hakkındaki Fıkârât-ı Nizâmîyye'nin Suver-i Tabbûkiyyesini Mübeyyin İzhâmâmedir" BOA. DH. HMŞ. 24 / 17. II. Meşrutiyet yıllarında emeklilik hakları, "Memûrîn-i Mülkiyye Tekâüd Kânunu"na göre belirlenmiştir. Kanun'un üçüncü maddesi gereğince hizmet süresi 45 sene olmuş veya 65 yaşını tamamlamış memurların emekliliği mecburdu. Bununla birlikte 30 sene hizmeti olanlar ya da fennen ispatlamak koşuluyla bir hastalığı zuhur edenler emekliliğe hak kazanırdı. BOA. DH. MTV. 14 / 12; BOA. DH. EUM. THR. 8 / 16; BOA. DH. EUM. MH. 79 / 101; 263 / 86; BOA. DH. İD. 195 / 11.

Osmanlı Devleti'nde öğretmenlerin ve maarif memurlarının tümü ders tatili döneminde görev yerini terk etme imkânına sahip değildi. Memurlara tanınan senede bir ay izin kullanma hakkı öğretmenler için geçerli değildi⁶⁹. II. Meşrutiyet yıllarında eğitim-öğretim dönemi dışında memleketine veya başka bir yere gitmek isteyen maarif memur ve öğretmenleri, vilayetteki idarelerinden gerekçeleriyle birlikte izin talep ederler ve bu izin, 4-5 memurun talebi toplandıktan sonra, Maârif Nezâreti tarafından onaylanması ve gerekli yazışmalar yapılmasından sonra yürürlüğe girerdi. Bu durum vilayetlerdeki öğretmen ve maarif memurları izinlerinde ciddi anlamda gecikmelere sebebiyet vermekte ve bazen izinler talep edilen sürenin bitiminde gelebilmekteydi. Yazışmalardaki gecikmeler sebebiyle izin haklarını istedikleri zaman kullanamayan öğretmen-memurlar, idarelerin onayladığı izinleri ertesi sene de kullanabiliyorlardı.

26 Ekim 1906 tarihinde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'nden Edirne Vilâyeti Maârif Müdürlüğü'ne gönderilen evraktan anlaşılacağı üzere; Edirne Vilayeti içerisinde öğretmenlik yapan ve o yıl tatil döneminde farklı gerekçelerle memleketine ya da başka şehirlere gitmek isteyen 7 öğretmenin talebi, resmi yazışma ve onayın gecikmesinden dolayı hayata geçirilememiştir. Onay eğitim kurumlarına ulaştığında ertesi eğitim-öğretim dönemi çoktan başlamıştı. 1906 senesinin Nisan ve Mayıs aylarında yazılan izin talepleri, onaydan 4 ay sonra, 17 Eylül'de gelmiştir. Bu yüzden idare bu iznin gelecek sene kullanılabilmesine dair izin talep etmiştir. Bunun üzerine Nezaret'ten vilayet müdürlüğüne giden yazıda; bundan böyle bu gibi talep dilekçelerinin bekletilerek toptan değil her birinin ayrı ayrı gönderilmesi hususu talimatlandırılmıştır⁷⁰.

Vilayetlerde izne çıkacak olan öğretmenlerin ve maarif memurlarının listesi toplu halde bir deftere kaydedilir ve onay için Maârif Nezâreti'ne gönderilirdi. Bu kayıta “... sene-i dersiyyesi eyyâm-ı ta'tilîyyesinde terhîs istid'â eden me'mûrîn-i ma'ârifin esâmî ve mahall-i 'azîmetlerini mübeyyin defterdir.” ibaresine yer verilirdi ki örnek aşağıda sunulmaktadır⁷¹:

⁶⁹ BOA. MF MKT. 512 / 13; 1171 / 69.

⁷⁰ Edirne Maârif Müdürü tarafından Maârif Nezâreti'ne gönderilen yazıda “... efendilerin eyyâm-ı ta'tilîyyede terhîslerine müsâ'ade buyurulmuş ise de bu bâbdaki emir-nâme-i 'âlî-i dâverâneleri şehri-hâl-i Rûmînin dördüncü gününü vâsıl olmasıyla eyyâm-ı ta'tilîyye müdür eylemiş bulunduğundan keyfiyyet kendilerine tebliğ edilmemiş ve ... me'zûniyyet-i vâkı'anın sene-i âtiyyeye teşmiline müsâ'ade buyurulması mütevakkıf-ı emr u irâde-i celîle-i fahîmâneleri bulunmuş olmağın...” BOA. MF MKT. 953 / 13.

⁷¹ BOA. MF MKT. 953 / 13.

<i>Memurîn</i>	<i>Mahall-i Azîmeti</i>	<i>Esbâb-ı Azîmeti</i>
Edirne Mekteb-i İ'dâdîsi muallimlerinden Hüseyin Avni Efendi	Kosova Vilayetinde Tikveş Kazası	Mûmâileyh geçen sene eyyâm-ı ta'tîliyede Dersa'âdet'e gitmiş ise de bu sene üç ay mukaddem haremînin Edirne'de vukû'-ı vefatına mebni iki yaşında yetim kalan mahdûmunu hem Tikveş'teki büyük vâlidesine tevdi' eyleyecek ve hem orada te'ehhül edecektir.
Dedeâğaç Mekteb-i İ'dâdîsi muallimlerinden İbrahim Nuri Efendi	Dersa'âdet'e	Mûmâileyh bidâyet-i me'mûriyyetinden yani dört seneye karîb bir zamandan beri hiçbir tarafa gitmemiş olduğundan bu sene Dersa'âdet'te akrabasıyla umûr-ı zâtîyyesini tesviye edecektir.
Dedeâğaç Mekteb-i İ'dâdîsi muallimlerinden Veli Efendi	Dersa'âdet'e	Mûmâileyh bidâyet-i me'mûriyyetinden yani dört seneden beri hiçbir tarafa gitmemiş olduğundan bu sene merbût rapor vechile Dersa'âdet'te hemşiresinin gözlerini tedâvî ettirecektir.

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere 20. Yüzyıl başlarında dahi Osmanlı Devleti'nde eğitim-öğretim dönemi bittiği, yani tatil dönemi başladığı halde, vilayetlerinden izin talep eden öğretmen ve maarif memurlarının gerekçelerinin de ciddi olması gerekmektedir. Çalışanların bazen 5-10 yıl hiçbir şekilde izin kullanmadıkları, evlilik, ölüm ve raporlu hastalık gerekçeleri ile ancak izin talep edebildikleri anlaşılmaktadır⁷².

Maarif Nezâreti'ne bağlı mekteplerdeki dâimî idareci, memur ve öğretmenlerden tatil günlerinde görevi olmayanlara ve izin alanlara maaşları kesinti yapılmaksızın ödenirdi⁷³. Tatil günlerinde bu maaşın tam olarak ödenip ödenmeyeceği hususunda yaşanan tartışmalara Şûrâ-yı Devlet kararıyla son verilmiş ve tam olarak ödenmesine karar verilerek, 28 Nisan 1910 tarihinde tüm idarelere tebliğ edilmiştir⁷⁴. Ancak öğretmen ve maarif memurları eğitim-öğretim devam ederken,

⁷² BOA. MF MKT. 920 / 63; 928 / 9; 929 / 10.

⁷³ BOA. BEO. 3740 / 280454; BOA. MF MKT. 1153 / 30. II. Meşrutiyet yıllarında, memur ve öğretmenler maaş almaya, göreve atanma tarihlerinden, şayet öğretmene ve mektep henüz açılmamışsa bile görev yerine gittiği tarihten itibaren hak kazanırlardı. BOA. ŞD. 232 / 44; BOA. BEO. 4443 / 333154; 4596 / 344677; BOA. DH. UMVM. 67 / 14.

⁷⁴ BOA. MF MKT. 1153 / 30; 1153 / 31; BOA. DH. MTV. 7 / 22. Tatil zamanlarında izinle görev

diğer devlet memurlarının hakkı olan senede toplam 1 aylık izni kullanamazlar; ancak sıhhi ve kabul edilebilir bir mazereti varsa izin kullanabilirler ve o süre zarfında maaşını tam olarak alabilirlerdi. Eğitim-öğretim döneminde izin alanlara ise üçe taksim edilen maaşının ancak üçte biri ödenir, diğer üçte biri ise yerine bakan kişiye verilir⁷⁵.

Maarif Nezâreti çalışanlarının aksine 1913 yılına ait bir arşiv kaydından anlaşılacağı üzere, Polis mektepleri talim ve tedris heyetinin iki devre arasındaki tatilden istifade edip memleketlerine gidebilmelerine izin verilmekteydi⁷⁶. Bununla birlikte Polis Mektebi İdaresi, Emniyet-i Umûmiye Müdürlüğü'nü haberdar ederek izinleri iptal hakkına da sahipti. Bu cümleden olarak, 21 Haziran 1915 tarihinde Adana Polis Mektebi tatile girmesine rağmen, öğretmen ve çalışanlarına vereceği görevden dolayı, izinleri askıya almıştır⁷⁷. Bayram ve tatillerde görevli ya da nöbetçi olan memur ve öğretmenlere ayrıca istihkakları ödenirdi⁷⁸. Mesaiye gelmesi gerektiği halde gelmeyenlere ise idari tahkikat yapılır ve gelmediği gün için ödenen paralar geri alınır⁷⁹.

II. Meşrutiyet döneminde Meclisin senelik tatili ise Haziran ayında başlatılırdı. Ancak hükümet tarafından sunulan kanun layihalarında bir yoğunluk söz konusu ise meclisin çalışma süresi uzatılabiliyordu. Nitekim 12 Temmuz 1914 tarihinde Sadrazam tarafından Meclis idaresine gönderilen, Meclis çalışma süresinin 10 gün daha uzatıldığına dair yazı buna bir örnektir⁸⁰.

1915 senesinde savaş münasebetiyle Meclis'in uzun süre tatile alındığı da bilinmektedir. 14 Aralık 1914 tarihinde açılmış olan Meclis-i Umûmî, genel bütçe ile harp tahsisatına dair mühim ve acil kararların görüşmelerini tamamlamasından

yerinden ayrılan mektep müdürü, memuru ve öğretmenlerinin tam maaş alıp almayacağı konusunun II. Meşrutiyet öncesinde de tartışıldığı ve hükümetin her seferinde ödenmesi talimatı verdiği görülmektedir. BOA. MF. MKT. 237 / 57.

⁷⁵ BOA. BEO. 3846 / 288411.

⁷⁶ Emniyet-i Umûmiyye'den Erzurum polis Mektebi Müdürlüğü'ne yazılan yazıda; "... mekteb-i hey'et-i ta'limiyye ve tadrîsiyyesinin iki devre-i tadrîsiyye arasındaki fâsıladan bi'l-istifâde memleketlerine 'azîmetleri câiz bulunduğuy beyân olunur." denilmektedir. BOA. DH. EUM. THR. 102 / 99.

⁷⁷ BOA. DH. EUM. MEM. 66 / 17.

⁷⁸ BOA. DH. EUM. MEM. 75 / 75. BOA. DH. EUM. MH. 111 / 94; 113 / 73; 159 / 1; BOA. DH. İ. UM. EK. 112 / 109.

⁷⁹ BOA. DH. EUM. MH. 182 / 73.

⁸⁰ BOA. MV. 235 / 158. "Meclis-i 'Umûmî'nin devre-i hâzıra-i ictimâiyyesi Hazîran gâyesinde hitâm bulacağına ve hâlbuki taraf-ı hükûmetten te'dî' edilmiş olan bin üç yüz otuz senesi muvâzene-i 'umûmiyyesi ile kavânin lâihalarının müzâkerâtü henüz ikmâl edilemediğine binâden müddet-i ictimâiyyenin Temmuz'un birinden i'tibâren on gün daha temdidi tensib edilmiştir, Sadr-ı a'zam."

ve harbin devam etmesinden dolayı Padişah onayı ile 1 Mart 1915 tarihinden 28 Eylül 1915 tarihine kadar, yaklaşık 7 ay, tatil edilmiştir⁸¹.

II. Meşrutiyet yıllarında, faaliyetlerini yürüten Vilâyet ve Sancak Umûmî Meclisleri'nin açılış ve kapanma tarihleri birbirine yakın olmakla birlikte farklılıklar da gösterebilmektedir. Bu Meclisler açılış-kapanış tarihlerini ile müzakere edilecek konuların tamamlanıp tamamlanmadığını genellikle Mart ayında Dâhiliye Nezâreti'ne rapor ederlerdi. Bu raporlardan anlaşılacağı üzere genellikle Kânûn-ı Evvel, Kânûn-ı Sâni ve Şubat aylarında açılıp kapanan Vilâyet ve Sancak Meclisleri, bütçelerini de bu tarihlerde gönderirlerdi⁸². Vilâyet ve Sancak Meclislerinde görevli üyelerin ictimâ sürelerinin 40 günü geçemeyeceği de “Teşkil-i Vilâyet Nizâm-nâmesi”nin 66. Maddesinin bir gereği idi⁸³. Bu meclislerde üye olanlara, Harcırah Kararnâmesi gereğince, içtima gerçekleşmeyen tatil günlerinde de yevmiyeleri ödenirdi⁸⁴.

6. II. Meşrutiyet Yıllarında Mesâi Vakitleri ve Mesâi Düzenlemeleri

18. yüzyıl sonlarından itibaren, hükümetin yeniden güçlenmesi ve merkezileşmesi, askerî alan dışında kalan hemen her bürokratik yapıyı kâtiplerin ya da mülkiye memurlarının doldurması anlamına gelmişti. Bu ise kalemiyede, ya da 1830'lardan itibaren daha uygun düşecek bir terim olarak mülkiyede, devasa bir büyümeyi beraberinde getirmiştir⁸⁵. Dolayısıyla bu tarihlerden itibaren memur mesai ve bu konudaki takibat, hükümetlerin başlıca ödevlerinden biri olmuştur ki bu durum II. Meşrutiyet yıllarında daha yoğun hissedilmiştir.

II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte mesai saatlerinde artış yaşanmıştır. Tanzimat döneminde kış ve yaz mevsimine göre 5-6 saat olan mesai⁸⁶, II. Meşrutiyet'in ila-

⁸¹ “İrâde-i Seniyye: 1 Kânûn-ı Evvel sene 330 târihinde küşâd olunarak muvâzene-i ‘umûmiyye ve tahsisât-ı harbiyyeye müte’allick kavânin-i mühimme ve müsta’cele tedkikâtını ikmâl eylemiş olan Meclis-i ‘Umûmî’ nin fi’l-hâl devâm eden ahvâl-i harbiyyeye binâen Kânûn-ı Esâsî’nin yedinci madde-i mu’addelesi hükmüncü 15 Eylül sene 331 târihinde tekrâr ictimâ’ edilmek üzere 16 Şubat sene 330 târihinde ta’îlini irâde eyledim.” *BOA. MV. 238 / 66*.

⁸² *BOA. DH. İ. UM. 47 / 1 / 43*.

⁸³ *BOA. DH. MUİ. 65 / 8*.

⁸⁴ *BOA. BEO. 3720 / 278995; BOA. DH. UMVM. 65 / 68*. Vilâyet ve Sancak Umûmî Meclislerinde üyelere tatil zamanlarında yevmiyelerinin ödenip ödenmeyeceği sualleri üzerine; Meclis-i Vükelâ, 13 Mart 1910 tarihinde ödeneceği yönünde karar almıştır. *BOA. MV. 138 / 5*.

⁸⁵ Ahmet Yüksel, “Osmanlı Devlet Dairelerinde Mesai Kavramı ve Uygulaması (18.-20. Yüzyıllar)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XVI/1 (2014), s. 24.

⁸⁶ A. } *MKT. 41 / 24*; A. } *MKT. MHM. 354 / 73*; A. } *MKT. NZD. 82 / 49; 177 / 45*; A. } *MKT. UM.*

nını müteakip İstanbul ve taşrada görev yapan memurların iş yükünün artması ile birlikte 7-7,5 saat olarak belirlenmiştir. 31 Ağustos 1909 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'nden resmî kurumlara gönderilen tezkire ile milletin selameti için hükümetin iş ve işlemlerinin hızlı bir şekilde yürütülebilmesi adına mesai saatlerinin yeniden düzenlendiği görülmektedir. Bütün memurların vazifelerini yürütmelerinin belirli ve düzenli bir program dâhilinde olması gerektiği hatırlatıldıktan sonra merkezî dairelerde olduğu gibi taşra memurlarının da sabahları saat 2'de işleri başında olmaları, 4,5'tan 6'ya kadar ara vermeleri, öğleden sonra ise 6'dan 10,5'a kadar mesai yapmaları tebliğ edilmiştir⁸⁷. Mesai saatlerinde yapılan düzenlemelere rağmen bazı vilayetler mahalli durum ve iklim şartlarına göre ufak değişiklikler talep edebilmiş ve bunlar da bazen uygun görülmüştür⁸⁸. Nitekim Trablusgarp Valisi tarafından 27 Eylül 1909'da yazılan tezkirede; bölge ve iklim şartları dikkate alınarak gönderilen cetvele göre mesai yapılması konusunda talepte bulunulmuş ve bu talep hükümet tarafından uygun görülmüştür⁸⁹.

II. Meşrutiyet yıllarında sık sık mesai düzenlemesine gidildiği de bir gerçektir. 31 Ağustos 1909 tarihli düzenlemenin üzerinden 2 ay geçmeden, 23 Ekim 1909'da, Sadâret'ten Dâhiliye Nezâreti'ne yeni bir mesai takvimi gönderilerek tüm vilayetlere tebliği emredilmiştir. Buna göre; vakt-i zuhurdan (öğle vaktinden) 3 saat önce mesainin başladığı, öğlen 1 saatlik aranın ardından tekrar 3,5 saat daha çalışılması gerektiği belirtilmiştir. İstanbul'da olduğu gibi taşrada da bu mesaiye dikkat edilmesi, memur ve müstahdemlerin mesai vakitlerinde sürekli işlerinin başında bulunmaları, mazeretsiz devam etmeyenlere veya vaktinden sonra gelenlere dair jurnaller tutularak maaşlarında kesintiye gidilmesi, gerektiği hatırlatılmıştır⁹⁰. Bu konuda 10 Mayıs 1913 tarihli irâde ile kesintilerin ne şekilde yapılacağını ortaya koyan Meclis-i Vükelâ kararı hatırlatılmıştır. Buna göre; Memur ve kâtiplerden özürsüz ve izinsiz olarak sabahleyin belirlenen saatten sonra memuriyetlerine gelenler veya akşam belirlenen vakitten evvel çıkanlar yahut çalışma vakitlerinde kaybolanlar her üç ay içerisinde birinci kez ihtarla yetinilecek, ikincisinde bir gün-

200 / 25. "... el-hâletü hâzihî eyyâm-ı sayfın hulûluyla günlere dahî vüs'at gelmiş olduğuna mebnî memûrîn-i müşâr ve mûmâ-ileyhim sabahleyin saat beş nihâyet beş buçukta merkez-i memûriyyelerine gelerek akşamüzeri dahî saat on buçukta 'avdet buyuruldu.' A. } MKT. N.ZD. 54 / 88.

⁸⁷ BOA. DH. MUİ. 34 / 21; 3 / 65.

⁸⁸ BOA. DH. MUİ. 3 / 65.

⁸⁹ "... burada bu ihtiyâç ve mahzûr bulunmadığı cihette vilâyetin her tarafının ahvâl-i mahallîyesıyla mevâsimine göre evvelce tertîb ve tebliğ olunub bu kerre matbu sureti leffen takdîm olunan devâm cedveli mucibince şfâ-yı vazîfeye devâm olunması ... 'arz olunur efendim hazretleri.'" BOA. DH. MUİ. 3 / 65.

⁹⁰ BOA. BEO. 3652 / 273849; *Düstûr, Tertîb-i Sâni*, Cilt: 3, 12 Zilka'de 1328 – 21 Şevvâl 1329, s. 753.

lük, üçüncüsünde üç günlük, dördüncüsünde $\frac{1}{4}$ maaşı kesilecek ve nihayet beşincisinde müstafi sayılacaktır⁹¹.

11 Haziran 1910 tarihinde Sadâret'ten resmî dairelere gönderilen bir yazı ile mesailer yeniden belirlenmiştir. Bu tezkire ile yaz mevsimi münasebetiyle Haziran ayının başından itibaren tüm ilmî ve mülkî memur ve kâtiplerin zuhur vaktinden 2,5 saat önce işe gelmeleri, öğlen 1 saatlik yemek ve istirahatten sonra 5 saat daha mesai yapmaları emredilmiştir⁹².

Hükûmetin mesailere dikkat edilmesi konusunda takipte bulunduğu dair diğer bir örnek de 8 Kasım 1914 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'nden devlet dairelerine gönderilen yazıdır. 4 Kasım 1914 tarihli Meclis-i Vükelâ kararına göre; mülkî dâirelerde vakt-i zuhurdan 2,5 saat önce mesai başlıyordu. Öğlen vaktinden itibaren bir saat yemek ve dinlenme süresi vardı. (16 Eylül 1916 tarihinde bir saatlik istirahat süresi 1,5 saate çıkartılmıştır.) Teşrîn-i Evvel, Teşrîn-i Sâni, Kânûn-ı Evvel ve Kânûn-ı Sâni aylarında öğlenden 4,5 diğer aylarda 5 saat sonra mesai bitiriliyordu. Müstahdemlerden yeterli sayıda personel akşamları idarecileri gidene kadar nöbetleşe vazifelerinin başında olurlardı. Devlet dairelerinde geceleri mutlaka en az bir odacı ve hademe bulundurulurdu. Memurların mesaiye riayet edip etmedikleri daireler tarafından tutulan devam cetvelleri ile kontrol altına alınır, belirtilen mesaiye dikkat etmeyen devlet daireleri sert biçimde ikaz edilirdi⁹³. 7 Ocak 1918 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'nden dairelere gönderilen emirnamede ise mesai saatlerinin sabah saat 9,5-12 öğleden sonra 1,5-4,5 arası olduğu belirtilmiştir⁹⁴.

Ramazan aylarında memurların mesailerinde öğle tatili uygulamasına gidilmemiş ve genellikle 4-5,5 saat arasında çalışma süresi belirlenmiştir. Memurların bu ayda genellikle 11,5'ta mesaiye başlamaları, zevalden sonra saat 4'te mesaiyi bitirmelerine izin verilmiştir. Bu durum her sene iklim koşulları da dikkate alınarak farklılık gösterebilmiştir. Örneğin diğer bir belgeden de anlaşılacağı üzere 27

⁹¹ *Düstür, Tertib-i Sâni*, Cilt: 5, 4 Zilhicce 1330 – 13 Zilhicce 1331, s. 370.

⁹² *BOA. BEO. 3762 / 282135*. Sadâret'ten gönderilen bu talimat, Emniyet-i Umûmiye Müdürlüğü tarafından 28 Haziran 1910'da alt birimlerine bildirilmiş, aksine hareket edenlerin maaşlarında günlük kesintiye gidileceği ifade edilmiştir. *BOA. DH. EUM. THR. 38 / 65*.

⁹³ *BOA. MV. 194 / 20; 203 / 13; BOA. BEO. 4532 / 339873; BOA. DH. EUM. MTK. 57 / 13; BOA. DH. EUM. VRK. 16 / 58; BOA. DH. EUM. EMN. 102 / 37; BOA. DH. İ. UM. EK. 20 / 25*. Memurlar tarafından mesai saatlerine riayet edilebilmesi için, Tanzimat döneminde olduğu gibi, II. Meşrutiyet yıllarında da vapur, şimendüfer ve diğer nakliye gibi deniz ve demiryolları şirketlerine seferlerini mesailerine esas alarak yapmaları konusunda resmî yazılar yazılmıştır. *BOA. MV. 143 / 23; BOA. BEO. 4533 / 339964; BOA. MV. 203 / 13; 212 / 167; A. } MKT. NÇD. 29 / 79*.

⁹⁴ *BOA. DH. UMVM. 89 / 42*.

Ağustos 1910'da Ramazan münasebetiyle mesailerin kesintisiz 4 saat, 6-10 arası, olması kararlaştırılmıştır⁹⁵. 23 Temmuz 1914 tarihli Meclis-i Vükelâ kararında ise o sene Ramazan ayı münasebetiyle bütün memurların sabahları vasatî saat ile 12'de vazifeye başlamaları saat 4,5'ta mesaiye son vermeleri uygun görülmüştür⁹⁶. Ertesi sene 11 Temmuz 1915 tarihli Meclis-i Vükelâ kararında tüm mülkiye dairelerindeki memurların vasatî saat ile 11-4 arasında mesai yapmaları kararlaştırılmıştır⁹⁷. 29 Haziran 1916'da ise vasatî saatle yarımdaya gelerek akşam 4,5'ta daireden ayrılmaları istenmiştir⁹⁸. 9 Haziran 1918'de ise vasatî saat 1'de iş başı yapmaları, akşamları 5'te ayrılmaları ifade edilmiştir⁹⁹.

Büyük Millet Meclisi'nin 2 Kasım 1920 tarihli kararnamesinde de memurların mesai vasatî saat ile sabah 10.30'dan öğleden sonra 16.30'a kadar kesintisiz ve yemek izni olmaksızın çalışmaları kararlaştırılmıştır. 17 Kasım 1920 tarihinde vilayetlerde de öğle tatillerinin kaldırıldığı ve mesailerin Ankara'daki resmi daireler gibi yapılacağı belirtilmiştir. Böylece II. Meşrutiyet döneminde, savaş yılları hariç tutulursa, toplamda 7-7,5 saat olan mesai, Büyük Millet Meclisi'nce kesintisiz 6 saat olarak belirlenmiştir¹⁰⁰. Bu kararlar, yaz mevsiminin yaklaşması ve günlerin uzaması nedeniyle, öğle tatiline ihtiyaç hissedildiğinden, 15 Mart 1921 tarihinden itibaren değiştirilmiştir. Buna göre bütün memurlar sabahleyin 9.30-12.00 ve öğleden sonra 13.30-18.00 arası mesai yapmışlardır. Böylece yaz dönemlerinde BMM. Hükümeti mesai uygulaması, II. Meşrutiyet dönemi ile aynı hale getirilmiştir. BMM. tarafından kış ayları yaklaştığında, genellikle Kasım aylarında, alınan kararlarla öğle tatili yapılmaksızın 10.30-16.30 mesaisi uygulanmıştır¹⁰¹.

Mesailere dikkat ve özen gösterilmesi hususunda bazen kurumların iç genelge yayınladıkları da görülmektedir. 20 Ocak 1920 tarihinde Emniyet Genel Müdürü tarafından Genel Kalem Müdürlüklerine gönderilen bir genelgede özetle şu talimat verilmiştir: Bazı memurların belirlenen vakitlerde vazifeleri başında bulunmadıkları, daireden ayrıldıkları, hastalık gibi sebeplerle günlerce işe gelmedikleri

⁹⁵ BOA. ŞD. 2824 / 5; BOA. BEO. 3797 / 284773; BOA. DH. MUI. 103-2 / 23; BOA. DH. MUI. 106 / 69.

⁹⁶ BOA. MV 190 / 56; 190 / 58.

⁹⁷ BOA. MV 198 / 83.

⁹⁸ BOA. MV 202 / 94.

⁹⁹ BOA. BEO. 4519 / 338881.

¹⁰⁰ BCA. Kararlar Daire Başkanlığı 30-18-1-1 / 1-18-1; 30-18-1-1 / 1-20-11; *Düstür, Tertip 3*, Cilt 1, s. 121.

¹⁰¹ BCA. Kararlar Daire Başkanlığı 30-18-1-1 / 2-38-3; BCA. Muâmelât Genel Müdürlüğü 30-10-0-0 / 15-86-3; *Düstür, Tertip 3*, Cilt 2, s. 3.

görülmektedir. Bu durumun resmi iş ve işlemleri aksatmasından dolayı mesai konusunda özetle şunlara dikkat edilmesi gerekmektedir:

1. Memur ve kâtiplere şube müdürleri tarafından bir ayda en fazla üç gün idari izin verilebileceği, daha fazlasını talep edenlerin üst makamlarına dilekçe yazmaları gerektiği,

2. Hastalığı olanların iş göremez olduğuna dair raporların üç gün içerisinde ibraz edilmesi,

3. Devam cetvellerinin şube müdürleri nezdinde bulundurulması ve vaktinde gelmeyen memur ve kâtiplerin imza mahallerinin çizilmesi,

4. Belirtilen hususlara riayet etmeyenlere Memûrîn-i Dâhiliyye Nizâm-nâmesi'nin özel maddelerinde kayıtlı cezaların verilmesi,

5. Her hafta sonunda her şubeye ait devam cetvellerinin tetkik edilmek üzere müdürüne sunulması¹⁰².

II. Meşrutiyet yıllarında mesai vakti dışında veya memur olduğu yerden başka bir yerde görevlendirilerek çalıştırılan memurlara Masârif-i Mütferrika tertibinden ücret veya yevmiye ödenirdi¹⁰³. Bu hususta Meclis-i Vükelâ'ca alınan en ayrıntılı karar 26 Haziran 1920 tarihlidir. Buna göre; mesai saati ve görev yeri dışında görevlendirilen her memura ücret verilmesi şarttı. Memurlara ulaşım, iâşe ve ibate masrafları memurluk dereceleri dikkate alınarak ödenirdi. Ücretlerin şu şekilde ödenmesi gerekiyordu:

1. Mesai bitimi saatinden itibaren dört saate kadar vazifesinde kalmaya mecbur olan memura, aslı maaşının bir günlüğünün yarısı; dört saatten fazla çalışana ise bir günlüğüne yakın miktarın ödenmesi.

2. Memurların azami 100 kuruş olmak üzere iâşe; ibate masraflarıyla ulaşım ücretlerinin ayrıca ödenmesi, bununla birlikte Nezâret'in aracı varsa onunla ulaşımın sağlanması, yoksa ulaşım ücretinin ödenmesi.

3. Görev yerinin dışında geçici olarak vazifelenen her memura aslı maaşının 5'te 1'i kadar ücret verilmesi, şayet bu kısım memurlar mesai saati haricinde çalışmaya mecbur olurlarsa ilk iki fıkranın ayrıca dikkate alınması.

¹⁰² BOA. DH. EUM. KLU. 14 / 10; BOA. DH. VRK. 19 / 54.

¹⁰³ BOA. MV. 219 / 94; BOA. ME. MKT. 1228 / 59.

Alınan bu kararların değiştirilmesi ya da yorumlanması hususlarında Maliye Nezâreti'nin mütalaası alındıktan sonra Meclis-i Vükelâ'ca yürürlüğe konulması kararlaştırılmıştır¹⁰⁴. Bu kararlara rağmen Meclis-i Vükelâ, bu ücret veya yevmiye ödenmesi hususunun suiistimal edilmemesi için 17 Kasım 1920 tarihinde; Sadâret'teki bazı daireler ile Meclis-i Vükelâ ve kurum amirleri hariç tutulmak üzere diğer yerlerde mesai dışında görevlendirilme yapılmamasını, ücret ve yevmiye ödeneceklerin de Sadâret Müsteşarı'nın onayı ile hayata geçirilmesini kararlaştırmıştır¹⁰⁵.

Sonuç

İslam hukukunun esas alındığı Osmanlı Devleti'nde tatil ve izinler ile çalışma süreleri belirlenirken İslam'ın temel prensiplerinden çalışma hürriyetine, çalışanların dinlenme, ibadet, ücret ve mesai haklarına, işin sağlam ve güzel yapılmasına özen gösterilmiştir. 19. ve 20. Yüzyıl Osmanlı belgeleri etraflıca incelendiğinde görülmektedir ki, çalışma ve çalışan hakları sahasında alınan her karar hukuk normları ile adalet çerçevesinde uygulanmıştır.

Bu açıdan Osmanlı Devleti ekonomik ve siyasi sıkıntılar yaşadığı II. Meşrutiyet yıllarında dahi başta memurlar olmak üzere tüm çalışanların tatil, izin ve çalışma sürelerini belirlerken, devlet ve millete ait işlerin, sorunların hızlı ve doğru bir şekilde çözümünü esas almıştır. Tatil günlerinde ve mesai sonralarında nöbetçi personellerin görevlerinin başında bulunup bulunmadığı sürekli takip edilmiştir. Bu minvalde 1908 yılı sonrasında izinler ve tatiller belirli esaslara bağlanmış, çalışma süreleri ise sürekli değişiklik göstermesine rağmen mesaiye dair mefhum Osmanlı bürokrasisinde yer bulmuştur.

II. Meşrutiyet yılları memurlar açısından yıllık, aylık ve günlük izinler, hafta ta-

¹⁰⁴ BOA. MV 219 / 94. 26 Haziran 1920 tarihinde böyle bir karar alınmasının ana sebebi Maliye Nezâreti'nce Mart 1920'de Sadâret'e yazılan ve devletin müşkül durumunda gereksiz mesai dışı çalıştırma yapıldığını, bu konuda lüzumsuz ödeme yapılmaması için dairelere bir yazı yazılması gerektiğini ifade eden yazısıdır. BOA. BEO. 4629 / 347121.

¹⁰⁵ BOA. MV 220 / 209; BOA. BEO. 4664 / 349732. 4 Ocak 1921 tarihinde Meclis-i Vükelâ, bir buçuk ay önce almış olduğu bu karara ek bir açıklama getirerek geceleri görev yapmaları zaruri olan şu memurlara da ücret ödenebileceğini belirtmiştir: Dâhiliye Özel Kalemî memurlarından, evrak ve telefon memurlarından birer kişiye, Müsteşarlık ve Özel Kalemî odacılarına, Hariciye Siyasi İşler, Özel Kalem, Şifre ve Evrak şubelerinden birer memura ve birer odacıya, Matbûât Şubesi için iki memura ve bir odacıya, Ceride-i Adliyye heyetine, geceleri Polis Müdürlüğü dairelerinde bulunan savcı muavinlerine ve Takvim-i Vakâyi Gazetesi muhahhillerine. BOA. MV 221 / 5. Bu memurlara Müsteşarlık kitabesinde görev yapan memurların da eklenmesi gerektiğine dair yapılan arz, 31 Mart 1921 tarihli Meclis-i Vükelâ kararınca uygun görülmemiştir. BOA. MV 221 / 99; BOA. BEO. 4678 / 350807.

tili ve mesai konularında standartların büyük ölçüde oluşturulduğu bir dönemdir. Aynı durumu, Osmanlı sanayisinin yeterince gelişme göstermemesinden dolayı, işçi sınıfı için söylemek mümkün değildir. Nitekim başta 1908 yılı olmak üzere sonraki yıllarda da yaşanan işçi grevlerinin temelinde ücret artırım talepleri olsa da bu taleplere, çalışma sürelerinin azaltılması ve çalışma koşullarının hafifletilmesi de ilave edilebilir.

Osmanlı Devleti'nde 1842 yılından yıkılışa kadar devlet dairelerinde her hafta Cuma günlerinin tatil edildiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra II. Meşrutiyet yıllarında padişahın tahta cülûs yıldönümleri, Kurban ve Ramazan bayramları, Hz. Peygamberimiz (SAV)'in doğum yıldönümleri ve Meşrutiyet'in ilanı yıldönümleri, resmî tatil olarak kabul edilebilir.

Arşiv belgeleri incelendiğinde görülmektedir ki; II. Meşrutiyet yıllarına gelindiğinde memurlar, senede bir ay izin yapabilmekte ve bu süre zarfında maaşlarını kesintisiz olarak alabilmekteydiler. Ayrıca memur ve müstahdemler, ayda üç güne kadar idari izin kullanabiliyorlardı. Hac farızasını yerine getirme veya hastalık durumlarında senelik izninden düşülmemek üzere memurlara bir aydan fazla izin verilebilmekteydi. II. Meşrutiyet yıllarında gerek idari izinler gerekse yıllık ve hastalık izinleri ile ücretlerin bu sürelerde düzenli olarak ödenmesi, kamu personeli açısından ciddi bir motivasyon aracı olmuştur. Bununla birlikte öğretmenler ve maarif memurlarının eğitim-öğretime ara verildiği dönemlerde bile her sene tatil imkânına sahip olmadığı bir gerçektir. Memurların aksine belirli senelik izni olmayan öğretmenlerin evlilik, ölüm, raporlu hastalık gibi gerekçeleri çok sağlam olmadığı müddetçe yaz tatillerinde de izinleri neredeyse imkânsızdı.

II. Meşrutiyet döneminde bürokrasinin yoğunlaşması nedeniyle memurların mesai saatlerinde artış yaşandığı söylenebilir. Tanzimat döneminde kış ve yaz mevsimine göre 5-6 saat olan mesai, Osmanlı klasik dönemindeki saatlerine ulaşmasa da, bu dönemde 7-7,5 saate çıkartılmıştır. Bu yıllarda mesai tanımı genelde vasatî saatle yapılarak, örneğin zuhurdan 2,5 saat önce ve 5 saat sonra şeklinde, tarif edilmektedir. Mesai düzenlemesinin sık sık yapıldığı da bir gerçektir ki her sene yaz, kış ve Ramazan münasebetiyle en az üç kez düzenlemeye gidilmiştir. Böylece memur çalışma saatlerinin düzenlenmesi ve takibi, II. Meşrutiyet hükûmetlerinin temel ödev ve mesailerinden biri olmuştur.

KAYNAKLAR

A. Arşiv Belgeleri

Osmanlı Arşivi Belgeleri

Evkâf Defterleri (EV. d.): 31373.

Hatt-ı Hümayûn (HH.): 277/16297.

İrâde Dâhiliye (İ. DH.): 8/380; 50/2482.

İrâde Harbiye (İ. HB): 26/17.

İrâde Husûsî (İ. HUS.): 97/22.

İrâde İlmîye (İ. İLM.): 9/2.

*Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.): 3652/273849; 3716/278631; 3720/278995; 3738/280280;
3740/280454; 3762/282135; 3774/283049; 3797/284773; 3846/288411;
3906/292921; 3907/292968; 4198/314805; 4443/333154; 4519/338881;
4532/339873; 4533/339964; 4596/344677; 4629/347121; 4631/347259;
4664/349732; 4678/350807.*

Bâb-ı Âlî Evrak Odası Ayniyât Defterleri (BEO.AYN.d.): 766/162; 767/46.

Divan-ı Hümayun Sicilleri Buyruldu ve İlmühaber Defterleri (A. {DVNS.BUY.İLM.d): 3/54.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi Evrakı (DH. EUM. EMN.): 102/37.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemî Evrakı (DH. EUM. VRK.): 16/58.

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH. HMS): 24/16; 24/17; 24/18; 24/22.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH. İ. UM.): 47/43.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı Ekleri (DH. İ. UM. EK.): 20/25; 112/109.

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD.): 59/70; 59/82; 195/11.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumi (DH. EUM. KLU.): 14/10.

*Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT): 128/15; 245/16; 381/44; 412/11;
1075/60; 1113/13; 1208/70; 2586/103; 2683/70; 2684/22; 2801/78; 2807/25.*

*Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemî Evrakı (DH. EUM. MEM.): 1/16;
66/17; 75/75; 84/9; 85/25; 87/30.*

*Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUİ.): 3/65; 34/21; 65/8;
103/23; 106/69; 111/48; 115/30; 117/22; 117/44.*

*Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti Evrakı (DH. EUM.
MTK.): 57/13.*

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi Evrakı (DH. EUM. MH.): 79/101; 111/94; 113/73; 159/1; 182/73; 263/86.

Dahiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı (DH. MTV): 7/10; 7/22; 7/32; 12/7; 14/12; 17/3; 17/5; 17/6; 25/57; 33/96; 34/10; 37/1; 37/7; 1147/67.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı (DH. EUM. THR.): 8/16; 11/29; 28/9; 38/65; 47/17; 102/99.

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdiriyeti Evrakı (DH. UMVM.): 65/68; 67/14; 89/42.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF MKT.): 237/57; 512/13; 920/63; 928/9; 929/10; 953/13; 1151/43; 1153/30; 1153/31; 1155/97; 1171/51; 1171/64; 1171/69; 1172/49; 1172/53; 1172/62; 1188/33; 1228/59.

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriye (ML. EEM.): 790/6; 850/5.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV): 129/38; 138/5; 141/97; 143/23; 153/47; 171/8; 190/56; 190/58; 194/20; 198/83; 202/94; 203/13; 212/167; 219/94; 220/209; 221/5; 221/99; 235/158; 238/66.

Sadâret Mektûbî Kalemi Evrakı (A. } MKT.): 41/24.

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A. } MKT. MHM.): 354/73.

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A. } MKT. NZD.): 5/68; 29/79; 54/88; 82/49; 177/45.

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A. } MKT. UM.): 200/25.

Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD.): 232/44; 1268/27; 2795/42; 2802/47; 2802/54; 2823/30; 2824/5; 3197/62.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.): 79/67.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV): 394/32.

Żabtiye Nezareti Evrakı (ŻB.): 156/65.

Cumhuriyet Arşivi Belgeleri

Kararlar Dâire Başkanlığı: 30-18-1-1 / 1-18-1; 30-18-1-1 / 1-20-11; 30-18-1-1 / 2-38-3;

Muâmelât Genel Müdürlüğü: 30-10-0-0 / 15-86-3.

B. Telif ve Ansiklopedik Eserler

- Akgündüz, Ahmet, Eski Ve Yeni Hukukumuzda İşçinin Çalışma Süresi-İstirahat-Ta'til ve İbadet Hakkı, <https://osmanli.org.tr/eski-yeni-hukukumuzda-iscinin-calisma-suresi-istirahat-tatil-ibadet-hakki/> (E.T. 13 Temmuz 2018);
- Akyıldız, Ali, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Altınay, Ramazan, “Erken Dönem İslâm Toplumunda Zaman (Gün-Ay-Mevsim-Yıl) Anlayışı ve Günlük Hayata Etkileri”, *Dirî Araştırmalar*, Cilt 7, Sayı 21.
- Doğan, Cem, “Türk İş Hukuku ve Çalışma İlişkileri Alanına Uzlaştırma Kurulunun Girişi: Ta'til-i Eşgâl Kanunu Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 31 (Bahar 2012).
- Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru Sahnûn-Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, (Kitâbu'l-İcâra), III.
- Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd b. Mâce, *Sunen*, Dâru Sahnûn-Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, (Kitâbu't-Ticârât), II.
- Ebûbekir Muhammed b. Ahmed el-Hanefî es-Serahsî, *Kitabu'l-Mebsût*, Dâru'l-Marife, Beyrut (t.y.), XV.
- Ebû'l-Huseyn el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru Sahnûn-Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, (Kitâbu'l-Eymân), II, 1283.
- Findley, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton 1980.
- Hoca Emin Efendizade Ali Haydar, *Düerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, Matbaa-i Tevsî' Tıbbât, İstanbul 1330 h., I.
- Karaman, Hayrettin, “Cuma”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, C. 8.
- _____, Hayrettin, İslâm'da İşçi-İşveren İlişkileri Haklar, Anlaşmazlıklar, Çözümler <http://www.hayrettinkaraman.net/kitap/meseleler/0301.htm> (E.T. 13 Temmuz 2018)
- Küçük, Cevdet, “Hafta Tatili”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, C. 15.
- el-Mergînânî, el-Bidayeti'l Mübtedi, III, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabiyyi, Beyrut, 2004.
- Muhammed Fehr Şakfe, “İşçinin Vazifeleri ve Hakları”, Çev. İhsan Toksarı, *İş Ahlakı Dergisi*, Cilt 5, Sayı 12, Kasım 2012.
- Tukin, Cemal, “Yakın Çağ Tarihimizde Hafta Tatili”, TD., I/2 (1950).

Yayla, Mustafa, “Hafta Tatili”, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, C. 15.

Yüksel, Ahmet, “Osmanlı Devlet Dairelerinde Mesai Kavramı ve Uygulaması (18.-20. Yüzyıllar)”, Osmanlı Bilimi Araştırmaları, XVI/1 (2014).

C. Resmi Gazete: Sayı 3017, 1 Haziran 1935, “Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun”, Kanun Kabul Tarihi 27/5/1935; Kanun No: 2739.

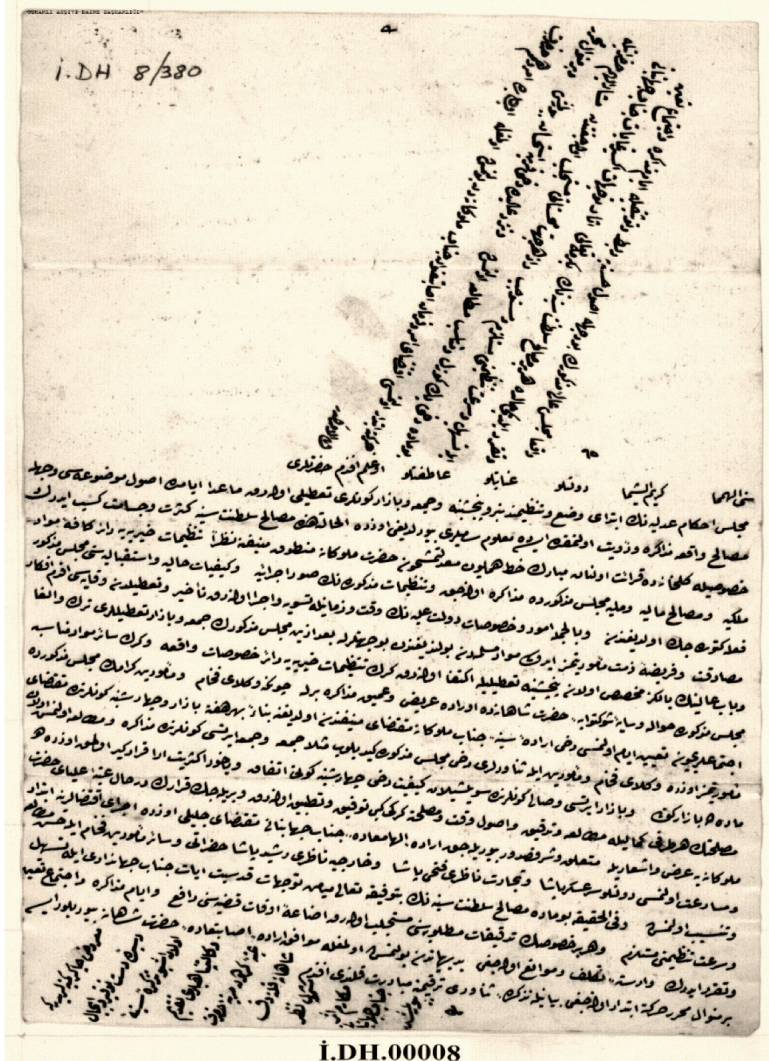
D. Düstûrlar

Düstûr, Tertîb-i Sâni, Cilt: 3, 12 Zilka'de 1328 – 21 Şevvâl 1329, Matbaa-i Osmâniyye, Dersaâdet 1330.

Düstûr, Tertîb-i Sâni, Cilt: 5, 4 Zilhicce 1330 – 13 Zilhicce 1331, Matbaa-i Âmire, Dersaâdet 1332.

Düstûr, Tertip 3, Cilt 1-2, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1953.

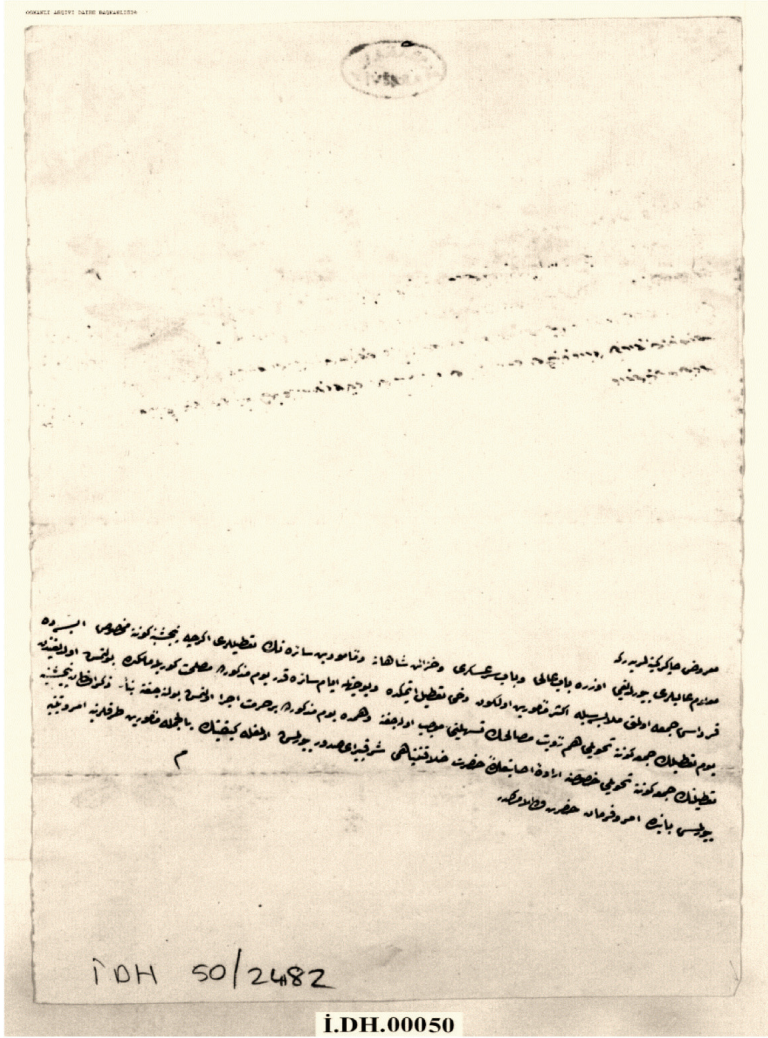
EKLER



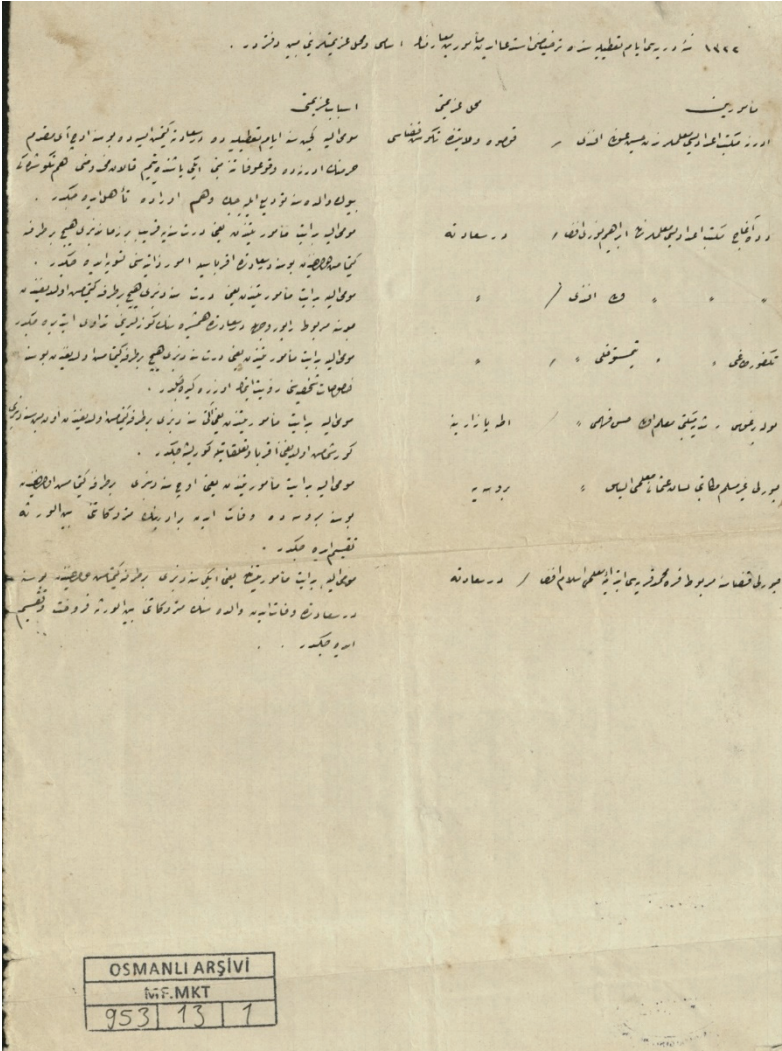
İ.DH.00008

EK-1: Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'nin kuruluşunda benimsenen Perşembe, Cuma ve Pazar tatilinden vazgeçildiği, sadece Perşembe günleri tatil yapılacağına dair 3 Şubat 1840 tarihli irâde.

BOA. İ. DH. 8 / 380

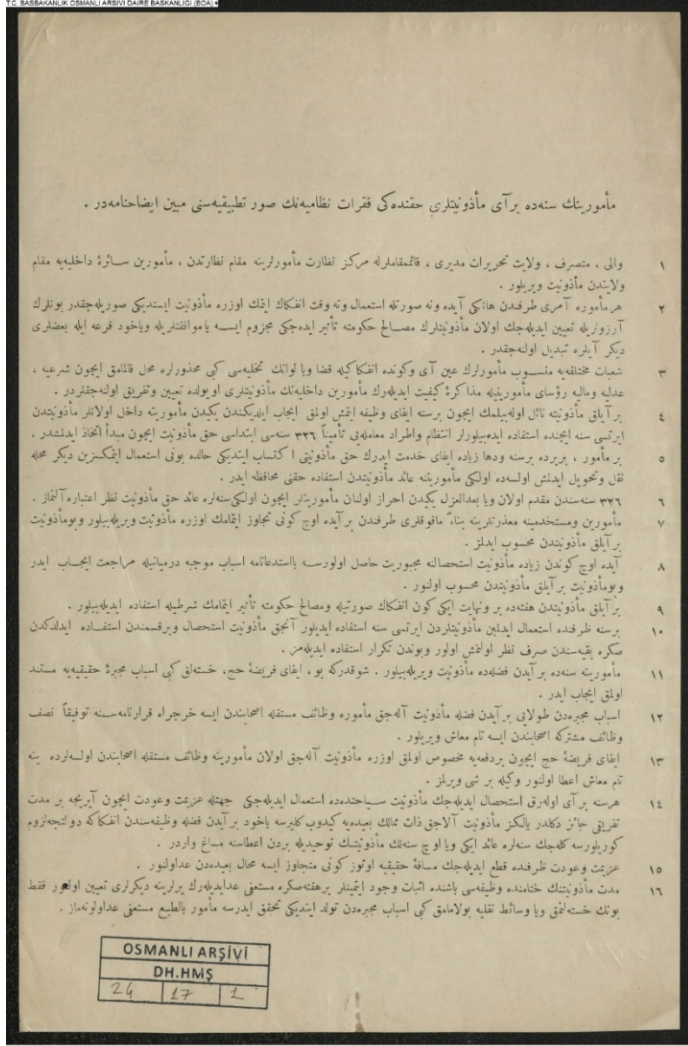


EK-2: İzin günü olan Perşembe'nin ertesi yani Cuma günü de Müslüman memurların işe gelmediklerinin tespit edilmesinden dolayı, memur tatilinin Cuma gününe alındığına dair 17 Ocak 1842 tarihli irâde.
BOA. İ. DH. 50 / 2482.



EK-3: Edirne Vilayeti Maârif Müdürlüğü'nden Maârif-i Umûmiyye Müdürlüğü'ne gönderilen ve 1906 senesi yaz döneminde vilayetten izin talep eden öğretmenlerin hangi yere gideceklerini ve izin talebi gerekçelerini içeren liste.

BOA. MF. MKT. 953 / 13.



DH.HMŞ.00024.00017.001

EK-6: II. Meşrutiyet yıllarında memurların senede bir ay hakkı olan izinlerini ne şekilde kullanacaklarına dair izahname.
BOA. DH. HMŞ. 24 / 17.

EK-7: II. Meşrûtiyet yıllarında Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti memurlarının mesai takip çizelgesinden bir örnek: (1 Teşrin-i Evvel 1328 – 14 Ekim 1912 ve sonrası 10 günün sabah-akşam devam çizelgeleri)
BOA. EV. d. 31373.

THE LLOYD GEORGE GOVERNMENT OF THE UK: BALFOUR DECLARATION THE PROMISE FOR A NATIONAL HOME TO JEWS (1916-1920)

İSMAİL KÖSE*

Zionism and Great Britain

Zionism, since the last decades of 19th century, was/is a worldwide Jewish organization aimed to build a national home/Jewish Nation state in Palestine. Nevertheless at the beginning, Jews as a whole were not supporting Zionism. Bearing this case in mind, in this paper the denotations “Zionism/Zionists” and “Jews” have selectively been used. Because the Palestine Question is a global problem and never lacks mass interest, there are a large English and Turkish literature on Balfour Declaration and Lloyd George Government’s support to Zionists. Even ordinary political history books tackle with the problem and give some information. Notwithstanding there is no any specific work inspecting the texting of Balfour Declaration. To understand the logic and texting of the Declaration, British archive documents must carefully be examined and a new light should be shed on the aim of Lloyd George Government’s hidden objectives inserted and hid among complex cycle of facts while the text was being typed. Basic problematic of this essay focused on the structural meaning and messages of the Balfour Declaration. The most considerable finding of the paper is that: the concept of “national home” which was put forward with an innocent/intentional editing is the basis of later developments. The concept actually from the very beginning was targeting a Jewish State, both Lloyd George and Zionists were very well aware of that fact. The other significant reality the archive documents brings out is that, Sheriff Hussein and his son Faisal who collaborating with British, betrayed Ottoman Empire and caused its defeat at Palestine-Hejaz Front also were very well aware what “national home” would mean after British occupation. Both, for their selfish interests preferred not to oppose Zionist plans.

* Assoc. Prof. Dr., Karadeniz Technical University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, Trabzon/TURKEY, ismailkosetr@ktu.edu.tr

After French Revolution (1789) nationalism and the process of building nation states achieved a worldwide impetus. Jews, the oldest monotheistic prayers left Palestine and spread all around the world with Babylonian Exile (BC 597-581) by Babylon King Nebuchadnezzar. Since then, historical facts and developments did not grant Jews a chance for reestablishment of their historical kingdom/nation state in Palestine.¹ Nationalistic movements, sacramental conflicts, especially disputes with Catholics inspired Jews for an independent state. Contrarily Jews more or less had good relations with other Christian sects. Zionism, emerged and relied on historical facts, sectarian conflicts and nationalistic ideas. There were three countries Jews lived as equal citizens even had higher status they were respectively; Britain, Ottomans and USA. The ideas put forward by Zionists were utopic. That is why, at the beginning all Jews did not support Zionism and some believed that, it was impossible to achieve what Zionists asked.²

In 1881, a series of pogroms swept through Russia. That was the extensive anti-Jewish disturbances since the slaughter of the Jews in Poland during 1648-49. In the year of 1882 a pamphlet was published addressing Jewish emancipation.³ Dreyfus Case in 1894 was a false judgement forced some Jews to support Zionists desire for a Jewish Nation State. Britain, differing from the Continental European countries and Tsarist Russia had good relations with Jews and Zionists. Zionists at the very beginning were asking for a piece of land in Palestine where they wanted to resume their old kingdom/nation state. After its occupation of Egypt in 1882, Britain began to express a desire to enlarge its sovereignty towards Palestine and the Hejaz. This plan was postponed indefinitely however due to the inconvenient conditions and political situation of the world policy. To work around this issue, Bedouin tribes were encouraged by British forces to arrange a *de facto* occupation status northeast of Egypt, targeting Gaza, Khan Yunus and Jericho. This occupation was achieved either in the form of land sales between tribes, or through factual declarations, whereby a tribe would claim that a particular stretch of land actually belonged to them.⁴ This was despite Palestinian lands belonging to the Sultanate and thus they could not legally be sold or purchased. British forces in the region escalated such disputes in favor of Egypt hence for

¹ Anthony Best and et. all., *International History of Twentieth Century and Beyond*, 2nd Ed., (London: Routledge, 2008). pp.108-109.

² *New York Times*, "Quit Because of Zionism", March 7, 1919. p. 18.

³ Best, et. all, *International History...*, p. 108.

⁴ *Arab Bulletin*, No, 64. Arab Bureau, Secret, Savoy Hotel, Cairo, September 27, 1917.

themselves.⁵ The construction of Bagdad Railway and rising Turkish effect in the Arabian peninsula together with Palestine was an important development drawing British attention. In that years close interest was focused on Bagdad Railway and increasing German tendency in Sublime Porte also.⁶

On its policy to carve more lands to the east of Suez and be aware of political developments in Arab littoral, British Government began to insist that the city of Taba, located to the east of the Suez Canal, actually belonged to Her Majesty's Government by virtue of a *Firman* issued in 1892, submitted to Britain by Grand Vizier Cevat Pasha. Similar claims were put forward regarding eastern Arabian peninsula also.⁷ Ottomans facing trouble with Russia towards its centuries ongoing demands on Turkish Straits. Any friction with Britain would destroy the balance and such case was not desired by Sublime Porte.⁸ Nevertheless Sultan Abdulhamid II strictly rejected this claim so the British Consul to Cairo advised his government to threaten Sublime Porte by putting on a naval show. The British Ambassador to Istanbul also had suspicions that another power [most probably Russia] had been encouraging Porte to reject British claims over Taba.⁹ During the first few months of 1906, while these discussions were still going on, Zionists began to send dispatches to the British Foreign Office (FO) asking for a Jewish settlement in the Sinai Peninsula.¹⁰ Sinai was a part of Egypt which was a British Suzerainty. This initiative would be a step closer for Zionists towards achieving a Jewish State in Palestine.

Disputes on the Turco-Egyptian frontier over where the demarcation line would pass went on for a while. On October 1st 1906, the new border line was drawn and a boundary agreement signed. The disputed ownership over the city of Taba, which the British Government had laid claim to, was left on the Ottoman side.¹¹ During discussions for demarcating the border British envoys had tried to

⁵ *FO 371/61*, Sir N. O'Connor to Sir Edward Grey, Jerusalem, April 6, 1906; Albert M. Hyamson, *Palestine Under The Mandate 1920-1948*, (London: Methuen & Co. Ltd., 1950). pp. 24-25.

⁶ *Memorandum Respecting the Bagdad Railway*, No. 3743, January 28, 1909. pp. 1-3.

⁷ *L/P&S/18/B49*, Sir Edward Grey to Sir G. Louthier (Constantinople), Foreign Office, September 20, 1910.

⁸ *BOA [Prime Ministry of Turkey Ottoman Archives]*, HAT [Imperial Decree] 00841. 37876.001.

⁹ *FO 371/61*, The Earl of Cromer to Sir Edward Grey, Cairo, April 24, 1906.

¹⁰ *FO371/97*, Minute No. 8437 covering letter to Lloyd George MP, 6 March 1906; *FO371/59*, A. Levy, President of the Swansea Zionist Society, to Sir Edward Grey, 26 May 1906, Letter No. 16985; *FO371/97*, Memorandum by Sir E. Gray, 20 March 1906.

¹¹ *FO 371/64*, Text of the Agreement Defining the Turco-Egyptian Boundary, November 3, 1906.

push forward the boundary line as close to Palestinian lands as possible.¹² One of the basic reasons of this policy was to meet the Zionist Leader's rising demand for a national home for Jews in Palestine.¹³ The dispatches between Zionists and Ministry of Foreign Affairs contain the term "national home". The term "National Home" used may at first glance be deemed an innocent humanitarian request, but it would be defined in the future Zionist Proposal to the 1918 Paris Peace Conference as:

The establishment of a National Home for the Jewish people in Palestine is understood to mean that the country of Palestine should be placed under such political, economic, and moral conditions as will favor the increase of the Jewish population, so that in accordance with the principles of democracy it may ultimately develop into a Jewish Commonwealth.¹⁴

As can be seen from archived records, the term "national home" was actually targeted towards creating a Jewish [Israeli] State, but not the cause tension and escalate opposition this intention was not declared. This situation would become clear about two decades later, when it was already too late to prevent what had become an ongoing policy.

About nine years before the demarcation of the Ottoman-Egypt [British] border line, the first Zionist Congress was summoned in the city of Basel, Switzerland, in 1897. One year before this congress Theodor Herzl had published a pamphlet titled *A Jewish State*. The pamphlet was in three languages, German, English and France.¹⁵ In his pamphlet Herzl defended his ideas and said it was unsustainable for Jews living as host nations. The pamphlet detailed the road map for the foundation of a Jewish State in Palestine in its 52nd page Herzl discuss the Argentina and Palestine preference for a national home. He says "*Argentina is a country with some of the greatest natural resources in the world and ... sparsely populated and has a temperate climate.... Palestine is our unforgettable historic homeland... If His Majesty Sultan [Abdulhamid II] were to give us Palestine, we could in return pledge ourselves to regulate the entire finances of Turkey*".¹⁶

¹² FO 371/64, Demarcation of Egyptian Frontier, August-October 1906.

¹³ David Fromkin, *Barişa Son Veren Bariş Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922 [A Peace to End All Peace The Fall of The Ottoman Empire and The Creation of the Modern Middle East]*, trans. Mehmet Harmancı, (Istanbul: Epsilon Yayınları, 2013). pp. 235-236.

¹⁴ FO373/7/36, Zionism: A Short History from 720 BC-1918, by the British Foreign Office, prepared for the Peace Conference, February 1919.

¹⁵ *Arab Bulletin*, No, 39. Arab Bureau, Secret, Savoy Hotel, Cairo, January 19, 1917.

¹⁶ Theodore Herzl, *The Jewish State*, (Switzerland: 1896). pp. 1-3, 51-52.

One of the most interesting sentences of the pamphlet is Zionists' insistence on Palestine and their readiness to cover all needed cost for a national home only in Palestine. The second interesting point is Herzl pretentious offer to pay all Ottoman loans in return of a national home. That offer practically was impossible. Because after Crimean War (1853-56) Ottomans faced with vital difficulties on repayment of state loans and Duyun-u Umumiye (Public Debts Administration) was established in 1881 to collect Ottoman loans directly from revenue making tax payments. The average amount of yearly repayment was 15 million Ottoman Liras in 1890's thus it was almost impossible for Zionists to regulate or undertake such huge amount of Ottoman debts.¹⁷ Nevertheless by his words "*to regulate the entire finances of Turkey*" Herzl implicitly was declaring that Zionists were ready even to meet such high cost for a national home. Such offer never has been presented to Sultan Abdulhamid, even Herzl actually did not have enough economic source for that kind of job. But, to keep Zionists united and hopes alive, Herzl, in 1901 May together with Rothschilds and Bleichroders came to Istanbul to talk to the Sultan Abdulhamid II. After his meeting with Sultan he declared that, they got what they wanted.¹⁸ Abdulhamid II was enough clever to detect undeclared intentions of Zionists when they asked permission for a harmless national home. Even though encouraging arguments after their meeting with Sultan, Zionists decided not to draw their lot with Sublime Porte. They had noticed that a Jewish State could only be resumed by the help of Britain.

Until the occurrence of the Basel Congress, Zionists had hidden from the world their true intentions,¹⁹ at which it was established that "... *some of the delegates wanted to proclaim openly the objective of establishing a Jewish state in Palestine... [opposing this idea] [we] would say [our aim] in a way so as to avoid provoking the Turkish rulers of the coveted land...*".²⁰ This shows a deliberate policy by Zionist leaders not to proclaim their actual aim, which remained the *status quo* until 1947, by which time the policy could openly continue.

Britain was very well aware of Zionist desires in Palestine and Arab

¹⁷ Nahit Yüksel, "Cumhuriyet'in "ilk" Bütçesi, Coşku, Gurur ve Kaygı ["First" Budget of the Republic: Enthusiasm, Pride and Anxiety]", *Maliye Dergisi*, No. 159, (July-Dec. 2010). pp. 301-302, 311-312.

¹⁸ *New York Times*, "Zionists Get Concessions", May 30, 1901. p. 2.

¹⁹ Michael Adams, "What Went Wrong in Palestine?", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 18, No. 1, Special Issue, (Autumn, 1988). p. 78.

²⁰ Adams, *What Went Wrong...*, p. 78; Sabri Jiryis, "Forty Years Since the Seizure of Palestine", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 18, No. 1, Special Issue (Autumn, 1988), 86.

sentiments in case of such event was considered. After Herzl dead at 1904 the idea of establishing a Zionist colony under the protection of Britain were continued by Wolf and Israel Zangwill. Even after Ottoman strict disfavor for national home in Palestine, an idea was developed to establish a colony in eastern costal region of Libya, at Cyrenaica but due the hostility of local Arabs and shortage of water the project could not be realized.²¹ Occupation of Palestine and dominance or suzerain rule on Arabian peninsula would be possible by vital Arab support. Bearing this case in mind a bilateral balanced policy was put in use not to offend Arabs but Zionists also were not dissatisfied. On the track of balance policy when WWI begun, it was deemed unacceptable for Britain to concede any soil from the Holy Land [Palestine] to other belligerents, neither to the Entente or Central Powers; “*if the Imperial Government should be prepared largely to satisfy France’s desires concerning Syria and Cilicia proper, it is indispensable to study the question with closer attention, if the Holy Places [Palestine] are involved*”.²²

The balance shifted to Zionists side when Lloyd George Government came to power. With the beginning of Lloyd George’s prime ministry in 1916 the British Government placed a special focus on Palestine as the location on which to carve a Jewish Home. Along with achieving closer relations with the Zionists, another aim of British Government was to garner the support of Russian Jews,²³ though this attempt failed because it was merely Zionist propaganda to achieve British sympathy for their cause.²⁴ According to this propaganda, keeping Russia in war would be sustainable and possible due assistance from Russian Jews. The British Government had been persuaded-or believed-that Russian Jews had considerable influence on the Russian Administration, whereas in reality this was only an illusion.

It is not clear who in particular, but it was most probably Lloyd George, accepted this illusion because, unlike his predecessors, Lloyd George was a devoted believer in the Jews’ return to Palestine and was even a close friend of Theodore Herzl.²⁵ This new policy shift was a reverse course to his predecessor Henry

²¹ *Arab Bulletin*, No. 39. Arab Bureau, Secret, Savoy Hotel, Cairo, January 19, 1917.

²² *FO 371/2449*, French Agreement, March-April 1915, The Constantinople Agreement, March-April 1915.

²³ *FO371/2817*, Mr. Lucien Wolf to L. Oliphant, 13 October 1916, Jews in the Russian Army, Report of the Commander of the Staff for the Supreme Commander-in-Chief, 29 June 1915.

²⁴ *FO141/803*, Telegram No. 954 from Sir M[ark]. Sykes, Cairo to Foreign Office, 5 June 1917.

²⁵ James Renton, “Changing Languages of Empire and the Orient: Britain and the Intervention of the Middle East, 1917-1918”, *The Historical Journal*, Vol. 50, No. 3 (Sep., 2007), p. 647.

Asquith and his staff in Cairo promised Palestine to the Arabs to approach their revolt against the Ottoman Empire.²⁶ Whilst there was a contradiction between the promises of Lloyd George and Henry Asquith, British foreign policy was of course run accordingly where the empire's benefit lay.

Any kind of statement which argues that British interests in the resettlement of Jews in Palestine started with Theodore Herzl or Lloyd George is completely wrong. The first British advocacy regarding resettlement of the Jews in Palestine had come about three hundred years ago by Sir Henry Finch in 1621.²⁷ Even at the beginning, Finch was jailed due to his writings, and his ideas disappeared within British foreign policy priorities for a limited period, though an interest in Palestine neither faded away nor lost its attraction. For instance in 1838, about forty years after Napoleon's Syrian campaign, Lord Shaftesbury suggested in a memorandum that Foreign Secretary Lord Palmerston should establish a Jewish resettlement in Palestine under the guarantee of the Great Powers (Britain, France, Russia, Austria).²⁸ This plan was unable to be implemented due to a lack in numbers of the Jewish community able to settle in Palestine.

One year later in April 1839, the British Consul to Al-Quds/Jerusalem send a dispatch to Col. Campbell in Cairo regarding the protection of Jews in the Ottoman Empire.²⁹ A year after him the British Ambassador to Istanbul, Lord Ponsonby, send a dispatch to his Foreign Office recommending that the Ottoman Government should make efforts in the just encouragement of the Jews of Europe to return to Palestine.³⁰ These ongoing efforts had been continuing for some time, though only by the British Government and sometimes in collaboration with other powers. Under these conditions WWI began and, despite it was a catastrophic event for humanity and for the Jews, the war provided new chances for a much longed national home in Palestine. This new opportunity would be used very well by the Zionists. According the British reports of early 1917's, "*Zionist movement in Palestine and outside had gained rather than lost since beginning of war and that determined effort would be made further its deal at the earliest possible moment*".³¹ As it is clearly seen Britain

²⁶ See Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)* [*Arab Independence Movement Against Ottomans (1908-1918)*], (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayını: 1982); See also İsmail Köse, *Hicaz İsyanı [Hedjaz Uprising]*, (Istanbul: Selis Yayınları, 2014).

²⁷ Hyamson, *Palestine Under...*, p. 2.

²⁸ FO373/7/36, Zionism.

²⁹ FO78/368, Consul W.L. Young, Jerusalem to Col. Campbell, Cairo, 19 April 1839.

³⁰ FO78/390, Draft No. 134 by Lord Ponsonby, Foreign Office, 11 August 1840.

³¹ *Arab Bulletin*, No. 39. Arab Bureau, Secret, Savoy Hotel, Cairo, January 19, 1917.

was very well aware of the fact that if Zionists were given what they wanted, a Jewish State in Palestine is inevitable. So that, at the beginning of the war Anglo Palestine Co., the Zionistic banking institution had issued numerous guaranteed cheques of 5, 10 and 20 franc each.³² The new cheques were in use in Palestine as an alternate currency. That means acting as a state power and this information in documents also proves the real intentions of Zionists.

Balfour Declaration and the Zionists

British Government had a centuries-long policy advocating the Jewish cause and had intervened several times in Ottoman internal affairs in favor of the Jews. Thus when a chance appeared both before and during WWI, the British Government again entered into the field in favor of the Jews, with the British siding the Zionists in a *vis a vis* collaboration.³³ But an unexpected problem came out as; contrary to British aspirations, France argued that because the first crusaders had been largely French, it was the French who had the most right to occupy Palestine. Moreover in 1799, when on his Syrian campaign, Napoleon had issued a proclamation to the Jews to join his army, promising them in return the lands of Palestine.

This was one of the first events whereby the Jews were articulated with the French revolution and nationalistic ideas. The wave of nationalism that arose after the French Revolution became arguably one of the most effective tools for the Zionist cause. Because Napoleon had been defeated in Acre by Ottoman Armies, his promise never had the chance to come true. In any case, Britain was reluctant to leave Palestine to the French, so the Government began seeking a legitimized solution to oppose French desires with the assistance of British Zionist Leader Aziel Weizman, who was also disfavor to any kind of French rule in Palestine.³⁴

One basic reason for this British policy was said to be an effort to carve a Jewish national home in Palestine, whilst the second was due to Palestine's strategic geographical location on the route of British colonies, particularly to India. As Palestine was situated to the east of the Suez Canal it offered the shortest and easiest sea routes to India, Gibraltar, the Mediterranean Sea, Red Sea, Aden Gulf, Oman Sea, and of course, the strategic Suez Canal itself. If access to the canal

³² *Arab Bulletin*, No. 48. Arab Bureau, Secret, Savoy Hotel, Cairo, April 21, 1917.

³³ Hyamson, *Palestine Under...*, p. 26

³⁴ *FO371/3053*, Memorandum by Lord Robert Cecil, Foreign Office, 25 April 1917.

was blocked the British navy and merchants had to use the alternative route north, through the Atlantic Ocean then south-east, passing the Cape of Good Hope to the Indian Ocean.³⁵ This second route was at least fourfold distance of the former. Alongside these developments, the Zionists were pushing the British Government to launch an attack on Palestine and invade those lands for them. To this end, even before the occupation of Palestine, covert efforts were being made by the British Foreign Office.

At the beginning of 1917, Britain and France had agreed on carving a national home for Zionists in Palestine and discussions were taking place with Russia to achieve consent for such an initiative. At the same time however, the influential Catholic Church entered the scene and Italy asked for a share in Palestine. At the beginning Britain and France denied Italy what had been asked for, but when the World Zionist Organization's Representative Nahum Sokolow was introduced to Italian Premier Sonnino, it was expected that some changes might actually be made. Sokolow had come to Italy specifically to meet with the Pope and achieve his support for a national home. The Pope granted Sokolow what he asked and so the British Government took this to be another step forward for the occupation of Palestine.³⁶ After his meeting with Sokolow, Sonnino also became an actor in the destiny of Palestine. Meanwhile the British Government had sent a dispatch to Sir Mark Sykes underlining the British Government's support for Zionist aspirations, and instructing him to assist Sokolow in Paris and Rome.³⁷ Thus one of the oldest nationalist movements in history, Zionism had achieved almost all of the Allied Associated Powers' support for a national home,³⁸ though the Italians still believed that Zionism was a British instrument for British desires on the Middle East.³⁹ The only visible negative voice was coming from Russia, but due to internal turmoil, this voice was no longer important.

In 1917 the British Government established a Jewish Legion, Lloyd George believing that this Legion would be more beneficial for the Allied Associated Powers' victory. Actually this was not the first Jewish Legion established by the

³⁵ *Google earth*, [31/12/2013]

³⁶ *FO141/805*, Telegram No. 554 from Sir Mark Sykes to the High Commissioner for Egypt, Cairo, 1 June 1917.

³⁷ *FO371/3052*, Foreign Office Minute by Lord Robert Cecil to Lord Harding, 21 April 1917.

³⁸ Frank E. Manuel, "The Palestine Question in Italian Diplomacy, 1917-1920", *The Journal of Modern History*, Vol. 27, No. 3 (Sep., 1955), p. 266.

³⁹ Manuel, *The Palestine Question...*, p. 266.

British, as during the Dardanelles Campaign there was a small Jewish Legion that fought against the Ottomans. After all necessary preparations, to realize British interests and grant a long asked national home for Jews, towards the end of 1917 the British War Office (BWO) decided to attack Palestine. Beside Jews, Britain also was trying to use Arabs. Jews who were living in Palestine as Ottoman subjects did not support Arab revolt but to help the defeat of Ottomans they were ready to join British forces.⁴⁰

Nationalistic movements had arrived Arabian lands of Ottomans almost two decades ago and Britain promised Muslim Arabs an independent Arab Kingdom in return of collaboration. Relying on British promises large number of Ottoman Arabs under the leadership of Chieftains, Meccan Emir Sherif Hussein and his sons collaborated with British. Circulation of independent kingdom dreams and misled nationalistic ideas, Arab soldiers started to take flight from Ottoman Army when they had a chance.⁴¹ Arabs of course unaware of the British promises to Zionists in 1916's but when Sherif and his son Abdullah became aware of that promises at the end of 1917's they will prefer to keep silence and not to oppose.⁴² Meanwhile, Ottoman Palestine 4th Army Commander and later Syria and Western Arabia Armies Commander-in-Chief, Cemal Pasha, had been paying special attention to the defense of Palestine and Syria.⁴³

Thanks to words given to them, as it is expected before most of the Palestinian Jews began assisting Britain in the occupation of Palestine.⁴⁴ Perhaps one of the most important of those betrayed the Ottomans was a Jewish agronomist and botanist named Aaron Aaronson, who had been living in Palestine and was enrolled in the Ottoman Army under Cemal Pasha for a period, until he took flight from the army.⁴⁵ During a crop-destroying *desert locust* invasion in 1915, he had worked behind Ottoman lines recording everything he saw. Aaronson, along

⁴⁰ *Arab Bulletin*, No, 64. Arab Bureau, Secret, Savoy Hotel, Cairo, September 27, 1917.

vCafer el-Askeri, *İşyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli [An Ottoman Military College Graduate in Insurgent Arab Army]*, (trans. Halit Özkan), (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008). pp. 173, 178; İzzet Derveze, *Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru (A Postal Servant in Ottoman Palestine)*, (trans. Ali Benli), (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007). pp. 264-265.

⁴² Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik [Why We Revolt Against Ottomans]*, 9th ed. (trans. Halit Özkan), (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013). pp. 223-225.

⁴³ Cemal Paşa, *Hatıralar [Memories]*, 5th ed. (ed. by Alpay Kabacalı), (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010). pp. 185, 190.

⁴⁴ *Arab Bulletin*, No, 64. Arab Bureau, Secret, Savoy Hotel, Cairo, September 27, 1917.

⁴⁵ *Arab Bulletin*, No, 48. Arab Bureau, Secret, Savoy Hotel, Cairo, April 21, 1917.

with his sister, were members of the secret Jewish Nili organization. When this organization was intercepted by Ottoman authorities he had deserted Ottoman Army. Moreover he was a Zionist and to ease British occupation offered his personal knowledge of Ottoman bases and the military, particularly the situation behind Ottoman lines, providing records he had collected about Palestine and the vicinity to British officers.⁴⁶ He had also discovered a type of wild wheat in Palestine, and persuaded British officials that this would provide enough food for Jewish settlers.⁴⁷

During 1917 the Allies were in trouble on both European and Eastern fronts. The French campaign in Champagne had been unsuccessful, the British forces could not occupy Palestine and Russia had fallen into disarray. Under these conditions, British negotiations with Zionists on Palestinians' lands could be legitimized due to the situation of the war. To argue that this is what led to agreement between Britain and the Zionists is however erroneous, as the reality that has been detailed in the above was far different. Long before experiencing trouble in the war, British officials had been engaging in talks with the Zionists over the creation of a national Jewish home in Palestine. The defeats and unexpected developments in 1917 could only have accelerated this process. Meanwhile to carve more support a widespread fabricated campaign was put in use arguing that "*Turks exiling and massacring Jews in Palestine*".⁴⁸ One month after the fabrication of that propaganda, former US Ambassador to Turkey, Abram I. Elkus denied all claims and said that "*Turks always fair to Jews*".⁴⁹

The Balfour Declaration was proclaimed twenty years after the first Zionist Congress in Basel. The declaration is generally accepted as the milestone marking the foundation of the state of Israel, which the Palestinians would also begin to see as the starting point of their struggles.⁵⁰ The reality is far different, as well before this declaration Britain had been working towards the creation of a Jewish State in Palestine. But not to be contrary to Sykes-Picot Agreement with France and McMahon's Agreement with Sheriff Hussein of Mecca these efforts had been

⁴⁶ FO141/805, Distpatch via the Foreign Office from Aaron Aaronsohn to Alexander Aaronsohn New York; For more information see Alexander Aaronsohn, *With The Turks In Palestine*, (New York: Houghton Mifflin Company, 1916). pp. 29, 59, 60-86; Hasan Köni, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstihbarat [Intelligence Activities Before WWI]", *Avrasya Dosyası, İstihbarat Özel*, Vol. 8, No. 2 (Summer 2002), 158.

⁴⁷ *The Zionist Review*, Vol. III, No. 2, June, 1919, 1.

⁴⁸ *Washington Post*, "Turks Drive 8.000 Jews From Jaffa", May 8, 1917. p. 3.

⁴⁹ *New York Times*, "Found Turks Fair to Jews", July 18, 1917. p. 18.

⁵⁰ Adams, *What Went Wrong...*, 72; Jiryis, *Forty Years Since...*, pp. 86-87.

arranged in the secret circles of British FO. While collaborating with Britain, unaware of British plans over Palestine, Sheriff Hussein, Emir of Mecca when negotiated with McMahon, at the same time was assuring Ottoman Commander in Chief, Cemal Pasha of his loyalty.⁵¹ Those bilateral talks ended in mid-1916 before the Second Canal Campaign of the Ottomans, at which point he had decided to side with British. This decision both encouraged and accelerated the invasion of Palestine.

Whilst the Balfour Declaration came one month before the official invasion of Palestine in November 1917, and met with almost all of the Zionists' desires, it was in fact nothing more formal than a letter from the foreign secretary to Lord Rothschild, a leading figure in the Jewish community in Britain.⁵² About three months earlier on July 18th, 1917, Lord Rothschild had sent a telegram to Balfour saying that, "*at last I am able to send you the formula you asked me for*".⁵³ It is clearly visible on this telegram that Balfour had asked Lord Rothschild for a formula to be declared that achieved Zionist aspirations for a national home. Considering this information it would not be inaccurate to say that; the State of Israel was really established on the 11th of December, 1917 when British General Edmund Allenby entered the Holy City [Al-Quds/Jerusalem] on foot as a victor of the Last Crusade.⁵⁴

The formula sent by Lord Rothschild which later would become the famous Balfour Declaration reads:

(1) His Majesty's Government accepts the principle that Palestine should be reconstituted as the National Home of the Jewish People. (2) His Majesty's Government will use its best endeavors to secure the achievement of this objective and will discuss the necessary methods and means with the Zionist Organization.⁵⁵

The telegram had been circulated to the War Cabinet and in August, Balfour replied with "*I am glad to be in a position to inform you that His Majesty's Government accept[s] the principle that Palestine should be reconstituted as the national home of the Jewish*

⁵¹ Cemal Pasha, *Hatralar*, pp. 196, 248.

⁵² Adams, *What Went Wrong...*, 72.

⁵³ FO371/3083, Lord W. Rothschild to Rt. Hon. A.J. Balfour, Foreign Office, 18 July 1917.

⁵⁴ Eitan Bar-Yosef, "The Last Crusade? British Propaganda and the Palestine Campaign, 1917-18", *Journal of Contemporary History*, Vol. 36, No. 1 (Jan., 2001), 87-89.

⁵⁵ FO371/3083, Lord W. Rothschild to Rt. Hon. A.J. Balfour, Foreign Office, 18 July 1917.

people”.⁵⁶ In particular the phrase “reconstitute” meant what Zionists had been asking for being made possible, and that the British Government would formally allow the creation of a Jewish State. It is surprising that such a short telegram, four decades later would have such an impact on the destiny of the Palestinian people. As can be seen from archived dispatches, Britain and in particular Lloyd George’s Government were ready to grant Jews a Jewish State on Palestinian lands because they were very well aware of the fact that the term “national home” was only a provisional step. It is not possible that they did not foresee the impact which would have come instance in the future.

Another unintelligible event is the reactions of Sheriff Hussein and his third son Faisal when they heard about the British and Zionist intentions on Palestine. Incomprehensibly, neither of them had any reaction, nor did they say anything to oppose this plan.⁵⁷ Archive documents do not provide any insights to their silence, but we do know that when the British Government occupied Bagdad in March 1917, it was implied that they would support a united Arab state under Sheriff and his sons.⁵⁸ In addition another possible reason is that they lacked detailed information of the actual intentions of the British and Zionists. In later years it was argued that Britain’s actual aim with the Balfour Declaration was not to establish an Israeli State and betray Palestinian Arabs.⁵⁹ This argument cannot reflect the true fact, as the evidence shows; British Government was well aware of Zionist intentions on Palestine and deliberately allowed them to do what they had planned, step by step. Leading officials of the British War Office recognized this invasion “*would be the rebirth of Jewish nation*”.⁶⁰ The meaning of the term “rebirth” would be understood decades later.

The Period after British Occupation and Establishment of British Mandatory

After the occupation the British Government could not decide on how to govern Palestine, as the Balfour Declaration had created high expectations and Palestinian Arabs, including Christians, had started to oppose Zionism. In other words, Zionist nationalism had escalated an Arab counteract and a conflict seemed

⁵⁶ FO371/3083, Draft Replay to Lord Rothschild from Mr. Balfour, Foreign Office, August 1917.

⁵⁷ L/P&S/18/B446, The Seven Independent Arab States, 1935, No. 14706.

⁵⁸ Jiryis, *Forty Years Since...*, p. 86.

⁵⁹ Adams, *What Went Wrong...*, p.73.

⁶⁰ Renton, *Changing Languages...*, p. 661.

possible to break out at any time. Considering this fact the British Government decided not to change the Ottoman system in Palestine, only replacing Turkish government officials with Zionists or British officials and divided the occupied areas into four governorates. The administration was strictly in accordance with law and usages of war (Hague Convention), regarding the administration of occupied enemy territory as being purely temporary and involving the maintenance as far as possible of the *status quo ante-bellum*.⁶¹

Moreover there was another problem Britons had to cope with. When the war was over the Arabs who had revolted and fought against the Turks on the side of the British expected their national sovereignty to be recognized by the Allies. What they were not aware of however was the vital that “centuries-old sympathy of the British policy makers and successive Governments with the Jews of Palestine and of Europe and their desire on philanthropic, on sentimental, even on religious grounds to help them rebuild their homes there [in the Holy Land]”.⁶² That reality made Arab nationalism develop on a western dichotomy. Actually at the very beginning it had based on Ottoman opposition.⁶³

As it is seen on previous pages, whilst fighting against the Ottomans British Government officials were talking to Zionists and giving promises contrary to Arab interests. Moreover, the British Government from the very beginning neither had any intention to give freedom to Arabs nor afford any kind of sovereignty over Arabian soils. This is despite Wilson’s 14 points, especially the 12th, which was in favor of an Arabian state on Arab lands where overwhelmingly 89% of population was Arab.⁶⁴

It is commonly thought that Israel was established three years after WWII in 1948 by US, Britain, France and Russia in UN. This thought is absolutely wrong. Before the occupation of Palestine in December 1917, the British, French and US Governments had agreed on a plan to carve a national home for Jews on those

⁶¹ FO371/3395, Secret Report on the existing Political Situation in Palestine and Contiguous Areas by Maj. W. Ormsby-Gore, Political Officer in Charge of the Zionist Commission, 22 August 1918.

⁶² See Hyamson, *Palestine Under...*, 30; See also Alexander Scholch, “Britain in Palestine, 1838-1882: The Roots of the Balfour Policy”, *Journal of Palestine Studies*, Vol. 22, No. 1 (Autumn, 1992). pp. 39-56.

⁶³ Adid Davişa, *Arap Milliyetçiliği - Zaferden Umutsuzluğa [Arab Nationalism in the Twentieth Century]*, (trans. Lüfi Yalçın), (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2004). pp. 69-73.

⁶⁴ FO141/742, Leaflet Entitled “The British Cabinet and Zionism”, 16 November 1921, Foreign Office.

soils.⁶⁵ Anyone may easily guess that Zionists had planned to transform this small national home into an Israeli State. Italy joined in a little bit later. This was an organized work undertaken by different Zionist leaders. For instance, US Zionist Leader Justice Brandeis was a close friend to Wilson. Brandeis in collaboration with Azriel Weizman had prevented a separate peace agreement with the Ottomans in mid-1917⁶⁶, because Ottoman rule in Palestine would hamper any chance for the foundation of a Jewish State. It was only Russia who joined this group after WWII.⁶⁷

In the year of 1919, one month after the inauguration of the Peace Conference, the British FO prepared a Handbook on “Zionism” for the use of British officers, and the book was given the code “confidential”.⁶⁸ The Handbook described “Zionism” as the oldest nationalist movement in history,⁶⁹ providing brief information of Jewish History from the Old Testament, citing some passages regarding the Promised Lands.⁷⁰ The publication of this book, together with other historical documents testifies British Government’s efforts soon after the invasion of Palestine to begin a program in order to meet Zionist desires of settling in the Holy Land. The book reads as follows:

After the conquest [invasion] of Palestine by General Allenby, the British Government lost no time in taking steps to fulfil the promise made by [Foreign Secretary] Mr. Balfour in his declaration of November 2, 1917 to facilitate “the establishment in Palestine of a national home for the Jewish people”. It authorized the Zionist organization to send out to Palestine a commission, representative of English, American, French, and Russian Jewry, to investigate and work out ways and means for the establishment of the Jewish national home. The commission went to Palestine accompanied by Major the Hon. W. Ormsby-Gore, M.P., as their liaison officer with the British authorities of Palestine...⁷¹

⁶⁵ FO373/7/36, Zionism; Adams, *What Went Wrong...*, p. 73.

⁶⁶ *British War Cabinet Records*, Situation in Turkey, 15/11/1917, G.T. 2630, File Number: 0.1/132/377; Renton, *Changing Languages...*, p. 647.

⁶⁷ See İsmail Köse, “1917 Yılı Ortalarında Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’ndan Çekilmesinin Sağlanması Teşebbüsü [The Initiative of Insuring Ottoman State’s Withdrawal From WWI in mid-1917], *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, Vol. 15, No. 2 (2012).

⁶⁸ FO373/7/36, Zionism.

⁶⁹ FO373/7/36, Zionism.

⁷⁰ FO373/7/36, Zionism.

⁷¹ FO373/7/36, Zionism.

After the occupation of Palestine there was a dilemma for the British FO because they had met Zionist aspirations but not the Arabs. Independence and sovereignty were attractive words on paper to lend or escalate Arab nationalism against Ottomans.⁷² But now there was a problem on the table; McMahon had promised an independent Arab Kingdom. The situation was led to brinkmanship and FO officials, after hard discussions, found a way to postpone the problem. A bi-national state in Palestine would be established and non-Jewish communities' rights would be protected.⁷³ At the beginning, both Arab and Zionist leaders accepted this plan thus British diplomacy once again received a great step towards a national home for Jews in Palestine. Due to later developments however the British Government could not implement this plan.

Bi-national state was a new concept asking Arabs to share their lands with Jews. Two years earlier it was not even possible to talk about such a situation in Palestine nor to find any ordinary Arab or Arab leader accepting a bi-national state in Palestine. But in 1919, because Arab leaders had bid on British promises and the McMahon Agreement, they desperately had to accept the new British terms on Palestine. There was not much chance to negotiate the new situation as it was before the occupation of Palestine by British forces against their co-religionists with their assistance. New situations always impose new rules and at the end of 1918 the situation in Palestine had been transformed into a new stage. Of course Arab leaders, who had largely not been informed of British desires to carve a national home for Jews, were also not aware of the fact that by accepting British occupation, they had also accepted a newly emerging Jewish State on their lands.

In the meantime the Zionist proposal for a Peace Conference was underway in order to carve an unconditional national home for the Jews and to encourage Jewish immigration to the Holy Land. Zionists had also defined the borders for a Jewish state such as; in the north, the northern and southern banks of Litany River, as far north as latitude 33° 35'. South-easterly direction to the point just south of the Damascene territory, and west of the Hejaz Railway. In the east, a line close to and west of the Hejaz [Ottoman] Railway. In the south, a line from a point in the neighborhood of Akaba to El Arish. In the west up to the Mediterranean Sea. These borders would be drawn under British auspices.⁷⁴

⁷² Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar [Young Turks and Arabs]*, (trans. Türkan Yöney), 2nd ed. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998) pp. 6-7.

⁷³ Hyamson, *Palestine Under...*, p. 31.

⁷⁴ FO373/7/36, Zionism.

After the British occupation, tension between Zionists, Palestinian Muslims and Christians began to escalate, due to the increased aspiration of the former. The first important conflict broke out in Al-Quds/Jerusalem at the first anniversary celebrations of the so-called Balfour Declaration November 1918. British forces in the city quashed the conflict but tensions continued to rise.⁷⁵ There were also internal conflicts between Orthodox Ashkenazim and Sephardim Jews but Jews in the Holy City formed a one strong united body for the realization of their long-lasting desires.⁷⁶

Contrary to developments and tensions in the Holy Land, when WWI ended Zionist organizations put in force a campaign to encourage Jewish emigration to Palestine to help change the demographic structure in their favor. For this project, one day after the inauguration of the Peace Conference on January 19th, 1919, the Central Zionist Federation asked the British Government's permission and support to send some Jews from Trieste to Palestine.⁷⁷ Jews from Poland, Galicia, Bohemia, Czechoslovakia, Ukraine and neighboring countries began to prepare to immigrate to Palestine. It was the Jewish Colonial Trust, a Zionist Organization financing these aspirations.⁷⁸ Actually after British occupation, at the mid of 1918, Weisman explaining Zionist aims had declared that "*they would not use war conditions to buy more land in Palestine and their aim was not a Jewish state but a national home for Jews in Palestine*".⁷⁹ That peaceful words was provisional tension dropping maneuvers and one year after all real intentions came out.

The British Government however was not yet ready to meet such demands at the beginning of 1919 due to rising tensions in Palestine, which seriously distressed Zionists. This was a temporary policy as seen in later months when Zionists succeeded to persuade the British Government to meet their wishes regarding immigration and National Home aspirations. Later the Zionists did however agree to postpone the immigration until systematic plans of colonization had been worked out in economic, financial and other important socio-economic regards.⁸⁰ They were also distressed due to the continued existence of Turkish and Arabic

⁷⁵ FO141/803, Memorandum by Col. R. Storrs, Military Governor, Jerusalem to Headquarters, O.E.T.A., 4 November 1918.

⁷⁶ Arab Bulletin, No. 82. Arab Bureau, Secret, Savoy Hotel, Cairo, March 17, 1918.

⁷⁷ FO371/4167, Foreign Office draft letter to Sir R. Rodd, Rome, 9 January 1919.

⁷⁸ FO371/4167, S. Landman, Zionist Organisation, London to Rt. Hon. A.J. Balfour, Foreign Office, 13 January 1919.

⁷⁹ Arab Bulletin, No. 87. Arab Bureau, Secret, Savoy Hotel, Cairo, April 30, 1918.

⁸⁰ The Zionist Review, Vol. III, No. 2, June, 1919, 23.

inscriptions on postage stamps.⁸¹ This situation show how Zionists' impertinence had highly levelled and how their tolerance was low. The intolerance Zionists started to express soon after very beginning of British colonialism will cause accelerated escalation of conflicts. Nowadays Zionists were stepping on their way for a Jewish State in Palestine day by day.

Palestinians, together with their limited revolts and resistance, still expected the assistance of the Allied Associated Powers to prevent Zionist aspirations in Palestine. At the beginning of January 1919, Nablus Arabs send a petition to the Peace Conference to protest against Zionist domination in Palestine.⁸² At the same time Zionists were sending numerous telegrams and petitions to the British FO, condemning British officials in Palestine who were not meeting Jews' expectations and not working for Zionist aspirations.⁸³ All of this pressure was effective on the British Government, allowing the British mandate over Palestine to be prepared together with Zionists.⁸⁴

The drawn border lines without a doubt attest to the ambitious plan for a Jewish state. If the Zionists had only asked for a limited national home in Palestine there would not have been the need for such a large area of land under their governance. The borders were almost two folded those of Palestinians. In addition the northeastern part of Red Sea, Suez Canal and the Golan Heights would come under Zionist control where were necessary soils for the survival of new state.

In accordance with the Zionists' desires and the British Government's expectations, Britain was assigned the mandate of Palestine at the San Remo Conference in April 1920. As mandatory administrator of the Holy Land the government appointed "*Sir Herbert Samuel as His Britannic Majesty's High Commissioner to Palestine*".⁸⁵ After the Zionist mission to Palestine this was the second attempt by Britain to take necessary steps towards the creation of a Jewish National Home in the Holy Land. Britain's receipt of the mandate over Palestine was a joyful event for both Zionists and Ashkenazi Jews.⁸⁶

⁸¹ FO608/99, Foreign Office Minutes, 26 January 1919.

⁸² FO371/4167, Foreign Office Covering Docket, 19 February 1919.

⁸³ FO608/99, Statement on the Internal Situation in Palestine, 10 February 1919.

⁸⁴ FO608/99, The Future Constitution of Palestine, Foreign Office, 7 May 1919.

⁸⁵ *Report of the High Commissioner on the Administration of Palestine, 1920-1925*, (London: Printed by His Majesty's Stationery Office, 1925). pp. 1-6.

⁸⁶ FO371/5114, Council (Waad Hair) of the Ashkenasic Jewish Community Jerusalem, Foreign Office, 7 May 1920.

The British Government preferred to appoint Sir Herbert Samuel as High Commissioner to Palestine. At the beginning this may be seen as an ordinary appointment and it is probable that Palestinians had generally taken Sir Samuel as a common British High commissioner. Sir Herbert Samuel was, however, “a well-known Zionist leader” of his time.⁸⁷ Despite this fact there were only very limited street demonstrations in the first days of his appointment.⁸⁸

The Zionists had been happy for such an appointment. Herbert Samuel and Weizman, Jacobson, Messrs James de Rothschild, Alfred Zimmern, J. Simon, I. Rosoff, B. Flexner, B. Cohen, Commander Hogarth, Major W. Ormsby-Gore, [A.?] Toynbee, Col. Gribbon and Major Money together in May 1919 while Peace Conference meetings were going on, to discuss the future of Zionists and draw up a plan in case of a British mandate in Palestine. It was Herbert Samuel presiding over the meeting, whilst almost all participants except three officers were Zionists.⁸⁹ It is interesting that Toynbee was in this meeting because he was a historian and an English agent who had authored propaganda books during WWI.

It is not clear after the mid-1917's whether either Sheriff or Palestinian Arabs had any idea about Zionist intentions regarding Palestinian lands. What is most probable is that the local people of Palestine were not aware of these Zionist intentions, and until the British occupation, they lived peacefully with their Jewish neighbors, which could account for the fact that there was not any special opposition to the appointment of Sir Samuel Herbert. This situation proves the fact that common Palestinians had no idea about the plans of Zionism in 1917. For Sheriff and his son Faisal however, it is possible that they had chosen to turn a blind eye to this un-disturbing reality, at least at 1917, due to the aforementioned British promises. It is known that after the fall of Damascus Faisal tried to build closer relations with the Zionists and even asked for a Zionist adviser.⁹⁰ In addition to this, according to D. Fromkin, Faisal had told Weizmann that “*he did not have any care for Palestinian Arabs*”.⁹¹ If this was the case Sheriff Hussein's family betrayed both Ottomans and Palestinians for their selfish interests.

⁸⁷ James Barr, *A Line in the Sand, Britain, France and the Struggle for the Mastery of the Middle East*, (Sydney: Simon & Schuster, 2011). p. 32.

⁸⁸ Adams, *What Went Wrong...*, p. 79.

⁸⁹ FO608/99, Account of the Fifth Meeting of the Advisory Committee to the Palestine Office, held 10 March [May] 1919.

⁹⁰ Fromkin, *Barışa Son Veren...*, p. 290.

⁹¹ Fromkin, *Barışa Son Veren...*, p. 272.

During his office Herbert Samuel did not allow Palestinians to work in high ranking roles in government offices. “*The highest positions attainable by Arabs [Palestinians] (apart from judges) were assistant heads of central departments or district officers*”.⁹² Earlier in this essay it was demonstrated that Zionists never proclaimed their actual intentions for statehood in Palestine. Considering this the most probable reason of the administrative policy conducted by H. Samuel could only be to establish the administrative infrastructure of a Jewish State.

Herbert’s appointment provides more evidence proving that an Israeli State has been established not in 1948 but in 1917, when British General Allenby entered into the Holy City on foot. With the number of Jews in Palestine almost less than ten percent of the total population however, the British Government began assuming the “*obligation of facilitating Jewish immigration into Palestine. During the first decade [between 1918-1928] of the British mandatory government, this immigration was on a very limited scale...*”;⁹³ but after Hitler’s rise to power, Jewish immigration to Palestine until the end of WWII saw unforeseeable impetus, with numbers increasing almost five-fold. At this point it may be argued that the British Government could have not foreseen Hitler’s Nazism and the uncontrollable Jewish immigration it led to Palestine.

During the years between WWI and WWII Jewish immigration to Palestine reached almost one-third of the total population.⁹⁴ The British Government neither put in force a serious plan to control Jewish immigration to Palestine, nor had any idea how to protect the demographic structure of Palestine. At the end of 1918, about one month before the Paris Peace Conference in London, Faisal had stated that:

Arabs are not jealous of Zionist Jews and intend to give them fair play, and the Zionist Jews have assured the Nationalist Arabs of their intention to see that they too have fair play in their respective areas. Turkish intrigue in Palestine has raised jealousy between the Jewish colonists and the local peasants; but the mutual understanding of the aims of the Arabs and the Jews will at once clear away the last trace of this former bitterness...⁹⁵

⁹² Bernard Wasserstein, “Clipping the Claws of the Colonizers’: Arab Officials in the Government of the Palestine, 1917-48”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 2 (May, 1977). pp. 172, 178.

⁹³ Adams, *What Went Wrong...*, 74.

⁹⁴ Jiryis, *Forty Years Since...*, 87.

⁹⁵ FO373/7/36, Zionism.

Zionists were very well aware of their intentions, whereas Faisal had preferred to accuse the Ottoman Turks because of conflicts in Palestine. He was a collaborator to Weizmann and had close relations with Zionists. Weizmann had also suggested to Clayton that the British Government should cover Faisal's financial problems.⁹⁶ Contrary to Faisal's pro-Zionist policies, two decades earlier Sultan Abdulhamid II had prevented Jewish colonization of the Holy Land, rejecting all Zionist proposals for a national home in Palestine. Zionist plans for a Jewish State is evident in British archives as the FO's handbook reads as;

Jewish [Zionist] opinion would prefer Palestine to be controlled for present as a part, or at any rate a dependency of the British Empire; but its administration should be largely entrusted to Jews of the colonist type... Zionists of this way of thinking believe that, under such conditions, the Jewish population would rapidly increase until the Jew became the predominant partner in the combination.⁹⁷

Both the Zionists and British authorities had needed Faisal to help keep the French far from Palestine and in destroying all kinds of Turkish and German so called influences during war to keep order in Palestine.⁹⁸ All of these realities show how Faisal and his father betrayed first the Ottomans and later the Palestinian Arabs. Faisal's adviser and confidante was the famous British Agent Thomas Ned Lawrence, and both Sheriff and Faisal had ambitions for a united Arab Kingdom under their rule. They were calling Lawrence as the "King of Arabia".

Faisal was most probably aware of the Zionist proposal to the Peace Conference but did not have any opposition to either Zionists or Herbert Samuel. In the mid-1920 France occupied Syria and sent Faisal into exile. Sheriff Hussein stayed in office for four more years until he also left Arabia to Wahhabi Ibn Saud. Herbert Samuel stayed in office until 1925 and during his time the Zionists achieved great progress towards an Israeli State in Palestine, and despite the population of Jews being only seven percent, they were almost governing the whole country.⁹⁹

According to American businessmen Edgar B. Newhouse, who visited Palestine at the beginning of 1925, "...[Zionists of Palestine] work[ing] in the fields

⁹⁶ FO141/803, Dr. C. Weizmann, Zionist Organization, to Brig.-Gen, GF. Clayton, Egyptian Expeditionary Force, 5 November 1918.

⁹⁷ FO373/7/36, Zionism.

⁹⁸ FO371/3395, Secret Report on the existing Political Situation in Palestine and Contiguous Areas by Maj. W. Ormsby-Gore, Political Officer in Charge of the Zionist Commission, 22 August 1918.

⁹⁹ L/P&S/18/B446, The Seven Independent Arab States, 1935, No. 14706.

with their hands, plain laborers; all these evidence are simply signs of the ideals for which these people are working to create a Hebrew [Israeli] home for the Hebrew people".¹⁰⁰ US High Commissar to Istanbul, Admiral Bristol, recorded in his diaries that "*I do not know whether Newhouse was a Jew or not but his facial characteristics are a little inclined that way and it is possible that he was an Anglicized version of a Jewish name, he was speaking in favor of Hebrews and condemning the Palestinian Arabs*".¹⁰¹ As it is seen in Palestine and other parts of the earth Zionists significantly were working for their pre-planned aims.

Conclusion

Zionism, one of the oldest nationalist movements of modern history, at the beginning was aiming to unite Jews and establish a national home in Palestine. Pogroms in Europe, Balkans and Russia together with injustices laid necessary stones for such organization. Despite their well-planned and well-implemented efforts, at the beginning of 20th century, it was almost impossible for Zionists to achieve their aims without support of a European power. In other words lacking British support and assistance there was no way for a Jewish national home hence an Israeli state in Palestine at least for a definite period. Archives and other works clears out that from the very beginning Zionists understood what their goal was, but without proclaiming that intention loudly they preferred to work in silence and secrecy. Britain was their most confidential supporter and before the official proclamation of Zionism it was Britain who afforded the protection of Jews in Palestine.

Britain until 1916 provided limited support to Zionist aspirations and it was not enough for future plans. British policy until this date more or less tracked a balanced aspect. When the Lloyd George government came power a dramatic shift was underway which close cooperative ties was established between Zionists and Britain. Lloyd George Government at the very beginning was a devoted supporter of a "national home" for Jews in Palestine. But that was not a humanistic approach aiming for cure injustices towards Jews. Notwithstanding archive reports and documents clearly show that nation building process and foundation of Israeli sate were very well known by Lloyd George and his ministers when Balfour Declaration was issued. During his office between 1916-1922 Lloyd George and Minister of Foreign Affairs Arthur Balfour assisted Zionists to realize

¹⁰⁰ *Library of Congress Manuscript Division, The Papers of Mark L. Bristol-VI, War Diary, March 30, 1925.*

¹⁰¹ *Library of Congress Manuscript Division, The Papers of Mark L. Bristol-VI, War Diary, March 30, 1925.*

their aims. Not surprisingly, when the term “national home” was used it meant to Zionists one step forward to Israeli State on Palestinian soils. So that, when Balfour Declaration was issued with the wording “reconstitute” it meant Lloyd George government that necessary support for a Jewish State will be addressed to Zionists. As it was promised, until the end of 1922 all, Jewish immigration, resettlement, propaganda, governmental infrastructure were put in use under British auspices and ongoing support was handled by Lloyd George Government.

Starting by very beginning the Zionists followed a pragmatic policy to move forward toward their real objective of establishing a Jewish state in Palestine. Meanwhile, the Arab leaders such as Sheriff Hussein and his son Faisal turned a blind eye towards these plans. On the other hand, ordinary Palestinians were not aware of Zionist aims and by the time they were, yet it was too late. Similarly to Lloyd George Government, Sheriff Hussein and especially his son Faisal were very well aware of the fact that a Jewish National Home meant a Jewish State in Palestine but both preferred not to oppose either the Jews’ or British policies, because both were expected selfish interest by British support.

Lloyd George Government worked hard to carve a Jewish State on Palestinian soil, despite promising a state for the Palestinian Arabs. In 1917 and during the British mandate this intention was never explicitly expressed, but at the end of 1918 the Zionist Commission to Palestine returned managing very little for the administration of Palestine under their auspices.

Not surprisingly, until the British occupation there was not mass resistance and opposition to Jewish settlements in Palestine regardless of Zionist aspirations, with Palestinians and Jews living together as neighbors. Soon after British occupation however, in particular after WWI, a massive resistance and opposition movement started in Palestine. When they learned of the Balfour Declaration, both Muslim and Christian Palestinians felt ill at ease with it which was exacerbated by the Zionists’ ever louder declarations about their future aspirations of a nation state.

Palestine, a land holy for three religions and had strategic importance on the side of Mediterranean as a bridge between Arabian Peninsula and Egypt always had vital importance for people living in the region. Jewish desiderate for that Holy Lands may be legitimized by their historical ties and adhesion. Yet, expulsion of native Palestinians to carve more and more land for selfish interests and denial or destruction of peaceful coexistence culture and tolerance were/are

the main reasons of ethnic/religious clashes. Palestine needs peace and all nations and religions must be respected. The right of Jews for a nation state is a reality which cannot be rejected. But that should be on equal terms and basic rights of native Palestinians should be considered.

This paper tried to unearth foundation process of Israeli State and Zionist aspirations for a national home in Palestine. The basic aim of this paper is to show that from the very beginning Zionists were planning to carve an Israeli State in Palestine and this aim only would be possible by expulsion of natives. British support during WWI, especially Lloyd George Government's six year office is a *sine qua non* period for the foundation of Israeli State. One of the surprising findings of this paper is, respectively Lloyd George Government's, a few years after Faisal and Sheriff Hussein's awareness of Zionist plans. Their unconditional or black folded support for such aspirations brought instability, never ending ethnic/religious conflicts, unsolvable humanitarian crisis and an internationalized problem to the Holy Lands where actually should be cradle of peace and respect.

BIBLIOGRAPHY

Archive Documents

- Arab Bulletin*, No, 39. Arab Bureau, Secret, Savoy Hotel, Cairo, January 19, 1917.
- Arab Bulletin*, No, 48. Arab Bureau, Secret, Savoy Hotel, Cairo, April 21, 1917.
- Arab Bulletin*, No, 64. Arab Bureau, Secret, Savoy Hotel, Cairo, September 27, 1917.
- Arab Bulletin*, No, 87. Arab Bureau, Secret, Savoy Hotel, Cairo, April 30, 1918.
- BOA [*Prime Ministry of Turkey Ottoman Archives*], HAT [Imperial Decree] 00841. 37876.001.
- FO371/97, Minute No. 8437 covering letter to Lloyd George MP, 6 March 1906.
- FO371/59, A. Levy, President of the Swansea Zionist Society, to Sir Edward Grey, 26 May 1906, Letter No. 16985.
- FO371/97, Memorandum by Sir E. Gray, 20 March 1906.
- FO 371/64, Text of the Agreement Defining the Turco-Egyptian Boundary, November 3, 1906.
- FO373/7/36, Zionism: A Short History from 720 BC-1918, by the British Foreign Office, prepared for the Peace Conference, February 1919.
- FO141/803, Telegram No. 954 from Sir M[ark]. Sykes, Cairo to Foreign Office, 5 June 1917.

- FO78/368*, Consul W.L. Young, Jerusalem to Col. Campbell, Cairo, 19 April 1839.
- FO78/390*, Draft No. 134 by Lord Ponsonby, Foreign Office, 11 August 1840.
- FO371/3053*, Memorandum by Lord Robert Cecil, Foreign Office, 25 April 1917,
- FO141/805*, Telegram No. 554 from Sir Mark Sykes to the High Commissioner for Egypt, Cairo, 1 June 1917.
- FO371/3052*, Foreign Office Minute by Lord Robert Cecil to Lord Hardinge, 21 April 1917.
- FO141/805*, Dispatch via the Foreign Office from Aaron Aaronsohn to Alexander Aaronsohn New York;
- FO371/3083*, Lord W. Rothschild to Rt. Hon. A.J. Balfour, Foreign Office, 18 July 1917.
- FO371/3083*, Draft Replay to Lord Rothschild from Mr. Balfour, Foreign Office, August 1917.
- FO371/3395*, Secret Report on the existing Political Situation in Palestine and Contiguous Areas by Maj. W. Ormsby-Gore, Political Officer in Charge of the Zionist Commission, 22 August 1918.
- FO141/742*, Leaflet Entitled "The British Cabinet and Zionism", 16 November 1921, Foreign Office.
- FO371/5114*, Maj. Genl L.J. Bols, Chief Administrator, Occupied Enemy Territory Administration, Jerusalem to Earl Curzon, Foreign Office, 7 June 1920.
- FO371/5114*, Council (Waad Hair) of the Ashkenasic Jewish Community Jerusalem, Foreign Office, 7 May 1920.
- FO608/99*, Account of the Fifth Meeting of the Advisory Committee to the Palestine Office, held 10 March [May] 1919.
- FO141/742*, Sir H. Samuel, Jerusalem, to Sir A. Mond, London, 24 December 1920.
- FO141/803*, Dr. C. Weizmann, Zionist Organization, to Brig-Gen, GF. Clayton, Egyptian Expeditionary Force, 5 November 1918.
- FO371/3395*, Secret Report on the existing Political Situation in Palestine and Contiguous Areas by Maj. W. Ormsby-Gore, Political Officer in Charge of the Zionist Commission, 22 August 1918.
- FO141/803*, Memorandum by Col. R. Storrs, Military Governor, Jerusalem to Headquarters, O.E.T.A., 4 November 1918.
- FO371/4167*, Foreign Office draft letter to Sir R. Rodd, Rome, 9 January 1919.
- FO608/99*, Statement on the Internal Situation in Palestine, 10 February 1919.

- FO608/99*, The Future Constitution of Palestine, Foreign Office, 7 May 1919.
- FO 371/64*, Demarcation of Egyptian Frontier, August-October 1906.
- FO 371/2449*, French Agreement, March-April 1915, The Constantinople Agreement, March-April 1915.
- FO371/2817*, Mr. Lucien Wolf to L. Oliphant, 13 October 1916, Jews in the Russian Army, Report of the Commander of the Staff for the Supreme Commander-in-Chief, 29 June 1915.
- British War Cabinet Records*, Situation in Turkey, 15/11/1917, G.T. 2630, File Number: 0.1/132/377.
- FO608/99*, Foreign Office Minutes, 26 January 1919.
- FO371/4167*, Foreign Office Covering Docket, 19 February 1919.
- FO 371/61*, Sir N. O'Connor to Sir Edward Grey, Jerusalem, April 6, 1906; Albert M. Hyamson, *Palestine Under The Mandate 1920-1948*, (London: Methuen & Co. Ltd., 1950), 24-25.
- FO 371/61*, The Earl of Cromer to Sir Edward Grey, Cairo, April 24, 1906.
- L/P&S/18/B49*, Sir Edward Grey to Sir G. Louthier (Constantinople), Foreign Office, September 20, 1910.
- L/P&S/18/B446*, The Seven Independent Arab States, 1935, No. 14706.
- Library of Congress Manuscript Division, The Papers of Mark L. Bristol-VI*, War Diary, March 30, 1925.
- Memorandum Respecting the Bagdad Railway*, No. 3743. January 28, 1909.
- Report of the High Commissioner on the Administration of Palestine, 1920-1925*, (London: Printed by His Majesty's Stationery Office, 1925).

News Papers

- New York Times*
- The Zionist Review*
- Washington Post*

Secondary Sources

- Aaronsohn, Alexander, *With The Turks In Palestine*, (New York: Houghton Mifflin Company, 1916).

- Adams, Michael, "What Went Wrong in Palestine?", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 18, No. 1, Special Issue, (Autumn, 1988).
- Bar, Yosef, Eitan, "The Last Crusade? British Propaganda and the Palestine Campaign, 1917-18", *Journal of Contemporary History*, Vol. 36, No. 1 (Jan., 2001).
- Barr, James, *A Line in the Sand, Britain, France and the Struggle for the Mastery of the Middle East*, (Sydney: Simon & Schuster, 2011).
- Best, Anthony, and et. all., *International History of Twentieth Century and Beyond*, 2nd Ed., (London: Routledge, 2008).
- Cafer el-Askeri, *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli [An Ottoman Military College Graduate in Insurgent Arab Army]*, (trans. Halit Özkan), (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008).
- Davişa, Adid, *Arap Milliyetçiliği - Zaferden Umutsuzluğa [Arab Nationalism in the Twentieth Century]*, (trans. Lüfi Yalçın), (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2004).
- Derveze, İzzet, *Osmanlı Filistininde Bir Posta Memuru (A Postal Servant in Ottoman Palestine)*, (trans. Ali Benli), (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007).
- Fromkin, David, *Barişa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922 [A Peace to End All Peace The Fall of The Ottoman Empire and The Creation of the Modern Middle East]*, trans. Mehmet Harmancı, (İstanbul: Epsilon Yayınları, 2013).
- Herzl, Theodore, *The Jewish State*, (Switzerland: 1896).
- Jiryis, Sabri, "Forty Years Since the Seizure of Palestine", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 18, No. 1, Special Issue (Autumn, 1988).
- Kayalı, Hasan, *Jön Türkler ve Araplar [Young Turks and Arabs]*, (trans. Türkan Yöney), 2nd ed. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998).
- Köni, Hasan, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstihbarat [Intelligence Activities Before WWI]", *Avrasya Dosyası, İstihbarat Özel*, Vol. 8, No. 2 (Summer 2002).
- Köse, İsmail, "1917 Yılı Ortalarında Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan Çekilmesinin Sağlanması Teşebbüsü [The Initiative of Insuring Ottoman State's Withdrawal From WWI in mid-1917]", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, Vol. 15, No. 2 (2012).
- Köse, İsmail, *Hicaz İsyamı [Hedjaz Uprising]*, (İstanbul: Selis Yayınları, 2014).
- Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik [Why We Revolt Against Ottomans]*, 9th ed. (trans. Halit Özkan), (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013).
- Kürkcüoğlu, Ömer, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918), [Arab Independence Movement Against Ottomans (1908-1918)]*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayını: 1982).

- Landman, S., *Žionist Organisation, London to Rt. Hon. A.J. Balfour*, Foreign Office, 13 January 1919.
- Manuel, Frank E., “The Palestine Question in Italian Diplomacy, 1917-1920”, *The Journal of Modern History*, Vol. 27, No. 3 (Sep., 1955).
- Paşa, Cemal, *Hatıralar [Memories]*, 5. Baskı, ed. by Alpay Kabacalı, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010).
- Renton, James, “Changing Languages of Empire and the Orient: Britain and the Intervention of the Middle East, 1917-1918”, *The Historical Journal*, Vol. 50, No. 3 (Sep., 2007).
- Scholch, Alexander, “Britain in Palestine, 1838-1882: The Roots of the Balfour Policy”, *Journal of Palestine Studies*, Vol. 22, No. 1 (Autumn, 1992).
- Wasserstein, Bernard, “Clipping the Claws of the Colonizers’: Arab Officials in the Government of the Palestine, 1917-48”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 2 (May, 1977).
- Yüksel, Nahit, “Cumhuriyet’in “ilk” Bütçesi, Coşku, Gurur ve Kaygı [“First” Budget of the Republic: Enthusiasm, Pride and Anxiety]”, *Maliye Dergisi*, No. 159, (July-Dec. 2010). pp. 299-322.
- Google earth*, [31/12/2013].

ATTACHMENTS

PREFACE

The idea which I develop in this pamphlet is an age-old one: the establishment of a Jewish State.

The world resounds with outcries against the Jews, and this is what awakens the dormant idea.

I am inventing nothing: let the reader bear this in mind particularly and at every point of my exposition. I am inventing neither the situation of the Jews, which has become a matter of history, nor the means to remedy it. The material components of the edifice I am sketching are in existence and within easy reach; any one can convince himself of that. If, therefore, anyone should wish to designate this attempt at a solution of the Jewish Question with a single word, it should not be called a "fantasy" but, conceivably, a "scheme."

At the outset I must guard my plan from being treated as a Utopia. Actually, in doing so I am only keeping superficial observers from possibly committing a silly blunder. After all, it would be no disgrace to have written a philanthropic Utopia. I could achieve an easier literary success—and, as it were, avoid all responsibility—if I presented my plan in the form of a novel for readers who want to be entertained. But that would be the kind of amiable Utopia that has been produced in such abundance before and after Sir Thomas More. And I think the situation of the Jews in various countries is bad enough to render such introductory dalliance superfluous.

Enc.-I. Preface of the Theodor Herzl's pamphlet titled *A Jewish State* in 1896.

Copy
Jerusalem 19th April
1839

Sir

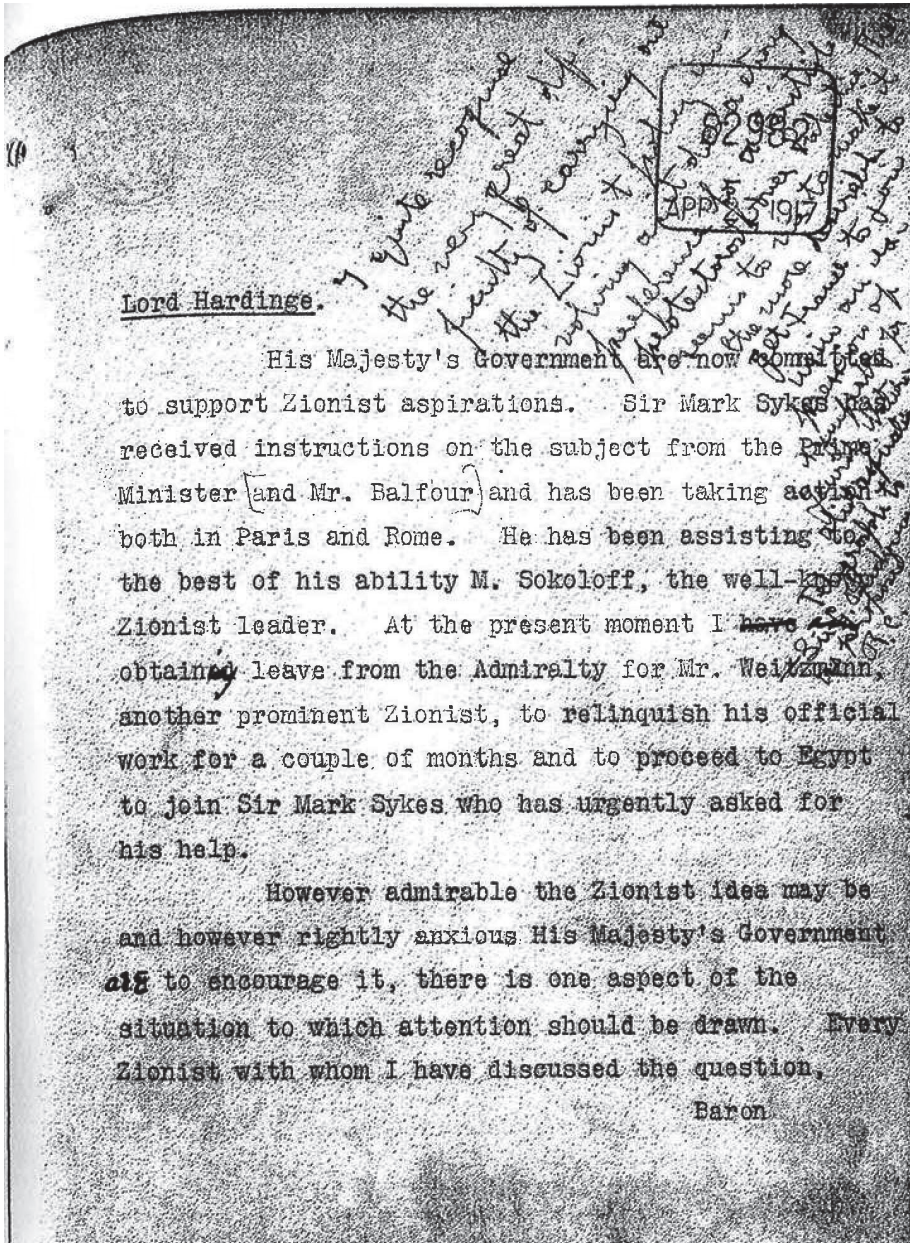
I have the honor to call Your attention to my acknowledgment of Viscount Palmerston's Despatches nos 1 and 2 for both of which I have to offer You my peculiar thanks —

In respect of the latter despatch wherein I am directed by His Lordship to afford protection to the Jews generally — I have thought it advisable to appoint a few, for the especial purpose of communicating more freely and with greater advantage with the Jews — without such assistance it would have been difficult for me to have met the wishes of Her Majesty's Government — A Christian ~~Magistrate~~ could not be found equal to the task

To Colonel Campbell

Her Majesty's
Political Agent
H H H

Enc-II. Despatch sent by British Consul to Al-Quds/Jerusalem to Col. Campbell in Cairo in 1839.



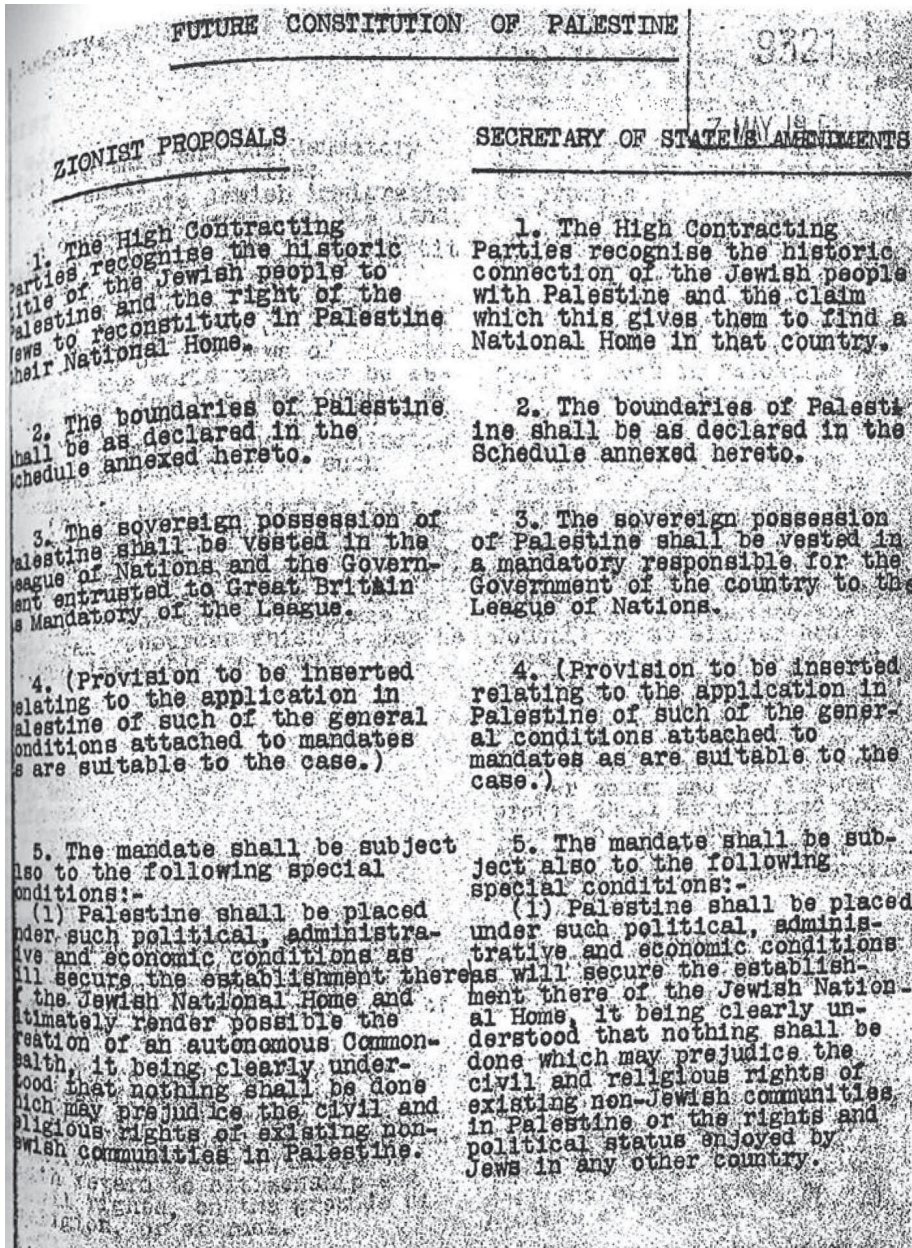
Lord Hardinge.

His Majesty's Government are now committed to support Zionist aspirations. Sir Mark Sykes has received instructions on the subject from the Prime Minister (and Mr. Balfour) and has been taking action both in Paris and Rome. He has been assisting to the best of his ability M. Sokoloff, the well-known Zionist leader. At the present moment I have obtained leave from the Admiralty for Mr. Weizmann, another prominent Zionist, to relinquish his official work for a couple of months and to proceed to Egypt to join Sir Mark Sykes who has urgently asked for his help.

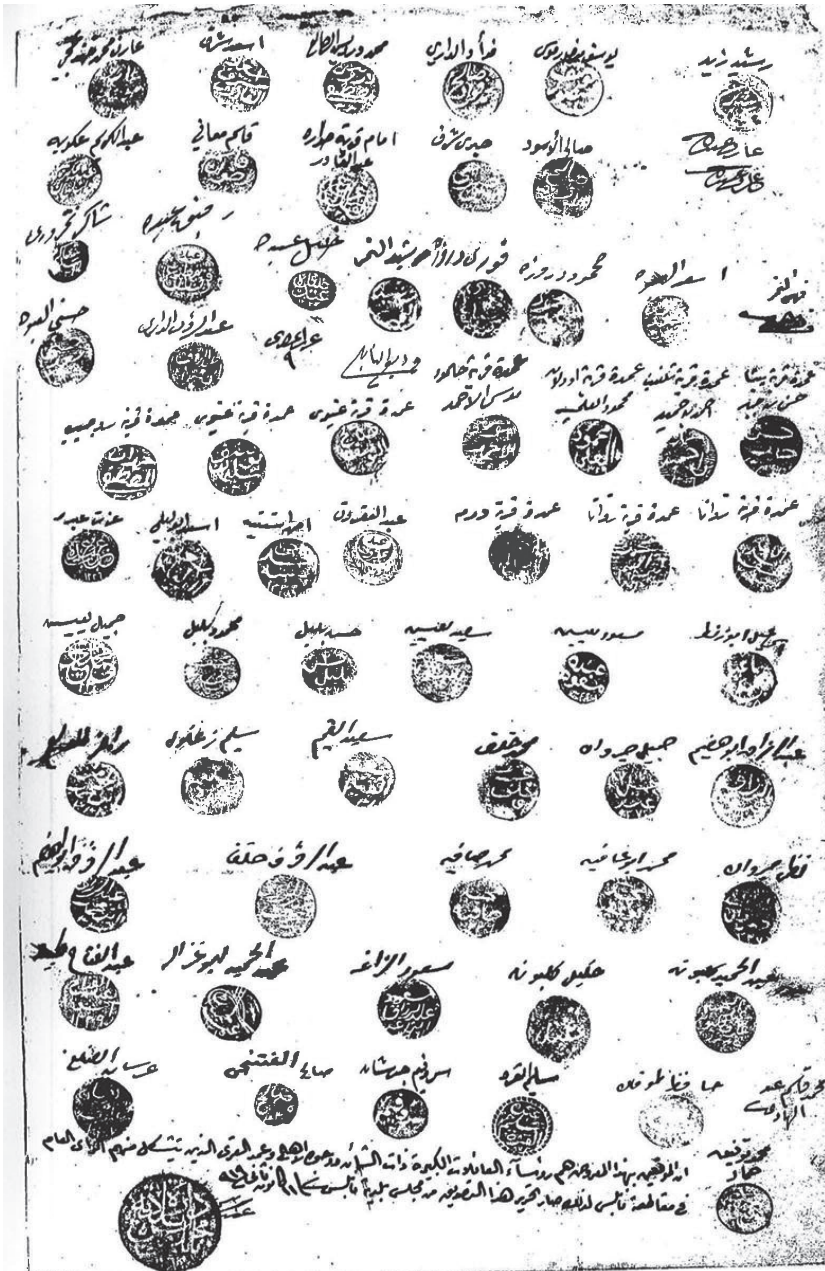
However admirable the Zionist idea may be and however rightly anxious His Majesty's Government are to encourage it, there is one aspect of the situation to which attention should be drawn. Every Zionist with whom I have discussed the question,

Baron

Enc.-III. British Government's despatch to Sir Mark Sykes underlining British Government's support to Zionist aspirations in 1917:



Enc.-IV. Planned Mandatory Constitution of Palestine and Zionist amendments in that Constitution



Enc.-V. Signs of Nablus Arabs Under Their Petition to Peace Conference

Kitap Tanıtma:

YUSUF ALPEREN AYDIN, *Müteşebbis ve Devlet: 18. Yüzyılda Peksimetçibaşı Nureddin Ağa'nın Yükselişi*, Kitabevi, İstanbul 2016, 123 sayfa, ISBN 978-605-4907-90-8.

Sanayi devrimi öncesi yüzyıllarda orduyu savaş alanına götürmek ve ordunun ihtiyaçlarını karşılayarak disiplin altında tutabilmek hükümdarlar ve komutanlar için savaşın kendisinden daha büyük çaba gerektiriyordu. 18. yüzyıla gelindiğinde orduların büyümesiyle karşılaşılan engeller de büyüdü. Bu yüzyılda özellikle Avrupa devletleri büyüyen orduları finanse edebilmek için bütçelerinin bazen tamamını harcıyor ve zaman zaman bütçelerini aşarak iç veya dış borç alımına gidebiliyorlardı.¹ Bu noktada, devletler özellikle iki konuda büyük sorun yaşıyorlardı: taşradaki vergi kaynaklarından gelirlerin maksimum oranda toplanması ve ordunun yiyecek, mühimmat ve yem ihtiyaçlarının karşılanması. Dönemin Avrupa devletleri ilk sorunu çözebilmek için literatürde *tax farming* adı verilen sistemden sıklıkla yararlanırken, Osmanlı Devleti bunun benzeri olan *iltizam* ve *malikane* sistemlerini kullanmayı tercih etti.²

Yukarıda belirtilen ikinci soruna ise Avrupa devletlerinin ürettikleri çözüm ordunun iaşesinin aracı müteahhitler kullanılması şeklinde oldu.³ Osmanlı Devleti de benzer bir yöntem kullanarak 18. yüzyılda ordunun iaşesini sağlamada ayanlardan büyük oranda faydalandı. Bununla beraber, devlet zaman zaman temin edilecek malzeme veya ürünün esnaf grubunu ya da bu gruptan tek bir esnafı bu işle görevlendiriyordu. Bu, literatürde sık sık tekrarlanmasına rağmen şimdiye kadar bu görevi yapan kişilerin monografileri yazılmamıştır. Bu bakımdan, Yusuf Alperen Aydın'ın bu yazıda ele alınacak eseri 18. yüzyıl Osmanlı araştırmalarında önemli bir yere sahiptir.

Doktora çalışmasını 18. Yüzyıl (1700-1770) Osmanlı Donanması üzerine hazırlayan ve aynı çalışma alanı üzerine bir çok makalesi bulunan Aydın, peksimet temini konusuyla da doktora çalışması sırasında karşılaşmıştır. Eser giriş ve sonuç dışında beş bölümden oluşmaktadır. *Peksimet ve Peksimetçibaşılık* başlıklı ilk bölüme (ss.9-24) peksimetin tarihsel süreçte ortaya çıkışını ele alarak başlar. Buna göre, peksimet ekmeğın muhafaza edilecek uzun süre tüketilebilmesi⁴ ihtiyacından ortaya çıkmıştır. (s.10) Osmanlılar'da ise peksimetle

¹ Avrupa'da orduların büyüyen hacmi için bkz: Geoffrey Parker, *Askeri Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler*, Çev. T. Zorlu, İstanbul 2006.

² Devletin savaşıardan kaynaklı nakit ihtiyacını karşılamak için bulduğu çözümler için bkz: Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)* İstanbul 2003; Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, İstanbul 2013.

³ Martin van Creveld, *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*, Cambridge 1977.

⁴ Peksimetin çok uzun süreler tüketilebileceği anlaşılması için Mustafa Kesbi'nin eserinde *Garibe-i peksimâd* başlığı altında anlattığı bir olayı burada aktarmak faydalı olabilir: 1739 senesindeki seferi sırasında

İlgili ilk kayıtların donanmayla bağlantılıdır. Çünkü donanmada görev yapan zümre kara ordusundan farklı olarak donanmanın haftalarca besin kaynaklarından uzak kalmaktaydı. (ss.11-12) 18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Donanmasında küçük boyutlu çekdiri tabir edilen gemiler yerlerini büyük boyutlu, yüzlerce leventin görev yaptığı kalyonlara bırakmış olduklarından aylarca denizlerde görev yapmaları mümkün olmuştu. Bu durum kalyonlarda daha fazla peksimetin taşınması ihtiyacını (Personel başına iki kantar: 112,89 kg. s.14) ortaya çıkardı. Bu şekilde, peksimete ilgili işlerin hacmi arttığı için, *Peksimet Emaneti* kuruldu. (s.14-15) Ancak, yazar bu emanetin ne zaman kurulduğuna dair bir bilgi vermez.

Yazar bölümün geri kalan kısmında devletin peksimet esnafıyla olan ilişkilerine yer vermiştir. Buna göre, devlet esnafa peksimeti kendi belirlediği fiyatlarla almak isterken esnaf çoğu zaman fiyatları düşük bularak itirazlarda bulunmuştur. En sonunda, devlet esnaf grubunu muhatap almak yerine sadece bir esnafa anlaşarak peksimet temin etme yoluna gitmiştir ve çıkan sorunlarda bu esnafi sorumlu tutmayı benimsemiştir.(s. 24)

İkinci bölümün (ss.24-53) başlığı *Hacı Nureddin ve Çevresi*'dir. Yukarıda belirtildiği gibi artık bir esnaf grubu yerine tek bir esnafa çalışmayı tercih eden devlet, 3 Temmuz 1707'de peksimetçibaşlık görevine Hacı Nureddin ve kardeşini getirir. Yazar, Hacı Nureddin'in atanmasında o dönem sadrazam olan Çorlulu Ali Paşa'nın vakıflarına bağlı tersane civarındaki ekmekçi, çörekçi ve peksimetçi dükkanlarının kiracısı olmasının muhtemel olduğunu düşünmektedir. Buna delil olarak atama beratında bu kiracılık durumunun ifade edilmiş olmasını gösterir. (ss. 32-33) Beratla Hacı Nureddin ve kardeşi:

"...donanmaya her yıl 20.000 kile (513.180 kg.) buğdaydan pişirecekleri 8.000 kantar (451.592 kg.) peksimeti teslim edeceklerdi. ... Bunun karşılığında devlet pişirme ücreti olarak peksimetin kantarı başına 38 akçe ödeyecekti. Hacı Nureddin ve kardeşi Donanma-yı hümayun kalyonları Tersane-i Amire'de kışladıklarında kalyonları muhafaza görevinde bulunan neferata da ekmek pişirip dağıtacaklardı. ...unun her kilesi için devlet 20 akçe pişirme ücreti ödeyecekti. ...Yıllık 8.000 kantardan fazla talep olursa Nureddin yine aynı fiyattan iş görecekti." (s. 33)

İsakçı Anbarında pişirilen ve askere sevk edilen peksimetten arta kalanları İsakçı Kalesi anbarına taşınmış ve zaman geçtikçe üzerine toz ve toprak döküldüğü için ve kale dizdarı da vefat ederek yerine oğlu geçtiği için kimsenin bu peksimetten haberi olmamıştı. Ben kalenin tamirine görevli olarak oraya gittiğimde ve kalenin genişletilmesi için etrafını kazdırttığımda 3.000 kantardan fazla peksimet ortaya çıktı ve bunun bozulmamış ve yenilebilir durumda olduğu orduya bildirildi. (*Elli bir târîhinde sefer-i hümayûn vukû'unda İsakçı anbarları mevcûdundan tabh ve guzât-ı muvâhiddîne i'tâ olunan peksimâddan fazla kalanları İsakçı Kal'ası Anbarı'na tevdi' ü iddihâr ve zaman müirûnyyla üzerine toz ve toprak nüzûlüyle pinhân ve kimesnenin ve hattâ dizdâr-ı kadîmi fevt olup oğluna tevcih olunmaktan nâşi peksimâd olduğu ma'lûmu olmayup, bu hakîr-i pîr-taksîr seksen iki senesi kal'a-i mezburun ta'mûrine me'mûr buyurulduğum ecilden kal'a-i mezkûrun kebîr kal'asını tevsi' için hafîr etdiğimde üçbin kantardan mütecâvîz peksimâd zuhûr ve hâs u beyâz ve me'kûl olduğu ve irâd kayd için vukû üzere Ordu-yı hümayûna arz u i'lâm etdirildi; Mustafa Kesbi, İbretnûma-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin), Hazırlayan Ahmet Öğreten, TTK, Ankara 2002, s. 86-87.*

Yazar bölümün geri kalanında Hacı Nureddin'in göreve başladıktan hemen sonra karşılaştığı sorunlara yer verir. Bunların başında devletten alacaklarını tahsil etmesi ve tahsil ettiğinde ise geçmişe veya ileri yönelik olarak uygulanan fiyat indirimleridir. Diğer sorunlar Hacı Nureddin'in Karadeniz kıyılarında odun ve buğday sevki için kullandığı gemiye yerel yöneticiler tarafından yapılan müdahalelerdir. İlk sorun merkezi hükümetin özellikle savaş dönemlerinde nakit darlığı yaşamasından dolayı Hacı Nureddin'in elini kolunu bağlanmışken, ikinci sorun ise çıkartılan fermanlarla verilen imtiyazlar sayesinde çözülmüştür.

Rekabet ve Kaybedilen Görev başlıklı üçüncü bölüm (ss. 57-68) gerçekte devletle iş yapan yatırımcıların saraya sundukları arzuhallerinde belirttikleri kadar zor durumda olmadıklarını gösteren detaylar sunar. Çünkü, kitabın bir önceki bölümünde belirtildiği gibi Hacı Nureddin sürekli saraya başvurarak hizmeti karşılığında kendisine tahsis edilen Ahyolu cizyesi malını tahsil edemediğinden ve devletin tek tarafı olarak zaman zaman sözleşme şartlarına aykırı olarak peksimet fiyatlarını düşürmesinden şikayet etmişti. Buna rağmen, Nisan 1718'de Fokaz ve Dimitraki isimli iki kişi arzuhal sunarak *Hacı Nureddin'e ödenen pişirme ücretinden üç akçe noksana yani 32 akçeye bu işi yapacaklarını ve satın alacakları buğdayın her kilesinin Ün Kapanı'ndaki esar fiyatından, yani piyasa için resmi rakamlarla belirlenen fiyattan, 4 akçe noksan* (s.58) hesap edilmesi için teklif sunmuşlardır. Devlet, daha önce kürek cezasına çarptırılan Fokaz ve Dimitraki'ye güvenme konusunda tereddüt ederken, Hacı Nureddin bu ikilinin tekliflerindeki fiyatlarla hizmet vermeye devam etmeyi kabul etti. Ancak, Fokaz ve Dimitraki peksimetçibaşlık görevini elde etmek için fiyat indirimi yapmaya devam ettiler. Yazar, onların çok istekli olmalarını Hacı Nureddin'in 12 yıllık görevinde hatırı sayılır bir servet biriktirmiş olabileceği şeklinde yorumlamaktadır: *Fokaz ve Dimitraki'nin bu konudaki ısrarlarına bakılırsa yaklaşık on iki yıl yürüttüğü görevi sırasında Hacı Nureddin'in kazandığı para birilerinin ilgisini çekmişti ve piyasaya az da olsa yeni müteşebbisler çekmişti.* (ss. 61-62) Kısa süre sonra Fokaz ve Dimitraki'nin yeni teklifleri ve Hacı Nureddin'in bu tekliflere aynı karşılığı vermesiyle yeni peksimet ücreti kantar başına önce 30 akçe oldu. Yeni teklifleri 28 akçe olduğunda ise Hacı Nureddin buna karşılık vermedi. Böylece, ihaleyi kaybetmiş oldu. (ss. 62-63)

Ne var ki, Fokaz ve Dimitraki peksimetçibaşlık görevini iki sene bile gereği gibi yerine getiremediler. Bunun verdikleri düşük fiyatlı tekliflerden dolayı kar-zarar dengesini kuramadıkları için mi, yoksa Dimitraki'nin kısa süre sonra ölümüyle bu ikiliye kefil olan altı kişiden beşinin Fokaz'a olan finansman desteklerini kesmeleriyle mi ilgili olduğu belirsizdir. Ancak, sonuçta devlet tekrar Hacı Nureddin ile çalışmaya karar verdi. Uygulanacak fiyat ise Fokaz'ın devletle antlaştığı fiyat olan 28 akçe olarak kaldı. Burada ilginç olan, devlet Fokaz'dan alacaklarını Hacı Nureddin'in tahsil etmesini ve bu tahsilatı kendisine ödenecek ücretlere mahsup tutmasını istemiştir. (ss. 67-68) Bu durum, Osmanlı Devleti'nin bir çok idari ve mali işleri şahıslara bıraktığı 18. yüzyıl idari karakteriyle uyumlu görünmektedir.

Dördüncü bölümün (ss.71-87) başlığı *Devlet İçin Üretim ve Servet*'tir. Bu bölümü yazar Hacı Nureddin'in edindiği servet ve bu serveti edinirken onun sarayla olan kişisel ilişkilerinin analizine ayırmıştır. Yazar, peksimetçibaşılık görevine yeniden getirildikten sonra iki vakfiye düzenleyen Hacı Nureddin'in içinde bir liman köşkü ile peksimet firmasının bulunduğu yalının Damad İbrahim Paşa'nın sadaret döneminde gözde semtlerinden biri olan Bebek'te bulunmasına ve Damad İbrahim Paşa'nın damadı ve onun yardımıyla Kapitan-ı Derya atanan Kaymak Mustafa Paşa'nın da aynı semtte ikametine dikkat çekerek, Hacı Nureddin'in Mustafa Paşa ile yakın ilişki kurmuş olabileceğine dikkat çeker. (ss. 81-82) Ancak, eldeki belgeler bunu kanıtlayacak bilgi vermemektedir.

Üretkenlikten Emekliliğe başlıklı beşinci bölüm (ss. 89-98) Hacı Nureddin'in işleri oğluna bırakması ve ailenin tarih sahnesinden çekilmesini ele alır. Bir kaç seneden beri işleri fiili olarak oğlu Salih'e devretmiş olan Hacı Nureddin 1737 yılında artık yaşlılığından dolayı işleri yürütmekte zorluk çektiğinden, oğlunun peksimetçibaşı olarak tayin edilmesi sunduğu arzuhalle talep etti. Böylece, emekliliğe ayrılan Hacı Nureddin'in 1742'de vefatından sonra oğlu Salih 25 sene peksimetçibaşı olarak devam etmesine rağmen onun ölümüyle kardeşi Abdülbaki baba mesleğini sürdürmeyi reddetti. (s. 95) Yazar, onun bu tavrını ağabeyi Salih'in devlete büyük miktarda borçlu olmasına bağlamaktadır. Nitekim, Salih'in vefatından hemen sonra fırınlardaki peksimet ve eşyalara el konuldu. Bundan sonra, devlet Hacı Nureddin'in 1707'de peksimetçibaşı atanmasından önceki sisteme geri döndü: Gümrük Emini Mehmed Ağa peksimet teminiyle görevlendirildi. Mehmed Ağa yine 1707 yılından önce olduğu gibi çeşitli esnaftan peksimet satın almayı tercih etti. (ss. 96-97)

Sonuç olarak, Aydın'ın eserinde önce sıradan bir esnaftan belki kişisel ilişkileri sayesinde devletin peksimet ihtiyacını karşılamayı üstlenen bir müteahhitliğe kadar yükselecek bir müteşebbisin hikayesiyle karşılaşırız. Osmanlı toplumunda günlük tutma veya hatırat yazma gibi edebi türler ancak 19. yüzyılda yaygınlaşmaya başladığından Aydın'ın bu çalışması titiz ve uzun süren arşiv araştırmasının ürünüdür. Bundan dolayı, Osmanlı tarih yazımında örnekleri çok azdır. Ayrıca, 18. yüzyıl Osmanlı sefer organizasyonlarında devletin ayanlara sıklıkla başvurarak ordunun işesini sağladıkları sıklıkla literatürde tekrar edilir. Eser bu bakımdan da, yani ayan kökenli olmayan müteahhitlerin devletle sözleşmeler yaparak sermaye biriktirebildiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Hamit KARASU
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Kitap Tanıtma:

EVREN KÜÇÜK¹, *Türkiye-İsveç İlişkileri (1914-1938) / Turkey-Sweden Relations (1914-1938)*, Publications of Turkish Historical Society, Ankara 2017, XIX + 361 pages., ISBN: 978-975-16-3375-0.

The purpose of this book review is to fulfill the absence of comprehensive study on the Turkey-Sweden relations both Sweden and Turkey yet. *Turkey-Sweden Relations (1914-1938)* is an original work, which is suitable for scientific criteria and prepared as a doctoral thesis, receives the details of the relations of both countries for the first time in detail, and sheds light on the last years of the Ottoman Empire and the early Republican period of Turkey.

Very rich sources are used in this work with a simple language and style. As it is seen that in preparation of the book the sources of the foreign archives and local archives such as Sveria Riksarkivet (Sweden State Archives), Sveria Krigsarkivet (Sweden Military Archives), Kungliga Bibliotek (Sweden Royal Library), Uppsala University, Carolina Rediviva Library, The National Archives (London), League of Nations Photo Archive, Prime Ministry Republican Archives, Prime Ministry Ottoman Archives, Red Crescent Archives, Presidency Archive, Foreign Ministry Archives, Istanbul Sea Museum Archive, Turkish Revolution History Institute Archives have been used. Additionally, the book uses domestic and foreign literature, newspapers and magazines.

At the end of the work, there are tables, index and photographs related to the subject, as well as a section containing biographies of various diplomats such as Ahmet Hulusi Fuat Tugay, Ali Çetinkaya, Ali Haydar Aktay, Ali Nuri Dilmeç (Gustav Norring), Ali Şevki Berker, Behiç Erkin, Carl Johan Tornberg, Carl David Af Wirsén, Cecil John Edmonds, Elsa Brändström, Erik Boheman, Galip Kemali Söylemezoğlu, Guillaume Berggren, Gunnar Valfrid Jarring, Gustaf Rikard Raquette, Gustaf Oscar Wallenberg, Hjalmar Branting, Hjalmar Hammarskjöld, Hjalmar Pravitz, Hüseyin Cevat Ezine, İsmail Canbulat, Johannes Kolmodin, Karl Vilhelm Zettersteen, Lars Magnus Ericsson, Layık Mukbil, Mehmed Said Efendi Yirmisekizçelebizâde, Murat Efendi (Franz Von Werner), Mustafa Asım Turgut, Nusret Sadullah Ayaşlı, Östen Undén, Oscar Fredrik Wilhelm Olaf Gustaf Adolf, Per Gustaf August Cosswa Anckarsvärd, Prens Jan Karaca Paşa, (Yanko), Rağıp Raif Kösearif, Selahattin Adil Paşa, Stefanos Etyen (Etienne) Karatodori (Karatheodoris) Efendi, Sven Hedin, Şerif Paşa, Ture J. Arne, Yusuf Akçura, Yüzbaşı Fevrel (pp. 305-314).

¹ Evren KÜÇÜK, who completed his undergraduate and graduate education at Atatürk University and Ph.D. at Ankara University, is still an Assistant Professor of Political History at the Department of International Relations at Kastamonu University Faculty of Economics and Administrative Sciences.

The print quality, the paper type selection and the design of the book are also the hallmarks of the reader. The cover of the book depicts Mustafa Kemal Atatürk's meeting with the Swedish Crown Gustave Adolf in Çankaya Mansion in 1934. This photo gives reader an important message about the content of the study just before starting to read the book.

The introduction part of the book tells us that the development of Turkey-Sweden relations is based on various assumptions. These assumptions are: Sweden's leading role in initiating and developing the diplomatic relations regarding Ottomans' relations with Sweden developed on the occasion of bilateral necessity; the role of political and economic concerns in the development of relations; the failure of the two countries to fulfill obligations arising from treaties against Russia; the role of Tsarist Russia in the development of relations; the neutrality policy of Sweden's during and after the First World War; the preference of small and friendly countries for economic investments instead of the imperialist great powers during the first decade of the Republican period of Turkey; the role of the Swedish Red Cross in the return of Turkish soldiers captured by Russians in the First World War; the effect of the Armenian issues; the active role of the Sweden's diplomats in important foreign issues of Turkish foreign policies like in the questions of Mosul, the population exchange and Hatay (pp.1-13). However, instead of designing these assumptions in twelve items long in length, it would be more appropriate to compile the same statements into the reader in a more concise manner.

This diplomatic and political history study is divided into four thematic themes as explained below.

In the first chapter of the work, Ottoman-Swedish political and diplomatic relations are discussed during the First World War. Due to the atmosphere created by the war, diplomatic relations became more intense in the Ottoman-Swedish relations between 1914-1919. The fact that the Baltic Sea was a struggle in the war was a situation that affected Sweden. In spite of the fact that compared to other European states Sweden was a small state with limited opportunities which it was not involved in the European crisis and maintained its impartiality. When the Ottoman state entered the war together with Germany, Scandinavia -and therefore Sweden- increased its importance. Ottoman diplomats in Sweden had important missions in this process: Reporting the developments in Russia and other hostile countries to the Turkish foreign affairs and providing the equipments that necessitated for the Ottomans. During this period, Sweden's pro-German policy created a conjuncture that was as much a function of the Ottomans as the allied states (pp.15-16,25). The other topics discussed in the first section are The Swedish Red Cross' help to the Turkish prisoners' physical needs in Russia (health, nutrition and etc.) and bringing them back; Sweden's position on the Armenian issue; Sweden's neutral attitude

in the Gallipoli War; Swedish officers at the Battle of Gallipoli; diplomatic missions of Sweden during that time (pp.25-89).

In the second chapter of the study, with the opening of Turkish Parliament on April 23, 1920, both Turkey and Sweden focused on the process to develop diplomatic and political relations. After Mondros ceasefire agreement, Sweden maintained its neutrality policy. Like all the states, according to the agreement provisions Sweden recognised the Istanbul Government. After the Lausanne Conference both big and small states of Europe recognised Parliamentary government as the sole representative of Turkish state. Although this was the case, until the 1930s, European small states did not establish direct diplomatic relations with Ankara government, they expected the great states to take first step (pp.92-122). Also in this chapter, the relations between the governments of the Turkish National Assembly and Sweden during the Turkish War of Independence, the appointment of Galip Kemali Söylemezoğlu to the Stockholm Embassy, the activities of Gustaf Oscar Wallenberg's in Turkey, who was Sweden's last ambassador to Istanbul, and the studies of Sweden's on the continuation of the capitulation in the Lausanne Conference are mentioned (pp. 95-116).

The new Turkish regime was attempting to promote political, diplomatic and economic relations by adopting peace policy and signing friendship treaties with the announcement of the Republic in 1923. In this context, Sweden was the first Scandinavian state who recognized the Turkish Republic. On May 31, 1924, both countries signed a friendship agreement, which initiated bilateral official relations, and thus routine practices took place. Turkey-Sweden relations in the first decade of the Republican era, Turkey-Sweden Friendship Agreement dated on May 31, 1924; the role of the Swedish diplomats in the Mosul; the capital of Sweden in the railroad investments in Turkey (Fevzipaşa (Keller)-Diyarbakır Railway track- Irmak-Filyos Railway track); Turkey-Sweden trade between the years 1923-1933 are discussed in the third part of the book (pp. 123-206).

Lastly, although Sweden was represented at the level of the ministerial in the last part of the Ottoman State and during the first decade of the Republic of Turkey, after 1933 it began to be represented at the embassy level in Stockholm. Representatives opened in the Ottoman period were preserved in the first years of the Republican era, but the diplomatic levels were continued as charge d'affairs. In this conjunction, in the last part of the study, the relations between the two countries are mentioned given the impacts of the opening of the Sweden Embassy in Ankara between 1934-1938, the death of Mustafa Kemal Atatürk and reverberations of them in Sweden. And also the foreign trade of Turkey and Sweden between 1934-1938 is one of the issues highlighted in this section (pp.226-266). In the conclusion of this study, the author makes some assumptions mentioned in the introduction part of the book and also summarizes the contents of four chapters' the book (pp.281-290).

As a result, this study sheds light on the certain period of Turkey-Sweden relations (political, economic, cultural, diplomatic, etc.) and provides an important contribution to the writing of various disciplines such as history, political science and international relations. For these reasons this study is important for the literature of various disciplines. Also, it has considerable value in terms of historiography. It provides readers a chance to see how archival documents, memoirs, newspapers and photographs are handled and used by various disciplines.

Ayşe BEDİR

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Türkçe Özetler

PINAR PINARCIK: *Geç Hitit Dönemi'nde Toroslardan Amanoslara Uzanan Bölgedeki Ekonomik Faaliyetler*

M.Ö. 1200 yıllarında Hitit Devleti'nin yıkılışından sonra Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de birbirinden bağımsız kent devletlerinin oluşturduğu yeni bir siyasal yapılanma görülür. Zaman içerisinde kendi kültürel ve ekonomik yapısını oluşturan bu kent devletlerinin Hititlerin devamı olduğu kabul edilir. Sahip oldukları jeopolitik konumları itibarıyla Anadolu-Mezopotamya-Kuzey Suriye-Doğu Akdeniz arasında kilit noktasındadırlar. Özellikle Toroslar ve Amanoslarda bulunan geçitler bölgeler arasında etkileşimde önemli rol oynamıştır. İşte bu sebepten bölge politik ve ekonomik olarak önem kazanmıştır. Başta demir olmak üzere bakır, kurşun, çinko, gümüş açısından zengin olan bölge, yine sahip olduğu yerüstü zenginlik kaynaklarından dolayı da Assur'un ve çağdaşı olan Urartu; Frig gibi güçlü devletlerin düzenli sefer yapmasına yol açmıştır. Assur'un bölgeye yaptığı seferleri anlattığı yazılı belgeler -seferler sonucunda elde ettiği haraç adı altında aldıkları vergiler- bölgenin ekonomik faaliyetlerini anlamamız açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toroslar, Amanoslar, Haraç, Geç Hitit, Ekomomi.

SADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ: *Çingiz-Nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han'ın Soyu ve Mogol Tarihinin İlk Devirleri*

Günümüz itibarıyla tarihçilerin pek çoğunun Çingiz Han'a tek bir pencereden bakmaları, beraberinde birtakım sıkıntıları da getiriyor. Kimisi onu Asya'nın tek kurtarıcısı, yıllar sonra Doğunun Batıya karşı üstünlüğü olarak görürken; kimi de bütün dünyada kan döken bir vahşi şekilde tanıtıyor. Dolayısıyla bu konularda bu güne kadar binlerce araştırma yapılmakla beraber, biz burada bazı Çingiz-nâmelerin ışığında, Çingiz'in ortaya çıkışıyla, nasıl bir devlet kurduğunu işlemeye çalışacağız. Destansı bir biçimde yazıya geçirilen Çingiz-nâmeleri temel alarak, Çingiz Kagan'ın çocukluk, gençlik ve han olmasına dair bir takım tarihi hadise ve motifleri Türkçe belgelerle de karşılaştırarak, aradaki benzerlikleri ortaya koymaya gayret edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Çingiz Kagan, Türk Kültürü, Türk Destanları, Mogol Tarihi.

MEHMET DEMİRYÜREK: *Kıbrıs Hala Sultan Tekkesi Şeyhleri Üzerine Bir Araştırma (1570-1878)*

Hız. Peygamberin sütannesinin kardeşi Ümmül Harâm bint-i Milhan el-Ensâriyye'nin türbesi Kıbrıs'ın Larnaka kentindedir. Genellikle kabul edildiğine göre Müslümanların Kıbrıs'a yaptığı ilk sefere katılmış ve Kıbrıs'ı fethetmek için M. 649 yılı ilkbaharında kocası Ubada ibn-as-Samit ile birlikte Suriye'den ayrılmıştır. Ordu Kıbrıs'a çıktığı zaman bindiği katırdan düşerek gömülü olduğu yerde vefat etmiştir. Osmanlıların Kıbrıs'ı fethinin ardından, mezarının bulunduğu yere ayrı bir önem verilmiş, bazı mülkler onun türbesi için vakfedilmiş ve türbenin muhafazası için türbedarlar tayin edilmiştir. Söz konusu türbenin Osmanlı öncesi dönemde inşa edilip edilmediği kesin olarak bilinmese de türbenin ve türbedarların Osmanlı döneminde ve 17. yüzyılın ilk yıllarından itibaren var olduğu anlaşılmaktadır. Kıbrıs Türklerinin "Hala Sultan Tekkesi" olarak andığı türbe bugün de varlığını ve kutsallığını sürdürmektedir. Bununla birlikte Osmanlı döneminde Hala Sultan Tekkesinin şeyhleri hakkında yapılmış kapsamlı bir araştırma bulunmamaktadır. Bu nedenle çalışmanın amacı, adanın Osmanlı yönetiminde bulunduğu dönemde (1570-1878) türbede/tekkede görev yapan şeyhleri tespit etmek ve tekkenin/türbenin tarihinin aydınlatılmasına katkıda bulunmaktır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri ve Kıbrıs Şer'iyeye Sicilleri bu çalışmanın temel kaynakları olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Hala Sultan, Tekke, Şeyh, Mütevellî, Vakıf, Tuzla (Larnaka).

SELÇUK MÜLAYİM: *Mimar Sinan'ın Mezarında Teşhis-i Meyyit*

16. yüzyılda, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murat olmak üzere dört ayrı padişaha hizmet etmiş Mimar Sinan'ın İstanbul Süleymaniye Külliyesi'nde bulunan mezarı, 1935 yılında antropolojik tetkik amacıyla açılmış, olay günlük gazete haberlerinde yerini almıştı. Türk Tarihi Tetkiki Kurumu (bugünkü adıyla Türk Tarih Kurumu) adına Hasan Cemil Çambel, Aziz Şevket Kansu ve Afet İnan'ın başında buldukları kazı sonucunda Mimar Sinan'ın kafatası gün ışığına çıkarılır. Kafatasının kurulacak antropoloji müzesinde yer alacağı belirtilmiş ancak, böyle bir müze kurulmadığı gibi kafatası da ne yazık ki kaybolmuştur. Dönemin gazete haberleri ve yazıları ışığında Mimar Sinan'ın mezarının açılmasına yönelik yukarıda bahsi geçen süreç, mezarın açılmasından sonra kafatası üzerinde yapılan incelemeler ve yaşanan olaylar bu makale ile ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mimar Sinan, Afet İnan, Aziz Şevket Kansu, Hasan Cemil Çambel, Mezar, Antropoloji.

AYŞEGÜL KUŞ: XIX. Yüzyılda Trabzon ve Çevresinde Batılı Seyyah ve Araştırmacıların Kripto-Hıristiyanlara Dair Bazı Görüşleri

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin askeri, idari, sosyal, kültürel ve ekonomik değişimden geçtiği istisnai bir dönem olmuştur. Özellikle 1839 yılında Tanzimat Fermanı ilan edildiğinde, gayrimüslimlere yaşam, onur, mal güvencesi ve Müslümanlarla eşit statü ve kanun önünde eşitlik gibi kimi haklar verilmiştir Böylece Tanzimat ve Islahat Fermanlarını takip eden süreçte gerek Müslümanların gerekse gayrimüslimlerin siyasi, sosyal ve ekonomik yaşamlarında birtakım değişimler kendini göstermiştir. Bazı gruplar Müslüman kimliği taşımalarına rağmen, gizli bir şekilde eski inanç ve ritüellerini sürdürmüşlerdir. XIX. yüzyılın kendine özgü koşulları içerisinde ortaya çıkan bazı siyasi, sosyal ve ekonomik değişimlere paralel olarak bazı haklar elde ettiklerinde de, Batılı güçlerin kanatları altında kendilerini daha emniyette hissetmişlerdir. Ardından bir kısmı Müslüman olmadıklarını ilan etmiş ve bu kez Hıristiyan olmanın avantajlarından faydalanmak istemişlerdir. Resmi olarak Müslüman olarak kaydedilen bazı gruplar, Gümüşhane'nin kuzeyinde yaşayan Kurumliler örneğinde olduğu gibi, özellikle Islahat Fermanından (1856) sonra açık bir şekilde kendilerinin Müslüman olmadıklarını ilan etmeye başlamışlar ve eski dinlerine dönmeyi talep etmişlerdir. Bu çalışmanın amacı, XIX. yüzyılda Trabzon'a gelen bazı batılı seyyah ve araştırmacının Trabzon ve yakın çevresinde yaşayan Kripto-Hıristiyanlara dair verdikleri bilgileri analiz ederek değerlendirmek ve bölgenin sosyo-kültürel tarihine kimi katkılar sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: XIX. yüzyıl, Batılı seyyah ve araştırmacı, Kripto Hıristiyanlar, Trabzon ve çevresi.

ABDOLVAHİD SOOFİZADEH - ÖZGÜR TÜRKER: Rusya-İran (Kaçar) İlişkileri Adına Dehşet Verici Bir Hadise: Rusya'nın Tahran Başkonsolosluğu Baskını ve Büyükelçi Aleksandr Griboedov ve Maiyetinin Katledilmesi (11 Şubat 1829)

Diplomasi tarihinin en elim vakıalarından biri 11 Şubat 1829 tarihinde Tahran'da meydana gelmiştir. Rusya ve İran (Kaçar) devletleri arasında iki yıl süren savaşın ardından imzalanan Türkmençay Antlaşması, iki ülke arasında diplomatik misyonların oluşturulmasını gündeme getirmekle birlikte, antlaşma maddelerinin uygulanması konusunda ortaya çıkabilecek sıkıntının büyükelçilik nezdinde çözüme kavuşturulmasını da öngörmektedir. Ancak savaşın geride bıraktığı husumetler, ilk kez böyle bir görev ifa eden Rus Büyükelçi Griboedov'un hataları, bölgede söz sahibi

olmak isteyen diğer aktörler, dini fanatizm boyutunda yaşayan halkın inancını istismar eden provokatörler ve birtakım talihsizlikler bir araya gelince, iki ülke diplomasisi adına eşine benzerine rastlanılamayacak derecede büyük bir trajedi ortaya çıktı. Rus Büyükelçilik delegasyonunun neredeyse tamamının katledildiği 11 Şubat'taki baskının ardından kopması beklenen fırtına ise Rusya'nın içinde bulunduğu siyasi konjonktür sebebiyle akim kalmıştır.

Bu çalışmada, dönemin ana kaynakları ışığında 11 Şubat 1829 tarihli Rus Büyükelçiliği baskını mercek altına alınacak, nedenleri ve sonuçları üzerinde bir takım tespitlerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, İran, Griboedov, Tahran, Türkmençay Antlaşması.

HASAN SAMANİ: *Tanzimat Döneminde Kıbrıs'ta Modern Belediyeciliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi*

1571 itibarıyla bir Osmanlı adası olan Kıbrıs, Osmanlı yenileşme tarihinde özgün bir yer işgal eden Tanzimat döneminde, Akdeniz ticaretinde önemli bir uğrak limanı konumundadır. Devleti modernleştirme çabaları Osmanlı devletinde birçok kurumun ilk kez bu dönemde kurulması sonucunu doğurmuştur. Bunlardan bir tanesi de modern belediye idareleridir. İstanbul'da başlayan modern belediyelerin kurulması süreci kısa bir süre sonra Osmanlı taşrasını da kapsayarak gelişmiştir. Tanzimat modernleşmesinin öncelikli hedefi olan mülkî merkezîleşme teşise yönelik reform çabaları, kent hizmetlerini yerine getiren geleneksel kurumların etkinliğini yitirmesi ve devletin Avrupa ekonomisine eklenmesi sonucunda artan ticarî faaliyetlerin zorunlu kıldığı yeni kent hizmetleri ihtiyacı, Kıbrıs'ta da belediyelerin kuruluş sürecini şekillendiren etkenler olmuştur. Bu bağlamda mevcut çalışma, Tanzimat döneminde Kıbrıs'ta modern belediye idarelerinin kuruluş şartlarını ve Osmanlı idaresinin adadaki son yıllarında Lefkoşa Belediyesi'ni konu edinmektedir. Çalışma üç temel başlık altında hazırlanmıştır. Birinci bölüm, Tanzimat öncesi dönemde belediye hizmetleri temsil eden İhtisab kurumu ve bunun Kıbrıs'taki yansımalarını içermektedir. İkinci bölümde, Tanzimat döneminde Osmanlı modern belediyeciliğinin başlangıcı çerçevesinde Kıbrıs'ta modern belediyelerin kuruluş süreci irdelenmiştir. Üçüncü ve son bölümde, 1877/1878 itibarıyla, adanın idari merkezi konumundaki Lefkoşa'da mevcut belediye teşkilatı ile işleyişi incelenmiştir. Çalışmanın temel kaynaklarını, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Âli evrakı ile KKTC Girne Milli Arşivi ve Araştırma Dairesi belgeleri oluşturmuştur. Sonuç olarak, 1862 senesine gelindiğinde Lefkoşa'da kurulmuş olan Çarşı Meclisi, adada modern belediyelerin kuruluş sürecinin başlangıcını teşkil etmek-

tedir. Ada'nın dış ticaret limanı olması hasebiyle konsoloslar ile yabancı tüccarın konuşlandığı Tuzla'da da benzer bir erken beledi örgütlenme girişimi söz konusu olmuştur. 1870'e gelindiğinde idari merkez olması yanında adanın en büyük çarşısına sahip Lefkoşa ile birlikte Tuzla, Leymosun, Girne, Baf, Mağusa ve Değirmenlik kazalarında belediye idareleri kurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Belediye, Lefkoşa Belediyesi, Osmanlı, İhtisab.

TUFAN TURAN: *İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı*

1875 yılında, Hersek'in Nevesin kazasında başlayan küçük isyan, Osmanlı Hükümeti'nin zafiyeti nedeniyle, kısa sürede Bosna ve Hersek'in neredeyse tamamına yayılmıştır. Osmanlı Hükümeti, isyanın yayılmaya başladığı süreçte de Sırbistan ve Karadağ'ın isyana dâhil olmasından çekinerek ve büyük Avrupa devletlerini endişelendirmekten imtina ederek, isyanı bastırmak için büyük bir güç kullanmamış ve bu politikanın sonucunda isyan uluslararası bir boyut kazanmıştır. İspanya'nın İstanbul, Viyana, Berlin ve St. Petersburg elçileri, isyanın başlangıcından itibaren, hazırladıkları raporlar aracılığıyla hükümetlerini yaşanan gelişmelerle bilgilendirmişlerdi. Bu çalışmada, ilgili elçilik raporlarında, tarafsız bir ülkenin temsilcilerinin gözünden olayların nasıl anlatıldığı ve yorumlandığı ortaya konulacaktır. Bu çerçevede, İspanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde Hersek isyanıyla ilgili oldukları tespit edilen 32 rapor incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İspanya, Hersek, isyan, diplomasi, uluslararası politika, elçilik.

ERKAN KARAKOÇ - MESUT YAVAŞ: *İkinci Meşrutiyet Döneminde Arnavutların Eğitim Çalışmalarında Önemli Bir Aşama: Elbasan Maarif Kongresi*

İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Arnavutlar, ana dillerinde eğitim veren okulların açılması konusundaki taleplerinin önünde artık hiçbir engelin kalmadığını düşündüler. Bu bağlamda Arnavutluk'un çeşitli şehirlerinde birçok okul açtılar. Arnavut aydınlar, milli varlıklarının muhafazasının tek yolunun eğitim seviyesinin yükseltilmesinden geçtiğine inanıyorlardı. Bundan dolayı eğitim alanındaki faaliyetlere hız verdiler. Fakat bu gelişmeler Arnavutça eğitimin hangi alfabe ile yapılacağı tartışmalarını da beraberinde getirdi. Çünkü o döneme kadar Arnavutlar arasında farklı alfabeler kullanılmaktaydı ve bu durum, Arnavut toplumunda bölünmelere

yol açıyordu. Arnavutlar; alfabe konusunda bir uzlaşya varabilmek için bir yandan kongreler düzenlerken, diğer yandan da açılan okullarının tek merkezden kontrol edilmesi ve öğretmen ihtiyaçlarının karşılanması konularında çözüm arayışı içerisine girdiler. Nitekim bu amaçlar doğrultusunda Elbasan'da önemli bir kongre düzenlediler. Arnavutların eğitim hareketine yeni bir ivme kazandıran bu kongreyle eğitim alanında yapılacak faaliyetler masaya yatırıldı ve atılacak adımlar belirlenerek bir yol haritası çizildi. Akabinde zaman kaybetmeden alınan kararların uygulanmasına çalıştılar. Bu çalışmada, Arnavutların eğitim alanında ortaya koyduğu önemli faaliyetlerden biri olan Elbasan Kongresi, Meşrutiyet dönemi basını ve Osmanlı arşiv kaynakları üzerinden ele değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İkinci Meşrutiyet Dönemi, Arnavutlar, Arnavutça Eğitim, Alfabe Tartışmaları, Elbasan Kongresi.

HASAN DOĞAN: *Arşiv Belgelerine Göre İslam Hukuku'nun Geçerli Olduğu II. Meşrutiyet Döneminde Tatiller, İzinler ve Çalışma Süreleri*

Osmanlı Devleti'nde tatil ve izinler ile çalışma süreleri konusunda temelde İslam hukuku esas alınmakla birlikte değişen şartlara göre uygulamada bazı değişiklikler yaşanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin başlangıcından 19. Yüzyıla kadar resmî daire ve eğitim kurumlarında farklı gün ve sürelerde tatil yapılagelmiştir. Devlet meselelerinin yoğunluk kazandığı veya savaşların, ekonomik buhranların yaşandığı zamanlarda, bunun yanı sıra yaz ve kış mevsimlerinde mesai uygulamalarının farklılaştığı ve hatta memur izinlerinin iptal edildiği görülmektedir.

Hafta tatili, izin ve mesai konularında standart oluşturma gayretlerinin, bürokrasinin yaygınlaştığı 19. Yüzyılın ortalarına doğru, özellikle Tanzimat'la birlikte arttığı bir vakıadır. Bununla birlikte 20. Yüzyıl başlarına gelindiğinde dahi hala bu alanlarda birliktelik ve süreklilik oluşturma süreci devam etmiştir. Memurların tatil, izin ve mesai kavramlarının oluştuğu II. Meşrutiyet yılları mevzuatı, Cumhuriyet Türkiye'sinin de ana hatlarını teşkil etmiştir. Bu çalışmada bürokrasi hayatının hız kazandığı II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen süre içerisinde tatil günleri, izinler, çalışma süreleri ve bu konudaki uygulamalar ile karşılaşılan problemler, başta Meclis-i Vükelâ kararları ile hükümet uygulamalarını içeren Osmanlı Arşivi belgeleri ve Cumhuriyet Arşivi belgeleri ışığında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, İslam hukuku, izin, hafta tatili, mesai, memur.

İSMAİL KÖSE: *Lloyd George Hükümeti: Balfour Deklarasyonu ile Yahudilere Ulusal Yurt Sözü Verilmesi (1916-1920)*

Filistin, uzun süre “tüm toprakların en küçüğü” olarak adlandırılmıştır. Buna karşın üç semavi dinin kutsal alanlarına ev sahipliği yaptığı için yerküre üzerindeki en değerli/övlümüş toprak parçaları arasında özel bir yere sahiptir. Filistin, Yavuz Sultan Selim’in 1517 senesindeki Mısır Seferi ile Osmanlı topraklarına katılmış ve 1917 yılına kadar 400 yıl Osmanlı idaresinde kalmıştır. Osmanlılar öncesinde Rome dönemi uygulamaları takip edilerek Yahudilerin bir kez daha bölgeye hakim olmasının engellenmesi amacıyla Filistin’de küçük koloni ya da idareler kurulmuştu. Osmanlı idaresinde Filistin’de yaşayan Yahudiler de Osmanlı hoşgörü ve dini özgürlük ortamından diğer haklar gibi yararlanıyorlardı. 1897 yılında Basel Kongresi ile Dünya Siyonist hareketi Filistin’de bir Yahudi Devleti kurmak için harekete geçerek ilk olarak Sultan II. Abdülhamit ile görüştü. Fakat bu görüşmeden istenilen netice elde edilemedi ve hatta Yahudi hacıların Filistin’deki ziyaret süresine sınırlama getirilerek, *de facto* bir yerleşimin önlü kesilmek istendi. Fakat yerel idarecilerin rüşvetle iş görmeleri söz konusu kuralın yıllar içinde delinmesinin yolunu açtı. Yakın gelecekteki planlar için bu gedik yeterli değildi. Siyonistlerin beklediği fırsat I. Dünya Savaşı esnasında savaş ekonomisini sürdüremez hale gelen İngiltere’nin çare arayışları esnasında ortaya çıktı. 1916 yılında Başbakanlık görevini üstlenen Lloyd George bir Siyonist taraftarıydı ve Kabinedeki Dışişleri Bakanı Arthur Balfour yayınladığı deklarasyonla Filistin’de bir Yahudi devleti kurulmasına yardım edileceği sözünü verdi. Yahudi Devleti için önce Filistin’in Osmanlılardan alınması gerekiyordu ve Yahudi bankerlerden destek bekleniyordu. Bu çalışmada İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde bulunan dönemin yazışmalarında İngiltere’deki Siyonist hareket ile Filistin’in işgaline giden süreç ve işgalin yapılaş şekli irdelenecektir. Bu devlete yönelik Arap karşıtlığı ve Şerif Hüseyin ile oğlu Faysal’ın Balfour Deklarasyonu’nu kabulüyle İsrail Devleti’nin kuruluşuna yaptıkları katkı da ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Filistin, Siyonistler, İngiltere, Osmanlı Devleti, Araplar, Faysal.

Abstracts

PINAR PINARCIK: *Economic Activities in Late Hittites Period in the Region between Taurus Mountain and Amanos*

A new political structuring constituted by city states independent of each other is seen in Anatolia and North Syria after downfall of Hittite State in the years 1200 B.C. It is accepted that these city states which constituted their own cultural and economical structure in time were continuation of the Hittites. By their own geopolitical position, they are at the key point between Anatolia-Mesopotamia-North Syria-East Mediterranean. Especially, passageways on Taurus Mountains and Amanos Mountains have important roles for interzonal interaction. Because of this reason, the region has gained importance as political and economical. The region which was wealthy in terms of mainly iron, copper, lead, zinc, silver has caused Assyria and strong states as Urartu contemporary of Assyria, Phrygia to organize regular campaigns. Written sources about the campaigns that were organized to the region by Assyria- taxes called as tributes taken as a result of the campaigns- have importance in terms of understanding economical activities of the region.

Key Words: Taurus Mountains, Amanos Mountains, Tribute, Late Hittite, Economy.

SADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ: *A Study on the Chingiz-Nâmes: Early Periods of Mongolian History and Chingiz Han's Ancestry*

As of today, looking to Chingiz Kagan from a single perspective of many of the historians are also bringing together some of difficulties. While some say that he is the only survivor of Asia and seeing him as the superiority of the East against the West, others recognize him as a bloodthirsty wild all over the world. Thus, despite being carried out thousands of research up till now, we will try to analysis how Chingiz established a state with emergence in the light of "Chingiz-names". Basically taking Chingiz-names, we try to reveal similarities of Chingiz Kagan's childhood, youth and historical events and cases on their being Han by also comparing with Turkish documents.

Key Words: Chingiz Kagan, Turkish Culture, Turkish Epics, Mongol History.

MEHMET DEMİRYÜREK: *A Research on the Sheiks of Hala Sultan Tekke in Cyprus (1570-1878)*

The tomb of Umm Haram bint Milhan, a lady of the kin of Mohammad, is in Larnaca, near the Salt Lake. Generally, it is considered that she took part in the first military expedition of Cyprus by the Muslim and in the spring of A.D. 649 left Syria with her husband Ubada ibn as-Samit, for the conquest of Cyprus. When the army landed in Cyprus she died by a fall from her mule on the spot where she is buried. Having conquered Cyprus, the Ottomans attached importance to her tomb and some properties were allocated for her tomb as vaqfs and *Türbedârs* were appointed to protect her tomb. Even though the aforementioned tomb has not been known exactly whether it was built before the Ottomans, it is understood that the tomb and its protectors (*türbedars*) were existing in the first years of the 17th century and onwards. Although the tomb was important for the Turkish Cypriots called her “Hala Sultan Tekke” and nominated *türbedârs*, it has not been made a comprehensive research to reveal its *Türbedârs* under the Ottoman Rule (1570-1878). Therefore, the aim of this study is to unearth its *Türbedârs* or Şeyhs and make a contribution its history during the period under question.

Key Words: Cyprus, Umm Haram, Dervish lodge, Sheikh, Trustee, Vaqf, Tuzla (Larnaca).

SELÇUK MÜLAYİM: *Anthropological Investigation at Mimar Sinan’s Tomb*

Having served for four sultans, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, Selim II and Murat III in 16th century Sinan the Architect’s tomb located at İstanbul Suleymaniye Complex was opened in 1935 for anthropological investigation reason, and this incident has took its place among the daily newspapers. As a result of the excavation led by Hasan Cemil Çambel, Aziz Şevket Kansu and Afet İnan in the name of Turkish History Scrutiny Society (today Turkish Historical Society), the skull of Sinan the Architect was brought to day light. It was noted that the skull was going to be placed to an anthropological museum which was going to be built later; unfortunately not only such a museum wasn’t built but also the skull was lost. With this article, the process mentioned above about opening the tomb of Sinan the Architect, the examinations held over the skull after the digging of the tomb, and events happened during these are handled in the light of newspaper reports and articles of the period.

Key Words: Sinan the Architect, Afet İnan, Aziz Şevket Kansu, Hasan Cemil Çambel, Tomb, Anthropology.

AYŞEGÜL KUŞ: *The Evaluation of Some Claims of Western Travelers and Researchers about the Crypto-Christians in Trabzon (Trebizond) and its Vicinity in the XIX. Century*

XXIX. century is the period through which the Ottoman State radically went some military, administrative, social, cultural and economic changes. Especially, when the Tanzimat was declared in 1839, non-muslims were granted some rights such as the guarantee of life, honor and property of the subjects, the equal status between the Muslims and the non-muslims and the equality before the law. Thus, in the course of time following the Tanzimat and the Islahat Edicts, some changes took place in the social, political, economic lives of both Muslims and non-muslims. Even though some had the Muslim identity, they practiced deception and retained their old faiths and rites. Parallel to the emergence of some political, social and economic changes peculiar to the XIX. century, when they were granted some rights, they felt more secure under the wings of the Western powers. Subsequently, some of them declared that they are not Muslims and this time they wanted to benefit from the advantages of being a Christian. As in the case of Kurumlis living in the north of Gümüşhan in the Trabzon (Trebizond) Province, some groups officially registered as Muslims openly started to declare that they are not Muslims and demanded to convert to their own faith especially following the Islahat Edict (1856). The purpose of this study is to use the accounts of some Western travelers and researchers who came to Trabzon in the XIX. century and analyze, question and evaluate their opinions about the existence of the Crypto-Christians living in Trabzon and in its vicinity.

Key Words: XIX. century, Western travelers and researchers, Crypto-Christians, Trabzon (Trebizond) and its vicinity.

ABDOLVAHİD SOOFİZADEH - ÖZGÜR TÜRKER: *The Awful Event in Behalf of Russo-Iranian (Kadjar) Relations: Raid of the Russian Embassy in Tehran and Massacre of The Ambassador Aleksandr Griboyedov and His Attendants (11 February 1829)*

One of the most deplorable cases of the diplomatic history took place in Tehran on 11 February 1829. As well as Turkmenchay Treaty that concluded after the war between Russia and Iran continued 2 years, brought up composing the diplomatic missions between two countries; it proposed to be resolved distresses by embassy that would occur about implementing the clauses. But when hostilities that the war leaved behind; Russian ambassador Griboyedov's faults who fulfilled such a mission

for the first time; other actors who wanted to have the right command on that region; agitators who exploited the people's faith who lived religion as rapidness and certain misfortunes came together there was so unprecedented tragedy on behalf of that countries' diplomacy. The storm which was expected after the 11 February attack which caused almost all of the Russo embassy delegation to be slaughtered, failed because of the political business cycles of Russia.

In this article, in the light of base sources of the period, Russian Embassy Raid on 11 February will be examined and made an observation on its reasons, consequences.

Key Words: Russia, Iran, Griboyedov, Tehran, Treaty of Turkmenchay.

HASAN SAMANI: *The Beginning of Modern Municipality in Cyprus and the Municipality of Nicosia in the Tanzimat Era*

Cyprus, an Ottoman island as of 1571, was an important port of call in Mediterranean trade during the Tanzimat era, which occupied a unique place in the history of Ottoman modernization. The attempts for modernizing the state resulted in establishment of many new institutions in the Ottoman state. One of them is the modern municipal councils . The process of establishing the modern municipalities that started in Istanbul soon developed including the provinces. The reform attempts aiming to re-establish a centralized administrative mechanism, which was the priority motivation behind the Tanzimat modernization program, the disintegration or languishing of the classical institutions carrying out the municipal services, and the new urban needs in some port cities resulted by the increase of commercial relations between the Ottoman state and the European countries, were the factors shaping the process of establishment of the municipal councils in Cyprus during the Tanzimat Era. The current study in this context is about the establishment conditions of the modern municipal councils in Cyprus during the Tanzimat era and the Municipality of Nicosia in the last years of the Ottoman administration. The study was prepared under three basic headings. The first section contains the Ihtisab institution representing the municipal services in pre-Tanzimat era and its reflection in Cyprus. In the second part, the establishment process of the modern municipalities in Cyprus was examined during the Tanzimat period in the context of beginning of the Ottoman modern municipality. In the third and last chapter, as of 1877/1878, the operation of the existing municipal organization in Nicosia, the administrative center of the island, was examined. The work mainly relies on the Prime Ministry Ottoman Archive and partly on the Kyrenia National Archives documents. As a result, the Nicosia market council

(çarşı meclisi), established by 1862, constitutes the beginning of the founding period of modern municipalities in the island. Due to the fact that it was a foreign trade port city of the island, a similar initiative of early municipalities took place in Larnaca (Tuzla), where consuls and foreign merchants were stationed. By 1870, municipal governments were established in Larnaca, Limassol, Kyrenia, Paphos, Famagusta and Kythera districts together with Nicosia which had the largest market of the island besides being the administrative center.

Key Words: Cyprus, Municipality, Nicosia Municipality, Ottoman, Ihtisab.

TUFAN TURAN: *1875 Revolution of Herzegovina in the Spanish Embassy Reports*

The revolution which took part in Nevesin, Herzegovina in 1875 spread out to almost all parts of Bosnia and Herzegovina within a short period because of the inaction of the Ottoman Government. While the revolution was spreading out, hesitating from the entrance of Serbia and Montenegro to the revolution and refraining from the anxiety of the major European powers, the Ottoman Government, had not used power in order to suppress the revolution and this policy end up with the internalization of the trouble. Spanish ambassadors in Istanbul, Wien, Berlin and St. Petersburg, by means of their reports from the beginning of the revolution, informed their respective government about the progress of the rebellion of Herzegovina. In this study, it is aimed to present how these ambassadors describe and comment on the incidents about the rebellion in their reports. In this framework, 32 ambassador reports which have been determined in the Archive of Spanish Ministry of Foreign Affairs will be investigated.

Key Words: Ottoman Empire, Spain, Herzegovina, revolution, diplomacy, international politics, embassy.

ERKAN KARAKOÇ - MESUT YAVAŞ: *An Important Stage in the Educational Activities of Albanians during the Second Constitutional Period: Elbasan Education Congress*

With the declaration of the second constitutional period, Albanians thought that there was no obstacle to the fulfillment of their demands for the opening of schools giving education in their native language. In this regard, they opened many schools in several cities of Albania. The Albanian intelligentsia believed that the only way to

preserve their national asset was to raise the educational level. Hence, they accelerated the activities in the educational field. However, these developments gave rise to discussions about which alphabet to be used in Albanian education. This is because different alphabets had been used among Albanians until that time, which caused divisions in the Albanian society. While Albanians were holding congresses to reach an agreement on the alphabet issue, they also embarked on the quest of solutions for the control of the opened schools from a single center and for meeting the teacher requirement. In line with these, they held an important congress in Elbasan. The activities to be implemented in the educational field were discussed in detail; the steps to be taken were determined; and a road map was drawn in this congress, which gave acceleration to Albanians' educational movement. Then the decisions taken started to be put into practice in no time. This study evaluates the Congress of Elbasan, which is one of the most important educational activities of Albanians, based on the press of the constitutional period and the Ottoman archival documents.

Key Words: Second Constitutional Period, Albanians, Albanian Education, Alphabet Discussions, Elbasan Congress.

HASAN DOĞAN: *Holidays, Vacations and Working Hours during the Second Constitutionalist Period of Islamic Law in Archival Documents*

Islamic law was taken as a basis on the issues of holidays, vacations and working hours in the Ottoman State, however some amendments occurred in practice according to changing conditions.

Different days and periods were used for vacations in the state offices and education institutions from the beginning of the Ottoman State until the 19th Century. It is seen that working practices differed and even officer vacations were cancelled during the periods when the state matters intensified or the wars and economic depression occurred, as well as in summer and winter times.

It is a fact that efforts to set standards for week-end holidays, vacations and working hours intensified with the Tanzimat (Reforms) period, towards the mid-19th Century when the bureaucracy spread. In the meantime the process to provide unity and continuity still went on even in the beginning of the 20th Century. Legislations of the Second Constitutionalist Period, when the concepts of holidays, vacations, working hours for officers were formed, constituted the essentials of the Republican Turkey. This study, covering the period between the Second Constitutionalist Period when the bureaucratic procedures accelerated and the Proclamation of the Republic,

deals with the topics of holidays, vacations, working hours and problems encountered on the implementation of these issues in the light of particularly the Decisions of the Council of Ministers and the documents of the Ottoman Archives and Republican Archives containing government practices.

Key Words: Second Constitutionalist Period, Islamic law, vacation, week-end holiday, working hours, officer.

İSMAİL KÖSE: *The Lloyd George Government of the UK: Balfour Declaration the Promise for a National Home to Jews (1916-1920)*

Palestine, throughout modern known history has been geographically called “the least of all lands”. Meanwhile because hosted holy shrines of three monotheistic religions, it was/is one of the most praised/precious small piece of land on the globe. Palestine came under Ottoman rule after Sultan Selim’s Egyptian Campaign in 1517 and until the year of 1917 was an Ottoman land during 400 years. Before Ottomans, following old Roman experience, small colonies or administrations had been planted in Palestine with the express intention of preventing the political regeneration of the Jews. Under Ottoman rule, Jews and other two religions have been peacefully living in Palestine. In 1897 at Basel Congress, World Zionist Organization decided to establish a Jewish State in Palestine. They asked Ottoman Sultan Abdulhamid II for a national home in Palestine but could not achieve what they desired. Abdulhamid II also restricted Jewish pilgrimage to Palestine to prevent any possible *de facto* unpermitted foreign settlement of Jews. But, due to corruption and bribery of local rulers that rule could not be implemented properly. Nowadays addressing their future plans Zionists were asking to send high number of Jews to Palestine and the progress taken by bribery was not enough such kind of stream. The opportunity Zionists looking for emerged during WWI while British search of support for unsustainable war economy. In the year of 1916, a Zionist sympathizer Lloyd George became British Prime Minister and Foreign Minister of his Cabinet Arthur Balfour proclaimed his famous publication promising a national home hence Israeli State for Jews. To realize that aim Palestine had to be occupied and become a British colony. This paper will search archive documents and related second hand publications to shed light on Zionist activities and establishment process of Israel, special focus will be put on the role of Lloyd George Government. Arab reactions, especially the attitude of Sheriff Hussein and his son Faisal to the developments also will be discussed.

Key Words: Palestine, Zionists, Britain, Ottomans, Arabs, Faisal.

BELLE TEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayım kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekliğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayım hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.ge.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *a.ge.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277

e-posta: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer**: the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article

shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık, Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277

e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
PINARCIK, PINAR: Economic Activities in Late Hittites Period in the Region between Taurus Mountain and Amanos	383
GÖMEÇ, SADETTİN YAĞMUR: A Study on the Chingiz-Nâmes: Early Periods of Mongolian History and Chingiz Han's Ancestry	407
DEMİRÜREK, MEHMET: A Research on the Sheiks of Hala Sultan Tekke in Cyprus (1570-1878)	483
MÜLAYİM, SELÇUK: Anthropological Investigation at Mimar Sinan's Tomb	511
KUŞ, AYŞEGÜL: The Evaluation of Some Claims of Western Travelers and Researchers about the Crypto-Christians in Trabzon (Trebizond) and its Vicinity in the XIX. Century.....	531
SOOFİZADEH, ABDOLVAHİD - TÜRKER, ÖZGÜR: The Awful Event in Behalf of Russo-Iranian (Kadjar) Relations: Raid of the Russian Embassy in Tehran and Massacre of The Ambassador Aleksandr Griboyedov and His Attendants (11 February 1829).....	569
SAMANİ, HASAN: The Beginning of Modern Municipality in Cyprus and the Municipality of Nicosia in the Tanzimat Era	587
TURAN, TUFAN: 1875 Revolution of Herzegovina in the Spanish Embassy Reports.....	627
KARAKOÇ, ERKAN - YAVAŞ, MESUT: An Important Stage in the Educational Activities of Albanians during the Second Constitutional Period: Elbasan Education Congress.....	675
DOĞAN, HASAN: Holidays, Vacations and Working Hours during the Second Constitutionalist Period of Islamic Law in Archival Documents	699
KÖSE, İSMAİL: The Lloyd George Government of the UK: Balfour Declaration the Promise for a National Home to Jews (1916-1920).....	727
Book Review:	
KARASU, HAMİT: <i>Y usuf Alper en Ay d ın, Müteşebbis ve Devlet: 18. Yüzyılda Peksimetçibaşı Nureddin Ağa'nın Yükselişi</i>	755
BEDİR, AYŞE: <i>E v r e n K ü ç ü k, Türkiye-İsveç İlişkileri (1914-1938) / Turkey-Sweden Relations (1914-1938)</i>	759
Turkish Abstracts	763
Abstracts.....	771
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	779
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English).....	782

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: LXXXII

No. 294

August 2018

ANKARA - 2018